

МОМБЕК ӘБДӘКІМҰЛЫ

ҚАРАМАН ҚАРАҚШЫ

(Хикаят)

Алматы, 2020

ӘОЖ 821.512.122

КБЖ 84 Қаз 7-44

Ә 13

Әбдәкімұлы Момбек

Ә 13 Қараман қарақшы: Хикаят. – Алматы: «Дария Дамыту Орталығы», 2020. – 380 б.

ISBN 9965-752-79-6

Қараманды халық шартты түрде «қарақшы» деп атағанымен, оның атқарған істері тасадан оқ атып, ауыл тентегінен ұзай алмайтын кейбір бұзықтардың қылықтарына мүлдем ұқсамайтын, тек қанішерлер мен баскесерлер ортасында әділдік орнатам деп күреске түскен, іс-әрекеті кең ауқымды қамтыған қаһарман болған.

Жамандыққа жаны қас Қараман, өмір бойы тек кедей мен шаруаға, кембағал мен жетім-жесірге зәбір көрсетушілермен күрескен. Ташкенттегі адам жегіш жөйіттермен алысып, оларды қиратып тастаған. Кеңес өкіметі орнаған кезде бейбіт елді басынып, зәре-иманын ұшырған Өзбекстан, Тәжікстан тауларындағы қаскөй басмашылармен алысады. Байлар мен саудагерлердің дүние-мүліктерін тартып алып, кедей-кепшікке таратып береді. Бірақ өзінің кейбір кереғар істері мен жеке көзқарасы үшін совет өкіметінің түрмелерінде бірнеше мәрте отыруына тура келеді.

Қараманның он бес жасынан қырық бес жасына дейінгі ғұмыры «тас төсеніп, күз жастанып» дегендей, аласапыранмен өткен. Қолдарыңыздағы кітапта осылар туралы жан-жақты баяндалады. Мұны зердемен оқыған жан, оның өкімет тарапынан батыр деп мойындалмағанымен, күллі Қазақстан һәм Орта Азия халықтарының сүйікті қаһарманы әрі оларға өте жағымды тұлға болғанын аңғарады. Оның қазақ халқы үшін атқарған істері ағылшындық Робин Гудтың әрекеттерінен де асып түседі. Сондықтан да көпшілік ұғымында ол қайталанбас тұлға, сондай-ақ халық қаһарманы. Қалай десек те, Қараман күрделі тұлға. Оның істері жастарымыздың ұлттық жігерін жандандыруға, әділетсіздіктің жолында аянбай күресуге үлгі болары хақ.

Қараманның үнемі биікті аңсайтын қыран жүрегі мен ылғи жеңісті мақсат тұтқан әр кеудесінің сыры осы кітапта жақсы ашылып, әдемі сипатталған.

ӘОЖ 821.512.122

КБЖ 84 Қаз 7-44

ISBN 9965-752-79-6

© «Дария Дамыту Орталығы», 2020

© Момбек Әбдәкімұлы, 2020

1. ОН БЕСІНДЕ ҚАРАҚШЫ АТАНДЫ

Орыс санағы бойынша – 1911-ші, ал қазақша доңыз жылының күзі жайсыздау басталған. Жайсыздау болғанда, жылдағыдай зәрлі салқындық жоқ, қара жаңбырлы да емес. Жанға бір түрлі тиетін суық желді болып тұрды. Аспан бұлтсыз болса да жалшыға күпі, байға шапан кигізген сол суық желдің салқын лебіне шыдамады ма, Келес бойындағы бұл уақытта солмай, көктеп тұратын ну қамыстың өн бойы көк күйінде семіп, селдір тартқан. Қырлы-жонды даланың төсінде жел домалатқан ебелек-қаңбақ сай-жыраға лықа толып, ауыл балалары сонымен үйшік жасап, болмаса өртеп, ойын қылатын ермекке айналған. Мынау сұрғылт тартқан дала мен суық желді күн райы бір-біріне үйлесім тапқандай, айнала сұрықсыз кейіпте.

Қараман биыл он беске толған. Әжесі – Күнімайдың айтуы бойынша, бұл туылғанда мезгіл тура осындай жаңбырсыз, қара суық ұрып тұрған күз екен. Ертесіне аспан төріндегі ай тұтылып, бір күннен соң қара жауын құйған. Қара нөсердің әсерінен айнала қараңғылық тартып, ара-тұра соққан найзағай жарқылдап, күндіздің өзі түндей болып кетіпті. Сол күні атасы – Қошық датқаның атан бұрасына найзағай түсіп, қой бастар серкесі арнасынан асып, тасыған Келеске ағып өліпті. Жаңбырдың артынан дүлей жел соғып, боранға айналған. Мал атаулы бұта-бұта мен жыра-жарды ықтап, ал адамдар далаға шыға алмапты. Екі күн бойы ауылға боран мен нөсерден ықтайтын бөрілер шауып, жер-көктің ию-қиюын шығарған алапат дауылмен бірге ойнақ салыпты.

Құданың құдіреті, сол дауыл мен нөсер бес күн бойы ауық-ауық тынбай құйып, мал мен жанды әбден мезі, көп зэрәзеп етіп, алтыншы күні басылыпты. Күнді ойламаған жерден дәл бұлай бұзылады деп күтпеген датқа ауылы Келестің іргесіндегі қамыспен жабылған қыстау тамдарына көшпей, Жылғаға тамандау күздеуде отыр екен сол кезде. Бес күн бойы құйған нөсер кезінде күздеудегі қара киіз үйден сорғалап жаңбыр өтіпті. Киіз

үстіне киіз жапса да, бәрібір, дүлей жауынға төтеп бере алмай, су сорғалай берген ғой. Сонда әлі бесікке бөленбей, қандақта жатқан Қараманның бетіне қайта-қайта су тамыпты. Күн қайта жылынып, ел қыстауға көшкен соң бір күні Қараманның су тамған бетін жара басыпты. Атасы – атақты датқа, әкесі – айтулы би болған соң «баланың бетіндегі жараны көрсін» деп, Тәшкен маңындағы Дархан ауылында тұратын Әскел тәуіпті алдырыпты. Әскел келе салып:

– Балаңыз неше айлық болды? – деп сұрапты Жолшыдан.

– Анадағы, қараша айындағы бес күн бойы жауған нөсердің алдында туылып еді.

– Е, екі айдан енді асты деңіз. Мені білесіз ғой. Туралыққа туралап, көзіме көрінгенге куралап қалмайтынымды. Мына баланың көздері жанған от қой. Отпен бірге зәр шашып жатырма, қалай? Бұл туылғанда мұның болашағын білдіргендей, Құдай қара нөсерін төккенін қараңыз! Балаңыз нөсердей мінезді, дауылдай екпінді адам болар, сірә. Сондағы боран мен жауын жұртты қалай састырса, бұл да келешекте талай жауларын сөзбен буып, күшпен қуып, бек састырады-ау. Қатарынан қара үзіп, озық жүретін болады. Соған лайық мұның атын бүгіннен бастап «Қараман» деп атаңыз. Ал, мынау бетіндегі жара да мұның келешегін айқындап тұрғандай. Бұл жара – су жарасы жұққан малдың жүнінен басылған киізден өткен судан жұғыпты. Бұған көктемгі жас жауқазын тамырының күлін жақса жазылады. Қас қылғанда, қазір ол жоқ. Бірақ бұл жараны мылтық оғының дәрісі де жазады. Сондай дәріні әкеліңіз. Денесіне оқ дәрісі жағылған баланың өмірі оқ пен оттың ортасында өтеді. Айтқан көріпкелдік сөзіме ренжіген жоқ шығарсыз, би?

Сонда әр сөзін қате айтпайтын Әскел тәуіпке әкесі Жолшы ештеңе дей алмапты. Бірақ атын Әскел айтқандай, «Қараман» деп атапты.

...Міне, сол Қараман он беске келіп, құрдастары тал шыбықтан ат мініп, әлі балалықты қоймай жүргенде, бұл өз қатарлары түгілі өзінен екі-үш жас үлкен бозбалаларға да бас болып, үйіріп жүр. Бүгін сәске көтеріле Жәңгір деген баланы ертіп, ауыл жанындағы қыраттың сайына жел әкеп тыққан қаңбақты өртемек

болып келген. Қаңбақты өртеген қызық. Әсіресе, қаңбақ астында күндіз тығылатын қасқыр өрттен қашса, одан қызық. Бұрындары осындай тәсілмен үш-төрт мәрте қасқыр қашырған. Тіпті, бірде қашқанда ұяластарына ілесе алмай абдырап, ары-бері шапқылай берген бөлтірікті соғып та алған. Әлбетте, бұлардың мұндай ойындарын үлкендер жағы білсе қатты ұрысар еді. Отпен, қасқырмен ойнауға олар жол бермесі хақ.

Қараманның әкесі елге сыйлы би, атақты, әрі бай адам болғасын, үйінде бәрі бар. Жұрттың балаларының тісі тие бермейтін тәтті кесек қант та, керек десеңіз, Тәшкендегі саудагерлердің өздері әкеліп тастайтын қағазға оралған мәмпәси де бар. Басқалар үйіндегі отын шақпақ таспен әрең тұтатса, Қараманның үйінде жұдырықтай қорапты кеуірт бар. Бүгін сондай қорапты кеуірттің бірін үйден ала шыққан. Екеуі қыраттан асып, терең сайда үйілген қаңбақ маңына келгенде тиіп кететін шығар. Ал астында қасқыр болып, өзімізге шапса, қайтеміз? – деді Жәңгір.

– Сөзіңе болайын. Ауыл қашықта ғой. Өрт жетуші ме еді? Егер қасқыр өзімізге шапса, қолымыздағы сойылдармен соқпаймыз ба. Болмаса, белбеудегі қанжарды алып, соя саламыз.

Қараман қаңбақты тұтата бастады. Бірақ күн жаумағанмен күздің қара салқыны топ қаңбақты дымқылдап тастаған ба, от тұтанбай қойды. Қараман сонда да қоймай, кеуірттің бірінен соң бірін шағып, әуреге түсіп жатты.

– Жанбаса, өртемей-ақ қояйық та, – дейді Жәңгір қайта-қайта.

– Сен сужүрек, менің меселімді қайтармай, тыныш тұршы. Қу қаңбақ жанбай қайда барады? Жағам деген соң жағам. Өй, нәлеті, тағы да өшіп қалды. Жаңа үйден екі-үш кеуірт ала шықпаппын ғой.

Қанша от қойса да, қаңбақ қау етіп жана қоймады. Осы кезде қаңбақты сайдың арғы үстіндегі тегісте бір топ қой айдаған екі адам көрінді. Олар қойларын сай жиегімен жәй айдап өтті де, бұлардың қасына келді. Екеуі де жиырмадан асып қалған жігіттер. Мінгендері жарау болмаса да, күйлі мініс аттары. Үстеріндегі киімдері көнетоз. Соған қарағанда, бұлар бір байдың малшылары-ау. Қараман қойларға көз тастап еді, жануарлар

шетінен қонды екен. Сірә, Тәшкендегі базарға айдалып бара жатқан қойлар тәрізді.

– Айдаладағы сайдың тасасында неғып отырсындар? – деді әбден тозығы жеткен түлкі тымақ киген біреуі.

– Айдалада емеспіз. Ауылымыз анау, – деді Қараман.

– Ауылдарың анау болса, қалталарыңда нандарың бар шығар. Бар болса, беріңдер бізге! Сонау «Жалғызкөдеден» қой айдап, қарнымыз ашып келе жатыр.

– Нан алып шыққан жоқпыз. Әшейін ойнап жүрміз.

– Ойнасандар, ауыл маңында ойнамайсындар ма? Жоқ, сендер тегін жүрген адам емессіңдер. Бәлкім ауылдан қозы ма, лақ па ұрлап шығып, бауыздап, етін отқа қақтап жеуге келген шығарсындар.

– Ұрланған қозы, лақ болса жанымызда тұрар еді ғой.

– Сендероныбайлап, қаңбақастына тығыптастаған болуларың керек. Менің жынымды келтірмей, неғып жүргендеріңді айтыңдар. Әйтпесе, тыққан азықтарыңды беріңдер.

Жаман тымақты өктем сөйлеп, аттан түсті. Оның өктемси сөйлегені Қараманға жақпады.

– Жүрсек, бұл өз ауылымыздың маңы. Сонау алыстан мал айдаған сорлы жалшы, саған не жоқ, бізге тиісіп? Қарның ашса, анау қойларыңның бірін сойып жей сал.

– Ей, сен, боқмұрын! Маған ақыл айтатындай кімсің? Осы тұрған жерінде жерге жабыстыра салайын ба? Қойдың біреуін жегенімше, сені жегенім жақсы.

Ол бассалғанда, Қараман одан тайсалмай, алыса кетті. Бұлар алысып жатқанда, екінші жалшы аттан түсе салып Жәңгірге жабысты. Жәңгір Қарамандай емес қорқақтау болғасын, ананың таяғын жеп, бақырып қоя берді.

– Егер ауылдарыңнан бізге нан әкеп берсеңдер, сендерді ұрмаймыз, – деді ол Жәңгірдің желкесін қысып тұрып.

– Мақұл, ағатай, мақұл! Тек ұра көрмеңізші...

– Боздама! – деп айқайлады жаман тымақтымен алысқан Қараман. – Бұл жалшыларға нан түгілі, қи да бермейміз.

Жаман тымақты жалшы алғашқыда қарсыласын бірден сілейтіп салам деп ойлады білем. Бірақ Қараман өзінен қалыспай

алыса кеткенде, бар күшін сала төбелесе бастады. Дегенмен сұлап түскен Қараман болмады. Қайта басымдық қылып бара жатқандай. Бір кезде Қараман көз ілеспес жылдамдықпен бес-алты қадам кейін секіріп барды да, сәл еңкейіңкіреп тұрып, сондай шапшаңдықпен анаған атылды. Жалшы мұндайды күтпесе керек. Тіпті бір шетке ығысып та үлгере алмады. Оқтай зулап келген Қараманның басы қарнына тигенде ұшып түсті. Серігінің өзінен кішкентай баладан жеңілгенін көрген екінші жалшы Жәңгірді босата сап бұған ұмтылды. Ұмтылғанда жәй ұмтылмады. Қамшысын сермей жүгірді. Қараман өзіне тиген қамшыға қарамай, атылып барып, оның белінен құшақтай алды. Сол екпінмен оны да құлатып түсірді. Алайда бұл жалшы анаған ұқсаған осал емес екен. Қисайып бара жатып, Қараманды ала құлады да, бас-көз демей қамшымен сабай бастады. Етіне дыз-дыз етіп қамшының ащы соққысы тигенде, мұның жаны шығып кеткені соншалық, беліндегі қанжарын суырып алып, ананың бүйір тұсына аямай сұғып жіберді. Жалшы сорлының «аһ» деуге ғана шамасы келіп, бір шетке аунап түсті. Орнынан тұра сала Қараман қан-қан қанжарын кезеніп, екінші жалшыға жүгірді. Қорқып кеткен анау байғұс үюлі қаңбақтың ішіне қарай қашты. Анадай жерге жетпей-ақ қаңбақ ортасына батып, жанұшыра тағы алға ұмтылды. Оның соңынан ілескен Қараман да қаңбаққа кіріп кетіп, әрі жүре алмады. Осы кезде пышақ ұрылған жалшы аузынан қаны аға ентігіп жатыр еді. Оның сол кейпіне көзі түскенде Қараманның өн-бойы дір етіп, айқайлап жіберді. Не істеп, не қылғанын енді сезгендей, қалш-қалш етіп тұрды да оған жетіп барды.

— Нең бар еді, көкетай, нең бар еді маған тиісіп? — деп жылап жіберді.

Жылаған күйі солқ-солқ демалып, «үзіліп» бара жатқан жалшыны айнала берді. Өн-бойын бір жағы қорқыныш, бір жағы балалық аяныш билеп, шарасыз халде анау екеуін айқайлап шақырды. Жәңгір онсыз да жылап тұрған. Ал бірінші жалшы мына көрініске әрі таңқалып, әрі үрейленіп, қаңбақ ішінде мелшиген күйі қатып қалған. Қараманның шақыруына екеуі де селт етпей, орындарынан қозғалмады.

– Ай, келсеңдерші бері!

Бұл жолғы даусы қаһарлы шықты білем, екеуі де жақындай түсті. Бұл уақытта пышақталған жалшы демсіз еді. Өлік жанына әзер келген Жәңгір мен жалшы оған қарауға дәттері жетпей, бастарын төмен салбыратып тұрды.

– Ауылға... Ауылдың үлкендеріне хабар айтайық та, – деді Жәңгір даусын зорға шығарып.

Осы сәт Қараман есін жинап, бойын түзеп алды.

– Ауылға айтуға болмайды. Мынаны қаңбақ астына көміп тастайық та, өзіміз қашып кетейік!

Бұл–балаҚараманныңшешімі! БаяғыдаӘскелтәуіпайтқандай, ол қайсар болып өскен-ді. «Айттым, бітті» бір беткей бала болды. Оның мұндай мінезін қатар-құрбылары түгілі, ауылдағы үлкендер жағы да тегіс білетін. Бір таңқаларлығы – солардың ешқайсысы Қараманға қарсы келе алмайтын. Әрине, ол мұның бәрін әдейі жасамайтын. Бір нәрсені ойласа болды, айтқанынан қайтпайды. Бірақ нақақ тірліктер мен жала істерге, әлі жетпес күштерге бармайтын. Мұндайда оның от жалын шашып тұратын көздері одан бетер ұшқындап, балалықтың табы кетпеген қарасұр реңі демде өзгеріп, кәдімгі ашулы ересек адамдарға ұқсап шыға келетін. Сондайда жанында бірге ойнап жүрген қатар-құрбылар немесе әңгімелесіп отырған үлкен кісілер болса да, Қараманмен айтысып, таласуға бармай-ақ, мұның ығына жығыла кететін-ді. Қазір де солай болды. Өз серігін «неге өлтірдің?» болмаса «өз адамдарыма айтып, сенің көзіңді құртамын» деудің орнына жаңағы жалшы бір күрсінді:

– Қашамыз дейсің. Қайда қашамыз?

Өзінің Қараманға тура қарауға әлі батылы жетпейтін сияқты. Көзімен жер шұқып тұр.

– Сенің атың кім?

– Есімбек.

– Мына қойлар кімдікі? Қайда айдап бара жатырсыңдар?

– Көкмойын Сапар қажының қойлары. Тәшкенге базарға айдап барамыз.

– Өзің қай рудансың?

– Тегімнің кім екенін білмеймін. Сапар қажының айтуынша, Жызақ маңындағы құрама елінен екенмін. Мен кішкентай кезімде шешем қайтыс болыпты. Түкке жарымай жүрген әкем мені Өнгірен жақтың бір байына екі қойға айырбастап жіберіпті. Ол бай мені өскенде жалшы қылам деп ойласа керек. Бірақ...

– Тағдырың аянышты екен. Қалған әңгімелеріңді кейін айтарсың. Ал қазір Жәңгір екеуің өлікті домалатып, қаңбақ астына тығындар.

Мұрнынан боғы ағып, әлі ағыл-тегіл болып қалшылдаған Жәңгір:

– Мен оны ұстамай-ақ қояйыншы, Қараман. Есімбектің өзі-ақ домалата салсын, – деді жалынышпен.

Есімбек оны күткен де жоқ. Серігінің аяғынан сүйреп, қаңбақ астына тығып тастады. Дәл қазір бұлардың тірлігін сырттан біреу байқаған болса, мыналарды нағыз қаныпезер адам өлтіргіштер деп ойлауы кәдік-ті. Өйткені дәл осылардың жасындағы балалар адам өлтіріп, одан соң жайбарақат сөйлесіп тұрып, өлікті жасырудың амалын іздеуі – қарақшылықты кәсіп етіп жүрген кісілердің тірлігі сияқты болып көрінер еді.

Алайда мұнда келешектегі ғұмыры ылғи сергелдеңмен өтетін бала Қараманның рухы мен жанкештілігі, ештеңеден қорықпай, қиын-қыстау сәтте тез шешім шығаратын қайсарлығы басым боп тұрды. Ол өзінің былайғы айқаспен өтетін ғұмырындағы ең алғашқы қатыгездік пен батылдылықтың баспалдағын осы жерде аттады. Жоқ аттады емес, аттап қойды. Келешек күндеріндегі қиянат пен зорлыққа ешқандай төзбейтін және ондайлармен ешқашан келісімге келмейтін, келе алмайтын қаталдығы мен қаһармандығын да осы жерден бастап көрсеткен...

Бағанадан бері үшеуінің билігін қолына алған Қараман, Есімбек өлікті жасырып болған кезде:

- Қойларыңды қай базарға айдап барасындар? – деп сұрады.
- Тәшкендегі Шора базарға.
- Қожайын қайда?
- Бізден бөлек кеткен. Ендігі ол бізді базарда күтіп отырған болуы керек.

– Тәшкенде Шорадан басқа қандай базар бар?
– Базар көп қой. Қайсысын сұрайсың?
– Мал сататын базарларды айтам.
– Тәшкенттің арғы жағындағы Қойлықты бар. Онда базар жетісіне үш рет болады.

- Қойларды сонда бір күнде айдап жете аламыз ба?
- Күні-түні тоқтамай жүрсек, жетеміз.

Қараманның не ойлағанын анау екеуі сезбеді. Өлікті көріп, есеңгіреген күйлерінен әлі арыла алмай тұр.

– Жәңгір, анау атты әкел! Есімбек екеуің оған мінгесіңдер.
– А-а-а, сонда қайда барамыз?
– «Қайда барамызың» не сенің? Ауылдан кетеміз. Біздің адам өлтіргенімізді білсе, әке-шешеміз ондырмайды. Олар бұл тірлігімізді түбі біліп қояды. Сонда не істейміз? Одан да қашып кетейік. Қашқанда құры қашпаймыз. Есімбектің қойларын базарға апарып сатамыз да, үшеуіміз Тәшкенде өмір сүреміз.

– Ия, саған. Біз әлі кішкентаймыз. Қойларды сата алмаймыз да.

– Сен, бокмұрын, осында қал. Жаңа Есімбек қойлардың иесі
– Сапар деген бай демеді ме? Сол Сапар келіп, жалшысының өлігі мен қойларын даулағанда сені ұстап әкетеді. Сосын Әмір көкеңе ұқсатып, итжеккенге айдаласың. Ақыры әке-шешен жоқ. Ал ағаң сені байлардан ажыратып алар деймісің. Есімбек кеттік! Бұл қалсын.

Қараманның шын айтып тұрғанына көзі жеткен Есімбек:

– Ойбай, жолда Сапар қажы ұстап алса қайтеміз? – деді дірілдеп.

– Біз ол жүрмейтін жолмен жүреміз. Бол, тезірек кетейік! Қойлар боз қуалап, ұзап барады.

Қараман осыны айтып, өлген жалшының атына мінді. Есімбек өз атына қонды. Екеуінің өзін тастап бара жатқанына назаланған Жәңгір:

– Ой, Қараман, тоқта! Тоқта деймін саған! Қалмаймын мен бұл жерде, тастамашы мені, – деп Қараманның шылауына жармасты.

– Бізге ілесетін болсаң, алдымен көз жасыңды тый. Одан соң бұдан былай «ешқашан жыламаймын» деп уәде бер.

– Мақұл, мақұл. Енді ешуақытта жыламаймын.

Жәңгір сөзін дәлелдегісі келгендей, көздері мен мұрнын сүртіп-сүртіп қойды.

– Бар онда, Есімбекке мінгес!

Атқа мінген үшеуі Бозтал сайына қарай жайылған қойларды кері қайтарып, Тәшкен бағытына бұрды.

Он-он бір жасынан ауыл балаларының арасында батыр атанған Қараманның алғашқы қарақшылық жолы осылай басталды. Қараманда сол кездің өзінде-ақ жұртты өзіне қарата да, тыңдата да алатын ерекше рух болатын. Қайбір жылы ауылдағы өзінен төрт жас үлкен баламен төбелесіп дал-даласын шығарғанда, сол төбелесті шетте тұрып байқаған бір қария кісі: «Ойпырмай, сен пәлекет өсе келе шоқ боларсың. Егер шоқ болмасаң, жасыңа жетпей жоқ боларсың. Титімдей басыңмен мұншалықты қайсарлық пен өжеттік қайдан пайда болып жүр сенде?! Жылдамдығың оқ сияқты екен. Түрің суық, көзің зәрдей екен. Малды болсаң – саған ылғи қазанат бітер, жарлы болсаң – жаныңа ылғи өзіңе лайық азамат бітер. Бірақ сол қазанат пен азамат біткенше талай құқайды бастан өткересің-ау» – деп еді. Міне, сол қария айтқан «құқай» енді басталған-ды. Шынында он бес жасында адам өлтіріп алып, өлтіргеніне ешқандай асып-саспай, кәдімгі баскесердей абыржымай, өзін-өзі ұстауы кез-келген бала түгілі, үлкен кісінің де қолынан келе бермес еді. Адам өлігін алғаш көрген Жәңгір мен Есімбектің де тез ес жиып, түк болмағандай бұған еріп жүре берулеріне де Қараманның осы ерекше рухы әсер еткен еді.

Иә, саналы адамзат қалыптасқалы - аттары тарих пен жұрт жадында сонау сойылды соғыс пен найзалы жаугершіліктен бері қалған айбынды батырлар мен батпанды баһадүрлердің, тіпті кейде біз «қарақшылар» деп атайтын кейбір кірпік қақпас ерлердің бәрінде осындай ерекше рух болған. Ғажап дарындылық туа бітетіні сияқты, батырлық та туа бітті қасиет. Оны ешкімнен сатып та, ұрлап та ала алмайсың. Тек, кейде осындай батырлардың заманауи

құбылыстарға көнбейтін әдеттері бар. Қараманға қазақтың ескі азулы батырларынан қалған қасиет қонған. Бірақ, оның заманы көк сүңгі алып, атойлап жау қашыратын кезең емес еді. Ол ескі заман мен жаңа заманның арасына тап келді. Ол үшін ескіні игеру кеш, жаңаны үйрену қиын болды. Әділетті деп аталған, бірақ, әділетсіз кезең оның тұла бойына біткен қасиетіне сай келмеді. Сондықтан да өзі және әділет үшін күрескен оны, жұрт тірлігіне қарап «қарақшы» деп атады. Бірақ, сіз, Қараманды қарақшы деп есітіп, оны санаңызға солай сіңіріп алған, құрметті оқырман, кешіріңіз, әсілі олай емес. Ол өз заманына қарсы тұрған жоқ, өз заманының қатал талабы мен өзінің жан-дүниесіне үйлеспейтін қасаң, өзгерістеріне қарсы шыққан. Былайша айтқанда, жетпіс төрт жыл ғұмырында іздеген нәрсесін таппай кеткен кісі. Сонда іздегені не? Ұзаққа созылар осынау хикаямызда біз соған жауап іздерміз. Ал сіздер, Қараманның әрбір іс-әрекетіне саналы көзқараспен қарап отырыңыздаршы. Онда адам сенбестей қаһармандық бар. Небір қиын, қорқынышты да қызықты оқиғаларды бастан өткерген. Соның бәрінен аман қалған. Жарайды, бұлар туралы айтарымыздың бәрі алда. Хикаямызға көшейік.

Жүз қаралы қойды айдаған үшеу Келестің таяз тұсын кешіп, Көңірдек ауылын айнала, Ызақтан өткенде күн кешкірді. Күн ұзақ қой айдаған Қараман мен Есімбек әбден танысып алды. Үндемейтін тек Жәңгір ғана. Қайда баратындықтарын ойлап, іштей қорқып отырғанға ұсайды. Алайда онысын сездірмегенсиді. Ал Қараман оны байқап келеді.

— Мынау Жәңгір де сен сияқты жетім. Бірақ ешкімге сатылмаған жетім. Әкесінің кедей інісі бар. Соның қолында тұрады. Жеңгесінен күнде таяқ жеп, әбден қорқақ болып қалған. Солай ма-ей, Жәңгір? Одан күнде таяқ жеп жүргенше, бізбен бірге азаттықта жүргенің жақсы емес пе. Бізге ергенің дұрыс болды ма?

— Дұрыс шығар.

— «Дұрыс шығар» дейді ақымақ. Мұрныңды бырқылдатпай жөндеп сөйле. Біз енді ауылдан ұзап шықпайтын ойын баласы

емеспіз. Біз – қарақшымыз! Ал қарақшы ештеңеден қорықпайтын ержүрек болуы тиіс. Осыным жөн бе, Есімбек?

– Енді сен не десек де жөн.

– Қараңғы болып қалды ғой. Енді қалай жүреміз? Қасқырлар қоршап алмай ма бізді?

– Әне, айттым ғой мұны «қорқақ» деп. Дірілдеп сөйлеуін қара найсаптың. Бағана тастап кетуіміз керек еді осыны.

– Жо-жоқ. Қорыққаным жоқ. Әшейін...

Қараман оның басқа сөзін естігісі келмеді.

– Шынында, Есімбек, қараңғы болып қалды. Жүре берсек, жолдан адаспайсың ба? Әлде бір жерге түнейміз бе?

– Былтыр Қойлыққа мал айдағанымызда осы маңдағы бір иесіз ескі қотанға түнеген едік. Шамалауымша, оған жақын қалдық. Сол жерде түнеуін түнейміз-ау. Ең қиыны, аш қарынмен қалай ұйықтаймыз?

– Неге аш боламыз? Мына қойлардың бірін сойып жемейміз бе? Отын табылса, оттық бар. Етті отқа қақтап жеп аламыз.

– Бір қойдың етін үшеуіміз қайтіп тауысамыз? Ет қалып кетсе обал емес пе.

– Сен бүйтіп бейшаралығыңды көрсетпе, Жәңгір. Үшеуімізден артылған етті жаңа сен қорқып келе жатқан қасқырларға береміз. Сонда олар сені жемейді. Ой, ит-ай, тура өзінің малын соятындай-ә.

Одан кейін ешкім сөйлемеді. Әлден уақытта алдарынан қарауытып, бір үлкен үй көрінді.

– Міне, қотанға келдік. Қотанның төбесі ашық болғанымен дуалдары бүтіндеу. Қойларды ішіне айдап кіргізсек, сыртқа шыға алмайды. Тек есігінің аузын жабатын бірдеңе тапсақ болды, – деді Есімбек.

Қотан маңына келгенде Қараман оны бір айналып шықты.

– Мынау ілгеріде бір байдың жайы болған-ау. Тамы да құламай тұр екен. Тек жаңбыр жаумаса болды. Осы тамға түнеп шығуға болады.

– Тамның төбесіндегі қамыс былтыр бүтін болатын. Қазір қараңғыда байқалмай тұр. Бірақ әлі де бүтін-ау деймін. Неғып тұрмыз? Қамайық қойларды. Сосын тамға кіріп көреміз.

Үшеуі аттан түсіп, қойларды қотанға кіргізді. Есік алдында екі ұзын ағаш жатыр екен.

– Ары-бері мал айдағандардың кейде осында бір түнеп кететіндері бар. Мына ағаш солардан қалған ғой.

Есімбек сөйлей жүріп, қотан аузына оларды көлденең қойды.

Қотан шетінде ескі мышқырт бар екен. Аттардың тартпасын босатып, мышқырт үстіне шідерлеп, үшеуі ішке кірді. Тамның іші жып-жылы. Табанына құрғақ шөп төселіпті. Күздің қара суығынан жаураған үшеуі бұған қуанып кетті. Біраз отырып, жылынып алған соң, бәрі далаға қосарлана шықты. Есімбек қотан ішіндегі қойлардың бірін сүйреп әкеп демде сойып, терісін аршып тастады. Қараман мен Жәңгір от жақты. Там артында өсіп тұрған қарағаштың бұтақтарын кесіп әкеп, қой етін соларға түйреп, отқа қақтады. Әбден тойынып алғасын, ішке қайта кірді.

– Қойлықта базар ертең кешке дейін бола бере ме? – деп сұрады Қараман Есімбектен.

– «Кешке дейін» дегенің не? Түнімен де бола береді. Тек, Құдай ұрып ол жаққа бізді Сапар қажы іздеп келіп қалмаса болғаны.

– Ол сені екі-үш күн іздей қоймас.

– Шорадағы базар ертең кешке бітеді. Біз бармаған соң аттан сала ма дегенім ғой.

– Аттанды Қойлыққа қарай салады деймісің. Алдымен сендерді ауыл жақтан іздейді. Ал біз ертең кешке дейін саудамызды бітіріп қоятын шығармыз.

– Сапар қажы үйінде отырып, базар нарқын кеспеуші еді. Сол шал кеспейтіндей, мен де ештеңе демей-ақ қояйын. Бара көреміз.

– Онда таңертең ерте аттанбайтын шығармыз.

– Таң азанымен не бар? Күн салқын. Қойларды жая айдап, шабан аяңмен жүрсек те, түске дейін жетіп барамыз. Тек ондағы саудагерлер бізді жассынып, «Мұнша малды қайдан айдап келдіңдер? Ұры емессіңдер ме?» – деп күдіктенбесе болғаны.

– Біздей балалардан ұры шығады деп олар ойлай қоймас. Біз бала болсақ та, сен жігітсің ғой. «Бұлар Жолшы бидің малдары, ал мынау сол бидің баласы» деп мені көрсет те, сата бер. Мен бай баласына ұқсайтын шығармын.

– Ұқсауын ұқсайсың. Киімдеріңнің өзі сені байдың баласы екенінді көрсетіп тұр. Бірақ пұлды қалтамызға толтырып алғанда, ұры-қарылар артымызға түспесе болғаны.

– Түссе, түсе берсін, – деп шаңқ етті Қараман. – Біз де ешқандай ұры-қарыдан кем емеспіз.

Ол шаңқ еткенде Есімбек жым болды. Содан біраз уақытқа дейін үндемеді.

– Ертеңгі істі кезінде көрерміз. Ал әзірше, сен мынаны айтшы. Бағана «жас кезімде әкем бір байға мені екі қойға айырбастап жіберіпті» деп едің. Кейін ес білгеніңде кімнің есігінде жүрдің? Сапар қажыға қалай тап болдың?

– Е-е-е, мен сорлының көрмегенім бар ма. Өзіңнің әке-шешен болмай, кісі есігінде жүру қандай азап. Тозақпен бірдей ғой. Әсіресе, бала кезде жарқылдап күліп, шапқылап ойнай алмай, азаннан кешке дейін қой мен қозының соңында салпақтап жүру – тамұққа пара-пар емес пе. Менің ес білгенімнен көргенім – мал. Ешкім мені еркелеткен жоқ. Тіпті бала боп рахаттана ұйықтаған да емеспін. Ал тоя тамақ ішу – әлі күнге дейін қол жетпеген мақсатым. Алайда күні осыған дейін нала өмірімнің жырын жырлап ешкімге айтқан емеспін.

Өкемнің мені дәл қай жасымда сатқанын білмеймін. Ес біліп, етек жапқанымда білгенім – жүрген жеріме сатылып келген бала екендігім. Жүрген жерім дегенім – Қамшық тауының бергі жағындағы Өнгірен өзенінің бойы. Сол жерде Тоғызбай қаңлының Ережеп деген байының ауылы бар. Ауыл – Көксай деп аталады. Көксайда менің балалығым өтті. Бірақ жаңағыда айтқанымдай, менің балалығымның бәрі жалшылықпен өтті. Ой, Құдай-ай, құдды бір қазір жалшылықтан құтылғандай әңгіме айтып жатқанымды қарашы. Ол жақтағы көрген қорлығымның бәрін қалай айтып тауысайын.

Ережептің менен екі жас үлкен Қорасан деген баласы болатын. Бәрінен бұрын маған соның қорлығы өтті. Он екі-он үш жасқа келгенімде Қорасан мені басқадай басынғаны аздай, қорлаудың жаңа тәсілін тапты. Ол шақта біз әлі бала болсақ та, әйел мен еркектің ара-қатынасын бағамдап қалған кезіміз еді. Бірде өзен бойында қозы жайып жүргенімде асау, ұшқыр әңгі есегіне мініп,

Қорасан келді қасыма. Келді де: «Ой, жетім жалшы. Күн әлі ысымаса да қозыларды иіріп қойғаның не? Осы үшін қазір саған не істейтінімді білесің бе?» – деді. «Өздері қаламаса, қозылар айдаумен иірілмейді. Тойған соң иіріліп жатыр да», – дедім. «Ой, тастанды жетімек. Түріне қарамай, маған ақыл айтпақысың? Іздеу-сұрауы жоқ сен сүмелекті осы үшін тепкілеп, өлтіріп тастайын ба?!» – деп есегінен секіріп түсті. Содан жағамнан алып атып ұрды да, тоқпақтай жөнелді. Менің оған қарсыласар дәрменім жоқ. Дәрменім жоқ емес-ау, бай баласымен алысар батылдық жоқ. «Ой, Қорасан, қойсайшы, қойсайшы» – деп бетімді алақандарыммен жауып, аунаған күйі домалана қаштым. Қорасан тағы бір-екі рет тепкіледі де, тұра қалды.

«Жоқ, сені теуіп өлтіріп қойғаным болмайды. Одан да өзіңді қатын қылайын. Сосын күнде келіп, жәукемдеп тұрамын», – деп шибарқыт дамбалын сыпырып тастап, үстіме қона кетті. Қонып алып, менің де ыстан бауымды ағыта бастады. Алғашқыда оның не істемегін ойламаппын. Етпетімнен жатқызып, икемдей бергенде, ойын анық түсіндім де тыпырлап, үстімнен аударып түсірдім. Ол ашуланып кетіп, көзімнен қойып жіберді. Бірақ берілгенім жоқ. Итеріп тастап тұра бергенімде, аяқтарымнан шап беріп ұстады да шалқалай құлатты. Басым бір тасқа соғылып, есеңгіреп қалдым. Осыны пайдаланған Қорасан мені тағы икемдемек боп әрекеттенгенде, бір теуіп құлаттым. «О, сорлы жетімек. Мына байпатшаңа аяқ көтергенің бе?!» – деп ақыра ұмтылды. Осы кезде мен де қатты ызаланып кеттім. Екеуміз ұстасып қалдық. Сөйтсем, оның түк күші жоқ екен. Уақытылы ұйықтап, қалағанынша қарын тойдырып, еріккенінен әркімге тиісіп жүрген ол, әшейін боққарын боп шықты. Атып ұрдым. Содан бұрыннан көрсетіп жүрген зәбірлері есіме түсіп, оны былшылдата соқтым.

Қорасан менен мұндайды күтпесе керек. Үш-төрт соққы тигесін: «Ойбай, өлдім. Ойбай, Есімбек, қойшы! Болды, болды! Енді саған тиіспеймін. Қаласаң, сен – байпатша, мен – құлың болайын!» – деп жылап, жалынды. Мен қанша дегенмен жалтақ, қорқақ болып өскен адаммын ғой. Әлгі сөзінен кейін оны жібере салдым. Жібере салдым да заматта өз ісімнен опық жеп, екі

қолыммен бетімді баса отыра кеттім. Қорасан болса, тұра сап, анадай жердегі шалбарын қолына іле, есегіне қарай жүгірді. Есегіне жеткен соң міне сап, ауылды бетке ала, құйғыта жөнелді.

Ал мен оның бұл кетісіне бір жағы – таңқалып, бір жағы – абдырап отырып қалдым. Таңқалғаным – оның осынша қорқақ екеніне көзім жетті. Абдырағаным – ауылдан біреулерді ертіп келіп, сілемді қатырып тастар ма екен деп ойлағаным еді. Сөйтіп, бойымды үрей билей бастады. Қанша айтқанмен, өзім сияқты жалшыны емес, бай баласын таяқтадым ғой. Содан бойымды биле-ген үрейді баса алмай, солқылдап ұзақ жыладым. Арқа сүйер, пана тұтар ешкімімнің жоқтығына налып, алғаш рет өмірден баз кешердей болдым. Соның әсерінен ары қарайғы тағдырым жайында ойлағым келмей, Қамшық тауына қарай тоқтамай жүгіре бердім...

– Ережеп байдың қозыларын тастап кете бердің бе сонда? – деді Жәңгір.

– Қап, аңқау-ай! Қашқан адам қозыларды не қылсын, – деп Қараман оны тыйып тастады. – Ары қарай не болды? Айта бер.

– Содан, сенсендер, үш күн, үш түн қарайған ауыл атаулыға жоламай, қаңғып жүрдім. Үшінші күні тау етегіндегі бір бұлақтың басына аялдадым. Мезгіл жаздың күні болған соң аштыққа шыдадым. Бірақ суға шыдау қиын екен. Әлгі бұлақтың басына келген соң ішіме сыйғанша су ішіп, жата кетіп едім, қатып қалыппын. Бір кезде біреулер түртіп оятып жатыр. Көзімді ашсам, үстімнен екі кісі төніп тұр. Арғы жақта тағы үш-төрт аттылы кісі қараяды. «Ей, елсіз жердегі бұлақ басында жатқан неғылған баласың? – деді олардың бірі менің оянғанымды көріп. Сосын артына бұрылып: – Бәрің тілдеріңді кәлимаға келтіріп, «бұл жатқан шайтан шығар» деп жақындауға қорқып тұр едіңдер. Міне, көрдіңдер ме, шайтан емес, кәдімгі бала. Ей, бала, айтсаңшы. Қайдан жүрген адамсың?»

Бұлардың Ережеп байдың адамдары емес екендіктерін білдім де: «Адасып жүрген адаммын», – дедім. «Адассан, ауылыңды айт. Апарып тастаймыз» – деді анау. Мен ауылымды айтпай, әр нәрсенің басын бір шалып, далбасалап отырдым. Алайда аналар тықақтап қоймаған соң жылап отырып, бар шынымды айттым.

Сонда олардың нақты не айтқаны есімде жоқ. «Онда біздің ауылға бала боласың», – деп атқа мінгестіріп алды...

Сөйтіп, Сапар қажының ауылына тап болдым. Бірақ жетімнің аты – жетім, жалшының аты – жалшы емес пе. Мұнда да көп теперіш көріп өстім. Теперіш көріп өссем де, есейгенде еш жаққа қашып кете алмадым. Қашудың реті көп. Алайда құлақкесті құлға айналған мен, «қашқанда қайда барам?» деген жасықтық пен жасқаншақтықтан аса алмай жүрдім. Бұрындары Сапар қажы Тәшкенге мал айдатқанда жанымызға өз адамдарының бірін ілестіріп жіберуші еді. Ал соңғы уақыттары бізге сеніп, жанымызға ешкімді қоспайды. Осы жолы да солай-тұғын.

– Бағанағы маған тиісіп, ажал тапқан жігіт те өзің сияқты жетім жалшы ма еді?

– Ол бейшараның аты – Құтбай. Ілгеріде Сапар қажының бір ағайындары Қазығұрт жақтан қыз алғанда, қалың малмен қоса бір құл, бір күн келіпті. Құтбай солардан туған бала.

– Әке-шешесі тірі ме?

– Тірі. Құтбайдан басқа да балалары көп. Бәрі Сапар қажыға малайлық қылады...

Осы сәтте үй сыртынан аттың дүбірі естілді. Бәрі елең етісіп, сыртқа құлақ түрді. Сырттағы дыбыс жалғыз аттың дүбірі емес сияқты.

– Ой, қараңдар! Қора алдында екі ат шідерлеулі тұр. Пәлі, қора толы қой ғой. Там ішінде бір ұрылар жатыр-ау деймін. Мылтықтарыңды оқтап, дайындалыңдар! Өздері екеу-ақ екен. Екеуін атып тастап, мына малдарына ие болайық. Құдай берем десе, осылай бере салады, – деген дауыс шықты.

– Кімдер бұлар? Ойбай, Сапар қажының адамдары емес пе, келіп тұрған? – деді Жәңгір сыбырлап.

Есімбектің де қорыққаннан үні шықпады. Қараман беліндегі қанжарын қыса ұстап, орнынан тұрды.

– Есімбек, мына дауыстар таныс емес пе саған?

– Таныс емес.

– Бізді «атып тастаймыз» дегендеріне қарағанда, бұлар баукеспе қарақшылар болды ғой.

– Біткен жеріміз осы шығар. Қап, Құдай-ай! Нем бар еді сендерге ілесіп...

– Өй сен, сүмелек Жәңгір, өшір үніңді...

Сырттағы дауыстар үдей түсіп, үш-төрт адам жарыса сөйледі.

– Мына қойлар қойлыққа айдалып бара жатқан малдар емес пе екен?

– Жаңа айттым емес пе. «Құдай берем десе, бере салады» деп. Бұл базаршылар біздің ырзығымызға тап келіпті. Енді оларға мал да, жан да жоқ. Үш-төрт күннен бері уысымызға ештеңе түспей, әбден қиналып едік. Енді, міне, несібе деген алдымыздан шыға келді. Әй, болсандаршы! Мылтықтарыңды оқтамай неге тұрсыңдар? Ішке кіріңдер де отырғандардың кімдер екендіктеріне қарамай, атып тастандар! – деді алғашқы сөйлеген кісі дауысын көтеріп.

– Сен «ат, ат» дейсің. Өзімізге таныс адамдар болып шықса, қайтеміз?

– Біздің таныстар бұлай жайбарақат жатпайды. Аттарының түрлерінен көріп тұрмын ғой, не бай мінетін, не ұры-қары мінетін аттар емес. Демек, бұлар қайдағы бір жүргінші, өй жүргінші деппін ғой, жалданып мал айдаушылар. Өлдеқандай байдың іздеу-сұрауы жоқ жалшыларын аяп не қыламыз. Әйда, орындаңдар айтқанымды!

– Оларды өлтірмей-ақ, малдарын айдап кете берсек ше? Ал артымыздан қуса, өлтіруімізге себеп табылар еді.

– Артымыздан білдірмей жүріп отырса ше? Артық куәнің керегі не бізге?

– Қараңғы тамның қай қуысынан табамыз оларды?

– Ішке кіріп, мылтықты бір атсаң, өздері-ақ атып шығады. Сырттағылар осылайша сөйлесіп, тамға жақындады.

– Ойбай, не істейміз? Келе жатыр, – деді Жәңгір.

– Есімбек, төргі бөлменің тесігі ашық-ә. Дабырламай жүріңдер, сол жаққа, – деп Қараман орнынан жылжыды.

Артынан Есімбек пен Жәңгір ілесті. Үшеуі төргі бөлмеге жетіп, ашық тұрған тесіктен секіріп-секіріп, сыртқа шықты.

– Далаға қарай қашайық.

– Қашпаймыз, Есімбек. Аналар тамның ішінде бізді іздеп, әуре болып жатқанда, жәйлап барып, есік алдындағы аттарын әкетіп қалайық. Содан соң көрейік, не істейтіндерін.

– Ой, мен қорқам... – деп Жәңгір тағы қалшылдап сөйлей беріп еді, Қараман басынан бір ұрды.

– Қорықсаң, қаш анау далаға қарай.

– Болды, болды, қашпаймын.

Осы кезде там ішінен гүрс еткен мылтық дауысы естілді. Мылтық дауысы там ішін ғана емес, қара түн басқан даланы да тітіркендіріп жіберді. Одан Қарамандар да дір етіп, оқ өздеріне қарап атылғандай, етпеттерінен жата-жата қалысты. Там ішіндегілер болса, бір нәрселерді айтып, даурығысып жүр. Бұлай жата берсе, өздерінің ұсталатындықтарын Қараман білді.

– Уақытты созбай тұрайық.

Үшеуі тамды айналып, есік алдына келді. Қотан маңында қосақтаулы төрт ат тұр. Бәрі жарау аттар. Ерлерінің басына бір-бір сойыл ілінген.

– Екеуің екі атқа мініп, қалған екеуін жетекке алыңдар. Мен өз аттарымыздың біріне мінейін.

Есімбек пен Жәңгірдің жандары қалмай, апыл-ғұпыл екі атқа мінді. Қараман қотан бұрышындағы өз аттарына жүгіріп барып, шідерін шешті де біреуіне мініп, біреуін жетекке алды. Бұл уақытта жетектеріне бір-бір ат алған анау екеуі қотан маңынан ұзай берген. Қараман атын желдіре шаптырып, оларға демде жетті.

– Ә, жеттің бе? – деді оны көрген Жәңгір. – Аттарға қамшы басып, ұзап кетейік.

– Сәл жүріп барып, тоқтайық. Аналар аттарын қалай жоқтар екен?

Бұлар онша ұзап та үлгермеді. Арт жақтан бір-бірімен айқайласып, ұрысқан дауыстар естілді.

– «Тамға кіреміз» деп қоймаған сен. Енді не болды? Аттарымыздан айрылды.

– Олар іште емес, сыртта тұрды-ау деймін. Әйтпесе, тамнан қалай шығып кетті?

– Тесіктен секіріп кеткен де.

- Айдалада жаяу қалдық-ау. Енді не амал қылдық?
- Әй, бақыра бермей, біреуің қотанды айналып шығындаршы.

Аттар жайылып кеткен шығар.

– Тықыр жерде қайдағы жайылу? Қотан бұрышындағы шідерлеулі тұрған аттар да жоқ. Біздікіні қосып әдейі алып кетіпті. Аттарсыз мына қойлардың бізге керегі не?

- Зарлана бермей жапшы аузыңды...

– Жапсаң өзің жап! Бүгін кештен бері бізге басшысынып, басынып барасың ғой өзі. Сенің ақымақтығыңнан кеше де жолымыз болмады.

– Сен хайуанға «дымыңды шығарма» дедім ғой. Атып салайын ба, қазір.

- Атып көрші...

Айқайласқандар одан әрі қарай бір-бірімен алысып-жұлысып кетті ме, дауыстары сап тыйылды. Тек әркез-әркез біреуінің «қойсандаршы, қойсандаршы» дегені естілді. Бір уақытта гүрс еткен мылтық дауысы шықты да, тым-тырс болды. Тыныштық біразға созылды.

– Қарсы сөз айтып, қанымды қарайтсаңдар, бәріңді де осылай жаһаннамға аттандырам. Әйда, екеуің мына сүмелектің өлігін қотан шетіне сүйреп тастаңдар. Сүйегін бөрі кемірсін. Содан кейін әудем жер маңайды шолып шығындар. Қашқындар қойларын тастап, ұзап кете қоймас, – деген бағанадан бері өктем сөйлеген кісінің дауысы естілді.

Ол өзімен ерегіскен серігін атып тастаған соң жанындағылар қорқып қалды ма, белгісіз, одан кейін жанжал сөз айтылмады. Айтылса да естілмеді ме, әйтеуір тағы тыныштық орнады.

- Неге тып-тыныш болып қалды? – деді Есімбек.

– Жанындағылар жаңағы сөйлеген кісінің айтқанын орындауға кірісті-ау деймін. Олар осы тұсқа дейін келуі мүмкін. Ұзай түсейік.

Үшеуі ұзап барып тоқтады.

– Тағы да жүре түсейікші. Аналар келіп қалса қорқам. Қараман мен Есімбек Жәңгірдің сөзін құлақтарына да қыстырмады.

- Есімбек, менің не ойлап тұрғанымды білесің, бе?
- Білсем, өзім-ақ айта салмаймын ба?

– Анау ұрыларға соншама қойды жәйден-жәй тастап кете бермекпіз бе? Олардың төртеу екенін аттарынан білдік. Жаңа біреуі өлді. Енді олар үшеу. Біз де үшеуміз. Ой, мына бокмұрынды есептемесем де болады. Екеуміз сол үшеуін қолға түсіруге әрекет жасайық.

– Қалай?

– Мен білсем, екі ұры бізді екі жаққа шығып іздеп жүр. Екеуміз кері қайтайық. Ұрылардың аттарының ерлерінің басындағы сойылдарды алып, жан-жақта жүрген анау екеуін бір-бірлеп жайратсақ, жалғыз қалғанының жарасы жеңіл.

– Бұл мүмкін емес қой. Ұрылар бір-бірлеп емес, екеулеп жүрген шығар. Оның үстіне мылтықтары бар. Жақындай алар ма екенбіз?

– Ал, біз айлакерлік жасаймыз. Ауылдағы үйге атақты ұры Қосан көп келетін. Сонда ол әкеме күзетшілерді қалай жайратып, жылқыларды қалай айдап кететінін айтып отырушы еді. Егер бізді іздеп жүрген ұрылар алдымыздан шыға келсе, Қосанның тәсілін пайдаланамыз. Ондай тәсіл түнде, жүдә, әдемі іске асады.

– Оның қандай тәсіл екенін мен білмей тұрмын. Іске асыра аламыз ба оны?

Қараман ат үстінде тұрып, Қосаннан естіген тәсілді көрсетіп, біраз түсіндірді.

– Ауылда жүргенде, түн ішінде ат үстінде отырып, осыны үш-төрт рет байқап көрдім. Шынында жаныңнан өткен кісі ат жанында адам тұр деп ойлай бермейді.

– Бәрібір қиындау екен. Жүрегім дауаламай тұрғаны.

– Бұлай кертартпалық жасау қажетсіз. Өйткені артқа қайырылар жол жоқ бізге. Ақыры қашқын атандық. Енді өзіміз үшін күресуіміз керек. Пұлымыз болмаса шаһарда қалай күн кешеміз? Ал пұлды қойларды сатып табамыз. Сен бармасаң, бармай-ақ қой. Мен өзім-ақ барамын.

– Мына аттарды сатсақ та талай пұл болады ғой.

– Аттарды сату қиын. Базарда анау ұрылардың осы аттарын танып қоятын адам жоқ дейсің бе? Олардың тамыр-таныстары барлық жерлерде болады. Қосан ұры осылай деп отыратын.

Осыдан кейін Есімбектің Қараманға ермеуге амалы қалмады. Астындағы аттың ерінің қасына ілінген сойылды қарына іліп, Қараманға ілесті.

– Мен, мен қайтемін? – деп Жәңгір жыламсырады.

– Сен осында тұра бер. Аттың үстінде отырғанда қорықпайтын шығарсың. Әрі мына төрт атқа қарауыл бол. Ұрыларды жайғасақ келіп, алып кетеміз.

– Бір өзім қалуға қорқам...

– Қал деген соң, қал!

Қараманның қатқыл үніне жауап айта алмаған Жәңгір, үнсіз қала берді.

Түнгі аспан ашық болғанымен, дала қою қараңғы. Адам көзі сонадайдағы бейнені бірден байқай қоюы неғайбыл. Әудем жер жүрген соң Қараман сыбырлай сөйледі:

– Біз көре бермейміз, ал ұрылардың түн қараңғы болмақ түгілі, тас түнек болып тұрса да, мал мен жанды бір шақырым жерден байқап қоятыны бар. Сондықтан да еңкейіп, аттың жалын құша жүрейік. Біреу-міреу алдымыздан шыға қалса, Қосанның тәсіліне көшеміз.

Екеуі ат жалына жабысып алды. Тағы біраз жүргенде анадай жерден жөткірінген кісінің дыбысы естілді. Бұлар қалт тоқтады да, аттарын көлденең қойып, жерге түсе қалысты. Үстіндегі адамдар жерге түскенде аттар бозға бас қойды. Қараман мен Есімбек оң қолдарына сойылдарын ыңғайлана ұстап, аттардың алдыңғы аяқтарының қатарына тұрды. Аттар алға жылжыса, бұлар да бірге жылжыды. Бір қолдары тізгінде.

Өлгі кісі аттарды байқады-ау, әсті. Тағы бір-екі жөткірініп, жақындай түсті. Аздан соң тіпті жақын қалды. Қараман ат сауырынан сығалап қарап еді, келе жатқан кісі жалғыз сияқты.

– Өй, мынау біздің аттар ғой, – деді ол өзіне-өзі сөйлеп. – Жануарлар бұ жаққа қалай келді?

Тасасында адам тұрғанын байқамаған ол, Қараман ұстаған аттың ар жағынан келіп, алқым шылбырына жармаса бергенде, Есімбек атып шығып, қаша жөнелді.

– Өй, кімсің? Тоқта, тоқта, атам! – деп айқайлаған ол, аттың бергі бетіне шыққан кезде, Қараман сойылмен басынан

бір-ақ ұрды. Күтпеген соққыдан ұры сұлап түсті. Қараман оны тағы бір-екі сілейте соқты.

– Есімбек, қашпа. Кел бері! Ұрының шамасы бітті.

Бірақ Есімбек келмек түгілі, дыбыс та бермеді. Қараман әзірше оны іздеудің пайдасыз екенін білді. «Талып жатқан ұры ес жимай тұрып, байлап тастайын» деген оймен ердің қасындағы арқанды алып, оны матап тастады. Матап болғанда ұры ыңырсып, тірі екенін білдірді.

– Айқайласаң сойып саламын, – деді Қараман ұрының тамағына қанжарын тақап.

Өз-өзіне әлі де келмеген ұры жазған:

– Сен... кімсің? – деді әзер.

– Алдымен кім екенінді өзің айт. Бол тез. Әйтпесе тамағыңды осып жіберем.

– Мені байлап қойғансыңдар ма? Ойбай, басым шыңылдап барады. Немен ұрдыңдар өзі?

– Өз сойылың өзіңе тиді. Сөйлей бермей, айт кім екенінді!

– Атым – Түктібай. Қарақшы Әсіптің адамымын.

– Бағана қотан маңында сендерге бұйыра сөйлеп жүрген сол ма?

– Жоқ. Ол Әсіптің інісі – Тұрсын. Әсіптің өзі Ферғана жақта жүр.

– Ал сендер неғып жүрсіңдер?

– Біздің тірлік белгілі ғой. Күндіз тығылып, түнде жортатын. Өй, сен, баламысың? Сен бе, мені ұрған?

– Шайтанмын. Көзіңе бала болып көрініп тұрмын.

– Астаһфиралла, астаһфиралла, – деп үрейі үшқан ұры тістері-тістеріне тимей қалшылдап, тілін кәлимаға келтірді.

– Дұға оқу – сенің не теңің, Құдайдан безген найсап. Кейде біреулерге «атақты қарақшымын» деп мақтанатын шығарсың. Солар көрсе ғой, баладан таяқ жеп жатқаныңды.

– Шайтан емес, шынымен баласың ба?

– Оттай бермей, қотанда қанша серігің қалды? Соны айт!

– Қотанда жалғыз Тұрсын қалды. Оңғарбай аттарды арғы жақтан іздеуге кеткен. Ал, Тәжібекті жаңа Тұрсын атып тастады. Біздің аттарды қалай әкетіп қалдың?

— Сұрауды сен емес, мен беремін. Тұрсын мен Оңғарбайда мылтық бар ма?

— Екеуінде де бар.

— Сенікі қайда?

— Білмеймін. Жаңа қолымда-тұғын.

Қараман сипаланып жүріп, мылтықты тауып алды. Мылтық аңшының шиті мылтығы екен. Өзінің үйінде бұдан ұзын мылтық бар еді. Бірақ мынау да кісі өлтіруге жарайды.

— Жатқан жерінде атып тастайын ба?

Қараман мылтықты оның басына тіреді. Түктібайдың зәре-құты қалмады.

— Ойбай, балам, атпай-ақ қойшы! Қишы, қасық қанымды. Анау аттарды алып кете бер. Саған бердім соларды. Тартшы әрі, балам, мылтықтың мұздай ұңғысын шекеме тақамай.

— Бағана сендер тамның ішінде бізді тауып алғандарыңда, атып тастар едіңдер-ә?! Сонда біз жалынсақ, тыңдар ма едіңдер? Жарайды, сені атпай-ақ қояйын. Егер бақырушы болсаң, ата саламын. Қазір сені тұрғызамын да, атқа өңгерем. Апаратын жеріме дейін үніңді шығармай барасың.

— Апарған соң өлтіріп тастамайсың ба?

— Айттым ғой, бақырмасаң тиіспеймін.

— Бопты. Үнімді шығармаймын. Бірақ сен сөзіңде тұр. Қараман жауап бермеген күйі Есімбек тастай қашқан атты Түктібайдың жанына жетектеп келді. Сосын Түктібайды тікесінен тұрғызып, аяқтарынан көтерді де ерге өңгерді.

— Мен сен өңгерілген атты жетектеймін. Жолай қулық жасап, «сусып түсіп қалсам, байқамай қалады» деп ойлама. Олай етсең, табанда өлтіремін.

— Жаңа айтқанымдай, үнімді шығармаймын. Тек өлтірмесен болды.

Осы кезде алдыңғы жақтан қараңдап біреу көрінді. Оны байқаған Қараман Түктібайдан:

— Мылтығың оқтаулы ма еді? — деп сұрады.

— Иә, оқтаулы. Немене, біреу келе жатыр ма?

— Жәй сөйле. Әгәрки, келе жатқан сенің серігің болса, сөзге келмей ата саламын.

Қараңдаған бейне тым жақындап, тоқтай қалды.

– Қараман! Бұл – мен, Есімбекпін ғой.

– Ененді ұрайын, жетімек. Келісуіміз бойынша, сен қашпауын керек емес пе еді? Қаша жөнелгенінде мынау бір атқанда қайтер едің? Ой, сужүрек. Жәңгір секілді сенен де айнымас дос, лайықты серік шықпай ма деймін. Ой, нәлеті, сойылмен басыңа бір перейін бе, осы.

– Айып менде, Қараман, айып менде. Бір жолға кешіргейсің. Ұры аттарға жақындап қалғанда зәрем ұшып кетпесі бар ма. Қашқанымды өзім де білмей қалдым. Ұрыны қайттің? Ой, мына ат үстінде өңгерілген кім? Пәлі, сұмырайды байлап тастағансың ба? Уа, Қараман! Нағыз ер екенсің-ау! Сенен айла мен батырлық артылмайтынына енді көзім жетті. Тек алдындағы жетімекті кешіре көрші. Ендігәрі қиын-қыстау шақта өзінді тастап қашып кетпеймін!

– Бағана қолымда мылтық жоқ еді. Қашып бара жатқаныңда өзім-ақ атып тастар едім. Енді менде мылтық бар. Бұдан былай сыналар сәтте зыта жөнелсең, қақ желкеңнең қорғасынды қадай саламын. Ал әзір көп сөйлеп тұруға уақыт жоқ. Мына ұрыны Жәңгірдің қасына апарып тастайық та, екіншісін қолға түсіруге қамданаық. Ол мұны іздеп, осы жаққа келіп қалуы мүмкін. Кеттік! Жетекке ал атыңды!

Қараман өз атына қарғып мінді. Есімбек ұры өңгерілген атты жетектеді. Көп ұзамай екеуі Жәңгірге жетті. Келсе, Жәңгір өзі отырған аттың тізгінін ердің қасына тарта байлап, оның жалын құша ұйықтап жатыр. Қалған аттар жайылып жүр.

– Әй, жетесіз! Көтер басыңды!

Қараман оның арқасына қамшымен салып жіберді.

– Ә-ә-ә, – деп шошып оянған Жәңгір «жау келіп қалды» десе керек, ұрғанның кім екенін де байқамай, аттан аунап түсті. – Құлың болайын. Өлтірме, өлтірме, – деп сосын бетін қолдарымен жапқан күйі аттың астына тығылды.

– Ей, сүмелек. Біз, келіп тұрған. Тұр орныңнан, зарлана бермей!

– Ой, Қараманбысың?! Ойбай, жүрегім жарылып кете жаздады ғой. Жайлап оятсаңдар болмай ма?

– Шірік неменің сөзін қара. Осылай ұйықтап жатқаныңда қасқырлар келіп, мына жылқылармен қоса өзіңді де жарып кетсе қайтпексің? Негізсіз неме, түбі адам болып жарытпассың.

– Айдалада елегізіп отырып ұйықтап кетіппін.

– Енді елегізімей мынамен сөйлесіп отырасың. Есімбек, түсір аттан Түктібайды.

Есімбек оны аттан сыпырып түсірді.

– Кім бұл? Мұны қалай қолға түсіріп жүрсіндер?

– Онда шаруаң болмасын. Одан да анау ақпа құлақтарыңды тосып, мені тыңда. Біз қайтып келгенше осыны күзетіп отыр. Байқа, тауықтың миындай миы жоқ басыңды айналдырып, босанып алмасын бұл. Сөзге айналып, мұны босатып қойсаң, өзіңді өлтіріп, қашып кетеді. Сондықтан сөзін тыңдама. Сөйлессең, басқа әңгіме жайында айт. Ал жаңағындай тағы ұйықтап қалсаң, өлдім дей бер. Себебі қор етсең болды, мынау амалын тауып босанады да, басыңды кесіп кетеді. Түсіндің бе-ей, мақау? Түсінсең, біз кеттік. Ұры сәл қимылдаса сойылмен бір ұр. Өзің аттан түспе.

– Мақұл.

Қотанды бетке алған Қараман мен Есімбек біраз жүргенде, қарсы алдан «Түктібай, Түктібай» деп айқайлаған біреудің дауысы естілді. Дауыс бес-алты мәрте қайталанды.

– Сен менен он бес қадамдай қалып, соңымнан ілесіп жүр. Мен анаған дыбыс қатайын да, қарсы жүрейін. Тура қасына барғанымша, ол менің кім екенімді танымас. Оған таяған кезімді байқаған сәтте, сен дереу бұрылып, оған басқа жақтан жақында. Дұрысы – атпен емес, сойылыңды оңтайлап, жаяу жақында. Кім біледі, алыс-жұлыс болғандай болса, жаяу қалпың жақсы.

Есімбек үн қатпаған қалпы атының жүрісін бәсеңдетіп, артта қалды. Қараман «Оңғарбай, Оңғарбай» деп дауысын көтере екі рет айқайлады.

– Уа, қайдасың, Түктібай? Көзіңе бірдеңе ілікті ме? Жақындасайшы бері!

Қараман қатты-қатты жөткірініп қойып, алға жылжыды. Өлден соң қарсы алдынан біреудің қараңдаған сұлбасы байқалды. Ол да мұны байқады.

– Келе жатқан кім-ей?! Түктібай сенбісің? Атты қайдан алдың? Уа, дыбыс берсеңші. Әйтпесе, кім болсаң да атып саламын!

– Мен ғой, Оңғарбай, мен ғой.

Қараман даусымды танып қоймасын дегендей, бәсең сөйледі. Анау мұның анық Түктібай екендігіне сенгендей болды ма, әйтеуір көңілдене сөйледі.

– Қаттырақ сөйлесең, біреуді ұйқыдан оятып алам ба деп қорқасың ба? Айқайлап-ақ айта берсейші. Атты қайдан алдың?

Бұл кезде екеуінің арасы жақындай түскен. Қанша дегенмен Оңғарбай кәнігі ұры емес пе, Қараман өзіне таяғанда мұның Түктібай емес екендігін сезіп қойды.

– Әй, сен бөтен адамсың ғой. Тұра қал сол жерде! Тоқта деймін! Тоқтамасаң, мә саған, – деп мылтығын Қараманға қаратып басып қалды.

Мылтық үнінің қаһарлы шыққаны сондай, Қараманның астындағы ат кісінеп жіберіп, алдыңғы екі аяғын аспанға көтере үркіп, секіріп-секіріп кетті. Мұндайды күтпеген Қараман тізгінді тартып үлгере алмағаны былай тұрсын, құлақ түбінен зу етіп өткен оқтың шыңылынан бір сәт есі ауып, ат секіріп-секіріп қалғанда, жерге жалп етті. Жай құлаған жоқ. Шүйдемен жер сүзе құлады. Әп-сәтте мына көрдей түн қандай қараңғы болса, көз алдын да сондай қараңғылық басып жүре берді. Содан қанша жатқаны белгісіз, көзін ашса, біреу қарайып үстінен төніп тұр.

– Аһ, атаңның көрі... найсап. Мені алдайын дедің бе?! Тапқан екенсің алдайтын адамды. Оңғарбай баукеспені Тәшкенді шулатқан Құдияр да алдай алмаған. Бір атқанымда кімнің болса да, миын шашып жіберуші едім. Саған оқ тимеген бе? Уай, сен бала сияқтысың ғой. Бала басыңмен мылтық асынып, түн кезіп жүрген неғылған жансың?

Туғанынан намысшыл Қараман, өзінің жаны ауырып, ештеңе ойлауға шамасы келмесе де, анау жағасынан алып көтере бергенде, оның бетіне былш еткізіп бір ұрды. Артынша екі бетін тырнап-тырнап жіберді.

Мұндай болады деп ойламаған Оңғарбай:

– Ойбай, әкеңнің... Ойбай, әкеңнің... – деп бақырып, Қараманды бір тепті.

Тізеден оңбай тиген тепкіден бұл «аһ» деп бір бақырды. Бір тепкіні місе тұтпаған Оңғарбай мылтығын ала сап, оқтай бастады.

– Сені бала деп аяп тұрсам, үлкенге қол жұмсап, бет тырнайтын әдетің бар екен ғой-ә. Жатқан жерінде қара жерге оқпен бірге қадай салайын қазір.

Бірақ мылтығын оқтап үлгере алмады. Арт жақтан сыбысын білдірмей таяған Есімбек, оны сойылмен бір соғып, етпетінен түсірді. .

– Тағы бір рет ұр! Тұрып кетуі мүмкін.

Етпеттей түскенімен, Оңғарбай жалма-жан тұрып кетуге әрекеттенді. Есімбек оны тағы бір рет соқты. Одан соң үшінші рет. Оңғарбай қимылсыз қалды.

– Өліп қалған жоқ па? – деді Есімбек оған үңіліп.

Бастан ұрған жоқсың ба?

– Қайдам? Арқадан ұрған сияқты едім.

– Онда өлмейді.

– Жаңа мылтық атылғанда саған оқ тиіп кетті ме деп зәрем қалмады. Кейін мынаның сөйлеп жатқанын есітіп, тірі екенінді білдім.

– Құдай бір сақтады. Тек аттан құлағанда талып қалыппын. Енді өзіме келдім. Арқанды әкел. Мынаны байлап тастайық.

Есімбек атына қарай жүгіріп кетті. Ол оралғанда Оңғарбай есін жиып, ыңырсыды. Бұлар оның ыңырсығанына қарамай, матап тастады.

– Ойбай, денемді жай қимылдатсаңдаршы. Ойбай, қабырғам. Шетінен қаусатып тастағансыңдар ма? Ей, сендер адам емес, пері шығарсыңдар. Мына біреуің қайдан келдің? Ойбай, жай, сүйектерім қақсап барады.

Оңғарбай екеуі өзін байлап жатқанда қинала сөйледі. Бұдан басқа да тағы бірдеңелерді айтып, ақырында ол да «Тек өлтіре көрмеңдерші» деп әбден жалынды.

– Біздің айтқанымызды істеп, тыныш болсаң өлтірмейміз. Қараман оны атқа өңгерді. Оңғарбай бұларға сенді ме, қайта үн

шығармады. Тіпті Жәңгір тұрған жерге дейін келгенше қыңқ демеді.

– Жәңгір! Саған тағы бір серік әкеле жатырмыз, – деп дауыстады Қараман ол тұрған жерге жақындағанда. Бірақ ол жерде төрт ат емес, екі-ақ атты көрген кезде таңдана үн қатты: – Оу, Жәңгір, қайдасың? Есімбек, Жәңгір ат үстінде отыру керек еді, көрінбейді ғой. Екі ат та кем сияқты.

Есімбек те «Жәңгір, Жәңгір» деп екі рет айқайлады, Алайда Жәңгір дауыс қатпады. Байлаулы Түктібай да жоқ.

– Қызталақ, қорқақ. Түктібайдың сөзіне еріп, сонымен бірге кетіп қалғаннан сау ма?

– Түктібай байлаулы емес пе еді? Онымен бірге қалай кетеді?

– Ол кәззап бұл аңқауды сөзбен алдап, босанып алуы мүмкін де. Қап, сүмелек-ай. Есігінде кісілікті көрмеген жетесіз жетімнің аяққа оралғы болғаны былай тұрсын, оп-оңай сатқындық жасай салуы да ғажап емес. Қайда кетті енді?

Екеуі осылай аңтарылып тұрғанда, оң жақтан әлдекімнің қиналған дауысы шықты. Елең етискен Қараман мен Есімбек сол жаққа жетіп барды. Барса, құраған бір андыздың түбінде екі бүктетіліп Жәңгір жатыр. Екі қолымен ішін басып алыпты.

– Неғып жатырсың? Екі ат пен Түктібай қайда?

– Мені Құдай ұрды, Қараман, – деді Жәңгір әзер сөйлеп. – Түктібай «қол-аяғым ауырып кетті. Байлауымды сәл босатшы. Ешқайда қашпаймын. Саған да тиіспеймін. Екеуіміз тамыр болып отырайық» деген соң жаным ашып, жібін шешіп едім, өзіме пышақ ұрып, қашып кетті. Аттарды сол алып кеткен шығар. Қап, Құдай-ай... Қараман, жаңа мен әкем мен шешемді көрдім. Екеуі ана көкте ілініп тұр. Мені шақырып жатыр. Туһ, дуние қандай жап-жарық болып кетті. Қараман, ішім ауырып барады... Бір піскен ет болса ғой. Жеп алсам ауырғаным қояр ма еді. Қолымды ұсташы, шекемнен мұздай тер шығып кетті. Аяқтарым мен қолдарым мұздап барады...

Оның мына шарасыз хәлін көргенде Қараманның іші-бауыры езіліп, Жәңгірді құшақтап жылап жіберді.

– Бауырым-ау, Түктібайды босатып нең бар еді? Байлауын «шешпе» деп айтып едім ғой саған.

— Байеке, сенгішпін ғой, мен... Қараман, неге ол маған пышақ ұрды? Өлгім келмейді. Қараман, жазып алшы мені. Кеше сен «өз атымыз, өз қойымыз болады» демеп пе едің? Сол ат пен қойға ие болғым келеді. Жоқ, олардың керегі жоқ маған. Өне, апам мен көкем көктен ұшып келе жатыр. Соларға ілесіп кетем қазір аспан жаққа...

Осылай сандырақтап жатып, Жәңгір бірте-бірте сөзден қала бастады. Аздан соң тұла-бойын қатты бір созып керіліп, соңғы рет ышқына дем алды. Қараман оның көзін көре алмады. Айнала қараңғы. Бірақ денесінің дірілдеп барып, бірден тыншығанын құшақтап жатып анық сезді.

Жәңгірдің өлгенін білген Қараман мен Есімбек ұзақ уақыт жылап отырды. Есімбекті кім білген, ал Қараман алғаш рет кісі өліміне жаны езіліп, жүрегі еріп жылағаны осы еді. Алайда шыр етіп дүние есігін ашқалы бері бойына қатал мінез бен қайсарлық біткен, жылау мен езілуді ар санайтын ол, көп өтпей-ақ есін жинап, денесін тіктеп алды.

— Есімбек, тый жасыңды. Біз қазір Жәңгір үшін кек аламыз. Атқа қонайық!

Кешеден бері Қараманның кекшіл бөріге ұқсап, бір айтса, дегеніне жетпей қоймайтын бірбеткейлігіне әбден үйренген Есімбек, дереу жылауын тыйды да, орнынан тұрды.

— Қотанға барайық. Түктібай сонда жеткен шығар. Айламды асырып оны атып салмасам, бір кездері Қоқан ханы мен Тәшкен паруанашысын дірілдеткен Қошық атамның аруағы ұрсын!

— Ал, мына Жәңгірдің өлігі мен екі атты, Оңғарбайды қайтеміз?

— Жәңгірді кейін келіп көмерміз. Оңғарбайды екі атқа қосақтаймыз. Өлсе өлер, өлмесе қалар. Бұларды аяуға болмайды екен. Бізге тиіскен өздері ғой ақыры.

Есімбек басқа сұрақ бермеді. Аनाдай жердегі аттардың тұсауын шешіп, жетектеп әкелді. Екі аттың да тартпасын қайта тартып, бекітті. Сосын екеулеп сол аттарға Оңғарбайды артты. Бір аттың ерінің үстіне аяқтарын, бір аттың ерінің үстіне кеудесін жатқызып, шандып байлады. Оңғарбай сорлының жалынып, зарлағанына қараған да жоқ.

— Ал, Оңғарбай, сенің досың менің досымды өлтірді. Ол үшін сені өлтірмеймін. Бірақ сен қашан да маған жаусың. Сондықтан сені осылай байлап кетуге мәжбүр болып тұрмын. Мына аттарың еліңді тауып барса, аман қаларсың. Ұялы бөріге тап болсаң, бірге жем боларсың. Екі ат әлденеден үркіп, екі жакқа тартса, аяқ-қолдарың үзіліп шейіт кетсең, мені кеш. Ол үшін мені айыпқа бұйырма. Болды, сенің зарыңды есітіп тұратын менде шама жоқ. Кек алуға аттанып бара жатқан ер, ездің жалынышын құлағына қыстырмас болар. Осы кейіпке түскеніңді өзіңнен көр.

Қараман Оңғарбай байланған екі аттың жамбасына қамшымен салып-салып жіберді. Аттар қараңғы даланы бетке алып шаба жөнелді. Ат дүрсілімен бірге шыққан Оңғарбайдың жанұшыра айқайлаған даусы да бірте-бірте ұзап, әлден соң айнала манағы тымтырыс қалпына түсті.

Келешекте күллі Сыр бойы мен Тәшкен маңына, Қазығұрт, Алай, Қамшық, Тәжік таулары мен бүкіл оңтүстік атырабына «қарақшы» деген аты жайылатын, осы өлкелердегі әмбе ұрылар мен қарақшы-баукеспелердің көсеміне айналатын бала Қараман - алғаш рет кек алу үшін осылайша атқа қонды. Әрине, «жасы он бесте ғана әлі бала оның, өзінен он бес-жиырма жас үлкен кәнігі ұрылардан кек алуға қалайша шамасы келеді?» дейтін шығарсыздар. Алайда қай заманда болмасын, ылғи бұзықтылықты мақсат тұтқан қарақшы-баукеспелер арасында көлденең жұрт түсіне бермейтін қатаң жүйе болған. Қалың халық арасында дарындылар ғана дана болып, дараланып шығатыны секілді, кілең баукеспелер жиналған топтың ішінде де, әріптестерінен шоқтығы биік, өзі мен сөзі өтімді көсемдері болады. Ондай көсемдер көбіне, әлгі баскесерлер тобының ортасында әділдік орнату үшін күреске түседі. Дегенмен әділдік деген олар үшін қатаң есе қайтару тұрғысында іске асатын нәрсе. Сондықтан да қарақшылардың «әділдік үшін іс істедім» деген іс-әрекеттері кейде адамгершіліктен сырт кететіні бар. Десек те, талас-тартыстың қай түрі болса да құрбандықсыз болмайды. Біз оның қай қырын ақтап, қай қырын сынап жатсақ та, ондай құбылыстардың барлығына нақты баға бере алмаймыз. Сол

үшін де болған оқизаның шынайы болмысын суреттеуден қашпауымыз да дұрыс шығар. Өткен тарихта он үшінде батыр атанып, он бесінде ел аузына іліккен азаматтар аз ба? Қараман да сондай жаужүрек адамдардың бірі...

Сол жаужүрек Қараман Есімбекті ертіп қотан шетіне келгенде, аттан түсті. Қотан жақ тым-тырыс. Есімбек аттарды тұсаулап, мылтығын алдына алып, жүрелей отырған Қараманның қатарына тізерледі.

– Не істемек ойың бар?

– Қора маңына мысықша басып жетейік те, тың тыңдайық. Түктібай ендігі осында келіп қалған болса, Тұрсын екеуі көз ілмей, бізді аңдып отыруы кәдік. Сақ болуымыз қажет. Бұлардан бәрін күтуге болады.

– Бір әрекет істемесек, несіне келдік?

– Сен батыр бола бастадың-ау. Жарайсың! Осының ұнайды. Мен қазір былай істейін. Жоқ, сен алдымен менен он бес қадамдай шетке барып отыр. Мен қалай жүрсем, сен де солай жылжы. Есінде болсын, әруақытта мылтығыңды әзір ұста. Бір жағдай бола қалса, аналарға қаратып оқ ат.

Есімбек батыс тұсқа еңбектей жөнелді. Ол діттеген жеріне жетті-ау дегенде Қараман мылтығын кезеніп, қотанға қарай бір атты.

– Ей, Тұрсын, Түктібай! Еркек болсаңдар бері, далаға шығыңдар.

– Мен Шанышқылы Қошық датқаның немересі, Жолшы бидің баласы Қараман деген жігітпін. Сендермен сөйлескім келеді.

– Не дейсің? Жолшы бидің баласы түн кезген ұрыларға ілесіп, басына не күн туыпты? Әлде қарын тойдыруыңа әкеңнің малы жетпеді ме? – деген дауыс шықты артынша қотан жақтан.

– Менің қарнымның аш, аш еместігінде сенің қандай шаруаң бар? Әкемнің байлығы әкесінен қалған мал емес. Өзі жиған. Мен де Жолшының дүниесіне ортақтаспай мүлік жисам, несі айып?! Бірақ та, қазіргі мәселе бұл емес. Мен өз досым үшін сендер сияқты қанқұмарлардан кек алуға келіп тұрмын.

Осы сөзден кейін Тұрсын мен Түктібай аз-маз сәт жым-жырт тұрды. Сірә, өзара әлдене туралы ойласып алды-ау.

– Сен, шаңқылдаған жүгәрмек! Қаршадайыңнан суайттықты қайдан үйренгенсің?! «Жолшының баласымын» деуден басқа сөз таппай қалдың ба? Сеніп боппын сөзіңе. Шын Жолшының баласы болсаң, Қошықтың алты баласының атын атап берші. Содан соң Қошықтың өзі қанша ағайынды еді? Осылардың бәрін білсең, сенейін саған.

– Менің түп-тірегімнің бәрін тергеп, менімен құда болайын деп пе едің?! Жарайды. Жауап берейін сауалыңа. Шанышқылы ішіндегі Дарханның төрт баласының бірі – Шошым. Одан – Тоңай, Шоңай, Көбек. Тоңайдан – Өтеп. Өтептің он екі баласының бірі – Шойтабан. Бұдан туылған Қошық атамның Дос, Қырқымбай, Оңғарбай атты үш бауыры бар-ды. Қошықтан – Сарымсақ, Жолдас, Әбдірахман, Үсенкүл, Тоғызбай, Жолшы. Жолшыдан – мен! Қараман деген жігітпін! Енді сендің бе, кім екеніме?

– Мына сөзіңе қарағанда тектінің тұқымы екенің білініп тұр. Мен білетін кісілердің барлығын атап шықтың. Бірақ та, шын Жолшының баласы екеніңе әлі де сенбеймін. Дегенмен кім болсаң да, сен боқмұрынмен айтысып тұруға намысым келіп тұр. Не қалауың бар?

– Онда намысыңды ту етіп, шық бері! Намысшыл адам «не қалауың бар?» деп сұрай ма екен. Өзіңді атақты баукеспемін деп ойласаң, менімен бетпе-бет келуге қорықпайтын шығарсың?!

– Қорықпаймын. Күт тұрған жеріңде. Қазір қасыңа жетемін.

Олар қасына жақындағанша, Қараман Есімбекті шақырып алды.

– Мылтығыңды дайындап тұр.

Аздан кейін Тұрсын мен Түктібай бұлардың жанында тұрды. Тұрсын зор денелі кісі екен. Қараңғы түнде сұлбасы аюдай болып, қорқынышты көрінеді. Қолында қару жоқ. Ал Оңғарбайда мылтық бар. Қараманның бойы өзінің белінен ғана келетін бала екеніне көзі жеткен соң, Тұрсынның намысы шын қозып кетті ме:

– Тұрған жеріңде жерге жабыстыра салайын ба? – деп ұмтыла берді.

Қараман артқа шегінді.

– Сенің мына итаршың менің досымды пышақтап кетті. Алдымен осыдан кегімді алайын. Сенімен содан кейін сөйлесемін, – деді де Түктібайдың қақ шекесінен бір атты.

Кішкентай баланың өзінің серігін қолы қалт етпестен жалп еткізгеніне шошынды ма, әлде гүрс еткен мылтықтың ащы даусынан қаймығып қалды ма, әйтеуір өңмендеп алға жылжыған Тұрсын кілт тоқтады.

– Өй, сен не істедің?

– Не істегенімді көрдің ғой. Есімбек, мен мылтығымды оқтап болғанша, Тұрсын алға басатын болса, жанын жаһанамға аттандыр!

Есімбек онсыз да қаруын кезеніп, дайын тұрған-ды. Тұрсын оны ата сала ма деп қорқып кетті. Қорыққаны сөзінен білінді.

– Тоқта, тоқта. Қасқыр-жүрек Жолшыдан туғаныңа енді көзім жетті. Атпай қоя тұрыңдар. Одан да үшеуміз келісейік.

– Неге келісеміз?

– Келісетін болсақ, мәселе көп қой.

Үшеуі ұзақ сөйлесті. Жоқ, сөйлескен Тұрсын мен Қараман ғана. Тұрсын өзінің кім екенін және Жолшы би мен оның туған-туысқандарын тегіс танитынын, әрі биді өте сыйлайтындығын айтты. Егер Қараман көнсе, қорқақ, әрі қолынан түк келмейтін, тек айтақтаумен адам болып жүрген Түктібай мен Оңғарбай сияқты итаршылардан гөрі, бала болса да, қолынан өрлік пен ерлік келетін Қараманмен серіктес болғысы келетінін де білдірді.

Тұрсын басқа да көп нәрсе айтты. Әңгімесінің бәрі үшеуінің достығы төңірегінен ұзамады. Әйтсе де, сөздің майын тамызып, ант-су ішуге дейін барған сертіне Қараман сенбеді.

Себебі Қараман бұрын-соңды кәнігі қарақшылармен араласып көрмесе де, олар туралы әңгімелерді көп естіген. Атағы алысқа ұзаған би әкесінің үйіне көптеген қонақтар ағылып келетін. Сол қонақтардың ішінде, Құдай-ау, би мен манап та, шынжыр балақ, шұбар төс бай да, елге аты мәлім батыр мен баукеспе де болатын. Әр қонақтың шен-шекпеніне қарай әңгімелері де әр түрлі болатын.

Билер ескі әңгімелер мен шежіре төңірегінде сыр тарқатса, бай мал жайында, батыр жау жөнінде, ал баукеспелер ұрлық туралы тәмсіл айтар еді. Қонақтардың аяғын ала жантайып жататын Қараман үлкендердің әңгімелерін ұйып тыңдайтын. Оған, әсіресе, батыр мен баукеспенің әңгімелері қызық көрінетін. Кейде олар айтып отырған әңгімелердің ішінде өзі жүргендей сезінетін. Сезінетін де, ондағы айтылған сатқындық пен опасыздықтың, айлакерлік пен зымияндықтың, алдау мен арбаудың жетегінде кеткен базбір кісілердің тағдырына налып, өзін ешқашан да, осындай жаман қасиеттердің құрбаны болмауға іштей қайрап отыратын.

Әрине, онда Қараман болашақта өзін ешуақытта үйінде әңгіме соғып отырған нардай батырдай, зәрдей баукеспедей боламын деп ойлаған жоқ-ты. Бірақ алдағы күндері жігіттік пен кісілік ғұмыры сергелденмен өтетінін Құдай пешенесіне жазып қойғандықтан ба, ішкі сезімі мен түйсігі тұла-бойына алғырттық пен аңғарымпаздықты, ержүректілік пен тауып айтар шешендікті, қиындыққа морт сынбайтын жігерлілік пен қайсарлықты қатайта берген бе, кім білсін, қарыны тоқ, уайымы жоқ басқа байдың балаларындай ерке, босбелбеу боп өскен жоқ. Естіген әңгімелерін санасына құйып, ой елегінен өткізіп, кімнің қандай екенін саралап жүретін. Бұрындары өз басынан ешқандай қауіп-қатерді өткізбесе де, естіген әңгімелеріндегі қым-қиғаш, шырғалаң оқиғалардың ішіне өзін ойша араластырып, шыңдала түсетін. Бәлкім ерте есею мен жасына қарамай кісіліктің биігіне ерте көтерілу қасиеті, аласапыран талайлы ғұмырға бейім мінезі оған ана сүтімен бірге қонған да шығар. Қалай десек те, ол өз қатар-құрбыларынан оқ бойы озық, көк бойы биік-ті. Сол озық пен биіктіктің нышаны болар, талайды көрген Тұрсын баукеспенің тас жарып, су құрғататын жылмақай тілімен достастық туралы айтып тұрған сөзінің біріне де сенбеді.

– Мына қойларды қайдан айдап келесіңдер? – деді Тұрсын бір кезде.

– Сенің сөзіңнің біріне де сенбей тұрмын. Ал сенбейтін адамға сыр айтуға болмайды.

Тұрсын тілі қырқылғандай, үндемей қалды. Тек біраздан соң:

– Сен мені «сіз» деп сөйлесейші, – деді басқа сөз таппағандай.

Тұрсын сөйлеп тұрғанда Қараман мылтығын оқтап алған-ды. Соны Тұрсынға қарай кезеді.

– Түктібай екі ат әкелді ме, бағана?

– Иә, өзіміздің екі атты әкелген. Олар қора алдында байлаулы.

– Есімбек сол аттардың еріндегі арқанның бірін әкел.

– Оны не қылмақсың? – деді Тұрсын Есімбек қораға қарай кеткен кезде.

– Сені байлаймыз.

– Ой, күшік. Қолыңда мылтығың болмағанда, көрсетер едім саған. Енді атпақ түгілі, қиқалап өлтірсең де жалынбаймын. Жә, ақыры бір өлім екен ғой. Құрттай баланың қолынан құлдай боп арқанға байланғанша, өлгенім артық. Қане, атшы. Мені Түктібайға ұқсатып ата алар ма екенсің?

Сәл кешіксе, тап берген ананың таптап кететінін сезген Қараман шетке зып етті. Тұрсын өз екпінін өзі тежей алмай, бес-алты қадам алға теңселіп кетті. Бұрыла сап тағы ұмтылды. Қараман шүріппені басып еді, мылтығы от алмады. Тұрсын осыны сезді де, тіпті батылданды. Қараман ары-бері қашқақтап, ұстатпады. Бұған ананың ызасы одан бетер қозып, жындана айқайлап, аласұрып жүр.

– Осыдан қолыма түсші. Жілік-жілігіңді үзіп, сүйектеріңді майдалап тастайын.

Оның айқайын естіген Есімбек жүгіріп келді. Тұрсын Қараманды қууын қойып, соған ұмтылды. Қолына бір түссе оңбай қалатынын білген Есімбек, біраз жер қашып барды да тұра қалып, оны бір атты. Тұрсын өкіре құлады да, ыңырысып барып, үні өшті. Алғаш рет адам өлтіргеніне сасып қалды ма, Есімбек дірілдей сөйледі:

– Сорлыны бекер-ақ аттым ба...

– Дұрыс қылдың. Әйтпесе бұл бізді өлтірер еді. Алайда бұл нағыз ер екен. Мұнымен келісіп дос болғанда болар ма еді... Бірақ сенім жоқ бұларға. Кел, отыр. Енді не істейтініміз жайында кеңесейік.

Ол заманда жер-жерде ел сирек. Ел сирек болғасын, дала-далада түн кезіп, жортып жүрген ұры-қары мен үйірлі қасқыр

көп. Ұры-қары жолында кезіккен малдарды оп-оңай айдап кете берсе, үйірлі қасқыр далада жалғыз-жарым қалған төрт тұяқты мен адамды жарып, жайпап тастайды. Қасқырлар тіпті далада көмілмей жатқан өлікті де ту-талақайын шығарып тастайды. Әлгіндегі оқиғадан кейін Қараман мен Есімбек демалуды қойып, Жәңгірдің өлігін қотанның жанына әкеліп көмейік деген оймен, оның мәйіті қалған жерге барған. Барса, мәйіттің тек арса-арсасы шыққан сүйектері ғана қалыпты. Үш-төрт қасқыр жабылса керек, денеде бір үзім ет қалсайшы.

– Бір түннің ішінде неше пәлені көрдік-ау, – деді Есімбек күрсініп.

– Иә, алғашқы жорығымыздың өзі қиындықпен басталды. Осыған қарағанда, екеуімізді алда бұдан да өткен қиындықтар күтіп тұр-ау. Мына сүйектерді қалай жинап көлеміз?... Қош Жәңгір бауырым. Өзінді адам секілді жерлей де алмадық. Бостандықты аңсаған тас жетім ең. Сол бостандықты о дүниеде табарсың. Сүйектерің де топыраққа көмілмей, күн көзіне қызып, бостандықта жатсыншы. Пешенеңе осылай жазылған шығар. Біздікі қателік болса – кеш. Қолымыздан келгені – сенің кегіңді қайтару болды... Сөзінің аяғын жыламсырап аяқтаған ол, атына қарғып мінді де қотанға қарай шапты. Шапқаннан шауып отырып, діттеген жеріне бір-ақ келіп тоқтады.

– Қотанның есігіндегі ағаштарды ал, Есімбек. Қойларды сыртқа айдап шық! Енді Қойлыққа жеткенше бір жерге аялдамаймыз.

Жүз қаралы қойды айдаған екеуі ертесіне таң азанмен Қойлық базарына жетіп келді. Қараман бұрын Тәшкен базарында үш-төрт мәрте болған еді. Сондықтан да бұған мал базарындағы тәртіп белгілі болатын. Бірақ Қойлық базары Тәшкендікінен гөрі шағындау екен. Дегенмен базардың іші-сырты адам мен малға толы.

– Бұл қойлар қайдан келеді? Кімдікі? Иесі кім? – деп бір ала топы, ала шапан киген егделеу кісі бұлар базар алдына жеткенде алдарынан жүтіріп шықты. Оның алыпсатар екенін бірден сезген Қараман:

– Иесі мен. Ал, мынау жалшым, – деді Есімбекті нұсқап. Әлгі кісі сенер-сенбесін білмегендей, бұған қадала қарады.

– Не дейді? Қаршадай басынмен осынша малға қалай ие боп жүрсін? Бәлкім арттарыңда ересектерің бар шығар?

– Бар, бар. Олар асықпай келеді. Үлкендер асықпай келгенше, қойларды саудаға өзім-ақ сала берем.

– Санақ... мал, пұл санағын білемісің өзің?

– «Он үште отау иесі» демей ме қазақ. Ал менің бойым кішкентай болғанымен, жасым он жетіде. Мал мен пұлдың санағын білмей не бопты. О, несі-ай, мені қаршадай деп басынғаны. Сөйлей бермей, саудаға көшсеңізші одан да. Әйтпесе, кесе-көлденеңдемей, былай тұрыңыз! Қойларды базарға кіргізейік.

Саудагер сөзден тосылды. Әйтсе де, Қараманның алдынан былай кетпей, қойларға қарап ұзақ тұрды.

– Түріңе қарасам бай баласы тәріздісің. Кімнің баласысың өзің?

– Сізге менің әкем мен тегім керек пе, әлде қой керек пе?

– Кім біледі. Ұрлықы қойлар емес пе дегенім ғой.

– Сіз бұлай сенімсіздікпен күмілжіп сөйлеп, менің намысыма тимеңіз. Саудаласпайтын болсаңыз, уақытымды ұстамаңыз.

– Ал, жарайды. Сендім саған. Әр қойды қаншаға бағалайсың?

– Делдалсыз келісе береміз бе?

– Онымен пұлды ортақтасып, не қыламыз?

– Әр қой жиырма сомнан.

– Саудаң қатты екен. Қане, он бес сомнан бер. Мен қойды, сен пұлды санап аласың.

Түнде келе жатып Қараман мен Есімбек қойдың бағасын әбден келіскен. Әбден базар көріп, малдың бағасын білетін Есімбек: «Егер қойларды алыпсатарлар алатын болса, әрбірін жиырма сомнан кем бермеуіміз керек» деген-ді. Қараман сол бағадан түспей, саудагер өз бағасын алға тартып, біраз уақыт саудаласып тұрды.

– Мақұл. Бар береке он сегіз сомнан, – деді саудагер бір кезде. Қараман Есімбекке қарап еді, ол басын шайқады. Ол басын шайқаған соң Қараман тірі көнсін бе. Саудагер де айтқанынан

қайтпайтын кісі екен. Бір айтқанын қайталап, тұрып алды. Өлден соң бұлардың қасына басқа саудагерлер де келе бастады. Осы кезде олардың бірі «алдымды орап кете ме» деп қауіптенді ме, саудагер бағасын он тоғыз сомға көтерді. Қараман тағы көнбеді.

– Тұу, бәрі жарамды қойлар екен. Бағасын қанша, жиырма сом дей ме? Әй, бала, айда қойларыңды шетке! Жиырма сомнан мен бәрін сатып аламын, – деп бір сарт саудагер ортаға килікті.

– Әй, саған не жоқ? Мен ғой саудаласып тұрған. Өзім-ақ аламын бәрін жиырма сомнан, – деді алғашқы саудагер мұны естіген соң шап етіп. – Жүр, жүр. Айда қойларыңды шетке. Санайық. Бұ бала мына жетектегі екі атын да сатамын дейді. Оларды да қосып сатып аламын.

Не керек, тоқсан жеті қой мен екі атты ол әп-сәтте сатып алды. Саудалары демде біткен Қарамандар ақшаларын қай жерлеріне тығарларын білмей састы. Бірақ та қиыннан жол табатын Қараман емес пе. Көлемі үлкен буда-буда сомдардың жартысын өзінің беліне, жартысын Есімбектің қойнына тықты.

– Шайханаға кіріп, қарнымызды бір тойдырып алайықшы, – деді Есімбек еріндерін жалап-жалап қойып.

– Мен де соны ойлап тұрмын.

Базар шетіндегі керуен сарайдың шайханасында адам аздау екен. Екеуі шеткі нарға жайғасып, қалағандарынша ауқаттанды. Одан соң шығып, аттарын аткерге тапсырып, өздері керуен сарайдың бір бөлмесін кешке дейін жалдады.

– Кешке дейін ұйықтап алайық. Кешке Тәшкенге қарай жол жүреміз.

– Қараман, мұнда кешке дейін қалуға жүрексініп тұрғаным. Сапар қажының адамдары келіп қалмас па екен?

– Олар әзірше бұл жерге келмейді.

– Бәрібір жүрегім бір қатерді сезіп тұр.

– Бұлай жаман ырымды бастама. Осы істеп жүрген ісіміздің бәрі қатер емес пе? Ертең, кешегіден бетер қауіпке жолығуымыз мүмкін. Бірақ әркез айтқанымдай, артқа шегінер жол, ісімізді өшіріп тастардай амал жоқ бізде. Есікті бекіттің бе? Бекітсең, жатайықшы бір созылып.

Есімбектің жүрегі сезген қатер, Қараман айтқан қауіп, кешікпей-ақ бұлардың бастарына төне бастады.

* * *

Бір қарақшы, болмаса бір баукеспе өмір бойы жасайтын нәрсені бір-ақ күнде істеген екеуі керуен сарайдың қонақ бөлмесінде тұяқ серіппей ұйықтаған. Қатты ұйықтаса да, құлағына еміс-еміс естілген бір шиқыл Қараманды оятып жіберді. Көзін ашқан ол, шиқылдың қайдан шығып тұрғанын білмей, жан-жағына кезек-кезек қарады. Есімбек ұйқыда. Басқа жан пенде көрінбейді. Бірақ бір тоқтап, бір қайта естілген шиқыл тиылар емес. Басын көтеріп, есік жаққа қарады. Есік ортасындағы темір ілгек ағытылып қалыпты. Ал сәл төмендеу жеріндегі қалың жіппен байланған байлаудың арасында пышақ жүзі жалт-жалт етеді. Сыртта тұрған біреу есік тақтайының арасынан пышақ сұғып, байлауды қиып тұр. Талай жылдан бері әбден кір басып, тастай болып сағызданған жіп, қиып тұрған пышақ жүзіне көнбей шиқ-шиқ етеді. Ал сыртта тұрған қаскөй жұмысын тоқтатар емес. Тіпті байлаудың бір орамын қиып та үлгеріпті.

Қараман атып тұрды. Бастарында жатқан сойылдардың бірін алды да, есікке жетіп барды. «Кім бұл?» деп айқайлағысы келді. Ол ойынан тез қайтып, оң қолына сойылын оңтайлай ұстап, сол қолымен жіптің байлауын шеше бастады. Шешіп болғасын, есік жақтауына жабысып тұрды. Қаскөй «жіптің байлауын қиып болдым» деп ойлады ма, пышағын тартып алды. Сосын ақырындап есікті ашты. Есік жартылай ашылған кезде ар жақтан еңгезердей біреу ішке кіре берді. Қараман айқайлап тұрып, оны сойылмен қойып қалды. Ананың бағына қарай, сілтенген сойыл тамның пәс төбесіне тиіп қалды да, діттеген жерге жетпеді. Анау бұрыла сап, есіктен шыға жөнелді. Шығып бара жатып, есікті сермей жапты. Оның соңынан атып шығамын деген Қараманның шекесіне есік сарт етті. Оның қатты тигені сондай, бұл шекесін басып отыра кетті.

— Не болды, Қараман, не болды? — деп Есімбек орнынан атып тұрды.

Қараман болған жәйтті айтты.

– Ол біздің пұлымызға қызығып жүрген біреу ғой. Бұл жерде мұндай ұрылар көп. Құдай сақтап, сен оянып қалыпсың тағы. Әйтпесе, екеуімізді де бауыздап кетер еді.

– Қой, онда құриық бұл жерден.

Екеуі қонақүйден шықты. Түс ауып қалыпты. Аттарын қалдырған қораға келгенде алдарынан аткер кездесті.

– Бағанадан бері екі адам сіздердің аттарыңызды айналшықтап көп жүрді. Менен «бұлардың иелерін танымайсың ба?» деп сұрады. Мен сізді бір байдың баласы деп айттым. Ауылдарыңыз қашықта ма? Жолда абай болыңыздар. Мал сатушыларды жырасайда аңдып тұрып, бассалып тонап, өлтіріп кететін қарақшылар көп бұл маңда. Өздеріңіз жас екенсіздер. Құдай сондайлардан сақтасын сіздерді.

– Жолымыздың бір мәнісі болар. Аттарымызға жем-шөпті молынан бердіңіз бе?

– Әлбетте, сіз жақсылап пұлын төледіңіз. Мен аттарыңызды тоқ етіп қойдым.

– Айтпақшы, көке. Мана біздің аттарды торуылдап жүргендерді танымайсыз ба?

Қараман атына мінгесін, оның қалтасына үш сом пұл салды. Аттардың жем-шөп ақысынан бөлек, үш сомға ие болған аткер сарт қуанып кетті.

– Біреуін танимын. Мына Тойтөбе жақтағы құрамалардың атақты ұрысы. Аты – Кенепбай. Екіншісін танымадым. Оның да жүзі сұсты екен.

– Оның үстінде қандай киім бар еді?

– Басында ескі жұқа тері тымақ. Үстінде қой жүнінен басылған күпі.

– Дәл өзі.

– Не дедіңіз? Оны көріп пе едіңіз?

Қараман мана үй ішіне ұрланып кірген кісінің үстінде дәл осындай киімдер бар екенін байқаған. Оны аткерге айтпады.

– Жәй, өзімше біреуді долбарлап тұрғаным.

Бұлар ат басын Тәшкенге қарай бұрды. Қойлықтан шыға бергенде:

– Тәшкенге кешке дейін жетеміз бе? – деді Қараман.

— Ой, атты адамға онша қашық та емес. Бірақ қалың қамыс басқан екі сайдан өтуіміз керек. Сол жерлерде өткіншінің жолын тосатын қарақшылар болады. Мүмкін басқа, айналма жолмен жүрерміз.

— Қарақшылар айналма жолды аңдымайды деймісің? Тарттық, төтесінен. Өзің білетін жолдармен жүре бер. Бұрындары сондай қарақшылардан қалай аман өтуші едіңдер?

— Басшымыз оларға тиісті парасын беріп қоятын. Болмаса, көп адам болып жүретінбіз. Өткіншілердің қатары мол болса, қарақшылар тиісуге қаймығады. Жә, жарар. О пәлелер туралы көп айта бермейікші. «Кімді айтсаң, сол келеді» дегендей, албастылар шынымен алдымыздан шыға келмесін. Жаңа базарда мен неге қуандым де. Тұрсын мен Оңғарбайдың мына аттарын ешкім танымағанына қуандым.

— Мен ол жайында тіпті ойламаппын.

Бұдан кейін екеуі Тәшкенге барған соң қайда тұрып, не істейтіндіктерін ойласып келе жатты. Әңгімемен Шибөрісайға да жетті. Шибөрісай қалың қамыс басқан көлшікті сай. Өткіншілер оны айналып өтуі үшін ұзақ жер жүруі керек. Сондықтан да ары-бері жүргіншілер қиын, әрі қауіпті болса да, Шибөрісайды тіке кесіп өтуді тиімді санайды. Қауіпті болатын себебі, мұнда бірлі-жарым адамды сес көрмей, қамыс арасынан жымын білдірмей жақындап келіп жарып тастайтын жолбарыстар бар. Әсіресе шибөрілер мол. Олар да жалғызіліктіні шопақ көрмей, жұлмалап жеп қоюға даяр. Осындай жыртқыштардан сескенді ме, Шибөрісайға тұмсық тірегенде Есімбек айтты:

— Осы қамысты айналып-ақ өтейікші.

— Айналып өтсек, күн батады. Ертерек барып, шаһардан қонатын жай тауып алайық та.

Қараман осыны айтып, атын ылдиға сала бергенде, қамыс ішінен ұзындығы есік пен төрдей, биіктігі орта бойлы кісі бойындай дәу атқа мінген біреу шыға келді. Тақымында ұзын шоқпар. Сол қолында дөңгелектеп ширата орап алған арқан. Оның артынан екіншісі көрінді. Оның мінген аты пәстеу. Бірақ өзі денелі екен. Ол да шоқпармен қаруланған. Екеуі де қара орамалмен бастарын шарт байлап алыпты.

– Қарақшылар! – деп айқайлап жіберді Есімбек. – Артқа қашайық.

– Қашпа! – деп Қараман бұрылып еді, арт жақтан тағы екеуді көрді. – Нәлетілер, бізді қоршап алған екен ғой.

Арт жақтағы екеуді көргенде, Есімбектің зәре-құты қалмады.

– Мыналар қа-ай та-са-да ты-ғыл-ып тұр-р-ған? – деді әзер сөйлеп. Екі жақтан да қарақшылар таяп келді. Дәу атқа мінгені Қараманға таныс көрінді. Бағана ішке кіруге әрекеттенген ұры сияқты. Жоқ, анық сол. Киімдері есінде. Ол гүж етті:

– Түсіңдер!

Есімбек жерге түсе берген.

– Түспе! – деп айқайлады Қараман. – Түспейміз.

– Не дейді, мына бокмұрын? Кенепбайдың алдында небір батырлар мен билер тізерлеп отыра кететін. Ажалыңа асығып тұрсың-ау деймін, қызталақ, – деп қолындағы арқанды бұған қарата лақтырып жіберді.

Арқанның оралып істелген байлаулы ілмекті ұшы көз ілеспес жылдамдықпен ұшып келіп, Қараманның мойнына орала кеткенде, анау арқанды тартып қалды. Күші дүлей екен. Қараман арқанмен бірге жерге ұшып түсті. Жандәрмен тұрып кетуге ұмтылды. Қайдан? Анау бұған мұрша бермей, арқанды тартқылап, әп-сәтте Қараманды атының аяғының астына әкелді.

– Кіммен ойнап тұрсың?

Арқанмен бірге сүйретілген Қараманның есі ауып қала жаздады. Кенепбай сөйлегенде қиқылдап-шиқылдап, әзер демалып жатты.

– Енді, тұр орныңнан!

Қараман тұрмады. Тұруға шамасы жоқ еді.

– Әй, Өндірбай, тұрғыз мына шикіөкпені! Сосын Есімбекке кадалды: – Сен неге отырсың әлі, ат үстінде мелшиіп?! Түс дереу!

Есімбек домаланып аттан түсті де, отыра кетті. Кенепбайдың артында тұрғаны да атынан түсе сап, Қараманды тік көтеріп, тұрғызды.

– Не істейін мұны, Кенепбай? Басын кесе салайын ба?

– Басын кесе салғаннан пайда жоқ. Өзі бай баласы тәрізді. Өкесіне сатып – бір пайда, қойнындағы пұлын алып – екі пайда қылмаймыз ба? Сұрашы өзінен, кімнің баласы екен?

Өндірбай қанша сұраса да, Қараман жауап қатпады. Жыны қозған Өндірбай оны сабап берді. Алайда Қараман мылқау адамдай ләм демеді.

– Қаршадай болып, не деген қырсық бұл. Мұның кім екенін қазір білеміз. Әй, жалшы, бері кел! Мынау қожайының кім?

– Жолшы бидің баласы.

– О, Дархан Жолшы бидің бе? Өндірбай, Еламан, Құдай берді бізге. Шынымен Жолшының баласы болса... Ей, жалшы, рас айтып тұрсың ба?

– Рас, рас айтамын.

– Қойнындағы пұлды мына дорбаға сал. Өндірбай, қолыңдағы баланың да белбеуіндегі ақшаны сыпырып ал. Содан соң екеуін үңгірге алып жүріңдер.

Қарақшылар екеуінің барлық пұлдарын алып қойды. Сөйтіп төртеуі екеуін байлап, қамыс шетіне сүйреледі. Қамыс арасындағы батпақты кешіп, екі шақырымдай жүрген соң бір сайға түсті. Сай ішінде тағы сай бар екенін қарақшылардан басқа ешкім білмес, сірә. Бұл жер де ну қамыс. Ну қамыстың шетінде жартылай жарлы жарқабақ тұр. Жарқабақтың түбінде аузына атты адам сиярлықтай үңгір көрінді. Кенепбай үңгірге бірінші болып кірді. Артынан Қараман мен Есімбекті сүйрелеп, қалғандары енді. Үңгір іші кең.

– Шамды жағыңдар! – деп бұйырды Кенепбай серіктеріне. Бір қарақшы кеуірт тұтатып, дәу орыс шамын жақты. Үңгір іші жарық тартты. Жан-жақтағы дуалдардың әр жерінен қарауытып бірнеше есіктің ауызы үңірейіп көрінді. Төрде нар секілді жалпақ ұзын тас тұр. Үстіне қабатталып, тері тулақ төселіпті. Кенепбай соған жантайды. Серіктері жатып-тұруға ыңғайлы етіп, бау-бауымен үйілген қамыстардың үстіне жайғасты.

– Сен, боқмұрын, қырсықтанбай жөніңді айт, – деді Кенепбай беліндегі қанжарын алдына қойып. – Қиқарлансаң, бізге басыңды кесіп алу түк емес. Маған және мына жігіттерге адам өлтіру – мал союмен бірдей. Тіпті одан да оңай. Солай ма-ей, Еламан?

– Солай, Кенеке, солай.

– Солай болса, мына баланы сөйлет! Анық Жолшының баласы болып шықса, әкесінің қанша малы бар екенін біл.

Еламан Қараманды тергей бастады. Бірақ қанша тергесе де, жауап ала алмады. Аздан соң ұрып-соғуға кірісті. Етіне ащы таяқ тисе де, Қараман мыңқ демеді.

– Немене, жаны тастан жаралған ба, иттің, – деп Өндірбай тура келіп, Еламанға қосылды.

Олардың өзінің досын тоқпақтап жатқанына шыдай алмаған Есімбек Қараманның үстіне құлады:

– Ұра бермеңіздерші, көкелер оны. Бар шындықты мен айтып тұрмын ғой.

– Бай баласы боркемік, шыдамсыз болуы керек еді. Мынау шешесінен туылғаннан бері қиындықты көп көріп, безбүйрек болып өскен бала ғой. Мен білсем, бұл жақсы киініп алған жалшы. Зынданға тастап, екеуін шибөріге талатып алайық. Мүмкін содан кейін шындарын айтар, – деді Еламан Кенепбайға бұрылып.

– Мен бір нәрсеге сеніп отырмын. Бұл Жолшы бидің баласы ма, жоқ басқаның баласы ма, әйтеуір бір байдың ұлы екені хақ. Бірақ сол бай сонша малды бұларға сеніп, қалайша базарға айдатып жүр. Әлде кешегі қойлар ұрлығы ма? Бірақ жүз қойды бір жерден ұрлап шығу – бұл екеуінің қолдарынан келе қоймас. Әлде бізді қолға түсіре алмай жүрген Тәшкен жандаралы бұларды әдейі жұмсап, қулыққа басып отыр ма? Қойлықтан шыққанда екеуінің артынан ешкім ілескен жоқ па?

– Ілескен жоқ. Кешеден бері әбден аңдыдық қой. Бір адам бұларға жоламады. Өзіңіз осылар жатқан қонақ үйге кірмек болғаныңызда да сыртты бақылап тұрдық. Күдікті ештеңе байқалмады.

– Ә, бағана осы боқмұрын мені сойылмен ұрып, басымды жара жаздаған. Былай ет, Еламан. Қосақтаған күйлері екеуін де ана апанға түсіріп, үш-төрт аш шибөріні үстеріне тастап жібер. Кімнің балдары болса да, таланып өлсін. Өкелеріне сатамыз деп басымыз пәлеге қалып жүрер. Мына пұлдар мен екі ат бізге оңай олжа болмады. Бүгін мұнда емес, анау Садыбай үңгірге барып түнейік. Ертең шаһарға кетеміз.

– Дұрыс айтасыз, Кенеке. Менің жүрегім де бірдеңені сезіп тұр. Екеуін апанға тастап, тайып тұрайық, – деді Өндірбай.

Бағанадан бері үн шығармаған төртінші қарақшы Кенепбай жантайған жалпақ тастың түбіндегі бау-бау қамысты көтеріп жерге жабысқан бір кішкене қақпаны ашты. Ашылған қақпаға шамды төндірді.

– Ә, пәтшағарлардың жарықтан қорқып, бұрышқа тығылуларын қарашы. Үш-төрт күннен бері ет жемей, қарындарың ашып қалды ма? Қазір әбден тойынасындар. Еламан құрықты әкел! Бір-бірлеп, желкелерінен бүріп, апанға тастай берейін.

– Құрықты қоя тұр, алдымен апанға мыналарды тастап алайық та. Шибөрілерді содан кейін үстеріне лақтырамыз.

– Шибөрілердің бәрін апанға лақтырып жібермендер. Бұлардың ажалына үш-төртеуі де жетеді. Қалғандарына қасқыр атып, әкеп берерміз. Кейін де керек болады ғой олар.

– Оны білеміз ғой, Кенеке.

Олардың сөздеріне қарап, Қараман бұл қарақшылардың қақпа астындағы арнайы шұңқырда шибөрі ұстайтынын, қолдарына түскен адамдарды сол шибөрілерге талатып өлтіретіндерін білді. Білді де, дәл қазір өзінің сондай құрбандыққа шалынатынын ойлап, қалай да аман қалудың жолын іштей іздей бастады. «Мен шынымен Жолшының баласымын. Әкем мен үшін сендерге көп мал төлейді. Бізді аман қалдырыңдаршы», – деп жалынғысы келді. Алайда олай деуге намысы жібермеді. Оның үстіне Сапар қажының жалшысын өлтіріп, қойларын сатып жібергенін әкесі кешпейтінін сезді. Сол үшін де, бұл тығырықтан тек Құдай ғана қолдап аман қалмаса, басқадай жол жоқ екенін ұқты. Құдай да әрекет еткен батыл адамды қолдайтынын ол білетін. Сондықтан бұл жерден сау шығуы үшін өзі батырлық жасау қажет. Бірақ қалай? Қол-аяқтары байлаулы. Егер мыналар апанға осы байлаулы күйлерінде тастаса, адамды жұлмалап жейтін аш шибөрілерге қарсы қылар айла жоқ. Ал апанға бос күйлерінде түссе, онда өмірден үмітті үзбеуге болады.

Еламан шамды төр жақтағы үңірейген қуыстың аузына апарды.

– Өткен жолы тастаған шалымыздың сүйектері шашылып жатқан шығар-ә. Ой, Өндірбай, қара. Шалдың ырсиған қабырғалары бір жақта, басы бір жақта жатыр. Мына жүгәрмектерді осы сүйектердің үстіне лақтырайық.

Олар Қараман мен Есімбекті сол қуысқа қарай дедектетіп сүйреп әкелді.

– Кенепбай! – деп айқайлады Қараман. – Қанша баскесер болсаң да, хан мен биде, ел мен жұртта бар жосықты орындайтын шығарсың.

– Ол қандай жосық?

– Өлетін адамның соңғы тілегін орындайтын жосық.

– Айта ғой тілегінді.

– Айтсам, апаныңа біздің аяқ-қолдарымызды босатып таста.

– Сонда аман қаламын деймісіңдер? Әй, мейлі, босатындар қол-аяқтарын.

Жандайшаптары оның айтқанын лезде орындады. Қолдарын босатқанымен екеуін қосақтап, белдерінен байлады. Сосын Еламанның бір өзі бұларды көтеріп алды да, апан ернеуіне жақындатты. Өндірбай болса, Қарамандар байланған арқанның бір ұшын ұстап тұрды.

– Таста! Мен арқанды тартып тұрайын.

Еламан қос тұтқынды төменге итеріп жіберді. Сылқ етіп төмен түскен Қарамандар апанның жылтыр дуалы бойымен төмен сырғи жөнелді. Бір кезде табандары жерге тиді. Қараман жоғары қараса, он құлаштай биіктікте қолдарында шамы бар Еламан мен Өндірбай үңіліп тұр екен.

– Сендерді апан түбіне бірден тастамай, арқанмен түсірдік. Өздеріңе жасаған соңғы жақсылығымыз осы. Белдеріңдегі байлауды өздерің шешіп алыңдар. Өлер алдарыңда бос тұрғандарың жақсы.

– «Жас кеттім» деп жылай бермендер, Құдай сендерге осынша-ақ жас берген екен. Осыған риза болыңдар, – деп күлісті аналар.

Сөйтті де жым болды. Жым болғандарымен бірге шамдары да көрінбей, апан ішін көрдей қараңғылық басты. Өлден соң жоғарыдағылар күбір-күбір сөйлесті де, мысық мияуына ұқсас

дыбыс шығарған бірдеңені апанға тастап жіберді. Лақтырған нәрсе апан түбіне топ етті. Қап-қараңғы жерде оның екі көзі от секілді жылтырап тұр.

– Шибөрілерді тастай бастады. Тезірек байлауымызды шешіп, босанайық.

Екеуі күрмелген арқанның байлауын шешкенше, төбедегілер тағы үш шибөріні лақтырды. Өздері көрінбей, тек отты көздері ғана жылтыраған шибөрілер бір жерге жиналып, құлаққа тосын, әрі жағымсыз дауыспен дыбыс шығара бастады. Жаңа ғана дауыстары мысық мияуына ұқсас еді, енді жылаған жас баланың үніне ұқсап кетті ме, әйтеуір, мысық мияуы мен сәби жылауының арасындағы өзгеше бір үн бұлардың құлақтарын жарып жібере жаздады.

– Қазір шибөрілер бізге қарай атылады, – деді Қараман. – Дуалға жабысып тұрайық та, арқанның екі ұшын екеуміз қамшыға ұқсатып ұстап, аналар атылған кезде сабап-сабап жіберейік.

– Ей, сендерді шибөрілер әлі қытықтаған жоқ па? Қазір қытықтайды. Одан соң ішек-сілелерің қата күлесіндер. Күліп тұрып, олардың жұлмалап жеп жатқанын да байқамай, оңай өлесіндер, – деп айқайлады төбедегі қарақшылардың бірі апан үстіне төніп. – Біз кеттік. Бақұл болыңдар.

– Қап, нәлетілер. Испен де, сөзбен де әбден қорлады-ау. Осы жерден шыға алмай, аштан қатып қалмасам, шибөрілеріңе таланып, бақұл бола қоймаспын.

– Солай дейсің ғой, сен Қараман. Мына жанып тұрған сегіз шоқты жеңе алсақ шығамыз да... Айтпақшы, анау сұмырайдың «шибөрілер қытықтамады ма?» дегені несі?

– Сен білмейтін бе, едің. Шибөрілер адамның кеудесіне жармасып алып, басымен тамақ астынан өлгенше қытықтайды да, кісіні шаршатып тастайды. Күліп тұрған кісі әлсіз болады ғой. Сондай кезде олар кеңірдекті орып жібереді екен. Біздің Келес өзенінің қамысында да шибөрілер көп. Түнде жалғыз-жарым қалған кісілердің ажалына осылар жеткенін көзімізбен талай көрдік. Ал, дайындал, мыналардың үндері өшті. Демек, бізге атылуға дайындалып тұр.

– Дене тұрқылары дәу бола ма өздерінің?

— Мысықтан сәл-ақ үлкен. Қимылы сұмдық жылдам. Қараман сөзін аяқтап үлгермеді. Қарама-қарсыларында тұрған сегіз шоқтың екеуі бұларға атылып қалды. Олардың жылдамдығы сондай, қос тұтқын қамшыға ұқсатып, қысқа етіп ұстаған арқандарын сілтеп үлгергенше, бір шибөрі Есімбектің кеудесіне жабыса кетті. Қараман оны жұлып алайын деп қолын соза бергенде, екінші шибөрі өзіне атылды. Есімбекке қарай соза берген қолын атылған шибөріге тосты. Шибөрі қолға сарт етті де, жерге сылқ түсті. Бір секіріп, діттеген жеріне жете алмаған хайуан шыңғырып жіберіп, өз орнына зу етті.

— Есімбек, кеудеңдегіні ұстап ап, жерге ұр!

— Өй, әкеңнің... тамағыма басын тығып жатқанын қарашы. Ойбай, ажырамайды ғой мынау.

Есімбектің дауысы дірілдеп шықты.

— Ажырат, қайтсең де...

Бұлкезде қалған шибөрілердің үшеуі де оқшаатылып, Қараманға жармасты. Қараман да ерен қимылдады. Атылғандардың бірін бір тепті, секіре берген екеуін арқанмен салып-салып қалды. Беті қайтқан шибөрілер тағы да жаман дауыс шығарып, ары кетті. Олардың кеткендерін пайдаланған Қараман, Есімбек кеудесінен ажырата алмай тұрған шибөрінің желкесінен ұстады да, тартып алып, жерге бір ұрды. Сосын оны аяғымен басып, мыжып тұра қалды.

— Шибөрі аяғымның астында жатыр. Сен де мыжып, тепкіле оны!

Есімбек шибөріні көрмесе де, оны мыжғылай тепкіледі. Тепкі тиіп, жаны шыққан хайуан қасқыр ұлуына ұқсас үнмен қырылдап жатты.

— Тез теп, тез теп! Өлтіріп тастайық.

Екеуі онымен әуре болып тұрғанда, анау үш шибөрі бері қарай тағы шапты. Бұл жолы үшеуі үш жақтан шабуылдады. Олар жақындағанда, бұлар арқан ұшын айналдыра сермеп, таятпай қойды. Аналар тағы кейін шегінді. Хайуандардың қимыл-қозғалыстарының бәрі жылтыраған шоқтай көздерінен көрініп тұр. Сол шоқ көздер енді бір жерге жиналып, Қарамандарға тесіле қарап тұрды. Сірә, тағы бір шабуылға дайындалған сияқты.

– О, Есімбек, есіме жаңа түсті. Менің қалтамда кеуірт бар екен ғой. Соны жағып, мына пәлелердің түрін көрейікші.

Қараман жан қалтасынан кеуірт шығарып тұтатты. Ши жарығы апан түбіне селкеу сәуле түсірді. Шибөрілер жарықтан үркіп, мияулай бастады.

– Пәтшағарлардың жарықтан қорқып, үрейленулерін қара! Енді бізге секіре алмайтын шығар.

Қараман жанып бола берген шиді тастап, екіншісін тұтатты.

– Аяқ астымыздағы не болды? Жарықты соған түсірші.

Қараман жарығын сәл төмен түсірді. Жердегі шибөрі өліп қалған ба, қимылсыз жатыр.

– Енді аналар бізге шаба алмайды. Қайта біз қуамыз оларды. Мен, жоқ сен, мә, кеуіртті ал да жағып жүр. Мен хайуандарды арқанмен сабайын әбден. Тағы біреуін өлтірсек, қалған екеуі түк те істей алмайды.

Қараман кеуіртті Есімбекке берді де, өзі арқанды ұзындау етіп ұстап, шибөрілерге жақындады. Жаңа ғана үнін өшірген олар, адамдардың қозғалысын байқап, қайта мияулай бастады. Шоқ көздер сәл жоғары көтерілді.

– Жақ кеуіртті дереу. Шибөрілер атылуға әзірленді.

Есімбек жарықты жарқ еткізді. Жарық жарқ еткенде, бір-біріне ұйыса жабысқан шибөрілер жан-жаққа қашты. Қараман біреуін ұрып үлгерді. Арқан тигені жалп етті де, қайта тұра сап, бұған атылды. Бұл тағы ұрам дегенше, шибөрі секіріп кеп, мұның тамағын тырнап өтті. Сәл болмағанда, күре тамырын осып кететін еді. Қараман бір шетке қисайып үлгерген-ді.

– Ой, мына хайуан, өлермен ғой. Көрсетейін саған өлермендікті! Қараман оларды қуалай сабамақ болды. Қайдан? Ана шеттен мына шетке зып-зып еткен шибөрілер сілтенген арқанның бір де бірін тигізген жоқ. Тигізбей жүріп, қайта Қараманның өзіне тағы тап берді. – Абайла, Қараман. Мыналар бір жерінді жарақаттап жүрмесін.

– Пәлелер соққыға еш ілікпей жүргендерін қарашы. Біреуін сілейтсем ғой.

Сөйлеп жүріп, шибөрілерді қууын қоймаған Қараман, олардың бірін ақыры сілейтті.

– Туһ, сен де шибөрі сияқты шапшаңсың-ау. Құдай біледі, мен бұлай қимылдай алмас едім.

– Болды, Есімбек. Анау бұрыштағы шибөрілерге ұксап, біз де мына шетке отырып демалайық. Содан соң мына жерден шығудың амалын қарастырайық.

– Е-е-е, орындалмайтын арманды айтасың-ау, Қараман. Дуалдары жып-жылтыр апаннан қалай шығамыз деп ойлайсың?

– Өйтіп таусылма. Құдай қарақшылардың қолына қалтамдағы кеуіртті іліктірмей, шибөрілерден бір құтқарды. Егер кеуірт, арқан болмағанда, сөз жоқ, бітіп едік. Әй, саған «таусылма» деймін. Шынында, таусылмауға амал жоқ екен ғой бізде. Мына апаннан бізді құтқарар бір құдірет бар ма екен?

Қараман отыра қалды. Есімбек терең күрсінді.

Амалдары таусылған қос тұтқын үнсіз ұзақ отырды. Бір кезде сыз топырақ астынан өтіп кеткен Есімбек орнынан тұрып, қараңғы апанды әрі-бері кезе бастады. Қараман мен көздері шоқтай болып отырған шибөрілер қимылсыз. Шығар жол, істер айла таппаған Есімбек әлсін-әлсін «аһ» ұрып, тыным таппады. Оның «аһ» ұрғанын естіген сайын Қараманның жыны қозды.

– Ей, отырсайшы, ажалымыз осылай келсе, амалымыз бар ма?

– Біреудің қолынан, болмаса аурудан өлмей, бұлайша тар қапаста аштан қатып ішқұсалықтан өлгенше, мына шибөрілерге тірідей жем болғанымыз тәуір.

Қараман оған ештеңе айта алмады. Бұл да ауыр ойға берілген. Екі адам үнсіз қалып, оттарын жақпаған соң, шибөрілер батылданайын деді ме, олай-бұлай қозғалақтап, дыбыстарын шығара, айбаттана бастады. Қараман да, Есімбек те олардың айбаттарына назар аудармай, өз ойларымен әлек болып, әлі үнсіз. Бір уақытта шибөрілер оқыс дауыс шығарып, теңселіп жүрген Есімбекке секіріп кеп жабысты.

– Ойбай, Қараман. Мыналар бетімді тырнап алды.

Қараман ұшып тұрып, оған көмекке ұмтылды. Бірақ шибөрілермен алысқан Есімбек ары-бері жүгіріп, Қараманға ұстатпады. Тіпті оның қай бұрышта жүргенін бұл біле алмай, мысы құрыды.

– Кеуіртті жақ, кеуіртті...

– Кеуіртті түсіріп алдым. Келіп көмектесші маған. Үстімдегі хайуандар талай бастады мені.

– Олай-бұлай жүгірмей, тұршы сол жерде.

Қараман оның қасына жетіп барды. Денесін сипалап тұрып, шибөрінің бірін ұстап алды да шетке лақтырып жіберді. Біреуінен құтылған Есімбек, екіншісін өзі-ақ жерге атып ұрды. Қараман лақтырған шибөрінің көздері жылтырап бір шетте тұр. Ашуы қозған бұл оған тағы ұмтылды. Шоқ көздер басқа бұрышқа қашты. Бұл да солай бұрылды. Осы сәт Қараман бірденені басып кеткенін байқады. Сипаланып жүріп, басып кеткен нәрсесін іздеді. Кеуірт екен. Мыжылып қалыпты. Бірақ жағуға жарайды. Жағып қалғанда әлгі шибөрі сасып, жандәрмен дуалға жабысты. Бұл кезде Есімбек бір шибөріні табан астына салып, өкшесімен езгілеп жатқан.

– Таптың ба кеуіртті? Сен оны тапқанша, мен мынаны өлтіріп тастадым. Енді анаусын өлтірейік.

Тірі шибөрі Есімбектің сөзін түсінгендей, мияулап, ана бұрыштан мына бұрышқа жанұшыра секіріп жүр. Қараман екінші шиді жаққанда, Есімбек оны қуалай жөнелді. Бір кезде шибөрі зым-зия жоғалды. Бұлар кеуірт жарығын ана бұрышқа бір, мына бұрышқа бір қанша түсірсе де, хайуан жерге сіңіп кеткендей жым-жылас.

– Ой, мынау қандай тесік? – деді оң жақтағы дуалдың түбіне тесіле қараған Есімбек таңырқап. – Қара, түлкінің інінің аузындай тесік көрініп тұр.

Қараман жарықты тура сол тесікке жақындатты. Үңірейген інге қолын сұғып, жан-жағын қозғап көріп еді, ұяның шеттері опырылып түсті. Іннің аузы енді адам сиярлықтай кеңіді. Қараман тағы кеуірт жағып, оның ішіне үңілді.

– Есімбек, мына үңгір жер асты жолы ма, жоқ әлде, ұзын қуыс па, әйтеуір түбі көрінбейді. Жаңағы шибөрі осыған кіріп, жоқ болған ғой. Егер бұл үңгір таяз болса, шибөрінің жылтыраған көздері көрінер еді. Демек, ол алысқа ұзап кеткен.

– Е, айналайын, Құдай! Осы үңгір жер үстіне шығатын жолдың басы болсайшы.

– Жер үстіне шығатын жолдың басы бола ма, болмай ма, біз оған кіріп, шибөріні іздейік. Басқа қылар ермегіміз жоқ. Бар, анау жердегі арқанды әкел!

Есімбек арқанды әкелгесін, Қараманның соңына ілесіп, үңгірге кірді. Біраз жүрген соң, үңгір іші тарылды. Екеуі алға қарай еңбектеп жылжыды. Бір-біріне үн қатпаған күйлері ұзақ-ұзақ еңбектеді. Жер үсті де, қашқан шибөрі де көрінбейді. Өлден уақытта Есімбек етпеттеп жата кетті.

– Құрысын, Қараман. Мына үңгірдің бітетін түрі жоқ қой. Сәл демалайықшы.

– Тұр! Қай жерге барып тірелеміз, сол жерде демаламыз. Бұл жерде жатсаң, ұйықтап қалуымыз мүмкін. Ал ұйықтап қалсақ...

– Шынында, көрдей қапас қуыста ұйықтап қалсақ, бірдеңеге жем болып жүрерміз. Бір пәле шағып алуы да мүмкін.

Осылай деген Есімбек Қараманның соңынан ілесе берді. Тағы бір жарты сағаттай жүргенде, алдыңғы жақтан улаған-шулаған шибөрілердің дауыстары естілді.

– Есімбек, Құдай қаласа, жер бетіне шығып келе жатырмыз.

– Не дейді? Рас па?

– Шибөрілердің дауыстарын естимісің? Даладағы қамыстың ішінен шулап тұр. Жүр, еңбекте тезірек.

Көп ұзамай, беттерін салқын леп өпті.

– Шынымен, Есімбек. Далаға шығып келеміз.

– Е, айналайын, Құдай! Қолдағаныңа шүкір, қолдағаныңа шүкір. Тағы біраз жүргендерінде тар қуыстың аузына жетті. Дала қап-қараңғы екен. Бірақ ол қанша қараңғы болса да, қапас қуыс ішінен жарығырақ көрінді.

– Үһ, шіркін, кең даладағы бостандықтың қадірін бір-ақ мезетте білдік-ау. Сол апанда жатып өліп қалсақ, қайтер едік. Жаңағы шибөріге рахмет, бізге жол көрсеткен.

– Қараман, былай тұршы. Бірінші боп, далаға мен шығайын. Қараманның жанынан сығылыса өткен Есімбек тоқтай қалды.

– Пәлі, Қараман. Біз бір жардың үстінде тұрмыз.

– А, шын ба? Қайдағы жар?

– Жардың етегі ну қамыс сияқты. Үстіңгі жағы тіп-тік. Қараман Есімбекпен таласа үңгірден басын шығарып, жан-

жағына қарады. Қарады да, биік жардың тура ортасындағы үңгір аузында тұрғандарын байқады.

– Енді қайттік?

– Апанда емес, даладамыз ғой. Бір мәнісі болар. Біреуіміз арқанмен жерге түсеміз.

– Ал біреуіміз кейін қалай түсеміз?

– Жерге түскен біріншіміз айналып жар басына шығамыз да, арқанды әлденеге бекітіп, бір ұшын үңгір аузына тастаймыз. Осында қалған арқанға жармасып, төбеге шығады.

– Мынауың ақыл екен.

– Күтейік. Таң атып, айнала жарық болсын.

Ашық даланы көрген екеуі бір күнгі тауқыметтерін ұмытып, қуанышты күйде кім бірінші болып жерге түсетінін ойласып, біраз отырды. Бірінші Қараман түсетін болды. Жаңағы айтқандай, ол жерге түскен соң жар басына шығып, Есімбекке арқан лақтырып, мұны шығарып алатын болып келісті. Төңірек әбден жарық тартқан кезде Есімбек төменге шұбатылған арқанның басын мықтап ұстап отырды да, Қараман сол арқанға жабыса, пәске қарай суси жөнелді. Лезде төменге түскен ол айқайлады:

– Арқанды жібер.

Арқанды алып жар басына шыққанда айналаның бәрі ну қамыс екенін көрді. Өзі отырған жардан онша қашық емес жерде тағы бір биіктеу төбе тұр. Төбенің бір шеті тіп-тік құлама жар. Жар алдындағы кішкене алаңқайда бір-біріне байланған бес-алты ат көрінді. Аттың бәрін бірден таныды. Бірі – өзі мінген, бірі – Есімбек мінген, енді бірі – кешегі Кенепбайдың дәу аты. Қараман арқанның ұшын бір топ жабайы шиенің түбіне байлады:

– Есімбек, мені естіп отырсың ба?

– Естіп отырмын. Арқанды таста тезірек.

– Мына арқан жардың түбіне дейін жетеді. Жоғарыға емес, төмен қарай түс. Сол жерде кездесеміз.

Есімбек жар табанына түскенде, Қараман шие түбінен арқанды босатты да, төменге тастай сап, оның жанына жетті.

– Есімбек, мен не көрдім десейші?

– Не көрдің?

– Өне бір төбені көріп тұрсың ғой. Сол төбенің алдында екеуміздің және кешегі қарақшылардың аттары тұр.

– Қойшы-ей.

– Кеше Кенепбай «бүгін бұл жерге емес, Садыбай үңгірге барып жатайық» демеп пе еді. Сірә, сол үңгірлері осы төбенің түбінде болса керек.

– Мен сенен жаңа өзіміз шыққан үңгірдің қандай үңгір екенін сұрайын ба десем, сен басқа жаңалық айттың ғой... Құдай бізді бір құтқарды. Енді екінші құтқарайын деген шығар. Бірақ аттарды қалай алып кетеміз?

– «Аттарды қалай алып кету» деген не? Оларға кеткен өшімізді қалай қайтарамыз де? Мен білсем, олар қазір қалың ұйқыда жатыр. Білдірмей барып, бассалайық.

– Олар кәнігі қарақшылар емес пе? Ендеше, біреуі міндетті түрде күзетте отырады. Ол жағын...

– Ол жағын бара көрерміз. Жүр. Арқанды ұмытпа.

Қараман ну қамысқа қойып кетті. Әдеттегідей Есімбек одан бір елі қалмады.

– Жан-жағымыздан шибөрілер бассалмасын.

– Шибөрілер кешке, түнде құтырады. Қазір олар ұйқыда.

– Қамыс іші сонда да қорқынышты. Мұнда жолбарыстар да көп болады деуші еді. Бойымызда бір қару жоқ...

– Өшірші үніңді.

Сол үн шығармаған күйі екеуі төбе маңына жетті. Төбе маңы жым-жырт. Неге екені белгісіз, қарақшылар аттардың тізгіндерін ерлерінің қастарына тарта байлап қаңтарып қойыпты. Егер бір айғыр бір айғырға тиіссе, біреуі жіпке оралып өліп қалатынымен жұмыстары болмаған ба, аттардың шылбырларын да бір-біріне байлап қойыпты. Әрі бәрі тұсаулы. Бұны көрген Қараман:

– Сен дұрыс айтыпсың. Бұнда көз ілмей отырған бір күзетші бар, – деді сыбырлап.

– Оны қайдан білдің?

– Аттарды бұлай қосақтап қойған соң міндетті түрде біреуі қарап отыруы керек. Былай, түстікке қарай айналайықшы. Қарақшылар қай жерде жатыр екен?

Төбе алдынан еңбектеп, айтқан жерлеріне келді. Төбенің тіптік жарқабақты бетінің етегінде дәу үңгір үңірейіп көрінді. Үңгір аузына алаша ма, әлде киіз бе, қап-қара бір нәрсені іліп қойыпты. Күзетші байқалмайды.

– Өттең-ай, бір мылтық болса ғой. Мына үңгір аузын қарауылға алып жатар едім. Ал сен, аттарды жетектеп әкелер едің.

– Бос сөзді қой. Бір сойыл іспетті ағаш тапсақ, сонымен-ақ үңгір аузын аңдуға болар еді.

– Шыққанын шыққандай ұрып құлата береміз-ә... Ойбай, Қараман, үңгір аузындағы ілінген нәрсе қимылдай бастады.

– Бұқ басыңды.

Бастарын бұғып жата кетісті. Бірақ үңгір жақтан көздерін алмады. Ұзамай үңгір ішінен беліне сойыл ілген, иығында асынған мылтығы бар біреу шықты.

– Еламан ғой мынау, – деді Қараман жай ғана.

Оның беліндегі сойылы мен иығындағы мылтығына қарағанда ол түнімен күзетші қызметін атқарып шыққан сияқты. Әйтпесе, ештеңеден күдіктенбейтін қарақшы таң азанымен дүзге бес қаруын асынып шықпайтыны бесенеден белгілі.

Сыртқа шыққан Еламан екі қолын екі жаққа жайып, керіліп алды да, төбенің оң жағына жүрді. Сәл жүріп, бір топ селдір қамыстың жанына жеткенде, беліндегі сойылы мен иығындағы мылтығын сыпырып жерге қойды. Сосын асықпай дамба бауын ағытып дүзге отырды.

Еламанның бейқам отырғанын байқаған Қараман Есімбекке «жүр» деп ымдады да, соған қарай еңбектеді. Оған артқы жағынан таяп келіп, орнынан атып тұрып, Еламанның қасына жетіп барды. Еламан «кім келіп қалды» деп шошынып артына бұрылғанымен, дауыс шығаруға да үлгере алмай қалды сорлы. Қараман асқан шапшаңдықпен оның жердегі сойылын ала сап, басынан қойып қалды. Қарақшы өз нәжісіне өзі батып, сұлап түсті.

– Кеше бұларда бір-ақ мылтық бар еді-ә?

– Иә. Осы мылтықты Кенепбай асынып жүрген. Алайда үңгірлерінде басқа мылтықтары болмасын.

– Болса, бола берсін. Осы бір мылтық, бір сойылмен қалғандарын жайратып саламыз.

Мылтықты Қараман, сойылды Есімбек алып, үңгірге келді. Үңгір аузына ілінген нәрсе – қара киіз екен. Киізге бастарын тақап, біраз тың тыңдады. Іштен жер-көкті басына көтерген қорыл естіліп тұр. Басқадай дыбыс жоқ.

Қарамандар зып беріп, ішке кірді. Үңгір екі бөліктен тұрады екен. Қарақшылар шам жанған төргі бөлмеде ұйықтап жатыр. Астыларына қамыс бауды төсеніш етіпті. Үстеріне өз шапандарын жапқан.

Жатқандарының саны үшеу. Қараман оларға еппен жақындады да, бастарындағы сойыл мен қанжарларын жинап алды. Содан соң Есімбекке қарады:

– Үшеуінің де тізелерін сойылмен соққылап шық. Оянған кезде тұра алмайтын болсын. Тез-тез қимылда.

Есімбек ұруды қос тізесін біріктіріп, шалқайып жатқан шеттегіден бастады. Ол «а-а-а» деп шошып оянып басын көтергенше, ана екеуін де аямай соғып шықты. Өкіре оянған қарақшылар атып тұрайын деп әрекеттеніп-ақ еді. Алайда соққы тиген тізелері икемге келмеді. Икемге келмегені былай тұрсын, қос қолдарымен тізелерін басып, ауырсына ыңырсып жатыр. Алдымен ес жиған Кенепбай болды. Реңі қашып, көздері ойнақшып, сұрланып кетті.

– Әй, сендермісіңдер? Апаннан қалай шығып кеттіңдер?

– Біз, біз! Сенбей тұрмысың?

– Ол апаннан шығу мүмкін емес еді ғой.

Сорлының аузына басқа сөз түспеді білем, бұларға тесіле қарап отырды да, жалма-жан бас жағын сипалап, әлдене іздеді.

– Іздегенің сойылың мен қанжарың ба? Олар міне, менің қолымда.

Ол шын қапыда қалғанын енді түсінді.

– Әй, әлгі көксоққан Еламан қайда? – деді серіктеріне жалтақ-жалтақ бұрылып.

– Ол өз нәжісіне батып жатыр. Қазір сендер де сол күйге түсесіңдер. Есімбек, кешегі бізден алған пұлдарды жинап шық. Қарсыласқанын сойылмен басына бір ұр.

Өндірбай сөзге келместен, кеше бұлардан алған пұлдарды қойнынан шығарып бере салды. Кенепбай қарсыласқысы кеп, олай-бұлай қиқаңдап еді, Есімбек сойылмен жон арқадан бір перді. Көздері аларып, талықсыған оның Есімбек қалталарын, қойнын қарап түк таппады.

– Етігін шешіп, қонышын қара.

Шынында, ақшаның бәрін қонышына тығып қойыпты. Есімбек бәрін сыпырып алды.

– Сен, найсап, тұр орныңнан! – деді Қараман шеттегі қарақшыға мылтығын кезеніп. – Тұр да мына Өндірбай мен Кенепбайды қосақтап байла. Бол тез!

Мылтықтан үрейі ұшқан ол, ақсаңдаған күйі Қараманның айтқанын лезде орындады.

– Есімбек, тексерші. Бұл аналарды бекем етіп байлады ма екен. Бекем етіп байласа, мұның өзін оларға қосып шандып таста.

Не керек, әлден соң үш қарақшы қосақталып байланып жатты. Біреуінде де үн жоқ. Қараман Кенепбай мен Өндірбайдың ауыздарына бір-бір тепті.

– Кеше бізді апанға тастап, шибөрілерге талатып өлтірмек болдыңдар-ә. Енді сол шибөрілерге өздерің жем боласыңдар. Біз кеттік.

Іштері күйініш пен өкінішке толған қарақшылар «аһ» ұрып қала берді. Бірақ Қараман көп жылдар өткен соң дәл осы Кенепбай мен Еламан екеуімен қайта кездесіп, тағы айқасқа түсетінін әзірше білген жоқ-ты...

2. ҚАҢҒЫБАСТАР АРАСЫНДА

Сыртқа шыққасын, Қараман мен Есімбек өз аттарының тартпаларын тартып, ерге қонды. Қалғандарын қос-қостан жетекке алды.

– Бұларды не істейміз? – деп сұрады Есімбек.

– Жолай кездескен кедей ауылдарға таратып кетеміз. Жануарлар қанішер қарақшыларға қызмет еткенше, кедейлердің пайдасына жұмыс істесін.

Сол күні түс әлетінде Қарамандар Тәшкенге жетті. Шаһарға кіре берістегі бір ауылдың кедейлеріне Кенепбайлардың аттарын үлестіріп кетті. Бір атқа ие болған әлдеқандай қу шал екеуінен жөн сұраған.

– Бөкі жақтағы туыстарымызға қыдырып барған едік. Содан Келес бойындағы елімізге қайтып барамыз, – деген Қараман.

Шал қу, әрі әккі кісі екен. Бұларға сын көзбен ұзақ қарады:

– Туыстарынан қыдырып келе жатқан балдарға жолда иесіз жайылып жүрген олжа жылқылар қалай жолыға қалды екен? Мен кеше шаһардағы Көксай шайханасына түстенуге барып едім. Сонда бір қазақтар Сапар дей ме, Салар дей ме, әйтеуір, «бір бай қажының жүз қойын, Жолшы деген бидің Қараман атты баласын іздеп жүрміз» дегенді айтқан-ды. Сенің түріңе қарасам, бір текті әулеттің тұяғы сықылдысың. Ал мынау мал айдайтын жалшы жігітке ұқсайды. Сол қазақтар іздеген балдар емессіңдер ме?

Тар жерде сөз тапқыш Қараман, шалдың мына сөзіне тосылып қалған.

– Жо-жоқ, қария. Біздің Сапарға да, Жолшыға да еш қатысымыз жоқ.

– Жалған айтып тұрғаныңды көзіңнен көріп тұрмын. Бірақ мен сендерді ешкімге сатпаймын. Шайханадағы қазақтар екеуіңнің Қойлықта қойларды сатып, шаһарға қарай кеткендеріңді де айтқан. Олар түрлеріңді түстеп берген. Соған қарап, сол екі бала сендер екендеріңді біліп тұрмын. Дегенмен, жаңағы айтқанымдай,

өздеріңді «көрдім» деп ешкімге айтпаймын. Өздеріңнің ойлаған бір армандарың бар шығар. Көзінде от, реңінде кісіліктің табы бар екен, сен баланың. Осыған қарағанда, істеген ісіңнің бір жөні де болуы мүмкін. «Мына аттарды қайдан алдыңдар?» деп те сұрамаймын. Жаман кісі танымайтын кедейге ат сыйламас болар. Шаһарға барғанда абай болыңдар. Өздеріңді іздеп жүрген адамдар көп. Онда баратын, түнейтін жерлерің болмаса, Шорсуда тұратын Аман деген кісіні тауып алыңдар. Менің атымнан сәлем айтсаңдар, біраз уақыт ол сендерге қарасуға жарайды.

Қараман да, Есімбек те, шаһарды жақсы білмегенмен, оның – Шорсу, Жүнісабад, Сіргелі, Бесқорған деп бөлінетін орам-орамдарын жалпылай білетін, Тәшкенге кірген соң «шал айтқан кісіні тауып алайық» деп Шорсу орамына ат басын бұрған.

– Осы, Есімбек, бағанағы шалдың айтқанына сеніп, Шорсуға бет алғанымыз дұрыс болды деп ойлайсың ба?

– Ол шал бізді алдаған жоқ. Кеше түнде тегі ұйықтамадық. Шалдың Аман дегенін тауып алып, еш болмаса оның үйінде бір қонып шығайықшы. Арғы жағын көре жатармыз.

– Білмеймін, менің ішкі түйсігім «шалға сенбе» дейтін сияқты. Есімбек шалды қорғаштап біраз сөз айтты. Оның айтуынша, шалдың бұларды алдауына еш себеп жоқ. Қайта, атты болып қалғанына қуанып, туысының мекен-жайын берді.

Шорсу деген – кішкене өзен. Сол өзеннің екі қапталын ала бір-біріне жалғаса салған тамдар көп. Өзен ирелендеп ағатындықтан, тамдар да өзен бойындағы қисық көшелерді бойлап салына берген. Көшелер тар. Бір атты арба әрең сиып жүреді. Көшенің бас жағында қабырғасының сыртына ескі ат әбзелдерін, көне кебіс-мәсі мен етіктерді іліп қойған бір үлкендеу там тұр.

– Мынау мәсіхана ғой. Осы жердегі кісілерден Аманның үйін сұрап керейік, – деді Есімбек.

– Мәсіхана деген не?

– Анау іліп қойған заттарды көрмейсің бе? Кебіс-мәсі, етік, жүген-шылбыр тігіп дайындайтын үй де. Ауылда мұндайды «етікші» дейді.

Есімбек мәсіхананың қақпасын қамшы сабымен дүрсілдете соқты. Ар жақтан алдына қысқа алжапқыш байлаған семіз сарт көрінді.

– Уа, келіндер, жігіттер. Не тіктірейін деп едіңдер?

– Ештеңе тіктірмейміз. Сіз осы көше бойында тұратын Аман деген кісіні танысыз ба?

– Қайсы Аман? Көксайдағы шайхананың қожайыны – бесуыл Аман ба?

– Тап сол.

– Осылай тура жүре беріңдер. Алдарыңнан тастан салынған қорғаны бар үлкен үй кездеседі. Аманның үйі – сол.

Өлгі кісі көрсеткен көшемен келе жатқандарында бір тамның түбінде бес-алты бала таяқша қадама ойнап тұр екен. Олар кейін ысырылып бұларға жол берудің орнына: «Ей, қазақтар. Сол жерде тұра беріңдер. Біз ойынды аяқтап болайық. Күткілерің келмесе, ана жақтан айналып өтіңдер» деп басынды.

Олардың басынғандарына ызыланған Қараман атын өңмеңдетіп барды да, бәрін қамшының астына алды. Сарт балалары қаша жөнелді. Қашқан бір баланы қуған Қараманның көзі қарсы алдындағы тастан салынған қорғаны бар дәу үйге түсті. Қорғанның қақпасы маңында екі ат байлаулы тұр. Аттар таныс көрінді. Астындағы атын тежей сап, оларға зер сала қарап еді, оның бірі – өз әкесі мінетін торы төбел жорға, ал бірі – әкесінің шабарманы мінетін қарагер екен. «Бұлар мұнда қайдан тұр?» деп, ол бір сәт аңтарылды.

– Неге тұрып қалдың?

– Анау үйдің алдында Есімбек, менің әкем мен шабарманының аттары байлаулы тұр. Соған таң қалып тұрмын. Бұлар қайдан келді?

– Шынымен солардың аттары ма?

– Мені ойнап айтады деймісің. Әкем мен шабарманының осында келіп қалғанына қарағанда, бізді ауыл болып іздеуге кіріскен екен де.

– Ойбай, онда дереу кері бұрылайық.

– Бағанағы шалдың бізді неге Аманның үйіне жұмсағанын енді білдім. Жаңағы етікші сарт Аманды «Көксай шайханасының

қожайыны» деді-ә?! Әкем Тәшкенге келсе, өңкей ұлықтардың үйіне түседі. Шайхана қожайыны – ұлық адам. Оның үстіне Аман бесуыл болған соң ағайындығы тағы бар. Шал «бізді іздеп жүргендердің үстіне тура тап болсын» деп әдейі осында жұмсаған ғой. Бәсе, ішім бірдеңені сезіп еді...

Осы кезде тас қорғанның қақпасынан біреу шықты. Шыққан кісі бұларға тесіле қарады.

– Қаштық, кейін. Анау әкемнің шабарманы.

Екеуі аттарының басын кейін бұрып, шаба жөнелді. Арттарынан өктем дауыс естілді:

– Әй, Қараман! Тоқта, тоқта!

Олар сол шапқаннан Шорсудың бас жағына бір-ақ шықты. Артына қараған Қараман:

– Қуғыншы жоқ сияқты, – деп атының басын тежеді.

– Енді қайда барамыз?

– Қайда барушы едік. Сергелдең өмірдің діттеген мақсаты болушы ма еді. Қай жер ыңғайлы, сол жерде жан бағамыз да. Пұлымыз көп. Тұрақтайтын жердің бір мәнісі болар.

– Онда, Алай базардағы керуен сарайға барайық.

– Болмайды. Бір ол жерге емес, тегі базарлар мен керуен сарайларға баруға болмайды. Себебі әкем, болмаса Сапар қажы ондай жерлердің бәріне бізді аңду үшін өз адамдарын орналастырып қойғаны кәдік.

Есімбек тұнжырап үн қатпады. Қайта-қайта күрсінді. Қатты уайымға беріліп кеткені білініп тұр.

– Шаһарға келіп, бір еркін өмір сүреміз ғой деп едік...

– Саған осы еркіндік жетпей ме? Жүрер едің, әйтпесе, байдың малдарының соңында малаққа батып. Күнде боқтау, күнде кемсіту естіп, жаның күйіп жүргенше, небір сойқан істерді көрсен де, азат жүргенің мың есе артық емес пе? Мен айтсам болады, «нем бар еді осындай істерге кірісіп» деп. Бірақ өкініш қыла бергеннен не пайда?

– Иә, иә, дұрыс қой айтқаның... Бәрібір жататын жер табуымыз керек.

— Айттым ғой жаңа «пұл барда еш қам жоқ» деп. Қазір шаһар ортасына жетейік, сол пұлға хан сарайынан кем емес бір жай аламыз.

Шорсудың таяз жерінен кешіп өткен бұлар, шаһар ортасына қарай бет алды. Мезгіл — түс ауып қалған кез. Күн ашық болғанымен ызғарлы. Жел соғып тұр. Аттарын желдірте отырып, шаһар ортасына тез-ақ жеткен қос қашқын бір үлкен шайхананың жанына келгенде тоқтады.

— Есімбек, ауқаттанып алсақ қайтеді?

— Менің ойымнан шықтың. Осы жерден қоналқы үй жайын да қарастырайық.

Тәшкен шайханаларында ауқаттардың жақсы болатынын екеуі де біледі. Қараман әсіресе, өзбек лағманына құмар-ақ. Бір-бір табақтан лағманмен қатар ыстық самсаның үш-төртеуін опырып алды.

Шайханада жандарында бір кәрі өзбек шал шәй ішіп отырғанды. Ол бұларға, бұлар оған қайта-қайта қарағыштай берді де, ақырында сөйлесіп кетті. «Шаһарға қонақпыз» деген соң ол шал екеуіне қоналқы үй тауып беруге уәде етті. Шалға ілесіп, далаға шықты. Қария шайханадан қашық емес жердегі бір әйелдің үйіне ертіп келді. Әйел жалғызбасты екен. Бірақ үй-жайы қорақопсысы кең. Біраз жем-шөбі де бар болып шықты. Өздері және аттары үшін әр күнге төрт сомнан келіскен Қарамандар осы үйде үш күн жатты. Төртінші күні Қараман айтты:

— Бұл жерде ұзақ жатуға болмайды. Мынау үй әр жақтан келетін қазақтардың қоналқысына ұқсайды. Әзірше ешкім келмей тұрғанда, бұл үйден кетейік.

— Күнде әр қоналқыға бұлай ақша төлеп жата берсек, бір күні бар пұлымызды тауысармыз. Алда қыс келе жатыр. Ақшамыз барда шағындау болса да, бір жерден там сатып алайық.

Есімбектің осы сөзі түрткі болып, қос қашқын аттарын осында қалдырып, көшедегі адамдардан «осы маңда сатылатын үй бар ма?» деп сұрап, кеш түскенше жүрді. Сатылатын үй табылмады. Кері қайтты. Бірақ қисық-қисық, әрі тар, бір-біріне ұқсаған көшелердің қайсысында келе жатқандарын өздері де білмей қалды. Тағы да бір көшеден бір көшеге өтіп, өздерінің

қоналқы үйінің қай жерде екенін таба алмай, әбден састы. Ұзамай қараңғылық түсті.

– Қай көшеден шығып едік, өзі? – деп қояды Есімбек.

Оның жаны күйіп келеді. Бірақ онысын ашық білдіруге Қараманнан қаймығады. Ал, Қараманда үнжоқ. Бағана жүріп өткен жолдарын байқап, танып қалмағанына бұл да өкінді. Алайда өкінішін сездірмеді. Өз кінәлерін кімге артпақ?

Бір уақытта үлкен көшеге шықты. Жақын жерде әлдененің шыңғырған дауысы естілді. Дауыс адамның да, малдың да үніне ұксамайды.

– Мынау отарбаның дауысы, – деді Қараман. – Тәшкенде отарба тоқтайтын жер бар деп естуші едім. Сол жерге келіп қалдық-ау, әсті.

Дауыс шыққан жерге қарай бет бұрғандарында қарсы алдарынан өгізге мінгескен екі кісі кездесті.

– Көкелер, отарба тоқтайтын жер осы жақта ма?

– Е, бәкзәлді айтамысың? Тіке жүре берсең, соған тура тірелесіңдер.

Бәкзәл дегені қызыл қыштан соғылған үлкендеу үй екен. Айналасында адам да, арба да көп. Олардың түн ішінде мұнда не істеп жүргендері белгісіз. Тіпті өздері сияқты балалар да өріп жүр. Көбісі жыртық-жамаулы киімді. Соған қарағанда, олар мұнда жалданып жұмыс істеп жүргендерге ұқсайды.

Екеуі әлгі кісі айтқан бәкзәл маңын айналып шықты. Бу шашып, ырс-ырс «демалып» тұрған үлкен отарбаны қызықтап, оның жанында біраз тұрды. Одан соң бәкзәл ішіне кірді. Мұнда бірнеше ағаш орындықтар бар екен. Орындықтарда отырған адамдар да мол. Ол жерді айналып, қайтадан бәкзәл алдына келді. Қазқатар тұрған сарт қатындардың «Ыстық нан бар. Ыстық манти бар» деген дауыстарынан құлақ тұнады.

– Манти жеп алайық.

– Жесек, жейік. Бірақ қырдан келген қазақ екендігімізді білдірмей, басымызды жоғары көтеріп жүрейік.

Қараман ауылда жүргенде, «Тәшкен бәкзәлінде ұрылар мен адам тонайтын ышпаналар көп болады» деп естуші еді. «Ауылдан барған қазақтарды сондай ышпаналар тонап алады» деуші еді

айтушылар. Жаңағы сөзі – сондай ұры-қарыларға өздерінің ауыл қазағы екенін білдірмеудің амалы-тын.

Бағана шыққанда ақшаларының көбісін жатқан үйлеріне тығып кеткен-ді. «Жолда керек болар» деп Есімбек азғантай ғана пұлды қалтасына салып алған. Ол аңқау Қараман айтқан сөздің астарына түсінбей, манти сатып тұрған әйелдердің жанына жеткендерінше, қалтасындағы бар ақшасын шығарып, санап келе жатты. Қараман мұнысын кейін байқап қалды.

Тық ақшанды қалтаңа. Неге көрсетіп келесің?

А-а, ақшамды біреу көріп қойды ма...

Қараман ештеңе айтпады. Айтар да ма еді, саудагер әйелдердің жандарына жетіп қалмағанда.

Осы жерде тұрып, бес-алты мантины жеп алды. Есімбек «зәр қыштап барады» деген соң екеуі жұрттан аулағырақ кетіп, бір қараңғы жерге келді. Тура қалып шаптыра бергендері сол еді, арт жақтан біреулердің сөйлескен дауыстары естілді. Қараман бұрылып қараған. Сөйтсе, жеті-сегіз балалар өздерін қоршап алыпты.

– Кімсіңдер-ей?

– Қуығыңдағыны жақсылап төгіп ал. Кім екенімді содан соң көресің, – деді олардың жуан дауысты біреуі.

– Ойбай-ау, бұлар қайдан келіп қалды?

– Саспа, Есімбек. Қорыққаныңды білдірме, – деп сыбырлады Қараман.

– Әй, болсандаршы. Шыжын боп кеттіндер ме?

Қоршап тұрғандардың бірі солай деп еді, қалғандары ду күлді.

– Ал болдық, не істемексіңдер?

Қоршағандардың көбі өздері қатарлы балалар екен. Іштеріндегі екеуі ғана үлкендеу көрінеді. Бірақ түрлерінің қандай екені қараңғылықтан байқалмайды. Қолдарында қысқа-қысқа келтек. Бұлар шаһардың адам тонайтын бұзақы балалары екенін Қараман бірден сезді.

– Не керек сендерге?

– Бізге ме? – деп күлді бойы ұзын біреуі. – Бізге қалталарыңдағы ақша мен киімдерің керек. Бірінші болып сен шешін. Киімдерің әдемі екен.

– Шешпесем ше?

– Онда зорлап шешіп аламыз. Шешіп алғанымыз былай тұрсын, өлесі қып тоқпақтап тастаймыз. Ұрсақ, өліп кетуің де мүмкін. Менің жігіттерімнің жындары бір қозып кетсе, сен өлді екен деп қарамайды.

– Қазақсың ба өзің?

– Қазақ болсам несі бар? Сөйлей бермей шеш үстіндегілерді. Қараман үнсіз кейін шегінді. Бес-алты қадам кейін кеткенін көрген аналар мұны шешінеді деп ойласа керек, мәз болысып, қамсыз тұр.

– Бол. Сол жерде тұрып шешін. Мүмкін сен балалардың алдында тұрып шешінуге ұялатын қызтеке шығарсың.

Бұзақы балалар тағы ду күлісті. Бірақ күлкілері ұзаққа бармады. Қараман сәл еңкейіп тұрып, атылып барды да, сөйлеп тұрған ұзын бойлының ішінен басымен бір сүзді. Анау жалп етті. Бұл шапшаң қимылдап, оның қолындағы келтек ағашын ала сап, жанындағысын салып қалды. Құлақшекеден тиген таяқ соққысынан екінші серіктерінің жер құшқанын көрген өзге бұзақылар қаша жөнелді. Қараман ішін ұстап, демалуға әлі шамасы келмеген бірінші құлағанының кеудесіне аяғын қойды.

– Бәлкім енді өзің шешінетін шығарсың?

Анау зорға дегенде өз-өзіне келді. Басына таяқ тиген екіншісіне де сәл-пәл жан бітіп, еңбектеп қаша беріп еді, Есімбек желкесінен бүріп ұстай алды.

– Ұрма, ұрма, – деп жалынды онысы.

Іш ауруы басылған бірінші құлағаны жан-жағына алақтап қарады.

– Өй, жаңағы балалар қайда кеткен? Өй, сен мені қалай құлатып түсірдің?

– Мықтымын дегеніңмен, қопал екенсің. Сол қопалдығыңнан құладың да. Енді сендер бізді емес, біз сендерді өлгенше тепкілеп кетеміз. Ақыры талай адамдарды зарлатып жүрсіңдер ғой. Тұмсықтарыңа таяқ тиетін кез енді келді.

Қараман оның бүйір тұсынан аямай тепкісі келген. Бірақ ішін басып отырған оны тебу еркектіктің белгісі емес деп білді.

– Біздің артымызға қалай түскендеріңді сұрамаймын. Себебі шетке шыққан бір-екі адамды бәкзәл сыртында аңдып тұратындарыңды білем. Осы үшін қазір жақсылап сыбағаларыңды аласыңдар.

– Ұрма, батыр, ұрма мені. Одан да бұдан былай тамыр болайық. Менімен тамыр болсаң, қор болмайсың. Өйткені, мен осы маңдағы қаңғыбас, бұзақы балалардың атаманымын.

– Атамандығың осы ма? Менен таяқ жеп қалдың ғой. Осылай тұрғандарыңда бұларға қарай бәкзәл жақтан қырғын балалар жүгіріп келе жатты.

– Сәйді, қорықпа. Біздің сарбаздар көп қол жиып келе жатыр, – деді оларды көрген екінші бұзақы.

Өз серіктерінің топтанып көмекке ұмтылғанына батылданып кеткен Сәйді белінен ұзын қанжарын суырып алды. Қараман пышақ ұстаған қолын келтекпен қойып қалды. Ол бақырып жіберіп, пышағын тастай салды. Оны Қараман алды.

– Келе жатқандардың бәрі сені тыңдай ма?

– Әлбетте, тыңдайды.

– Егер оларды тоқтатпасаң, өзінді сойып саламын. Жүгіргендер жетіп келгенде Қараман Сәйдінің тамағына пышақ тақап тұрған.

– Тоқтаңдар! Тиіспендер бұларға! – деп айқайлады Сәйді. Келгендер қалт-қалт тұра қалысты.

– Сәйді, – деді Қараман дауысын көтеріп. – Осынша сарбазың біздің екеуімізге ғана бола жиналып келді ме?

Сәйді де, бұзақылар да айтуға сөз таппай тұр.

– Неге үндемей қалдыңдар? Сәйдіден қорқып тұрсыңдар ма? Әлде бұл өліп кетсе, сендерге атаман табылмай қала ма? Мен қазір мұны бауыздап тастаймын да сендерге басшы боламын. Көнесіндер ме, осыған?

– Жоқ, жоқ, өлтірме мені. Әшейін-ақ тамыр болайық, – деп жалынды Сәйді. – Әй, сендер, бәрің айтыңдар «Сенімен тамыр боламыз» деп.

– Сенімен тамыр боламыз, сенімен тамыр боламыз, – деп шулады бәрі.

– Айнып кетпейсіңдер ме?

– Мен айтсам болды, ешқайсысы айнымайды.

– Сәйді, сенен бастап бәрің «сөзімде тұрмасам қатын боп кетейін» деп айқайландар.

Қараманның айтқанын бұзақылар жамыраса айтып шықты.

– Қараман, сенбе бұларға, – деді Есімбек.

– Олай деме. Сеніңдер маған... бізге, – деді Сәйді.

Қараманда баста жазғанымыздай, біреуді тыңдата және өзгелерді өзінің соңына ерте алатын ерекше рух бар. Осы жерде де, жүгенсіз кеткен бұзақы балалар оны бірден мойындап, айтқанына көне кетті. Бұзақылар әлемінде жанындағы небір қаныпезер адамдарды өзіне қарата алатын бір басшы болады. Ондай адамдар бұрын да болған, қазір де бар. Мұндайларды тумысынан кісілік абыройды ұстап туған десек те болады. Біздің басты кейіпкеріміз — Қараман сондай жан...

– Онда сені босатамын, – деді Қараман Сәйдінің сөзінен кейін. – Ал, жігіттер, енді бәріміз доспыз.

Сәйді босанған соң Есімбек те өзі ұстап тұрған баланы босатты. Бірақ оны бала деуге болмайды. Он жеті-он сегіздегі бозбала.

Не керек, бұзақылар сөзінде тұрып, Қарамандарға қайта тиіспеді. Қайта бәрі бір-бірімен танысып, бір-бірлеріне сыр айта бастады. Топырлап бәкзәлға келді. Топырдан қорыққан саудагер қатындар, сатып тұрған заттарын өздеріне тартқыштап, әлекке түсті де қалды.

– Бізді көрсе, жандары қалмайды, – деді Сәйді Қараманға

– Неге?

– Заттарын ұрлап, әбден мезі еткенбіз де. Талай балдарымыз жасауылдарға ұсталып, абақтыға кеткен...

– Жасауылдар патшаның адамдары ма?

– Тәшкендегі ояз-ұлықтардың адамдары. Көшеде тәртіп орнатқансиды. Бірақ ақша берсең құтылып кетесің.

– Сендердің әке-шешелерің, туған-туысқандарың жоқ па?

– Менің жанымда жүргендердің бәрі жетімдер, болмаса басқа жақтан қашып келгендер.

– Қалай күн көріп жүрсіңдер?

– Күн көрудің амалы көп. Бізбен бірге жүрсең, оның бәрін көресің.

– Сен маған бір там сатып әперсейші.

– Оған ақшаң жете ме?

Қараман мана қоналқы үйде қалған пұлдары жайында айтқан жоқ еді. Әлі де айтқысы келмеді.

– Табуға болатын шығар. Өздерің қай жерде түнейсіңдер?

– Қоқан көшеде бір үңгіріміз бар. Үңгір дегеніміз бір тамның жертөлесі. Баяғыда Қоқанның зынданы болған жер. Іші кең.

– Сонда барайық та.

– Тоқтай тұр. Біздің балдар бүгін жейтін ауқаттарын әлі таппады. Ұрлайтын ешнәрсенің реті болмады.

– Біздің қалтамыздағы ақшаға нан-пан алайық та, кете берейік. Ертеңгі несібемізді уақытысында көреміз.

Бұл сөзге Сәйді қуанып кетті. Жанындағы баланы жұмсап, жан-жаққа нәпәқа іздеп кеткен сарбаздарын демде жинап алды. Есімбек бар пұлын шығарып, сарбаздардың біріне беріп еді, ол жейтін нәрселерді мол етіп, сатып алды.

Қаңғыбас балалардың мекен-жайы бәкзәлдан алыс емес екен. Онша-мұнша адам түнде түгілі, күндіздің өзінде кіруге қорқатын үңгірге кіргенде, Есімбектің жаны қалмады. Үңгірдің табанына түскенде бір қаңғыбас бала шам жақты. Қараман жанындағыларды енді байқады. Бәрі алым-жұлым киімді, кір-қожалақ балалар екен. Бірінің үстінде тәуір киім жоқ. Олардың қасында өзі ханзада сияқты.

Шам жағылғасын, қаңғыбастардың бәрі ши төселген жерге отыра кетіп, әкелген ауқаттарды жей бастады. Олардың нан мен мантыларды апұл-ғұпыл жегендері соншалық, өмірлерінде ауқат жемеген адамға ұқсайды екен. Бұларға жағалай көз тастаған Қараман, бәріне жаны ашып кетті. Үлкендері он жеті-он сегізді енді жағалаған, ал кішілері он бір-он екі жас шамасындағы мына жетімдер мен қаңғыбастардың ауқатқа қана емес, өмірге де ашынулары бар екенін ұқты. Әлбетте, мұндайлар қарындарын тойдыру үшін ештеңеден тайынбайды. Бірақ ештеңеден тайынбай, қарын тойдырып жүрген бұлар жоқ. Күні бойы көше кезсе де, бәрібір жарым кұрсақ. Өзінің әкесі бай болғасын,

бұрындары кедей үйлердің жағдайын еш ойлап көрмепті. Өз ауылында да жесе тамаққа, кесе киімге жарымайтын осындай балалар көп. Оларға көмектесудің орнына кейде басынушы еді-ау. Бекер істейді екен. Атаңа нәлет байлар, өз ауылындағы кедейлердің тұрмысын еш ойламайды екен де. Қараманның қатал жүрегі жетім балаларға, жетім балаларға емес-ау, кедейлерге алғаш рет осылай жібіді. Жібіді де, «Анау үйде қалған ақшаға там сатып алғанша, осыларға бірсыпыра киім алып, біраз күн тамақтандырып тойғызайыншы» деген ой келді. Өз жайын, болашағын ойламады да.

— Есімбек, биыл қыстай осы Сәйділермен бірге боламыз-ә? Нанның бір қиқымына дейін түк қалдырмай жеп, «тағы да болса екен» деп жұтынып отырған қаңғыбастар елең етісті. Елең еткендерімен, мұның не айтқанын түсінбеді.

— Қайдам? Бірге болатын шығармыз.

— Шығармыз деме. Нақ бірге боламыз. Сондықтан Сәйді тыңда мені. Бір жерде біздің біраз ақшамыз бар. Сол ақшаға ертең бәріңе бір-бір жылы киім әперемін. Қалғанын ауқат қыламыз.

Қараман неге мұндай шешімге келгенін Есімбек түсінбеді.

— Олар ада болған соң не істейміз?

— Ол ада болған соң Тәшкеннің байларын тонаймыз. Сәйді, Тәшкенде байлар көп қой, ә. Көше-көшеде өзі жарымай жүрген кедей кісілерді тонап не қыласыңдар? Ал байларды тонасақ, обал жоқ. Менің айтқанымды істесеңдер, бұдан былай бәрің жақсы киініп, жақсы ауқат жеп жүресіңдер.

Қаңғыбастар «айтқаныңды істейміз» дегендей, бастарын шұлғып-шұлғып отыр.

— Істесеңдер, енді жатып демалайық.

Ешкім сөзге келмей, отырған жерлерінде қисайып-қисайып жата кетісті.

Қанша ұйықтағаны белгісіз, Қараманның түсіне алдыңғы күнгі апандағы шибөрілер кірді. Шибөрілер жабылып талауда. Біреуі қойнына, біреуі балағына кіріп, денесін қытықтап жатыр. Бір кезде қойнындағы шибөрі тамағына жармасып, тістеп, буындыруға кірісті. Оны жұлып алып, лақтырып жіберейін десе, екі қолында дәрмен жоқ. Қимылдамайды. Ал, анау қылқындырып

өлтіріп барады... Енді өлдім дегенде, шошып оянды. Оянса, кеудесіне отырып алған бір бала өзін қылқындырып жатыр. Жаны шыққан бұл, оны іштен қойып жіберді. Анау жандауысы шыға, бір шетке құлап түсті. Аяқ жағында отырған тағы біреу ол айқайлағанда қаша жөнелмек болып еді, оны шалып құлатты. Күнделікті өмірлері қауіппен өтетін қаңғыбастар, қашан да сергек ұйықтайды ғой. Анау айқайлап жібергенде, бәрі «не болды, не болды?» деп ұшып-ұшып тұрды. Қараманның қатарындағы Сәйді өз жанында етпеттеп сұлап, ыңқылдап жатқан баланы бір нұқыды.

– Сен бе-ей, айқайлаған?

– Осы. Нәлеті, мені қылқындырып жатыр. Оянып кетіп, бір ұрдым. Ал, әне біреуі етігімді шешіп алмақ бопты.

Балалар шамды сөндірмеген еді. Бұл өзіне жабылған әлгі екеудің жүздерін анық көріп отыр. Осындағы балалардың ішіндегі ең жасы кішілері.

Мән-жайға қаныққан Сәйді оларды сабай жөнелді. Олар өкіріп, аунап жатыр.

– Ұраберме, Сәйді. Алдымен меніне үшін қылқындырғандарын сұрайықшы.

– Айтыңдар не үшін Қараманға ұйықтап жатқан жерінде тиістіңдер? Шындарыңды айтпасандар, тура өлтірем.

Қорыққан екеу шындарын айтты. Қалтасында пұл болуы керек деп, алдымен тұла-бойын тінтіп шығыпты. Пұл таппағасын, өзін буындырып тастап, үстіндегі киімдерін шешіп алып, қашпақ бопты.

– Бізге жақсылық жасайын деп тұрған адамға неге зияндық істемек болдыңдар?!

Сәйді оларды одан бетер төбеледі. Сол-ақ екен, басқалар да ду көтеріліп, екеуін ортаға алды.

– Қатарымыздан кетірейік.

– Бәкзәл түгілі, көшеде де екеуін жүргізбей қоямыз. Аштан қатып өлсін.

– Екеуін адам жейтін жөйіттерге сатып жіберейік, – десті олар. Екі жазған «кешір, кешіріңдер» деп Қараман мен Сәйдінің

аяқтарына қанша жығылып жатса да, қаңғыбастар әр түрлі үкім айтып, шулап жатыр.

– Тоқтаңдар! – деп қолын көтерді Қараман. – Бұлар кеткенде қайда барады? Екеуін жөйіттер ұстап алып, шынымен жеп қояр. Әлі кішкентай ғой. Менің киімдеріме қызыққан шығар. Бірақ бір жолға кешірейік. Ендігәрі істемейтін болсын.

– Істемейміз, істемейміз, – деп екеуі одан бетер өксіді.

– Сендер кішкентай болған соң кешіріп тұрмын. Үлкен болсаңдар, пышақтап тастар едім. Алайда, бұдан былай бір ғана маған емес, қай-қайсымызға да зияндық, сатқындық істейтін болсаңдар, аямаймыз. Бұл бәрімізге қатысты сөз. Бүгіннен бастап, бәріміз бір-бірімізге адал болайық. Қане, ант етейік.

Танысқандарына бір күн болмаса да, қаңғыбастарға Қараманның айтқаны заң. – Ант етеміз, ант етеміз, – деп шулап қоя берді олар.

– Уақыт қанша болды екен?

– Қазір. Бір бала далаға жүгіріп кетті. Артынша қайта келді.

– Таң атып қалыпты.

– Таң атып қалса, Сәйді, Есімбек, Срайыл төртеуіміз біз қонған үйге барып, ақша әкелейік. Ал, сендер осында күтіңдер.

Сөйтіп, төртеуі тысқа шықты. Аспан ашық. Күн әжептеуір көтеріліп қалыпты. Қараман түнде байқаған жоқ еді, енді қараса, айналаның бәрі ескі тамдардың үйіндісі. Үйіндіден шыға бере көшеге түсті.

– Қонған үйлеріңнің қай көшеде екенін анық білмесеңдер, онда өздерің болған шайхананы тауып алайық. Одан соң үйді табу оңай. Ауқат ішкен шайханаларыңның сырты қандай еді? – деді Сәйді.

Қараман мен Есімбек шайхананың сыртқы көрінісін естеріне түсіріп, суреттеп берді.

– Тәшкендегі шайханалар бір-бірлеріне қатты ұқсайды. Дегенмен, сендердің айтып тұрғандарың Көкілташтағы шайхана болуы мүмкін. Сонда барып көрейік.

Төртеуі Көкілташқа жетті. Қарамандардың іздеген шайханасы осы болып шықты. Ары қарай қоналқы үйді де оңай тауып алды.

Пұлдарын жиып, аттарын мінгесіп, қайтадан өз үңгірлеріне қайтты.

Сол күні Қараман он алты қаңғыбас балаға бір-бір сыпыра жылы киімдер әперді. Балалардың ризалығында шек жоқ. Бір аттарын сойып, біраз күн азық қылды. Бір жетіден соң екінші атты сойды. Оның жарты етін базарға сатып, жарты етін тағы бірнеше күн азық етті. Осы күндері Қараман балаларға үңгірге мол етіп отын жинатып алды. Қыс жақын. Қар түсіп күн суытса, үңгір ішіне от жағу керек. Бәріне басшыға айналған Қараманның айтқанын қаңғыбастар екі етпейді.

Бір күні азық та, пұл да таусылды. Бірнеше күн тоқшылықта жүрген қаңғыбастардың бастарына баяғы күндері қайта туды. Қараман бәрін жиып алды.

— Ал, балалар, енді қарнымызды тойдыруымыз үшін әрекет жасауымыз қажет. Қалай ойлайсыңдар, ол үшін не істеуге тиіспіз?

Балалар шуласып, өз ойларын айтып жатты. Бірақ олардың айтқандарының ешқайсысы Қараманның көңілінен шықпады.

— Ондай ұсақ-түйек ұрлықтың қажеті жоқ. Тамағымыз тоқ болуы үшін ұрлықтан басқа жол таппасақ, онда кімге ұрлыққа түсу керектігін білуіміз шарт. Сәйді, сен энеукүні жақын маңда бір бай саудагер бар деп едің ғой. Тонауды содан бастаймыз. Одан соң базарға барып, бір-екі келі өрік, алма ұрлағаннан гөрі мал базарға барып, жүздеп қой айдап келетін байлардың малдарын ұрлаймыз. Белдеріне буда-буда ақша байлап алып, өз қулығымен пайда көріп жүретін делдалдардың қалталарына түсеміз. Жалпы, тек дүниелі адамдарды ғана тұздаймыз. Егер кім де кім кедейді тонайтын болса, менен жақсылық күтпесін. Сәйді, бізде қалтаға түскіш кім еді?

— Срайыл ғой.

— Срайыл, базардағы делдалдарды сен аңдисың. Арамызда мысық секілді ең жылдам қимылдайтын кім бар?

— Әліхан мен Шөңгібай бар.

— Бұлар біз көрсеткен шайханалар мен үйлерге түседі. Қолынан сайқымазақтық келетін біреу бар ма, арамызда?

— Ой, мұндай істе Байғоннан асатын ешкім жоқ.

– Байғон, мен жұмсаған жерде бар өнерінді көрсететін боласың. Енді былай. Қай жерге барып тірлік істейтін болсақ, бірінші сол жерді жақсылап көріп аламыз. Бір үйге түсеміз десек, алдымен оған қай жерден кіріп, қай жерден шығатынымызды әбден ойластырамыз. Біреуіміз тірлікке кіріскенде, екіншіміз қарауылдың міндетін атқарып тұрамыз. Жалпы, ірі істерді жеке-дара істемей, жұмыла атқарайық. Жұмыла атқарайық дегенде, бір жерге бәріміз осы тобымызбен бармаймыз.

Базар күндері әр топ, әр жақта тірлік жасайды. Бүгін сен, Срайыл, базарға барып делдалдарды бақылап қайт. Әліхан мен Шөңгібай қай шайхананың терезесінен түсу оңай екенін біліп қайтсын. Ал, біз Сәйді, Есімбек, Байғон төртеуіміз жаңағы байдың үйіне барлау жасайық. Тек мына нәрсе естеріңде болсын. Қолға түсіп қалған жағдайда ешуақытта бір-бірлеріңді сатпаңдар. Өзімізден басқа ешкім мына үңгірімізді білмеуі хақ.

Балалардың әрқайсысы әр жаққа тарап кеткен соң Қараман бастаған топ бай саудагердің үйіне бет алды. Оның үйі Оштан моласының жанында екен. Оштан – ескі мола. Сондықтан оған ешкім кіре бермейді. Бай үйінің сыртқы қорғанының бір шеті сол молаға тірелген. Ал қақпасы көше жақта.

Бұлар Оштан моласына кіріп, байдың қорғанына асылып, ішке көз салды. Үйдің ауласы өте кең. Қорғанның екі шеті бастырмалы қора. Бергі бастырмада он-он бес жылқы байлаулы тұр. Арғы жағында сиырлар мен қойлар бөлек-бөлек қамалған. Ауланың ортасында бірнеше арба мен атшана тізіліп қойылыпты. Үйдің оң жағына жапсарлас салынған ұзын пәс тамның екі есігі бар екен. Есіктерге дәу қара құлыптар ілінген. Сірә, бұл қойма болса керек. Есік алдында зембіл көтеріп, үш-төрт малай жүр. Олар қорған үстінен сығалап тұрған бұларды байқайтын емес.

– Байдың иттері қайда екен? – деп сыбырлады Қараман.

– Анау қораның бұрышындағы үйшіктерді көрдің бе? Иттердің жайлары солар болуы мүмкін, – деді Сәйді.

Жылқылар байланған қора екі бөлікке бөлінгенін Қараман енді байқады. Арғы бөлікте үш бұқа тұр. Сірә, бордақы малдар болса керек. Бұқалардың тым семіз екені алыстан көзге шалынады.

– Пәске түсіндер. – Бәрі жерге түскесін, Қараман айтты: – Анау байлаулы бұқаларды бір босатып жіберсек қой-ә.

Мұның бұл сөзді қандай оймен айтқанын балалардың ешқайсысы түсінбеді. Бәрі сұраулы жүзбен бұған қадалды.

– Бұл жерде малдан басқа ешнәрсе ала алмайды екенбіз. Онда да қойларды ғана. Бізге ертең Әліхан мен Шөңгібай керек. Ақыры оларды «мысықша жылдам қимылдайды» дедіңдер ғой...

– Бұл жерден, мына қорғандардан асып, ештеңе әкете алмаймыз-ау. Ал, сен «қойларды әкетуге болады» дейсің, – деді Сәйді.

– Жаңа, сендер, қораның бұрышындағы сыртқа шығатын есікті байқадыңдар ма? Малайлар сол арқылы малақты сыртқа тасып жүрді.

– Е, оны көрдік қой.

– Көрсендер болды. Ертең сол есік арқылы ішке кіреміз. Қараманның не ойлағаны туралы сұрауға ешқайсының батылдары бармады. Тіпті ертеңіне дейін де бұл хақында сөз қозғамады. Ертесіне сәске мезгілінде бұлар байдың үйіне қайта келді. Топтарында Әліхан мен Шөңгібай бар. Келе сала, бәрі кешегідей қорған үстінен сығалап, қора жаққа көз салды. Малайлар мал астын тазалап, малақ шығарып жүр. Есік алдында қос ат жегілген күйме тұр. Үйден бір семіз кісі мен әйел шықты да, сол күймеге отырды.

– Бай қатынымен бір жаққа кетіп бара жатыр.

– Өте жақсы болды, Сәйді. Әліхан, Шөңгібай, анау байлаулы тұрған бұқаларды көріп тұрсыңдар ғой. Қазір малақ шығаратын есік арқылы қораға кіріңдер де, сол бұқаларды босатып, аулаға қарай айдап жіберіндер. Тек абайлаңдар. Іштері пысып тұрған бұқалар өздерінді сүзіп алмасын. Сендер осыны орындандар. Қалған іс біздікі.

– Не ойың бар? Ашып айтсайшы, Қараман.

– Сен менің ойымды түсінбегеніңмен Есімбек, мына екеуі түсінді. Әйдә, кірісіндер іске.

Әліхан мен Шөңгібай қорғанды айналып, көрінбей кетті. Ал бұл үшеуі қорған төбесінен сығалап тұрды. Аула ішіндегі малайлар ештеңеден күдіктенбей, өз жұмыстарымен әуре. Бір кезде қора

ішінен үш бұқа аулаға атып шықты. Атып шықты да ойнақтап, жолдарында кездескен нәрселердің барлығын сүзіп, құлата бастады. Малайлар жүгіріп, оларды ұстап алмаққа әрекеттенді. Бірақ бір орнында талай уақыттан бері байлаулы тұрып, әбден іштері пысқан, әрі ашулы семіз бұқалар малайлардың өздеріне қарай шапты. Ол сорлылар қолдарындағы күрек-саймандарымен оларды ұрып, бұқалардың қатты мүйіздеріне ілініп қалмауға жанталасты.

– Олар бұқалармен осылай әуре болып жатқанда, біз барып, үш-төрт қойды сыртқа сүйреп шығайық. Кеттік. Тез жүгірейік.

Қараман қорған үстінен секіріп түсті. Содан үшеуі жүгіріп, қорғанның арғы шетіндегі сыртқа шығатын есікке келді. Ішке ене бергендерінде алдарынан Әліхан мен Шөңгібай шықты.

– Тұра тұрыңдар! Сәйді, Есімбек, қойлардың арасына секіріп түсіңдер де, үш-төртеуін шарбақтан бері қарай лақтырыңдар. Неғып тұрсыңдар маған қарап?! Болыңдар жылдам!

Сәйді мен Есімбек қой қамалған шарбақ қорадан асып-асып түсті де, әп-сәтте төрт қойды бергі шетке лақтырып-лақтырып жіберді. Лақтырылған қойларды Қарамандар бір-біреуден ұстап, сыртқа сүйреді.

Бес ұры төрт қойды сыртқа шығарғанда аула ішіндегі малайлар құтырынған бұқалармен әлі алысуда еді. Әліхан сүйреген қойдың артынан итерген Шөңгібай бәрі далаға шыққанда зып беріп, қора ішіне қайта кірді.

– Ой, қайда барасың? Кері қайт! – деп айқайлады Әліхан. Шөңгібай бұл дауысқа жауап бермеді. Кері қайтпады да.

– Бір ойлағаны бар шығар. Оған алаңдамай, алға тарта берейік. Төртеуі қойларды жетектеп, ескі қорымдардың арасына кіргізді.

Жан-жағы мүжіліп, құлауға шақ тұрған бір сағананың жанына келгенде бәрі тоқтады.

– Қойларды көше бойымен бұлай жетектеп жүре алмаймыз. Біреулердің көздеріне түсіп қалармыз. Ең тиімдісі – бұл жануарларды осы жерде бауыздап еттерін қаптарға салып, алып кетейік.

– Біз қойларды бауыздап, еттерін бөлшектеп жатқанда, малайлар келіп қалса қайтеміз?

– Қорықпа, Әліхан. Олар әзірше төрт қойдың жоқтығын сезе қоймас. Жаңағы бұқаларды бір жақты қылғанша түс те қайтар.

– Қолымызда еттерді салып алатын қап та жоқ қой.

– Біз малдарды сойып болғанша, сен Сәйді, үңгірге барып, екі-үш қап әкел. Ал сен, Есімбек, қой союға кіріс. Арамызда мұндайға сенен асқан епті жоқ.

Сәйді қап алып келуге кетті. Есімбек өзі ұстаған семіз қойдың аяқтарынан көтеріп, жерге атып ұрды да, оның жүрек тұсына пышағын сұғып жіберді.

– Ей, оның не? Кәдімгідей бауыздамайсың ба? Біз аяқтарын ұстап тұратын едік қой.

– Ой, Қараман. Мұны ұстап тұруға да, тыпырлатып бауыздауға да уақыт керек. Малдың жүрегіне пышақты бір сұқсаң, бітті. Осы кезде дереу бауыздап жібереміз. Бойында әлі қатпаған қаны тірідей бауыздаған кездегідей сыртқа ағып кетеді.

Есімбек сөйлеп тұрып, қойды бауыздай берді. Қойдың алқымынан қан ағып жатыр. Жүрегінен пышақ сұғылса да, Есімбек айтқандай, қаны бойына қатпапты. Оны біткесін, қалғандарын да осындай тәсілмен демде бауыздап тастады. Терісін де аз уақытта сыпырып алды.

– Еттерін бөлшектемей қоя тұрайын. Сәйді қаптарды әкелсін. Есімбектің төрт қойды лезде бауыздап, терісін аршып тастағанына Әліхан таң қалып тұр.

– Ойпырмай, кәнігі қасапшыдайсың ғой өзің. Мұндай тәсілді қайдан үйренгенсің?

– Маған ұқсап төрт жасыңнан қойшы болсаң, сен де үйренер едің мұндайды. Жаңағы Сәйді неғып кешігіп кетті? О, міне, өзі де келді.

– Демде қойлардың терісін аршып тастапсыңдар ғой. Шөңгібай әлі оралмаған ба? Қайда жүр ол, өзі?

– Шөңгібай келер. Сен әкелген қаптарыңның аузын ашып тұр. Есімбек еттерді бөлшектеп салсын.

Қойлардың ішек-қарындарынан басқа мүшелерін төрт қапқа салған ұры балалар, оларды бір-біреуден иықтарына артып, қорым шетіне шықты. Осы кезде арт жақтан өктем дауыс естілді:

– Тоқта! Тоқта деймін саған!

Төртеуі селк етіп, арттарына қараса, бір буда матаны құшақтап алған Шөңгібайды байдың бір малайы қуып келе жатыр екен. Шөңгібай қорым арасына қарай қашып барады. Оны қуған малай қап көтерген бұларды байқамады. Есілдерті Шөңгібайды ұстау болған оның, бұл төртеуін байқауға шамасы қайдан болсын. Қашан да тез шешім табатын Қараман.

– Сендер қаптарды көтеріп кете беріңдер. Мен анау малайдың жолын тосайын, – деді.

– Қалай тоспақсың? Өзің ұсталып қаласың ғой.

– Айтысып жатуға уақыт жоқ. Қалайда Шөңгібайды құтқаруымыз керек. Тез кетіндер, бұл жерден!

Есімбектер алға кетті. Қараман аналарға қарай жүгірді. Жүгіріп келіп, бір қорымның тасасына жата қалды. Шөңгібай жанына келіп қалғанда;

– Қаша бер, ары қарай. Қаша бер, – деді.

Шөңгібай тоқтамастан зыта берді. Қолында ұзын таяғы бар малай Шөңгібайды ізімен қуып, бұл тасасында жатқан қорымға жете бергенде, Қараман оны шалып жіберді. Бар екпінімен жүгірген малай сорлы етпетінен түсті. Қолындағы таяғы ұшып кетті. Атып тұрған Қараман таяққа жармасып, тұруға әрекеттенген малайдың арқасына салып-салып жіберді. Малай соққыны ауырсынып, тұра алмады. Осы кезде қора жақтан тағы екі малай жігіт көрінді. Қараманды көрген олар осылай қарай жүгірді. Бұл жан-жағына қарап, Шөңгібайды іздеді. Ол шығыс жақты бетке алып, зытып барады. Малайлар оны көрмесін деген оймен Қараман қорымды аралап, батыс жаққа қашты. Бұл жерде мола бастарында әбден ескіріп, жартылай құлаған сағана-күмбездер көп-ақ. Қараман соларды тасалап қашып, құтылмақ болды. Бірақ моланың шеті жазық дала. Бұл бетте шаһар жоқ. Егер далаға қарай қашса, ұсталып қалуы кәдік. Бір күмбездің жанына келіп, «қайда қашсам екен?» деп ойланып тұр еді, тура табан астында үңірейген шұңқыр көрінді. Бажайлап қарап байқады, ескі моланың ішкі

лақат тамының төбесі ойылып түскен екен. Ойылған шұңқыр өзі сиып кетердей шағын. Жартылай құлаған күмбездің үстінен сығалап қараса, екі малай таяп қалыпты. Сәл тұрса, ұсталары хақ. Ары қарай ойланып тұруға уақыты да болмады. «Бісмілдә. О, айналайын, әруақ, өзің кешіре гөр», – деп әлгі шұңқырға түсті. Шұңқыр онша терең емес екен. Сонда да бойы көрінбей қалды. Шұңқыр ішіне әлгі тесіктен жарық түсіп тұр. Аяғының астына қарады. Жарты қадамдай жерде бір адамның сүйектері жатыр. Ырсиған қабырғалар, бөлек-бөлек аяқ-қолдар мен бас. Оларды көріп, денесі дір етті. Дәл осы кезде сырт жақтан «Өй, қайда кетті ол бала? Қайда кетті?» – деп шыққан дауыс бойын түзеп, ойын жиып алуға әсер етті. Дереву өзі тұрған лақат тамның бұрышына отырды. Сырттағы дауыс сәл уақыт естілмей тұрды да, қайта шықты.

– Құс болып ұшып кетті ме? Жоқ, әлде көрге түсіп кетті ме?

– Ә, мен білсем, ол бір мазараттың ішіне тығылып қалды. Сен, анау құлаған мазараттардың іштерін қара. Мен мына жақты қарайын. Сен немене, біреуден таяқ жегендей, белінді ала алмай қалыпсың?

– Ұры біреу емес, екеу екен. Үйден мата ұрлап шыққаны құтылып кетті. Ал екіншісі осында тығылып жатыр екен. Мені шалып құлатып, таяқтап тастады.

– Жаңа біздің көргеніміз үйден мата құшақтап шыққаны емес пе сонда? Ол да бала сияқты еді...

– Жоқ. Қашып кеткен де бала, мені ұрып кеткен де бала.

– О, сорлы. Баладан таяқ жеп... Ай, бай мен бәйбішеге не айтамыз енді? Тал түсте үйге ұры түсіріп... Ұры болғанда – бала ғой, бала. Қой, ойбай, еш болмаса біреуін іздеп тауып алайық. Бай жонымыздан таспа тілер, әйтпесе.

– Бағана бұқаларды босатып жіберген де солар емес пе?

– Әрине, солар. Неге тұрмыз бұлай?! Біреуі қашып кетсе де, біреуінің осында екені хақ.

Осылай сөйлескен малайлар артынша жым-жырт болды. Сірә, әрқайсысы әр жаққа мұны іздеп кетті-ау. Олардың мұны қанша уақыт, әрі қай жерлерді іздегені белгісіз, әйтеуір, бұл маңға қайта соқпады. Қараман көр түбінде отыра-отыра жалықты.

Жалыққанын қойшы, табанынан сыз өтіп, қатты жаурады. Ары-бері жүрейін десе, көр іші тар. Шығып кетейін десе, сыртта аналар аңдып тұрғандай сезінді. Амал жоқ, осылай қас қарайғанша көр түбінде отыруына тура келді.

Шұңқыр тесігінің үстін қараңғылық әбден басқан кезде сыртқа шықпақ болды. Құрысын. Түсуін түскенімен, шығуын ойламапты. Қолымен ұстайтын не жоғарыда бір нәрсе жоқ. Аяғын тірейтін не төменде еш нәрсе жоқ. Секіріп шұңқыр жиегінен ұстайын десе, тесік тар. Денесі эзер кептеледі. Соған қарамастан, басынан биік тұрған тесікке екі қолын көтеріп, әбден секіріп көрді. Қолы шұңқырдың жиегіне тисе, тесік шеті опырылып, басына топырақ сауылдай берді. Бірақ әрекетінен қайтпай, секіре берді, секіре берді. Бір кезде тесік аузы әжептеуір кеңейді. Төменге құлаған топырақ бір жерге үйіліп, аяқ асты біршама биіктеді. Шұңқырдың жиегін осылай опыра берсе, ақыры бір шығатынына сеніп, екі қолымен тесік жиегін опыра түсті. Аздан соң қатты жеріне келді ме, топырақ опырылмай қойды. Содан біраз тынығып алды да, тағы да жоғары ұмтылды. Сөйтіп, ұмтыла-ұмтыла ақыры далаға шықты. Шықты да ентігін баса алмай, етпеттей жата кетті.

Жата кеткені сол еді, желке тұсынан біреу ұстағандай болды. Ұстаған қол қатты емес, жұмсақ секілді. «Бағанағы малай жігіттер ұстап алды ма» деп шошынған ол, басын көтеріп, шапшаң шалқасынан аударылды. Ешкім жоқ. «Бір нәрсе түсіп кетті ме?» деп желкесін сипады. Қолына ештеңе ілікпеді. «Үңгірге жетіп, бір-ақ демалайын» деген оймен атып тұрды. Бағана өзі тасалаған жартылай құлаған сағана күмбезді айналып өте бергенде, күмбез жақтан «Тоқтай тұр, балам!» деген қатқыл үн естілді. Қалт тұра қап, сағанаға қарады. Сағананың қарауытқан қабырғаларынан басқа көзіне ештеңе түспеді.

— Кімсіз?.. Біреу бар ма, мұнда?

— Бар, — деді әлгі дауыс.

Байқайды, кісі даусына ұқсамайтын сияқты. Қатқыл болғанымен жарықшақтанып, күмбірлеп естіледі. Аң-таң болып тұрғанда, әлгі дауыс қайта сөйлеп кетті.

— Бұл молада сенің арғы бабаларыңның көбісі жатыр. Дархан елінің атын шығарған бұл бабаларың бір кездері сонау Алтайдың

арғы жағындағы сары даланы жайлаған. Кейін замана екпінімен осында келген. Осы жердегі қалың жауды тықсыра қуып, мекен еткен. Сол бабаларыңның арыстан жүректеріндегі батырлық рухтары айналып келіп, саған қонған. Бірақ сенің заманың – бөлек заман. Сол заман сені талай тәлкекке ұшыратып, сергелдеңге салады. Сен бірақ оған мойыма. Біз саған мойымас жігер, өр рух бергенбіз. Сенің қайсарлығың мен батырлығың – қара күшінде емес, тілің мен жүрегінде. Біреуді алдаушы болма. Алдасаң, саған берген қасиетті тартып аламыз. Ал енді, бар! Есінде болсын, біз саған көрінбей-ақ, қиын-қыстау шақта демеу береміз...

Қараман осынау тосын дауысқа таң болып, алайда оның кімдікі екендігін пайымдап жатпай-ақ, мола шетіне карай жүгіре жөнелді. Бір анығы - жаңағы дауыстан еш қорыққан жоқ. Неге қорықпады? Бұған қоса, ол кімнің дауысы?.. Қараман мұның сырын тек бірнеше жылдардан кейін ғана білді...

Қараман үңгірге келгенде, балалар піскен етті енді алдарына ала берген екен. Мұны көріп, бәрі өре түрегелді.

– Ой, Қараман, аманбысың?

– Қайда жоғалып кеттің?

– Сені «қолға түсіп қалды ма» деп біздің зәреміз ұшып отыр еді.

– Үсті-басыңның бәрі былғаныш қой. Біреуден таяқ жегеннен саумысың? – деп шуласып қоя берді.

Қараман үнсіз жуынды. Ол дастархан басына отырғанша, балалар тікесінен тік тұрды. Бұл төрге жайғасып, етті асап-асап жеп алды да, болған оқиғаны айтып берді. Бірақ мола басындағы естіген дауыс жайында айтпады.

– Шөңгібай, мен сені құтқарам деп мола ішінде кешке дейін жаттым. Ал сен қора ішіне қайта кіріп кеткенде, не тындырдың? Бағана қашып бара жатқаныңда құшағың тола мата еді. Оны қайдан алдың?

– Е-е, бұл істеген қылық, сенің мола ішінде жатқаныңнан да, малайды шалып, ұрып тастағаныңнан да қызық, – деп күлді Сәйді. – Шөңгібай, не істегеніңді өзің айтып берші.

– Айтсам былай ғой... Сендер малайлардың бұқалармен қалай алысқанын көп көрмедіңдер. Ал мен, әбден қызықтарына

баттым. Малайлар алдында бұқаларды ұрып-соғып, қораға қайта кіргіземіз деп әрекеттенген еді. Алайда арқаларына таяқ тиген бұқалар одан бетер есіріп, малайларға қарсы шапты. Ол жазғандар қайда қашса да аналар сондарынан қалмай, тырқырата куды. Ойпырмай, семіз малдар да сонша жылдам болады екен-ау. Қашқан бір малайды олардың біреуі қуып жетіп сүзе бергенде, анау сорлы арбаның астына кіріп үлгерді. Діттеген жеріне жете алмағандығына ашуланған бұқа арбаны бір сүзіп, аунатып тастады. Астындағы малай сорлы тұра сап, әрмен қашты. Анау тағы қуа жөнелді. Малай тіке жүгіріп, қорғанға тақалды. Осы кезде оған оң жақтан екінші бұқа ұмтылды. Не істерін білмей сасқан малай қорғанның үстіне секірді. Бірақ жете алмады. Бұл уақытта жаңағы арбаны аударып тастаған бұқа бар екпінімен жүгіріп, оған таяп қалған. Сәл кешіккенде, құтырған хайуан оны дуалға жабыстыра салатын еді. Бірақ малай ол жете бергенде, бір жағына қарай зып берді. Мойнын еңкейтіп, жүгіріп келген бұқа тоқтап үлгермеді. Сол екпінімен дуалға соғылды. Сендерге өтірік, маған шын, бұқа соққан дуалдың тұсы опырылып түсті. Ал бұқа теңселіп-теңселіп тұрды да гүрс құлады. Сірә, дуалға соғылғанда миы шайқалып кетті-ау.

Бірінші бұқа осылай құлап түскенде, малайға оң жақтан ұмтылған екінші бұқа да өз екпінін тоқтата алмай, жердегі жатқанға келіп соғылды. Соғылғаны былай тұрсын, мойны қайырылып, төңкеріліп түсті. Олар теңкиіп түскенде, жаңа ғана қашып жүрген малайлар жүгіріп жандарына жетті. Біреуі бұқалардың мүйізінен, біреуі құйрығынан көтеріп, тұрғызбақ боп әлектенді. Осы кезде қарайған нәрсені сүзіп, ойқақтап жүрген үшінші бұқа оларға шапты. Малайлар тағы жан-жаққа шашырай қашты.

Бірақ олардың қызықтарына қарап тұра беруге менде уақыт болмады. Себебі қораға қайта барғанымда, басты мақсатым – байдың үйіне түсу еді. Үш малай бұқадан үш жақта қашып жүргенде, мен жүгіріп барып, үйге кіріп кеттім.

– Үйдің ішінде біреу болғанда қайтер едің? – деді бір бала Шөңгібайдың әңгімесін үзіп.

– Айтады екенсің. Үйде тірі жан болса, бұқалар аула ішінде ойран салып жатқанда бір шығар еді ғой. Мен де «үйден біреу шығып қала ма екен» деп әдейі бір бұрышта тығылып отырдым да...

– Мейлі, үй ішінде не істедің? Соны айтшы.

– Байдың үйі әрі кең, әрі жасаулы екен. Әр бөлменің табанына қалың-қалың кілемдер төселген. Дуалдар да кілемдерден көрінбейді. Қызығып кетіп, жердегі төсеулі бір кілемді орап, алып шығайын десем, пәле ауыр екен. Содан төрдегі жүк жинаулы сандықтарға көзім түсті. Дереу көрпе-жастықтарды аударып тастап, бір сандықты ашып жіберсем, іші өңкей ыдыс-аяқтарға толы екен. Екіншісін ашсам, онда кез-кез маталар жатыр. Үш-төрт кезді құшағыма ала сап, «маған осыдан үлкен олжа жоқ» деп тысқа шықтым. Малайлар бұқалармен әлі әлек болып жүр екен. Мен қораны жағалай өзіміз кірген есікке беттедім. Есікке енді жете бергенде олардың бірі мені көріп қойды. «Өй, анау кім мата көтеріп бара жатқан? Ұры, ұры, ұстайық оны» деп мені қуа жөнелді... Арға жағы белгілі ғой. Қараман ұрының жолын тосты, мен құтылып кеттім.

Шөңгібай әңгімесін аяқтағанда балалардың біразы оны мақтап, дуылдасып кетті.

Мақтау есіткеніне Шөңгібай мәз. Екі езуі екі құлағына жетіп, Қараман мен Сәйдіге қайта-қайта қарай береді.

– Маталарды ұрлап шығыпсың. Жақсы. Ал енді оларды қайда өткіземіз?

Оның ебін Срайыл екеуміз табамыз, Қараман, – деді Сәйді.

Ауылда апам матаның түр-түрін айтып отырушы еді. Бірақ мен оларды ажырата алмаймын. Қандай маталарды ұрлап шықтың, көрсетші.

– Міне, – деді Сәйді өзінің шекпенінің астында жатқан маталарды көрсетіп. – Түрлері қандай дейсің бе? Шөңгібай сейсеп, жібек, сиса маталарды ұрлап шығыпты. Базарда бұлар өте өтімді нәрселер. Ертең алтыншы күн. Шорада базар қызады. Маталарды сонда саудаға саламыз.

– Онда маған ертең Срайыл керек екен. Сәйді, сендер маталарды өздерің сата беріндер. Біз – Срайыл, Есімбек үшеуміз мал базардағы делдалдарды аңдимыз.

– Қараман-ау, бізге мал базарға баруға бола ма? Ауылдағылардың көздеріне түсіп қалмаймыз ба? – деді Есімбек.

– Құдай сақтасын. Абайлап жүреміз де. Айтпақшы, қалған еттерді қақтап қойдыңдар ма? Алда қыс келе жатыр. Азықты үнемдеп жейік.

Қараманның сөзін балалар мақұлдағандай, бастарын изеді. Содан соң ешқайсысы сөз айтпай, жата-жата кетісті.

Қаңғыбас балалар ертесіне ерте оянды. Қараман оларды үш-төрт баладан әр топқа бөліп, әр жаққа жұмсады. Сәйді бастаған топ маталарды сатуға кетті. Әліхан мен Шөңгібай үш сарбазын ертіп, бәкзәлді бетке алды. Екі бала үңгір ішін жинастыру үшін осында қалды. Ал Қараман, Есімбек, Срайыл үшеуі Шора базарға келді. Келсе, базар қызып-ақ жатыр екен. Мұнда не сатылмайды десейші. Пұлың болса, жанына керектің бәрі бар. Қарамандарға керегі – мал сатылатын базар. Үшеуі бірден сол жаққа өтті. Базарда мал көп. Қойлар бір жақта, қара мал бір жақта, ал жылқылар төргі алаңқайда.

– Жылқылар жаққа барайық. Есімбек, біз Срайыл екеуміз ақшалы адамдарды, делдалдарды аңдимыз. Сен жан-жаққа қарап, абай болып жүр. Таныстар кездесіп қалмасын.

– Екеуің маған ілеспей, қалып жүріңдер, – деді Срайыл. Жылқы базар абыр-сабыр. Бір-бірлерімен саудаласқан адамдар олай-бұлай өткендерге назар аударып бермейді. Алда жүрген Срайыл екі жылқының жанындағы төрт-бес кісіге таяп барып тоқтады. Қараман оның бір нәрсе ойлағанын сезді. Сезді де, тоқтай қалып, жылқыны қызықтаған адамдай бір атты ары-бері айналып, көргенсіді. Оны айналып жүріп, екі көзін Срайылдан алмады.

Срайыл екі кісіні саудаға келістіріп тұрған делдалға қарап тұр. Әлден соң делдал оларды келістіріп, қол алыстырды. Сосын олардан өзіне тиесілі пұлдарды алып, беліне қыстырды. Делдалда басқа пұлдар да көп. Оның белбеуінде қыстырулы тұрған қызыл, көк ақшаларды Срайыл түгілі, Қараман да көрді.

Сатқан кісі бір жылқының байлауын шешіп, екінші кісіге берді. Бұл – сатып алушы ғой. Ол жылқының жалынан, басынан сипап тұрып: «Денесі ірі екен жануардың. Нағыз көкпарға лайық жылқы осындай болады» – деді. «Әй, мен саған бағаналы бері не айтып тұрмын. Бұл көкпаршыл айғырдың тұқымынан. Алғаныңа өкінбе», – деп делдал да жылқыға жақындады. Осы сәт Срайыл да жылқыға жақындап, оны әуес көрген адамдай, сол жақ мойнын сипалап тұрды. Жылқының жаңа иесі шылбыр ұстап, жылқының бас жағында тұр. Жаңағыдай сөз айтқан делдал да айғырға таяп келіп, оның мойын астынан Срайылға қарама-қарсы тұра қалды. Сосын айғырдың жалынан сипалап-сипалап қойды. Олардың қарсысында тұрған Срайыл айғырдың мойын астынан қолын созып жіберді де, аса шапшандықпен делдалдың белбеуіндегі ақшалардың біразын суырып-суырып алды. Мұны Қараманнан басқа айналадағылардың ешқайсысы байқамады. Ісін бітірген Срайыл дереу бұрылып, ары қарай кетті. Қараман мен Есімбек соңынан ілесті. Срайыл болса, жүргеннен жүріп отырып, қара мал сатылатын жерге келді. Бұл жерде ол қара малдарды аралап, ұзақ жүрді. «Көзіне ақшалы адамды іліктіре алмай жүр-ау» деп ойлады Қараман.

Ары-бері ұзақ сандалған Срайыл базар шетіне ойысты. Бұл жақта ұсақ малдар сатылуда. Ұсақ малдардың базарына кіре берісте жан-жағы ашық шайхана бар екен. Шайхана нарының үстінде ылғи семіз-семіз, ырсиған кісілер толып отыр. Бәрі байлар екені көрініп тұр. Бір шеттегі үш-төрт семіз кісі дастархан үстіне пұлдарын үйіп қойып, шетінен санап отыр. Срайыл солардың жанында айналшықтады да қалды. Біраздан соң аналар ақшаларын санап бітті де, әрқайсысы буда-буда пұлдарды қойын-қоныштарына тығып, орындарынан тұрды. Олар тұра бергенде Срайыл жетіп барып, нар пәсіндегі кебістерін алдарына қойды. Бұл үшін байлардың бірі де оған алғыс айтпады. Ал Срайыл: «Ой, байеке, үстіңізге көрпешенің мақтасы жабысып қалыпты», – деп байлардың бірінің үсті-басын қаға бастады. Бай: «Ә, сондай ма? Тезірек қағып жібер», – деп тұра қалды. Срайыл оның шапанының алдын сәл-пәл қағып, арт жағына шықты. Арт жағын қаққансып тұрып, етегінің астынан белбауға қарай қол жүгіртіп өтті. «Әй,

болсайшы», – деді бай жекіп. «Болдым, байеке, болдым. Енді үстіңіз тазаланды», – деді Срайыл.

Еш нәрседен күдіктенбеген бай серіктерінің соңынан кетті. Срайыл асыға басып, үлкен қақпаға беттеді. Асыққанына қарап, Қараман оның анау байды да қатырғанын білді.

Бұлар Срайылдың артынан жүріп, үлкен қақпадан өткен кезде арт жақтан:

– Қараман, – деп айқалады біреу.

Екеуі де жалт қарады. Есімбек айқайлап тұрғанның кім екенін танымады. Ал Қараман қаша жөнелмек болып еді, алды жақтан шыға келген басқа бір кісі оны бассалды. Бассалған кісі еңгезердей екен. Ары-бері бұлқынып, босанып кетуге әрекеттенген Қараманды бүріп, тырп еткізбей қойды.

– Есімбек, қаш! Бұлар әкемнің шабармандары.

Есімбек зытып кеп берді. Ал Қараманға үш адам жабылып, дәу арбаға салды.

Үш шабарман өзін арбаға салғанда, бұл олардың бірін теуіп, бірінің бетін тырнап, қарсыласып-ақ бақты. Бірақ босана алмады.

– Әй, жандайшаптар, қу шабармандар! Жіберіңдер мені! Жіберіңдер деймін!

Алайда шабармандар мұның сөзіне селт етпеді. Қайта аяқ-қолдарын байлап, арбаға таңып тастады. Бұлардан енді босай алмайтынын білді.

– Мақұл, қолға түсірдіңдер. Байлап алдыңдар. Енді қайда апармақсыңдар?

– Жолшы би мен Сапар қажы сені қанша уақыттан бері іздеттіріп жүр. Солардың бұйрығын орындаймыз деп біз де аяқтан тозып біттік. Міне, ақыры қолға түсірдік. Қазір өзіңді ауылға жеткіземіз. Айтпақшы, сенің жаныңда ауылдың Жәңгір деген баласы және Сапар қажының екі жалшысы болу керек еді ғой. Олар қайда?

– Сендер сияқты жалшыларға мен жауап береді деймісіндер.

– Бізге бермесен, бермей-ақ қой. Ал, әкеңе, Сапар қажыға жауап беруіңе тура келеді.

– Сендер қазір әкеме қызмет жасап жүрсіндер. Екі-үш жылдан кейін әкемнің орнын мен басамын. Жағымпаз, жәдігөй

сорлылар. Сонда көрем әуселелеріңді. Одан да мені қазір жібере салыңдар.

– Биге не айтамыз?

– Айтатын сөзді таппай қалдыңдар ма?

– Болмайды, – деді Қожакелді атты шабарман. – Би бізге «сені таппай келмеңдер» деген. Жылы үйімізден безіп, шаһардағы әр сарттың үйіне бір қонып, қор болдық қой. Қайбір күні Аман ұлықтың үйінің жанында неғып жүрсің? Қасыңда біреу бар еді...

– Сен айт. Сол күні Аманның есік алдында әкемнің төбелі айғыры қайдан тұрды?

– Би екеуміз сол үйде жатқанбыз. Сендерді Аманның үйіне «Теректі» ауылындағы бір қария жұмсады ма?

– Шалдың сатқын екенін сол кезде-ақ білгенмін...

– «Аттарды неге далаға байладың?» деп би маған сонда қатты ұрысты. Егер, сен аттарды көрмегеніңде, Аманның үйіне бейкүдік кіріп келгеніңде, жүдә, құп қолға түсер едің.

3. ӘКЕ ТҮТҚЫНЫНДА

Үстінде Қараман мен үш шабарман отырған қос атты арба шаһар шетіне лезде шықты. Енді ауыл да алыс емес. Қараман ауылда өзін не күтіп тұрғанын іштей ойлап, ауыр мұңға берілді. «Әкесі қатал-ақ. Бәлкім жонынан таспа тілер. Бәрінен бұрын өзі өлтірген жалшыны, сатып жіберген қойлар жайын естісе, ондырмасы хақ. Әсіресе, анау Сапар дегені кім? Бетінен зәрі, бойынан қаны тамған залым кісі емес пе екен? Бірақ та, ақкөңіл, жуас адамның өзі бір жалшысы мен жүз қойынан айрылса, қаһарланып шыға келер. Иә, мойнына кешірілмес күнә артты. Сол күнәні қалай жумақ? Өзінше жуа салмасы хақ. Себебі, мұның тағдырын енді әкесі мен Сапар қажы шешеді. Иә, айтары жоқ күнәлімін, кінәлімін. Демек, өзіме лайық бір жаза бар. Бірақ олар мұның тұла-бойындағы қатқыл мінездің, алған бетінен қайтпайтын қайсарлықтың отын өшіре алмас. Алайда отты өшірмегенімен, жазадан қалай қашып құтылмақ?»

Санасын осындай ойлар қармаған Қараман өмірінде өзін алғаш рет дәрменсіз сезінді. Аанада қарақшылардың қолына түскенде де, апан түбіне тастағанда да, бұлайша уайымды ойға берілген жоқ еді. Дегенмен, сәлден кейін-ақ, ол ауыр ойлардан арылды. Кеудесінде жанып тұрған өршіл жастықтың қызбалық оты оны жақсы үмітке жетелеп әкетті. Сол үмітпен көңілі жайланды. Жайланды да шабармандарға қарады.

– Әй, жалшылар, айтындаршы. Маған әкем қандай жаза кесіп, нендей үкім шығарып қойды?

– Нендей жаза кесіп қойғанын бізге айтпады. Бір білетінім, оңбай жазаланасың.

– Оны өзім де біліп келемін. Сорлы жалшы, мені менсінбей, басынып сөйлейсің-ау. Осыдан әкемнің жазасынан бір құтылайын. Өздеріңе көресіні көрсетем..

Байлауда болса да, Қараман бай баласы емес пе. Шабармандар әлгі сөзіне қарсы ештеңе айтпады. Олар сөйлемегесін, бұл да үнсіздікке берілді.

Түс қайта арба ауыл шетіне ілікті. Ауыл әлі Келес бойындағы күздеуде отыр. Әдетте жылда бұл уақытта би ауылы Қарасайдағы қыстауға көшіп кететін. Бағаналы бері ләм демеген шабармандардан Қараман осы жайлы білгісі келді.

– Ауыл неге әлі күздеуде отыр? Әкемнің «қыстауға көшеміз» дегені анада еді.

– Әкең «сені таппай көшпейміз» деген. Оның үстіне Сапар қажы жоғалған қойлары мен адамдары үшін ауылға біраз лаң салып, көшті тежеді.

– Айтпақшы, қойларды біздің айдап кеткенімізді қайдан білдіңдер?

– Соншама қойды айдағандарыңды көрмейтін мына елде көз жоқ дейсің бе? Одан соң Сапар қажы мен ауыл адамдары сендер ойнаған қаңбақсайды тінткілеп жүріп, бір адамның өлігін тауып алды. Өліктің өздерінің жалшысы екенін Сапардың адамдары бірден таныды. Ол қалай өлді және кім өлтірді? Сен, Жәңгір екеуің өлтіре алмастарың анық. Жалшыны бір кәнігі қарақшы ішінен пышақтап өлтірген сияқты...

– Сонда әкем мен Сапар бізді «әлгі жалшыны өлтірген қарақшымен бірге қашып кетті» деп ойлап жүр ме?

– Тап солай. Сол қарақшының, болмаса қарақшылардың кімдер екенін айтсаңдар болды, әкең сені сабамасы анық.

– Жалшыны ешқандай қарақшы өлтірген жоқ. Оны өлтірген – мен.

Үш шабарман бұған жалт қарады.

– Не оттап отырсың? Құдай ұрып, әкең мен Сапардың алдында бұлай деп былжырап жүрме.

– Былжырасам да, былжырамасам да анығы – осы.

– Сенің «кісі өлтірдім» дегеніңе сеніп боппыз.

Арба ауыл ортасына жеткенде алдарынан бір топ бала жүгіріп шықты. Қараманның арба үстінде байлаулы екендігін көріп, олар аң-таң қалды. Бәрінің жүздерінде «Қараманды да байлайды екен-ау» деген таңданыс бар сияқты. Себебі ауыл балалары үшін Қараман ешкімнің дегеніне көнбейтін – батыр. Егер оның орнында басқа біреу болса, балалар оны жан-жақтан мазақтап,

келеке етер еді. Ал мұны олай етуге ешқайсының батылдары жетпейді.

Шабармандар арбаны би үйінің алдына тоқтатты. Үйден Қараманның апасы жүгіріп шықты. Арба үстіндегі матаулы баласын көрген ол:

– Ой-бұй, балам-ау, амансың ба, әйтеуір? Әй, сендер, неғып байлап қойғансындар мұны? Қане, босатындар. Ой-бұй, күнім-ау, қайда жоғалып жүрсін? Қай бұзық сені соңына ертіп кеткен? – деп жылап кеп, Қараманды құшақтап, сүйіп жатты.

Осы кезде үй жақтан жұқа тонын желбегей жамылған би көрінді. Бір қолына қамшысын салбырата ұстаған. Оның артынан тәпелтек бойлы, бірақ былшиған семіз кісінің сұлбасы байқалды. Әйелінің баласын құшақтап жылағанын көрген би өктем үн шығарды:

– Әй, кет былай! Мойның астыңа түскір жүгәрмекке неге жаның аши қалды? Қожакелді, аяқ-қолдарын шешіп, кіргіз үйге.

Апасы жым болды. Қожакелді Қараманның аяқ-қолдарының байлауын шешіп, үйге сүйреді. Бұл кезде би де, әлгі семіз кісі де ішке кіріп кеткен. Олардың артынан бұл екеуі кірді. Төргі тамдағы дастархан басында бес кісі отыр. Әкесі төмендеу жайғасқан. Өзінің қабағы түюлі. Суық жүзі бұрынғыдан бетер зәрдей болып кетіпті. Қараманға босағаға таяу жерді нұсқады.

– Отыр мұнда!

Көрсеткен жеріне Қараман мен Қожакелді қатар жайғасты. Бәрі үнсіз. Әлден уақытта:

– Қай жерден ұстадыңдар? – деді Жолшы Қожакелдіге.

– Шора базардан.

– Жалғыз жүр ме екен?

– Он алты-он жетілердегі бір баламен келе жатқанда бассалдық. Ал анаусы қаша жөнелді.

– Онысын неге ұстамадыңдар?

– Мынаның өзіне әрең ие болып қалдық.

– Қараман деген балаңыз осы ма? – деді төрде отырған бағанағы семіз кісі.

– Иә, қажы-еке, осы.

Осыны айтып, Жолшы би төмен қарады. Ашуы бойына симай отырған тәрізді. Қолындағы қамшысын сығымдап ұстап, түнерген қалыптан айнымады.

— Онда бұл баладан жауап алайық та, биеке. Жалшымды өлтірген кім? Қойларды қайда айдап кетті? Айтсын бәрін.

Қараман сөйлеп отырғанның Сапар қажы екенін бірден білді. Өйткені ол жоқтаушының сөзін айтып отыр.

— Уа, қариялар! Мына қаршадай жүгәрмегім менің сүйегіме таңба салды. Таңба салғаны емей немене, ұры-қарыға ілесіп, өзі де ұры атанып, ауылдан безіп кеткені. Ілкіде де, кеше де біздің әулеттен ұры шықпаған. Қажы-еке, жүз қойыңыз менің мойнымда. Оны төлеуден қашпаймын. Бірақ алдымен мына жүгәрмек көрген-білгенін айтсын.

Саңқылдаған Жолшы сосын Қараманға бұрылды:

— Әй, сұмырай, сол күні қой айдаған жалшылармен қалай кездесіп жүрсіндер? Одан соң жалшының бірін кім өлтірді? Қойлыққа кіммен бірге бардыңдар? Жәңгір, одан соң... қажы-еке, олармен бірге кеткен жалшыңыздың аты кім еді... Есімбек деймісіз... сол Есімбек қайда?

Бидің қаһарлы сөйлегені сондай, бәрі демдерін іштеріне тартып, Қараманға қадалып қалыпты. Ал Қараманда үн жоқ. Сазарып отыр.

— Ай, айт деймін.

Жауап естілмеді. Бұған қаны қайнап кеткен би орнынан тұра сап, Қараманды қамшымен салып-салып жіберді. Бүк түскен бұл дойыр соққысы жанына қанша батса да, қыңқ деп үн шығармады. Бұның үндемей қасарысқанына одан бетер ашуланған әкесі қамшымен тағы сабай бастады. Тоқтамай сабай берер ме еді, егер Сапар қажы тоқтатпағанда.

— Сабыр етіңіз, би-еке, сабыр етіңіз. Қамшы өрімінен қорықпаған бала — бала емес, пәле ғой. Алайда сол пәлеңіз өліп қалып жүрмесін. Одан да мұны алдаусыратып, жай сөзбен айналдырайық та, — деп Жолшының қолына жармасты, — Ойпырмай, сізді «қан шықпас қырсық» деуші едік. Мынауыңыз өзіңізден өткен қырсық қой. Пәлі дерсің. Осынша сабаудан үн шығармаған бұл неткен қайсар бала.

– Қожакелді, тұрғыз сұмырайды орнынан.

Шабарман Қараманды көтеріп, дуалға сүйеді. Қамшы тиген жерлері қаншама ашып ауырса да, Қараман шыдап бақты. Бірақ іші қыз-қыз қайнап тұр. Ұрған әкесі емес, басқа біреу болса, алыса кетер еді. Ал қазір амал жоқ.

Әкең енді ұрмайды сені. Ал, балам, айта ғой. Кім сендерді азғырған? – деді Сапар қажы.

– Ешкім.

Сонда жалшыны кім өлтірді?

Мен.

– Астағфиралла. Мына баланың миын қарақшылар айналдырып қойған... Біреу қорқытты ма сендерді? Енді ештеңеден, ешкімнен қорықпай, болған жәйтті айта берсейші. Өздеріңді осы тірлікке итермелеген кім болса да, мына әкең екеуіміз сазайын береміз. Қорықпа балам, айта ғой.

– Не айтуым керек?

– Әй, әкеңнің... Не айтуың керек еді? Біз нені сұрап отырмыз? Соған жауап бер!

Қараман мелшиген қалпы. Ол мелшиген сайын әкесінің жыны қайта қозып, оған тап-тап береді. Тап бергенде, жаңағыдай ұрмай-ды. Қамшысын көтеріп, сес көрсетіп қояды. Бұл жолы да жауап ала алмасын білді ме, бір кезде Сапар қажы:

– Би-еке, ұрсуды қазірше доғара тұрыңыз. Балаңыз бізден қатты қорқып қалғандықтан, ештеңе айта алмай отыр-ау. Ол біраз демалсын. Жатып, ұйқысын қандырсын. Сұрайтынымызды содан соң сұраймыз, – деді.

Сапардың айтқанына Жолшы көнген сыңай білдірді.

– Апар, анау тамға. Сөйтіп есік-тесікті қарауылдап отыр. Ішке шешесінен басқа ешкім кірмесін, – деді Қожакелдіге.

Қожакелді оны жататын бөлмесіне ертіп келді.

– Жатып ұйықта. Далаға шығатын болсаң, айтарсың. Қараманның қамшы тиген жауырыны мен мойны қатты сыздап тұр. Ауырған жерлерін сипалап тұрғанда шешесі кірді.

– Балам-ау, осыншама таяқ жегенше, бар шыныңды айта салсаң қайтеді?

– Шынымды айтсам, бәрібір сенбейді.

– Неге сенбейді. Онда маған айт. Қай бұзылған азғырды сені?

– Мені біреу азғыра алушы ма еді... Қойыңызшы, апа, жылай бермей. Одан да маған қашып кетуге көмектесіңіз.

– Қашып кетуге... Қайда, балам-ау? Ой-бұй, сорлы-ау, миыңды шынымен-ақ біреу айналдырып қойған екен.

– Бір нәрсені езе бермеңізші. Шығыңызшы, апа. Мен ұйықтаймын.

– Ұйықтай ғой, күнім, ұйықтай ғой. Тұрғасын әкеңе шыныңды айт. Әйтпесе, оның аямайтынын білесің ғой.

Қараман көрпешеге аунай кетті. Қанша күннен бері қалың көрпешеге жамбасы, жұмсақ жастыққа басы тигені осы. Бірақ осынау жайлы орын оған жайсыздау тигендей, ары-бері дөңбекшіп, жата алмады. Дөңбекшіген сайын қамшы тиген жері сыздап, жанына батты. Етпеттей жатты. Бұрын бұлай жатып үйренбегендіктен бе, ұзақ шыдамады. Тұрып кетті. Содан бөлме ішін ары-бері кезіп, жүре бастады. Кезіп жүріп, аяғы есік алдында тұрған құманды іліп кетті. Құман жанында тұрған шылапшынға тиді.

Құман мен шылапшынның сартылы сыртқа естілді ме, Қожакелді кіріп келді.

– Неменені даңғыратып жатырсың?

– Сенің шаруаң қанша, малай? Ей, менің үстіме неге кіресің?! Осы құманмен басыңды жара салайын, – деп оны ала салып, Қожакелдіге ұмтылды.

Қожакелді мұны шынымен-ақ ұрады деп ойламады-ау. Ойласада, қолынан ұстап қалармын деді ме, міз бақпады. Ал Қараман сол екпінмен жетіп барып, құманмен оның басына бір ұрды. Қожакелдінің қорғанамын деп созған қолы ауа құшты. Сосын құман тиген шекесін қос қолдап басып, жүрелей кетті. Ашулы Қараман енді оның қақ төбесінен бір қойды.

Бастың орай тұсына құман шүрмегінің ұшы оңбай тиді. Демде бастан қан сорғалай жөнелді. Қожакелді бір бақырып, атып шықты. Артынша, дәлізден даурығысқан дауыстар естілді.

– Әй, атаңа нәлет. Не істедің өзің? – деп кіріп келген әкесі мұны соққылап кеп берді.

Бұл бұрышқа қашты. Алайда әкесі қуалай ұрды. Артынан кірген кісілер Жолшыны ұстап қалмағанда, Қараманды майып қылып тастар ма еді, кім білген. Дегенмен аналар қолынан ұстап, артқа сүйрей бергенде, Қараманның бүйірінен бір теуіп үлгерді. Тепкінің бүйрекке қатты тигені соншалық, бұл демалуға шамасы жетпей, екі шынтағымен жер тіреп, алдыға құлады.

– Аһ, хайуанның несі бар-ей, Қожакелдіні ұрып. Бір ай далада дуанашылық қылып, қаны бұзыла бастапты ғой мұның. Әй, Әлжан, Ортай, мұны апарып, қора ішіндегі ұраға тастандар. Жатсын сол жерде.

Бұл үйде Жолшының айтқанын екі ету жоқ. Жалшы-малайлар үшін оның аузынан шыққан сөз – бұлжымас заң. Әлжан мен Ортай Қараманды сыртқа дедектетіп сүйрегенде, ортаға түскен апасын Жолшы қамшымен тартып-тартып жіберді. Апасының да оған қарап сөйлеуге батылы қайда, «Ойбай, ойбай» деп қамшы тиген жерін сипалап, қала берді. Ал аналар сүйрегеннен сүйреп, Қараманды қораға бір-ақ әкелді. Мал қораның шеткі бөлігіндегі зат сақтайтын ұра болатын. Әлжан оның тақтай қақпағын ашты.

– Біз сені итермей-ақ қоялық. Ішке өзің түс.

– Сорлы малайлар. Көрсетемін әлі сендерге.

– Бізге неге бақырасың? Айтатыныңды әкеңе айтсайшы. Әлжанның Қараман бетінен салып жіберді. Шапалақ жанына батып кетті ме, Әлжан тістенген күйі ұмтылып барып, тоқтай қалды. Сірә, би баласына қол көтеруге болмайтыны есіне түсіп кетсе керек. Ол тоқтап қалғанда, Қараман оны тебе бастады. Ортайды да бір-екі рет ұрып, тепті. Бұлай тұрса бекерден-бекерге таяқ жеп тұра беретінін білген жалшылар:

– Ой, қолдары тастай ғой, жүгәрмектің. Енді ұра алмассың бізді. Жабыла ұстап, ұра тесігіне итерді. Қараман қасарыса қарсыласып, тесік үстінде талтайып тұрып алған. Осы кезде қораға әкесі кірді.

– Әлі тастамағансыңдар ма?

Оның айқайынан анау екеуі селк етті:

– Би-еке, «ұраға түс» десек, түспей жатыр. Қайта өзімізді ұрып, қырсығып тұр.

– Көрсетейін мен оған қырсыққанды...

Әкесі қамшысын сілкілеп, адымын кеңейтіп, қасына жете бергенде, Қараман ұраға қойып кетті. Ұра кісі бойынан терең. Секіріп түскенде, аяғын ауыртып алды.

– Жат солай. Ақыры жақсылық жақпайды екен, бір түн осында түнеп шық. Ал, сендер, қақпақты жауып, үстіне бес-алты қап жемді үйіп қойыңдар. Шығып кетпесін. Азанға дейін қарауылдап тұрыңдар.

Төбедегі қақпақ сарт жабылды. Көп өтпей-ақ қақпақ үстіне дүңк-дүңк етіп, қаптар тастала бастады. Айнала көрдей қараңғы. Анада қарақшылар апанға тастағанда да осындай қараңғылық болып еді. Бірақ онда жалғыз болмаған-ды. Әрі шибөрілермен алысып, уақыт өткізген. Ал енді жалғыз. Жалғыз болса да, бұл – таныс ұра. Ұра қабырғаларында жағалай дерше-дерше орындар бар. Дершелердің үстіне тақтай, тері төселген. Соларға жатуға болады.

Сипаланып жүріп, оң жақтағы астыңғы дершені тапты. Дерше үстіне отырып, ойға батты. Ойлана-ойлана келіп, әкесі мен Сапар қажының алдында істеген істерінің бәрін мойындағысы келді. Мойындамайын-ақ деп еді. Бірақ басына түскен мына жағдайдан шығатын басқа амалдың жоқтығын сезді. Бірақ мойындаса, бар шынын айтса, бәрінен құтыла ма? Осы жағын ойлап, тағы киналды. Бәрінен бұрын анау жалшының өлімі жайындағы шындықты естісе, әкесі мен Сапар қажы, бір ғана олар емес-ау, бүкіл ел шалқасынан түсер. Шалқасынан түсер де, бәрі сенбей, қайта-қайта сұрақтың астына алып, әбден мезі етер. Бәрінен қиыны – осы. Әркім түрлі сұрақтармен жанын зэрәзеп ететіні. Әйтсе де, түбі сенер. Сонда бұған қандай жаза қолданбақ? Әрине, әкесі қанша ашуланып, ұрып-соғып тастағанымен, итжеккенге айдаатып жібере қоймас. Сонда не істер екен? Былтыр Көріктің Ақберген шабандозы Сұрымның бір кісісін үзеңгімен ұрып өлтіргенде айыпты жақ жүз қой, елу жылқы беріп құтылып еді. Ал мұның әкесі жүз қойдан бөлек, жалшы өлімі үшін қандай құн төлер екен? Анау Сапар қажы мұнда бекерге жатқан жоқ. Жоғалғанының бәрін Жолшыдан өндіріп алмақ. Жоқ, өндіруден бұрын оның ойы басқада сияқты. Бір ғана Сапардың емес, әкесі де, басқалар да, «жалшыны өлтіріп, қойды айдап кеткен бір

қарақшылардың тобы. Олар Қарамандарды қорқытып, өздерімен бірге ала жүрген» деп ойлап отыр. Әзірше, бұған ешқандай күдік тастамай-ды...

Қанша ойланса да, Қараман жағдайдан шығар амалды таппады. Тек мойындау керек. Әйтпесе, бағанағыдай сұрақтармен өлтірер. Өзіне ондай сұрақтардан гөрі таяқ жегені жеңіл. Егер әкесі мен Сапар қажы, жалпы ауылдастар мұның жалшыны өлтіргеніне сенсе, иә, сенбей қайда барады, жүз қойды Қойлыққа айдап барып, сатып жібергеніне, қарақшылармен алысып, жеңіп кеткеніне көздерін жеткізсе, жұрт өзін «батыр екен» деп мақтар ма екен? Жоқ әлде «бұзақы қанішер» деп даттар ма екен? Әсіресе ауыл балалары барлық жағдайды естігенде, бұдан одан бетер жандары қалмай, қорқатын болар-ау. Үлкендерді қойшы. Бәрінен бұрын сол балалар өзіне бұрынғыдан бетер бастарын ие түсетін еді-ау...

Осы ой оның көңіліне жылылық ұлатты. Иә, өзі де жақсы біледі, істеген ісі дұрыс емес. Бірақ өлген жалшы өзі тиісті. Көкіректігінен ажал тапты. Демек, ол жерде бұл кінәлі емес. Кінәсі – қойларды айдап кеткендігі. Ал бұл істе де ақталып шығатындай амалы бар. Өз бетімен еркін өмір сүргісі келді... Жоқ, бұл ақталып шығуына себеп емес сияқты. «Өз бетімен еркін өмір сүргің келсе, менің қойларымда нең бар? Қалаған жағыңа әшейін-ақ кете бермейсің бе?» деп Сапар қажы сауал қойса, не демек...

Дерше үстінде отырып, осылай ой кешкен ол, жаны құлазып, шаршап кетті. Шаршаудың артынан ұйқы қысты ма, әлде осыдан кейін ештеңе ойлағысы келмеді ме, бір қырына жантая жатты. Қанша ойланғанымен уайымға көп берілмейтін, жүйкесі таза бала емес пе, сол жатқанынан бірден көзі ілініп жүре берді.

Бір кезде біреу түртіп оятты. Көзін ашса, жанында Әлжан тұр. Төбеден түскен жарық айналаны қаракөлеңкелеу етіпті. Атып тұра беріп еді, кеше қамшы тиген жерлері дыз етіп, аши жөнелді. Дауыс шығаруға намыстанып, үн шығармай орнынан көтерілді.

- Уақыт қай мезгіл болды?
- Таң атты ғой. Қалай жаураған жоқсың ба?
- Оны біліп не қыласың? Неге келдің? Соны айт.

– Би «үйге алып кел» деді. Жүр кеттік.

Ұра ішінде әр уақытта саты тұрады. Кеше мұнда түскенде әкесінің айтуымен, жалшылар оны сыртқа тартып алған. Ал қазір оны орнына қайта қойыпты. Сол арқылы екеуі сыртқа шықты. Қора алдында Қожакелді мен Ортай тұр. Қожакелді басын орамалмен таңып алыпты...

– Ой, бұзық. Сазайыңды тарттың ба?

– Қандай сазайды айтасың? Дерше үстіндегі жылы тулаққа жатып, рахаттанып ұйықтап шықтым. Түнімен басың ауырып, сазайыңды тартып шыққан – сен шығарсың.

– Дауа жоқ бұған. Апарыңдаршы әкесіне тезірек.

Әлжан мен Ортай қолтықтап, кешегі төргі бөлмеге кіргізді. Әкесі тағы қатулы. Ал төр жақта көп кісі отыр. Сапардың да жүзі тым қаһарлы. Сұп-сұр. Қараманды ашулы көзбен атып, тесіле қарайды.

– Әй, қайсың бар сыртта? Әлжан, сен мынаны ұстап тұр. Ортай, сен бар да Қожакелдіге айт, Есімбекті әкелсін.

Есімбектің атын естігенде Қараман селк етті. «Құдай-ау, оны қалай ұстап, мұнда қалай жеткізіп қойды?»

Ортай кетті. Әкесі қайта сөйлемеді. Отырғандар да ләм дер емес. Сәлден кейін есік жақтан аяқ дыбысы шықты. Қараман бұрылып, артына қарады. Қожакелді мен Ортай Есімбекті дедектетіп сүйреп келе жатыр. Байғұстың бет-аузының бәрі қан. Киімдері жұлым-жұлым. Біреулер әбден таяқтапты.

Оны Қараманның қатарына тұрғызды.

– Қалай ұсталып қалдың, Есімбек?

– Өшіріп тұр үніңді! – деді Жолшы Қараманға шүйіліп. – Мен «сөйле» дегенде ғана сөйлейсің. Әй, сен, жетесіз жалшы. Не болғанын айт.

– Бағана бәрін айттым ғой.

– Мына қариялардың көзінше қайта айт.

Есімбек Қараманға жасқана қарады. Сосын басын төмен салды да, қайта көтеріп, досына тағы бір рет көз тастады.

– Кешір, Қараман. Мен бәрін мойындап қойдым.

– Жүдә, жақсы. Мен өзім айтсам, «ешкім сенбейді ғой» деп ойлап едім.

– Уа, игі жақсылар! Мына қос бұзақы бір-біріне сыр айтып тұр ғой. Еңіреп жылап аяққа жығылудың орнына өзара кешірім сұрасқандары несі? Әй, Әлжан, анау жалшының осы үшін мойнын бұрап, табанда өлтіре сал. Қаны өз мойнымда.

– Сабыр, қажы-еке, сабыр. Алдымен әңгімесін тыңдайық. Жазалау қашпас, – деп қолын көтерді ең төрдегі Ұласбек қария.

– Баста әңгіменді! – деп ұшып тұрды Жолшы. Әдеттегідей оң қолында қамшы. Жастайынан әркімнің тепкісін көріп, жасқанып өскен Есімбек үнсіз тұра алсын ба, не болып, не қойғанын айта бастады.

– Қаттырақ сөйле! Жұрттың бәрі естісін.

Есімбек даусын күшейтті. Ол әңгімесін тереңдеткен сайын, отырғандар жағаларын ұстап, таңырқаса түсуде. Тіпті біреулері күбір-күбір сөйлеп қояды.

– Ойпырмай, бесіктен белі шықпай жатып, кісі өлтіріп...

– Тұқымында жоқ ұрлықты қаршадайынан кәсіп етейін дегені ме?..

– Туһ, сондай қарақшылардан құтылып кеткен ержүрек қой бұлар...

– Паһ, паһ. осының бәрі рас болса, Қараман бала емес, шайтан шығар...

– Бұқаларды босатып жіберуді қайдан ойлап тауып жүр?.. Есімбек болған оқиғаның бүге-шігесіне дейін әңгімелеп берді.

Әңгімесін аяқтағанда, отырғандар жым-жырт қалды. Ешқайсысы бір үкім айтуға батылдары жетпей отырған сыңайлы.

– Иә, Жолшы би, қадірлі Сапар қажы. Біріңнің адамың кісі өлтіріп, ұрлық жасады. Анығын айтқанда, ұрлық деуге болмас. Баукеспелік жасады. Ал біріңнің кісің өліп, малың көпе-көрнеу айдалып кетті. Дау сенде, Сапар. Жауапты – Жолшы. Қандай кесім айтасың? Сөйле!

– Пәлен уақыттан бері ат үстінде сыйлас, дастархан үстінде дәмдес болып жүрген, елге қадірлі, ағайынға абыройлы Жолшы бидің баласы он алтыға толмай жатып, мұндай сұмдықты істейді деп кім ойлаған? Менің қабырғама баласы үшін ел алдында беделі төгілген Жолшының жайы батып отыр. Бірақ қатты айтсам, би кешірсін. Би бала емес, пәле тапқан екен. «Сұмдықты сұмырай

істемейді, сұмырайдың ар жағына өткен аты жоқ сұмырай істейді» – дегендей, балалықтан өтпей, жігіттікке жетпей жатып, мұншама сорақылықты басынан өткеріп қойған оны кім дейміз? Әлден кісі өлтіріп, қолы қанға былғанса, бұл бара-бара не болмақ? Жә, балаң, би-еке, үлкендеу болса, өзіне лайықты бір жазаны мен де айтар едім. Шикіөкпеге жаза айтса, сөзім басыма лайық болмас. Бірақ сенен Жолшы, құн даулаймын. Жерде жатқан мал, басы артық жалшы жоқ менде. Осыған байланысты, уа, Ұласбек қария, құн кесімін өзіңіз айтыңыз. Билігіңіз тура болса көнерміз, тура болмаса – біз де өз мүддемізді қорғап бағармыз, – деп Сапар қажы шарт жүгініп отыра кетті.

– Уай, қажы-еке. Төгілтіп-төгілтіп сөйлеп, мәселені бірден құн шешіміне әкеп тірегенің не? Алдымен анау жалшының сөзі рас па, жоқ па, соған көз жеткізіп алайық та.

– Оған біздің көзімізді кім жеткізеді?

– Қараман не дер екен? Соны тыңдалық.

– Әй, иттің баласы. Сөйле! – деді Жолшы.

– Сөйлесем, Есімбектің айтқанының бәрі рас.

Үй ішіндегілер, әсіресе Дархандар жағы мұндайды күтпесе керек. Бәрі тағы демдерін іштеріне тартып, жым-жырт күйде.

– Әне, көрдіңіздер ме? Бәрі рас екен, – деді Сапар қажы.

– Олай болса, игі жақсылар, алдымен ілкіден келе жатқан құн дауын шешіп алайық. «Құлды өлтірсе – он жабағы, он тана, отыз қой құн төленеді» деген ілгергі ата-бабаларымыздан қалған өсиет бар. Айдалған жүз қой үшін – орнына жүз қой. Онда да тек саулық қойлар болсын. Ал жалшылар мінген екі ат баспа-бас төленсін. Екі жақ осыны бір-біріңе өткізіп болған соң, бірі – ертуші, бірі – еруші мына қос баланың жазасын кесеміз. Шешіміме ырзамысың, Сапар? Жолшы сен ше?

– Мал мен жанның құн есебін айтқаныңызға ырзамын, Ұласбек қария. Ал жалшының жазасын өзіме қалдырыңыз, – деді Сапар.

Қабағы қатулы күйде басын төмен салған Жолшы би Ұласбек пен Сапарға қарап, басын изеп, қолын кеудесіне қойды. Мұнысы – ырзалығының белгісі.

– Балаңның жазасын қайтпексің?

– Оны өзім де айтайын деп отыр едім. Ел алдында сүйегіме таңба, атыма кір келтіргені үшін, өзім би болғасын, билеген еліме әділдігімді көрсету үшін, Қошық әкемнен қалған «ұрпағым билікті таза ұстасын» деген өсиетті бұзбас үшін, мен, баламды күллі ағайын жиылып, жасаған тірлігі үшін тас боран қылып өлтіруді қалаймын. Отырғандар гуілдесіп кетті. Қараман мен Есімбек селк етті. Екеуін ұстап тұрған Қожакелді мен Ортай олардан қолдарын босата сап, кейін шегінді.

– Үкімің тым қатал емес пе, би?

– Өзім тудырдым, енді қалай өлтірсем де өзім білемін.

– Би, онда қазірше далаға шыға тұр. Біз өзара ақылдасып алайық. Балаларды да басқа тамға апарыңдар.

– Уа, игі жақсылар. Мені ашумен айтты деменіздер. Түнімен ойланып, шешкен кесімім осы.

Жолшы бидің артынан Қожакелді мен Ортай екі баланы қапсыра ұстап, бөлмеден шықты.

– Биеке, мынау екеуін қайда апарамыз?

– Қайда болушы еді. Ұраға қайта жабыңдар. Ақыры қараңғы көрге түседі ғой. Әлден үйрене берсін.

Әкесінің мұндай шешіміне неге екені белгісіз, Қараман қайғыра қоймады. Ал Есімбек еңкілдеп келеді. Екеуін ұра алдына әкелгенде Қараман оған ақырып берді:

– Тоқтат, сораңды ағызбай!

– Кімге ақырып жатыр, хайуан?

Арттарынан ілесіп келген Жолшы осылай деп, қора есігінің жақтауына сүйенді. Жүзі бағанадан бетер қуарып, көздері аларып кеткен. Қараманды тас боран қылмай-ақ, өлтіре салуға дайын сияқты. Бірақ көп тұрмады. Ары кетті.

– Түсіндер, – деді Ортай ұраның қақпағын ашып.

Қараман әкесінің қора айналып, әжетхана жаққа кеткенін байқады. «Не болса да осы уақытты пайдаланып қалу керек» деп ойлады ол.

– Әй, түссендерші. Қараман, кешегідей секіріп түспей, сатымен түс.

Қожакелді еңкейіп, ұра аузындағы сатыны жөндеп қойды. Осы сәт Қараман оны итеріп қап, ұра ішіне күмп еткізді. Одан соң көз

ілеспес жылдамдықпен жанында жайбарақат тұрған Ортайды өз тәсілімен ішінен баспен бір ұрып, бүк түсірді. Бүк түскен оны тартып алып, ұраға тастап жіберді.

Сосын дереу сатыны жоғары тартып алды.

— Есімбек, қақпақты жап!

Ол айтқанын лезде орындады. Қақпақ жанында кешегі бесалты қап бидай үюлі жатқан.

— Кел, мыналарды қақпақ үстіне үйіп қояйық.

Есімбек оның ойын бірден түсінді де, екеулеп қаптарды қақпақ үстіне жия салды.

— Енді қайтеміз?

— Қайтушы едік, кетеміз бұл жерден.

Қораның ұра маңындағы дуалында көшеге қараған тесік бар еді. Бұлар сол арқылы секіріп-секіріп далаға шықты. Анадай жердегі кермеде он шақты ат байлаулы тұр. Ішінде Қожакелді шабарман мінетін жүйрік шауқар мен әкесінің торы төбел аты тұр. Жүгіріп келіп, екеуі сол екі атқа мінді де, ат дүрсілі естілмесін дегендей, Келес бойына қарай біраз жер жай аяңмен жүріп, сәл ұзаған соң шаба жөнелді. Қос қашқын шапқан күйлері Келес жағасындағы қалың қамысқа келіп, бір-ақ тоқтады.

— Қараман, қамыс қалың болғанымен, аумағы азғантай-ақ. Ішіне тығылып отырсақ, артымыздан жеткен қуғыншылар тауып алары кәдік...

— Саған «осында тығылып отырамыз» деп кім айтты? Қамыс арасымен арғы бетке өтіп, Тәшкенге қарай кетеміз.

— Келестен өтсек, арғы жағы тағы жазық дала. Онда да бірден көзге түсеміз.

— Ол жаққа шыққасын, аттарымыз зорығып өлгенше, шаба береміз. Аман құтылудың жолы осы-ақ.

Қайта сөйлеспеді. Аттарының бастарын қалың қамысқа салған олар, көп өтпей-ақ арғы бетке өтті. Қараман артқа көз салды. Таң қалды. Ауыл жақтағы жазықтан ізге түскен қуғыншы көрінбейді. Әлде бұлардың қашып кеткенін, үйдегілер әлі білмей отыр ма?

— Артта әзірше ешкім көрінбейді. Бәрібір аттарға қамшы басайық. Ұзай түскеніміз өзімізге жақсы.

Қатарласа күйғыта шапты. Қос жүйрік барған сайын адымдарын кең тастап, көсіле берді. Ат шапқанда суық ызғардың күшейіп кететіні бар емес пе. Бір кезде Қараманның құлақтары, беті жаурай бастады. Сондықтан шабыстарын баяулатуға тура келді. Баяулатып, тағы ұзақтау шапты. Әлден соң алдарынан шаһар шетіндегі үйлер көрінді.

– Қараман, шабысты тоқтатайық. Қол-аяқтарым қатып қалды.

– Тоқтатсақ, тоқтайық. Шаһар анау тұр. Шетіне бір іліксек, жан пендеге ұстатпай кетеміз.

Кешікпей екеуі шаһар ішіне кірді. Тәшкеннің бұл шетін Қараман бұрын көрген емес-ті. Тұрғындардың бәрі қазақ. Жарау аттарға мінген бұл екеуіне олар есік-тесіктерінен сығалап қарап-қарап қояды. Тұрғындардың бұлай қарағандарына назар аудармай, көше басына шықты. Көшенің арғы жағы далиған дала.

– Мен «Тәшкенге жетіп қалдық па» десем, мынау бір ауыл екен ғой.

– Бұл ауыл екен. Бірақ түстік жаққа қарашы. Анау көрінген үйлер шаһардікі болса керек. Тамдары бір-біріне жапсарлас салыныпты. Қараман Есімбек нұсқаған жаққа қарады. Көзі тізіліп тұрған көп үйлерге түсті.

– Иә, шаһар - сол. Бір жерде су болса, сен беті-аузыңды жуып алшы. Мұрның мен еріндеріңе қан қатып қалыпты. Кім ұрды сені? Айтпақшы, сен қалай ұсталдың?

Есімбек бетіне қатқан қандарды алақанымен сүрткіледі. Теріге қатқан қан дағының біразы сыпырылып түсті.

– «Қалай ұсталдың» деймісің? Оны өзім де білмей қалдым. Өзің де қапыда қолға түскен жоқ па едің. Мен де солай болдым. Базар алдында сені ана кісілер бассалғанда, мен біраз жер қашып бардым да, бір тамның тасасын паналап, артқа қарадым. Үш кісі өзіңді арбаға байлап тастағанда «енді саған құтылу жоқ» деп, үңгірге тарттым. Мұнда келсем, Сәйді сатқан маталарының, ал Срайыл базардан ұрлап шаққан ақшаларын санап отыр екен. Басқа балалар да бос қайтпапты. Әрқайсының көшеден іліп келген бір-бір заттары бар. Құр қол барған мен ғана.

– Біз онда «базардан бір нәрсе жымқырып барамыз» деп ешкімге уәде берген жоқ едік қой.

– Сөз реті солай болған соң айтып жатырмын да. Әйтпесе, олар менен бірдеңе дәметкен де жоқ. Тек мен кіргенде: «Ой, Есімбек келді. Қараман қайда?» деп сұрады. Мен болған жәйттің бәрін айттым. Балалардың үрейі ұшып: «Қараман оларды осында ертіп кеп жүрмесін», «Арбаға байлап алған соң қайда әкетті? Сенің сыртыңнан біреулері аңдып келген жоқ па?» «Ойбай, балалар. Бұл жерден құриық», «Әй, сен, оны ұстағанда бері қарай зытқаның не? Олардың қай жаққа кеткенін аңдымадың ба?» «Ойбай-ау, енді не істейміз?» «Қараманның артынан бәріміз ұсталып кетпейік», деп шуласып кетті.

Бір де бір баланың сөзіне қосылмай, үнсіз тұрған Сәйді, олар шуласып болған кезде: «Бәрің қойша жамырап, қозыша маңырап кеттіндер ғой. Мен білетін Қараман болса, ол бізді ешуақытта сатпайды. Мен бұған кәміл сенемін. Сондықтан да бекерге үрейленудің қажеті жоқ. Біз – Срайыл, Есімбек үшеуіміз базарға қайта барып, шолғын жасап қайтайық. Мүмкін аналар Қараманды әлі базарда ұстап отырған болар. Егер ебі келсе, босатып алуға ұмтылып көрейік», – деді. Осыдан кейін балалардың бәрі жым болды. Мен: «Базарға бармай-ақ қояйын. Мені де ұстап алуы мүмкін» деп айтуға оқталып тұрдым да айтпадым. Егер осылай айтсам, балалардың бірі: «Нағыз қорқақ екенсің» деп қала ма дедім. Бірақ ішім бір жаманшылықты сезіп тұрған-ды. Қойшы, сонымен, үшеуіміз базарға қайта келдік. Базарға кіре берісте Срайыл: «Мені ақшасынан айырылған бай танып қоюы кәдік. Сол үшін осында қалайын», – деді. Біз оған қарсы сөз айтпай, сен ұсталған жерге келдік. Арба да, сен де жоқсың. Базарды бір айналып шықтық. Барлық керуен сарайлар мен шайханаларға да бас сұғып көрдік. Одан соң базар сыртын бір айналып өттік. Зымзиясың. «Оны бір жаққа, бәрінен бұрын ауылына алып кеткен шығар. Жүр, қайтайық. Бірақ Қараманнан бір хабар болмайынша, үңгірге түнемей-ақ қояйық. Кім біледі...»

Күмілжіп аяқтаған сөзінен Сәйдінің шошынып тұрғанын байқадым. «Неге түнемейміз? Сен, жаңа, «Қараман бізді өлсе де сатпайды деп едің ғой», – дедім. Ол жауап қатпаған күйі бір күрсінді.

Базардан бері шығып, Срайыл қалған жерге келдік. Ол жерде Срайыл жоқ, ары жүрдік, бері жүрдік. Ал ол жерге сіңіп кеткендей көрінбейді. Оны біраз күте тұрайық деген оймен, төбесі қамыспен жабылған етікшінің күркесін паналап тұр едік, базар жақтан тура бізге қарай келе жатқан екі кісіге көзім түсті. Олар сондай таныс көрінді маған. Бірақ ақымақ басым олардың Сапар қажының ауылдастары екенін байқамаппын. Екеуі әбден таяп қалғанда бір-ақ таныдым. Алайда бұл кезде қашуға кеш еді. Қашпақ та болдым. Қайдан? Олар маған жабыла кетіп, тырп еткізбей қойды. Сәйді қаша жөнелді. Ал аналар бас-көз демей, мені сабай бастады. Сөйтіп, сенің ауылыңнан бір-ақ шықтық.

– Олар сені өз ауылыңа апармай, неге біздің ауылға әкелді?

– Қайдан білейін. Әкең мен Сапар қажы аналарға солай бұйрық берген шығар.

– Ауылға қай уақытта жеттіңдер?

– Кеш түсе бардық. Ұстағандар қолымды артыма байлап, біреуі атына мінгестіріп алды. Ауылға жеткен соң Сапар қажы қамшымен әбден сабады. Оған қоса аналар өлгенше тепкіледі. Содан сұрақтарының бәріне жауап беруіме тура келді. Сен, Қараман, кешір мені. Аямай ұрып-соғып, айтпасыма қоймады.

– Қайта айтқаның тәуір болды. Егер мен айтсам, маған ешкім сенбеген болар еді.

– Айтшы, әкең өзіңді шынымен тас боран қылып өлтірер ме еді?

– Иә, әкем бір айтса, айтқанынан қайтпайды. Бірақ бір-екі күннің ішінде оны іске асыра қоймас еді-ау. Себебі, оның көкірегінде сен айтқаныңа қарамастан, бір күдік бар секілді-тін. Оның ойынша, бізді азғырған, соңына ертіп кеткен біреулер бар.

Осылай сөйлесіп, шаһарға кірді. Жолай кездескен адамдардан Шора базардың қай жақта екенін сұрастырып, ақыры діттеген жерлеріне жетті.

– Енді үңгірді тауып алуымыз оңай. Алайда, сен өзіңді ұстағандарға, ұрғандарға үңгірдің дәл қай жерде екенін айтқан жоқпысың?

– Ешқайсысы сол жайын анықтап сұрамады. Сосын нақтылап айтқан жоқпын.

– Оштан моласын ше?

– Оны айттым ғой. Бірақ мола маңынан бізді ешкім аңди қоймас..

Шора базардан өткеннен екеуі таныс жолдармен жүріп, үңгірге келді. Бұл уақытта қараңғылық түсіп қалған. Аттарын сыртқа қалдырып, ішке кіріп келгенде, балалар кешкі ас суларын ішіп, жатуға дайындалып жатыр екен. Бәрі өре түрегеліп, бұлармен уласып-шуласып көрісті. Қараман басынан өткендердің бәрін айтты. Одан кейін Срайыл сөйледі.

– Туһ, сендер ұсталғалы бері ұйқы қашып жүр еді. Бұл жерді айтпағандарың қандай жақсы болған. Енді тыныш ұйықтайтын болдым.

Бір ол емес, балалардың бәрінің көңілдерінен күдікті ой сейілгендей болды. «Қарамандар мініп келген аттарды көрейік» десіп барлығы тысқа шықты. Балалар аттардың түр-тұрқын қызықтап болған соң, аттарды үңгір аузына кіргізіп байлады.

– Сатсаң, талай пұл болатын жануарлар екен-ау.

– Қой, сатуға қалай қиясың бұларды, Сәйді – деді Срайыл. – Кез келген адам мінуді армандайтын аттар ғой бұлар.

– Аттар қазірше сатылмайды. Сатсақ та, Тәшкенде емес, басқа жакқа барып сатармыз. Қазірше бізбен бірге болады.

...Қарамандардың қаңғыбастарға қайта қосылғанына төрт-бес күн өтті. Сол уақыттан бері бір де бір бала жорыққа шықпады. Төрт-бес күнде анада Сәйді сатқан маталардың пұлдары мен Срайыл ұрлаған ақша таусылайын деді. Бұлай отыра берсе, екі-үш күнде бәрі аш қалмақ. Осыны ойлаған Қараман алтыншы күні азанда кеңес өткізді.

– Ал, балалар, енді не істейміз? Мына Есімбек екеумізге көшеге шығуға болмайды. Әкемнің адамдары жер-жердің бәрін сүзіп жүрген шығар. Бірақ сендердің тауып келгендеріңді ішіп-жеп жата беруге арым жібермейді. Сол үшін қалай да бір тірлік істеуіміз керек. Бәлкім жорыққа түнде шығармыз.

– Түнде шықсақ, кісі тонаудан басқа ештеңе істей алмаймыз.

– Қарнымыз бәкзәл маңынан бір тоймаса, өзге барар жер жоқ қой түнде. Мүмкін біреулердің үйіне ұрлыққа түсерміз.

– Әнеукүнгі байдың тағы үш-төрт қойын ұрласақ ше? – деп балалар жарыса сөйледі.

– Түнде бәкзәлдан бір нан ұрлағанша, күндіз базардан бір қап ұн ұрлаған он есе жақсы. Қараман мен Есімбек күндіз де, түнде де, тегі, жуық арада бұл жерден шықпай-ақ қойсын. Бұл екеуі анада бізді бірнеше күн тойдырды ғой. Енді бәріміз жабылып, екеуін біраз уақыт асырай алмаймыз ба? Өзіміз-ақ жорыққа шыға берейік.

– Жоқ, Сәйді, – деді Қараман. – Мен өзі ес білгенімнен бері бір жерде тыныш жата алған емеспін. Күндіз сендер кетіп қалсаңдар, Есімбек екеуміз кешке дейін ішіміз жарылып кетер мына үңгірде. Түнде де талай істер істеуге болады. Баукеспелер мен барымташылар түнде ғана бас көтермеуші ме еді. Бірақ кісі тонау, кедей үйіне ұрлыққа түсу дегенді айтпаңдар. Кімнің үйіне түсуге болатынын өткен жолы көріп едіңдер ғой. Қане, одан да сондай байдың үйін табыңдар. Табыла қалса, күндіз үйдің о жақ, бұ жағын әбден тексеріңдер. Қалай тексеретіндерінді сендерге үйретпеймін ғой. Өздерің білесіңдер.

Шынында да Қараман бұл уақытта бір жерде қарын тойдырып, тыныш жатуды қаламайтын. Бұл уақытта ғана емес, ол бала кезден-ақ осындай еді. Бұрыннан ерлік істерге бастайтын оқиганы іздеп жүретін. Ал ауылдан кеткелі мұндайға тіпті құмар болып кетті. Алайда әлі балалығы мол өзінің қате істерінің бәрін ерлікке балайтын. Санасында сол кезден қалыптасқан осындай ой, оған ғұмыр бойы маза берген емес. Кім қалай ойласа да, Қараман осынау пизгылмен ғұмыр кешкен...

– Егер үйге түсетін болсақ, «Кәттә қорғанның» жанында бір орыстыкіне түсейік. Өзі – ұлық. Балалары жоқ. Әйелі екеуі ғана тұрады.

– Ұлық деймісің, Сәйді? Ұлық болса, бай шығар?

– Өзін бір күйме жұмысына алып барып, қайта әкеп жүреді. Қатынының да арнайы күймесі бар. Оның саусақтары мен құлақтары алтынға толы. Байлықтары осыдан-ақ көрініп тұр.

– Орыс ұлықтың үйін мен де білемін. Оған түсудің амалын қарастыруға болатын сияқты. Бірақ, Қараман, мен кешелі бері

өзіңе бірдеңені айтуды ұмытып отыр екенмін. Алдымен сол мәселені шешіп алмасақ, көшеде жүруіміз қиын болып барады.

– Ол қандай мәселе, Срайыл?

– Тәшкенде қаңғыбас балалар тек біз ғана емеспіз. Біздікі сияқты топтар көп. «Шайхантауір» маңындағы ескі молаларда түнеп жүрген қашқарлық Дайырхан бала басқаратын бір топ бар. Ол топта жиырма шақты баланың басы қосылған. Әнеукүні базардан шығып келе жатқанымда сол Дайырхан жолығып қалды. Қасында төрт-бес серігі бар. «Сен неге тапқан табысыңды менімен бөліспей жүрсін?» деп маған тиісті. Қалтамда делдал мен анау байдан жымқырып шыққан пұлдар бар-ды. Егер ерегісе кетсем, «олар жабылып таяқтап тастап, үсті-басымды тінти ме» деп ойладым да, сөзбен алдаусыратып құтылып кеттім. «Ендігәрі базарға келгеніңде менің қалтама біраз пұл салып кетпесең, келуші болма. Олай етпейді екенсің, өлдім дей бер», – деді. Соларға қарсы бір шара қолданбасақ, жүріп-тұруымыздың қиынға айналатын түрі бар.

– Ол неге сені басынып жүр?

– Бір мені емес, ол қаңғыбастардың бәрін басынады. Базардағы жасауылдардың ұлығы соның адамы деп естиміз. Дайырхан базар сайын оған пара беріп тұратынға ұқсайды.

– Базардағы жасауылдардың ұлығы қаңғыбастармен байланыста болса, ол да шын бейшара екен.

– Бұл жер – Тәшкен ғой, Қараман. Кейбір пысықай ұлықтар арын сатып, біз секілділердің арқасында байиды.

– Өздері жарымай жүргенде, біреудің байлығына байлық қосқан Дайырханда да намыс жоқ екен. Ал, біз ешкімге салық та, шіріңке де төлемейміз. Бұл – бір. Екінші, жаңағы Дайырханды жұрт жоқ жерге шақырындаршы. Сөйлесіп көрейік. Өзінің жасы қаншада?

– Он алты-он жетілерде болуы керек. Оның өзін бір жерге төбелеске шақырсақ, күллі балаларын ертіп келер. Бәріне төтеп бере аламыз ба?

– Кімді болса да, ертіп келе берсін. Біз де аз емеспіз. Одан да оны бір жерге шақырудың ретін қалай табатындарыңды ойланыңдар.

– Оның ретін өзім табамын, – деді Срайыл. – Бүгін базарда жолығатын шығармыз.

Балалар осы жайында тағы біраз әңгімелесті де, әркім өз жұмыстарымен әр жаққа тарады. Қараман мен Есімбек үңгірде қалды.

– Есімбек, білемін, сенде қорықпайтын жүрек болмағанымен, күш бар. Егер Срайыл Дайырханды айтқанына көндіріп, бір жерге ертіп келсе, онымен жекпе-жекке шығуға қалайсың?

Есімбек төмен қарады. Әлі күнге дейін ешкіммен жекпе-жек төбелеспегенін ойлап, жүрексініп отырған сияқты. Қараман осыны байқады.

– Не ойлап отырғаныңды білемін. Бірақ бұл жолы қорықпа. Дайырхан саған қожайын емес. Ол да біз секілді қаңғыбас. Өзіміздей адамдарға дес бермеуіміз керек. Бетін бір қайтарып тастасақ болды, ендігі жолы қарсы тұра алмайды.

– Балаларымен жабылып кетсе ше?

– Онда біз қарап тұрамыз ба? Егер өз бетімізбен өмір сүргіміз келсе, қорқақтықпен қоштасуымыз керек. Осыны түсінетін кезің келген жоқ па?

– Біртүрлі жүрексінетін сияқтымын.

– Қам жеме. Өзінді осы бастан төбелеске іштей дайындай бер. Біз саған демеуші боламыз.

– Анадағы өзімізден қашқан Сәйдінің балаларына ұқсап, қаша жөнелмесендер болды да.

– Ақымақ. Менің біреуден қашқанымды қай жерден көрдің? Мен қоштасам, мыналар да қоштайды.

Есімбек тағы үнсіз. Қараман оны батылдандырайын деген оймен, тағы сөйлей бастады.

– Сен менен үлкенсің. Үлкен болғаныңмен, ақылың жоқ. Ақыл қайдан келсін, үнемі біреуден қорқып жүрсең. Өзің ойлап қарашы. Сен енді неге біреуден қорқуың керек? Қайта мына балаларға әлсіз еместігіңді көрсетпейсің бе? Егер Тәшкендегі қаңғыбастарды билеп, қоқаңдап жүрген Дайырханды жеңсең, балалар арасында сенен өткен күшті адам бола ма? Әрі мерейің, абыройың өседі.

Қараман оны осылайша төбелеске қайрап отырғанда Срайыл келді. Жанында бағана өзімен бірге еріп кеткен жеті-сегіз бала бар.

– Шора базардың бергі жағындағы адам көп жиналатын шайхананың жанынан өтіп бара жатсақ, артымыздан біреу ысқырады. Қарасақ, Дайырхан тұр. Маған «бері кел» деп қолымен белгі жасады. Бәріміз топырлап, қасына бардық. «Мен сені ғана шақырдым ғой. Неге мына иттеріңді ертіп келесің?» – деді. «Менің бұлардан жасыратыным жоқ. Айтатыныңды осылардың көзінше, айта бер», – дедім. Содан ол өткен жолғы әңгімені қозғады. Біраз ерегісіп қалдық. Ол менің ерегіскеніме бұлқан-талқан боп ашуланып, ұрмақ болды. «Егер күшті болсаң, бүгін кешке Қарақамыстың жағасына кел. Сол жердегі ескі қаланың үйіндісі жанында кездесейік», – дедім. Ол мені мазақтап, қарқылдай күлді. «Мейлі, сол жерде біразыңның өліктерің қалайын деген шығар. Анау Сәйдінді де әкел. Көптен бері таяқ жемей, арқаларың қышып қалған екен. Қотырларыңды басып қояйын» – деді. Сөйтіп, кешке олармен кездесетін болдық.

– Ол қанша баланы ертіп келуі мүмкін.

– Білмеймін ғой. Бірақ өзінің құзырындағы барлық қаңғыбастарды ілестіріп келетіні кәдік.

– Шақырған жерің – жұрт көзінен тасалау тұс па?

– Иә. Онда көлденең жүргінші сирек болады.

Бұдан кейін Қараман Сәйдіден Дайырхан туралы көп нәрсе сұрады. Балалардың бірі – тамақ істеп, бірі от жақты. Кешкі тамаққа дейін жан-жаққа кеткендердің бәрі жиналды. Кеш түсе топтарымен үңгірден шығып, Қарақамысты бетке алды. Бәкзәлдің арғы жағында ескі қаланың орны бар. Сол жерге келіп, Дайырханның тобын күтіп тұрды. Көп кешікпей шаһар жақтан жиырма шақты бала көрінді. Олардың алым-жұлым киімдеріне қарап, қаңғыбастар екенін бірден-ақ білуге болады. Алдарында әжептеуір киінген екі бала келеді. Бірақ ол екеуін бала деуге келмейді.

– Анау көк биқасам шапан кигені – Дайырхан. Жанындағы жұқа тондысы – Жолдыбай. Дайырхан қай кезде болса да, оны төбелеске бірінші салады.

– Онысы соншама мықты ма?

– Мықты. Өлі күнге дейін бір де бір жекпе-жекте жеңілген емес.

– Бүгін біздің біреуімізден жеңіледі, Срайыл, – деп Қараман Есімбекке қарады.

Есімбектің жүзі толқулы. Аналарды көргеннен-ақ мазасы қаша бастаған тәрізді.

– Ойбай, Қараман. Өзің болмасаң, Жолдыбаймен біздің ешқайсымыз жекпе-жекке шыға алмаймыз. Жеңіліп қаламыз одан.

– Мен сонда Жолдыбаймен де, Дайырханмен де төбелесуім керек пе?

– Дайырхан бізбен жекпе-жек төбелесуге намыстанады. Өзінше менсінбейді. Олар қазір келе салады да, бәрімізді бассалып сабалайды. Бұлардың бір жаман жерлері – қойны-қаныштарына таяқ, пышақ тығып жүреді. Біз де таяқтарымызды оңтайлап дайын тұрайық.

Балалар қойындарындағы таяқтарын алып, ұрысқа дайындала бастады.

– Тығындар таяқтарыңды! Жақындап келсін. Сөйлесіп көреміз. Егер тындамаса, таяққа жүгінудің реті сосын келер.

Аналар таяп келді де, анадай жерге тоқтады.

– Анау байдың баласына ұксап шікірейіп тұрғандарың кім? Араларыңда кедейдің күйеуі сияқты мұндай сыпаларың жоқ еді ғой. Жақсы болды, киімдері тәуір екен. Шешіп алып, бір сарбазыма кигізіп қояйын, – деді Дайырхан. – Ал, айтындар. Не үшін шақырдыңдар? Бір-екі ауыз сөз айтуға ғана рұқсат беремін. Көп сөйлеп, езіп кетсеңдер, таяқтауды бірден бастаймыз.

– Мен білсем, сен Дайырхан деген боласың-ә? Естуімше, сені Тәшкендегі бұзықтардың басшысы дейді ғой. Ал біздің арамызда сенен күштімін деген бір жігіт бар. Шын мықты болсаң, алдымен сонымен төбелесіп көрші.

Дайырхан мұндай сөзді күтпесе керек. Күпініп тұрған оның үні бірден өшіп, не айтарын білмей, өз сарбаздарына алақ-жұлақ қарады.

– Не оттап тұрсың? Тәшкенде менен асатын бала жоқ. Көрсетші оныңды. Етін ет, бұтын бұт қылып тастайын. Әй, бірақ, мен онымен төбелесуім үшін, ол да мендей басшы болуы керек. Жоқ әлде, ол сендерге басшы болып жүр ме?

– Ол ешкімге басшы емес. Бірақ сені жеңемін дейді.

– Ой, мынау тақылдап қоймады ғой. Шаһарда менімен теңесетін баланы көргенім жоқ әлі. Әйдә, сарбаздар, осы сөзі үшін тілін жұлып, ернін кесіп алыңдар!

Дайырхан балаларына ақырды. Балалары қойындарынан келтек-келтек таяқтарын суырып алып, бері ұмтыла берді.

– Тоқтандар! – деп саңқ етті Қараман. – Дайырхан, сен өзіңді еркекпін деп санайсың ба? Санасаң, онда еркекше сөйлесейік. Менің еркекше айтатыным – біздің біреуімізбен жекпе-жекке шығу қолыңнан келмесе, жарайды, кімің бар? Шығар ортаға.

– Сенің адамың менімен емес, алдымен мына Жолдыбаймен төбелессін. Осыны жеңсе, менімен төбелеседі.

– Одан кейін екеуіміз төбелесеміз.

– Не дейсің? Сен маған «төтеп бере аламын» деп ойлайсың ба? Сүйектеріңді майдалап тастармын.

– Оны кейін көрерміз. Қазір шығар Жолдыбайыңды бері. Төбелес таза болсын. Қару қолданылмайды.

Жолдыбай қолындағы таяғын тастай сап, ортаға шықты. Қараман Есімбекке қарады:

– Шық! Еш қорқушы болма.

Есімбек күрсініп, шапанын шешті. Сосын камзолының жеңдерін түрді де, Жолдыбайға қарама-қарсы тұрды.

– Екеуі төбелесті аяқтап болғанша ешкім араласпайтын болсын, – деп айқайлады Қараман. – Келістік пе осыған?

Екі жақтың да балалары бастарын шұлғыды. Енді тек өз күштеріне ғана сенбесе болмайтындығын ұққан Есімбек пен Жолдыбай көзбен атысып, біраз тұрды. Жолдыбай сәл еңкейіп, бойын жиыстырып, атылуға дайындалды. Есімбек қақиған қалпы. Осы түріне қарап Қараман «Ой, қопал. Бір соққыдан шалқаңнан түспесең болғаны» деп ойлады.

Ойлағаны келді. Жолдыбай секіріп кеп бір ұрғанда, Есімбек жалп етті. Бұған масаттанған Жолдыбай «Тұр, тұр, қане» деп оны

айналып, ары-бері жүрді. Құлағанына намыстанған Есімбек атып тұра бергенде, анау қақ шекеден тағы бір қойды. Есімбек шекесін ұстап, қимылсыз отыр.

– Отырған жерінде тепкілеп тастасайшы!

– Буындырып өлтіре сал!

– Тұрғыз да бір ұрып, кескен томардай тағы домалатып түсірші! – деп Дайырханның сарбаздары айқайласып, мәз болысты.

– Ой, тез тұрып кет...

– Сен де ұрсайшы.

– Есімбек, қопал болма! – деп бұл жақтың балалары шуласты. Екі ұрғанына қарсыласының сылқ түскеніне, одан соң өз жақтастарының дуылына одан бетер күшенген Жолдыбай айқайлап тұрып, Есімбекті табанымен бір тепті. Шекесін басып, жүрелей отырған ол, бір шетіне сылқ құлады. Жолдыбай бұған тағы лепіріп, өз достарына жүгіріп барып, «Жеңісімнің басы осы» дегендей, бергі шеттегілердің қолдарын бір-бір алып шықты. Бұл кезде Қараманның балалары да Есімбекке дем беріп, шуласа түсті. Есімбек сол шудан күш алды ма, орнынан атып тұрды. Айқайлай жүгіріп, тағы бір ұруға ұмтылған Жолдыбайға қарсы шапты.

Екеуі қолдарын сермеп үлгермеді. Жүгірген екпіндерімен бір-біріне қатты соғысты. Бұл жолы Жолдыбай ұшып түсті. Алайда жылдам тұрып, Есімбектің аяғынан шап берді. Шап берді де, иығына Есімбекті іліп алып, тік көтерді. Есімбек шарасыз қалды. Ал Жолдыбай оны жерге бір-ақ ұрды.

Жерге оңбай соғылған Есімбек, есінен танып қалғандай, қимылсыз жатты.

– Жатқанды тебуге бола ма? – деп айқайлады Жолдыбай Дайырханға бұрылып.

– Тебе бер. Теуіп-теуіп тезегін шығар. Өліп кетсе, іздеу-сұрауы жоқ қаңғыбасты несіне аяйсың.

– Жатқанды тебуге болмайды, – деп Қараман айқайлағанша болған жоқ, Жолдыбай Есімбекті тебе бастады.

Бірақ ұзақ уақыт тебе алмады. Ананың алғашқы тепкісі Есімбектің санына тиген. Осы тепкіден ес жиды ма, кім білген,

Есімбек екінші рет тебуге ұмтыла берген Жолдыбайдың аяғына аяғын тосып қалды. Ал Жолдыбай аяғын ауырсына «а-а» дей бергенде, Есімбек оны шалып құлатты. Қалай шалғанын ешкім байқай алмады. Әйтеуір Жолдыбай шалқалай түсті. Осы кезде:

– Ой, жарайсың!

– Енді тұра сап, өзін тепкіле!

– Бол, жылдам! Әйтпесе тұрып кетеді, – деп шуласты жақтастары.

Есімбек атып тұрып, Жолдыбайды бассалды. Сосын бет-аузынан өлгенше пергілеп, қан қылды.

– Ойбай, тоқтат, тоқтат! Жеңілдім, жеңілдім, – деп еңіреді Жолдыбай.

Есімбек сонда да тоқтамай, соққылап жатыр.

– Қараман, тоқтат мынауынды! – деді Дайырхан.

– Жаңа ол бұны тебе бастағанда «тоқтат» деген жоқ едің ғой. Жатқан адамды тепкілегеннің қандай болатынын көрсін енді... Жарайды, Есімбек тоқтат енді!

Есімбек ұруын тыйып, орнынан тұрды. Жолдыбай бетін басып, солқ-солқ етіп жатыр.

– Тұр-ей, найсап! Қатынша жылағаның не, қопал неме, – деп ақырды Дайырхан.

Жолдыбай солығын басып, жан-жағына қарады да, сүйретіле тұрып, өз тобына қосылды.

– Мақтаған Жолдыбайың осы ма? Қатынша жылады ғой. Қараман осылай деп Дайырханға тиісті. Дайырхан түнерген қалпы. Ашудан қалш-қалш етіп тұр.

– Бұл жетімнің жеңілгені есепке алынбайды. Топтың басшысы – мен. Сен жаңа «менімен төбелесем» деп пе едің. Шықшы бері! Тұрсаң – қазықтай қып, жатсаң – томардай ғып жерге қаға салайын.

– Жерге қазықты қағу оңай болғанымен, томарды қағу қиын. Бірақ мен саған қазық та, томар да емеспін. Шықсаң, шық бері!

Бір-біріне осылай айбат шеккен Қараман мен Дайырхан ортаға атып шықты. Дайырхан атып шыққан бойда, Қараманды құлаштай соқты. Бұл еңкейіп қалды. Өз екпінін өзі тежей алмаған Дайырхан, екі айналып кетті. Қараман оған денесін қайта тіктеуге

мұрша бермей, аса шапшандықпен зуылдап барып, басымен арқасынан бір қойды. Дайырхан етпеттей құлады.

Өлгінде ғана: «Ұр, соқ! Өлтір оны!» – деп айқайласқан оның балалары жым болды. Есесіне Қараман жақтағылар айқайға басты.

– Қараман, тұра бергенде аузынан бір теп!

– Басынан теп, басынан!

Алайда анау құлап түскенде Қараман тиіспеді. Тұруына мүмкіндік беріп, қос қолын жұдырықтап, қимылсыз тұрды.

Алғашқы ұмтылысы сәтсіз болып, оның үстіне өзінен кішкентай баланың бір ұрғанынан құлағанына намыстанған Дайырхан, бір аунап барып, тұра келді. Қараманды айнала олай бір, бұлай бір секіре жүгіріп, «қазір көрсетем саған, қазір көрсетем», – деп кіжініп жүр.

– Көрсет, көрсет, – деп қояды Қараман.

Қанша дегенмен Дайырхан Тәшкенде қаңғыбас балалардың ең күштісі емес пе. Күшті болған соң төбелестің тәсілдерін де біледі. Сол тәсілдерінің біріне салып, секіріп келіп, Қараманның кеудесіне бір тепті. Бірақ Қараман құламады. Анау тағы тепті. Бұл жолы ол тізені дәлдеп тепкен еді. Дегенмен тепкісі дәлдеген жеріне тимеді. Одан соң Қараманды қолдарымен патырлата ұрды. Қараман тұрған күйі оны құшақтай алып, алыса кетті. Дайырханның Қараманға қарағанда денесі ірілеу. Ұстаса кеткенде ол басым түсіп, Қараманды жерге жықты да, жартылай тұрған қалпы оны соққының астына алды. Қараман екі тізесін бүгіп жіберіп, қос аяғымен оның ішіне бір тепті. Дайырхан жазылып барып, гүрс құлады. Қараман тұрып үлгергенде, ол да тұрып кетті. Осы сәт Қараман өз тәсіліне көшті, сәл еңкейді де көз ілеспес жылдамдықпен жүгіріп барып, сүзеген қошқардай басымен ананың ішіне бір сүзді. Дайырханның көздері аларып, аузы ашылып дем ала алмай, жалп етті.

– Жеңіс сенікі, Қараман! Жеңіс сенікі!

– Құтырған әңгідей ақырып жүретін Дайырхан, сен жеңілдің!

– Өзіне де осы керек еді.

– Аузынан теуіп, тістерін қиратып тасташы! – деп балалар да шу етті.

Қараман олардың айтқандарын істемеді. Төбелес басында шешкен шапанын Шеңгібайдың қолынан алып, киді.

– Дайырхан ес жиғанша, күте тұрайын. Бәлкім тағы төбелесерміз.

Дегенмен Дайырхан ұзақ жатты. Оның бұлай жатқанынан қауіптенген жандайшаптары бір кезде жүгіріп келіп, «тұр, тұр» деп оны қозғай бастады. Дайырхан былқ-сылқ.

– Сендер біреуің барып анау өзеннен су алып келіндерші. Болыңдар тез! – деді Жолдыбай.

Өзенге қарай бір емес, екі бала жүгіріп кетті. Дайырханның талықсып қалғанын Қараман енді білді.

– Талған адамның есін жинату үшін бетіне су құюдан басқа да әдіс бар. Қане, былай тұрыңдаршы, – деп Дайырханның екі жағынан шапалақтап ұрды.

Дайырхан ыңыранып көзін ашты. Бұл кезде өзенге кеткен балалар су әкеліп те қойған еді. Қолдарында ыдыс болмаған соң суды құлақшындарымен әкепті. Қараман құлақшындардағы суды Дайырханның аузына тамызып, бетіне бүрікті. Ол басын көтерді. Басын көтергенімен екі тізесін құшақтап, мең-зең қалыпта біраз отырды. Содан кейін қолымен ішін уқалап, бір күрсінді.

– Жеңілгеніңді мойындайсың ба?

Дайырханда үн жоқ. Басын төмен салып, көзін жерден алмайды.

– Мойындамасаң, мойындамай-ақ қой. Сенің жеңілгеніңді балалардың бәрі көрді. Аттанды өзің бастадың да, боққа өзің баттың. Енді былай болсын. Көшеде біздің балалардың біреуіне тиіспейсің! Тиседі екенсің, бұдан бетер ондырмаймын! Жанағы Жолдыбай қайда? Ә, сен, мұнда тұрсың ба? Сен де мынаның айтқандарына енді шапқылай беретін болсаң, көзіңді ойып аламын. Сендер де әкіреңдемей, жөндеріңе жүріңдер!

Дайырханның балалары да төмен қарап, сөз қата алмады. Бәрі Қараманның сөзін мақұл көргендей.

– Ал, онда Дайырхан, біз кеттік. Бұдан былай жолымызға тұрмайтын шығарсың. Жекпе-жекте жеңілген жігіт тасадан тас ататын болса, онда ол жігіт емес, қатын болғаны. Біз сені «қатын» деп атап жүрмейік.

Қараман осыны айтты да тобын ертіп, үңгірді бетке алды. Жолай балалар жаңағы төбелесті әңгімелеп, Қараман мен Есімбектің жеңісіне мәз болысып, тұрақтарына жетті. Сол түні жеңістері кеуделеріне қанат бітірген қаңғыбастар, түннің бір уағына дейін ұйықтамай даурығысып жатты. Тіпті есік аузында байлаулы тұрған шауқар ат пен торы төбелді біреулердің ұрлап кеткендерін де байқамады. Азанда далаға бірінші болып шығып келген Шөңгібай Қараманды жұлқып-жұлқып оятты.

– Қараман, масқара болдық. Байлаудағы екі атымыз да жоқ. Олардың босанып кетуі мүмкін емес. Мықтап байлағанбыз. Оған қоса жатар кезде біз салған шөптерін де жеп тауыспапты. Соған қарағанда, біреулер ұрлап кеткен-ау.

– Не дейді? Не айтып тұрсың-ей, сен?! Осыншамыз аттардың дәл жанында жатып, олардан айырылғанымыз қалай? Айналаны қарадың ба?

– Біраз жерді шарлап келдім. Үңгірден шыққан іздері жатыр. Ары қарай із жоқ.

Мына сөзден дүрлігіп кеткен балалар атып-атып далаға шықты. Әркім әр жаққа тарап, үңгір маңайын сүзіп шықты. Аттар ұшты-күйлі жоқ.

– «Ұрыны қары тонайды» деген осы. Демек, жақын маңда, жақын маңда болмаса да осы үңгірді жақсы білетін біреулер бар. Олар өзіміз сияқты қаңғыбастар болса мақұл. Ал ауылдың адамдары болса қайтпекпіз? Бүгін аттарды ұрласа, ертең қапыда өзімізді бассалар.

Қараманға қарсы ешкім уәж айтпады. Бәрінің әлдебір қауіптен секемденгендей, жүздерінде толқу бар.

– Бұл үңгірлерге атақты баукеспелердің келуі мүмкін емес, – деді Срайыл. – Олар бұл жерде өңкей дуана балалардың жататынын біледі. Менің ойымша, Қараман, сенің ауылыңның кісілері осы үңгірді білетін бір баукеспеге жолығуы мүмкін. Содан ол баукеспе адамдарыңды осында ертіп келген болса керек. Алайда сенің жақындарың мұнда келсе, тек аттарды ғана әкетпей, бізді де ұстауы тиіс еді ғой. Бірақ бұл – менің бір ойым. Ал екінші ойым – аттарды ұрлаған Дайырханның балалары болуы

да ықтимал. Кеше жеңіліп қалғандарына намыстанған олар, бір өшпенділік істемей қалсын ба.

– Дайырхан бұл үңгірді біледі ғой.

– Қаңғыбастар мен бұзықтар, ұрылар тығылатын үңгір түгілі, шаһардағы шұңқырлардың да бәрін біледі ол.

– Дайырханды ұстармыз. Егер аттарды ол алмаған болса, біз қыстап шығатын ыңғайлы орын бар ма?

– Ондай орындар көп. Бірақ көбі шаһарға қашықтау жерде.

– Қой, онда, неге тұрмыз, бұлай. Сақтығымызды қазірден ойластырайық. Алдымен Дайырхан мен Жолдыбайды ұстайық. Қалған жағдайды сосын көрерміз.

– Оларға мына тобымызбен барсақ, Қараман, бірден секемденіп қалады. Болмаса тығылып та қалуы мүмкін. Сондықтан біз, Срайыл, Шөңгібай үшеуміз бөлек жүріп, оларды іздестірейік. Ал сендер де бөлек-бөлек жүріңдер. Дегенмен бір-бірімізден көз жазып қалмайық.

– Күндіз көшеге шығуға тура келді ме ақыры?

– Есімбек, аңдамай жүріп бір рет ұсталдық. Енді жан-жағымызға қарап, абайлап жүреміз.

Қараманның шешімі осы болғасын, Есімбек басқа сөз айтпады. Үңгірден шыққан балалар әр топқа бөлініп, шаһардың ортасына қарай беттеді. Бірақ көптеген шайханалар мен базарларды аралап шыкса да, Дайырхан кездеспеді. Тіпті оның тобындағы бір де бір бала көрінбеді. Түске дейін бекерге сабылды. Шора базардан шыға берісте алда жүрген Срайыл Қарамандарға қарап қол бұлғады. Қарамандар олардың соңдарынан ілесті. Бір көшенің қалтарысында Срайылдың тобы тоқтап, бұлар жеткенше күтіп тұрды.

– Не болды? Бізді бұл жаққа неге ілестіріп келдіңдер?

– Бүгін Дайырхандардың көшеде жоқ екенін көрдің. Демек, олар өз үңгірлерінде жатыр. Сонда барайық. Бәлкім біздің аттарды сойып, етке тойып жатқан шығар, – деді Срайыл.

– Үңгірлері алыста ма?

– Мына көшенің бас жағында.

– Кеттік.

Осы кезде артта қалған Сәйді мен Шөңгібай ерткен балалар да келді. Бәрі көше басына шықты. Бұл жерде де ескі қорымдар бар екен. Қорым ішінде сары кірпіштен салынған әсем сағаналар көп. Әсіресе ортада тұрған екі кесене көз тартады.

– Мынау моладағы тамдар Тәшкен көшелеріндегі кейбір үйлерден әдемі екен. Бәрінен де анау екеуі әсем, – деді Қараман.

– Оның бірі – Шайхан тәуір деген әулиенікі. Екіншісі – Төле бидікі. Төле би дегенді естуің бар ма еді?

– Әкемнен естігем. Бір заманда ұлы жүздің бас биі болған кісі. Дайырхандар осы күмбездердің ішіне түнеп жүр ме?

– Жоқ. Бұл сағанаға жан-жақтан зиярат етіп келушілер көп. Оның үстіне онда арнайы шырақшылар бар. Олар қаңғыбастарды мұнда тірі жолатпайды. Дайырхандардың тұрағы олардың арғы жағында. Өлі біраз жер жүреміз.

Срайыл алға түсіп, жаңағы сағаналар жаққа жүрді. Топырлаған қаңғыбастар сағаналарды айналғанда Қараман тұра қалып, әсем кесенеге қарап қалды. Ол тоқтағасын, бәрі тоқтады.

– Қараман, неге тұрсың? Жүр, кеттік.

Осы уақытта сағана ішінен ақ шапан киіп, ақ сәлде ораған бір кісі шықты. Қолында ұзын таяғы бар.

– Жүгәрмектер, неге тұрсындар топырлап?! Құрындар бұл жерден! Е, әруақтан безген өңкей дуаналар. Қайсың әнеугүні сағанаға ұрлыққа түскен?! – деп айқайлады.

Оның не айтқанын Қараман түсінбесе де, Срайыл түсінді.

– Біз мұндай жерге ұрлыққа түспейміз. Оны істеген басқа балалар.

– Мені бұлай алдама, дуана. Кет деймін сендерге! Әйтпесе, жасауыл шақыртам.

Балалар онымен қайта сөйлеспей, ары кетті. Қараман Срайылдан сұрады:

– Сағанаға ұрлыққа түсетіндей, не бар оның ішінде?

– Мұнда зиярат етіп келушілер садақа тастайды. Садақалары ақша ғой. Кейде көп ақша жиналады. Келушілер кейде мал әкеп сояды. Дайырханның балалары сол ақшалар мен сойылған малдардың етін ұрлайды да.

– Жаңағы ақ шапандының айтып тұрғаны сол екен ғой.

– Иә, эне, анау кішкентай төбені көрдің бе? Сол төбенің астында Дайыrxандардың үңгірі бар. Төбенің жанынан түтін шығып жатыр. Сұмдар, ауқат істеп жатыр-ау, сірә.

Қараман Срайыл нұсқаған жаққа қараса, төмпешік-төмпешік ескі молалардың арғы шетінде үлкендеу төбе тұр. Төбе маңынан жер бауырлап шыққан түтін көрінді.

Бұлар ескі молалардың тасасына бұқпантайлап, төбеге жетті. Төбе алдындағы үш-төрт жер ошақ басында он шақты бала отыр, Ошақтағы қазанда бірнәрсе қайнап жатыр. Олар қолдарындағы таяқ секілді ұзынша заттармен қазан ішін түртіп-түртіп қояды.

– Араларында Дайыrxан мен Жолдыбай көрінбейді. Ал мыналар анық ет қайнатып жатыр, – деді Сәйді. – Түһ, сендер байқамай тұрсыңдар ма? Менің мұрныма жылқы етінің исі келіп тұр.

– Ой, қандай әдемі иіс.

– Шіркін, жылқы етінің исі ғой мынау.

– Сірә, біздің аттарды сойып тастаған-ау, – деп балалар бірінен кейін бірі сөйледі.

– Тұрыңдар! Бәріміз бірден жүгіріп барып, оларды қапыда бассалайық. Бір тобың сырттағыларды айналдыра тұрыңдар. Мұны сен, Сәйді басқар. Ал Срайыл, Есімбек, Шөңгібай, Артық, Кенбай және мен алтауымыз бірден үңгір ішіне кіріп барамыз. Егер қайнатып жатқандары біздің жылқылардың еті болса, шетінен аяусыз тепкілейміз.

Қолдарына таяқ ұстаған жиырма шақты бала сау етіп, жандарына жетіп келгенде, аналар сасып қалды. Сәйділер бас салып, оларды сабай бастады.

– Ой, қайдан келіп қалды бұлар?

– Ей-ей, ұрма таяғыңмен. Біз сендерге ештеңе істеген жоқпыз ғой.

– Ойбай, тоқта, Сәйді. Жылқыларыңды ұрлаған біз емес.

– Ойбай, аяғымды сындырдың.

– Ой, бастан ұрмасайшы, – деп олар зэрелері ұша айқайлап, жата-жата кетісті.

Қарамандар зып беріп, ішке кірді. Үңгір табанындағы төсеулі тулақ устінде екі бала отыр. Басқа ешкім жоқ.

– Дайырхан қайда? – деп ақырды Қараман олардың бірінің басынан бір ұрып.

– Білмеймін, білмеймін, – деп ол төрге ығысты.

– Неге білмейсің? Срайыл екіншісін бір ұрды.

– Сен де білмейсің бе?

Ойда-жоқта сау етіп кіріп келген бұлардан бұл екеуі де қорқып кеткені байқалып тұр. Алақ-жұлақ етіп, не айтарларын білмей қатты састы.

– Әй, айтасыңдар ма, айтпайсыңдар ма? Дайырхан қайда кетті деймін.

– Базарға кеткен, – деді біреуі үнін зорға шығарып.

– Өтірікті соқпа. Ол базарда жоқ.

– Шын айтамын. «Жылқыларының бірін жасауылдың бастығына сыйлаймын» деп кеткен.

– Оларды түнде кім ұрлап әкетті?

– Біз барған жоқпыз. Дайырхан мен Жолдыбай барып, алып келді.

– Қараман, сырттағыларды бері кіргізіп, бәрінен бірдей жауап алайық та, – деді Срайыл.

– Шақыр!

Аздан соң Срайыл мен Сәйді бастаған топ Дайырханның сыртағы балаларының бәрін ішке қуып кіргізді. Қараман балаларды бір қатарға тұрғызып қойды.

– Атың кім еді? – деді жаңа өзі ұрған балаға.

—Тағабай.

– Тағабай, түндегі ат ұрлаған балдардың біреуі бар ма, осында?

– Байырбек пен Жақсылық бар.

– Көрсет оларды.

Тағабай көрсеткен екеуді Қараман ортаға шығарды.

– Мынаны айтыңдар. Бізде ат бар екенін қайдан білдіңдер? Оларды не мақсатпен ұрладыңдар және қазір аттар қайда? Шындарыңды айтсаңдар, ұрмаймыз. Ал айтпасаңдар, аяқ-қолдарыңды бір-бірлеп сындырамыз.

Жақсылық дегені мұрнын бір тартып қойды.

– Шын ұрмайсыңдар ма?

– Айттым ғой саған «ұрмаймыз» деп. Сөйле тезірек!

– Біз сендердің аттарыңның бар екендігін білген жоқпыз. Кеше Дайырхан мен Жолдыбай сендерден таяқ жеп қалғасын, өздеріңнен кек алуды ойлады. Бір рет біз жасауылдардың жататын жеріне ұрлыққа түсіп, біраз нәрсе ұрлаған едік. Ұрлаған заттардың ішінде борық деп аталатын оқ-дәрі бар еді. Борық – құм сияқты. Жақсаң лаулап жанады. Егер бір матаға үйіп, жағып жіберсең, жаман атылады. Жанында тұрған адамды оңбай жаралайды. Кеше кешке, жоқ, түнде, Дайырхан сол борықты матаға түйіп, бес-алтау етіп орап алды да: «Қазір Қарамандар жатқан үңгірге барамыз да, осыларды жағып жіберіп, үстеріне лақтырамыз. Өлгендері өлсін, өлмегендері қалсын», – деді. Сосын борық алып, сендердің үңгірлеріңе барсақ, дабырласып жатыр екенсіңдер.

Кіре берісте екі ат байлаулы тұр екен. «Мына аттарды бұлар бір жерден ұрлап келген ғой. Енді бұлардан біз ұрлап кетейік. Егер борықты үстеріне лақтырсақ, бәрі далаға қарай қашады. Ондай болса, аттарды әкете алмаймыз. Одан да осыларды олжа қылып кете берейік», – деді Дайырхан. Содан екі атты әкетіп қалдық.

Аттарды бұл жерге әкелген соң азанға дейін байлап қойдық. Азанда Дайырхан: «Шауқарды сойып, етін асып қоя беріңдер. Ал мына торы төбел ат әдемі екен. Базардағы жасауылдың ұлығына сыйға тартайын», – деп Жолдыбай екеуі мінгесіп кетті. Дайырханның тағы бір сырын айтайын. Бірақ сендер, «бізді ұрмаймыз» деп уәде беріңдер.

– Айт, айт. Уәде беремін, ұрмаймыз ешқайсыңды.

– Дайырхан айтты: «Жасауылдың бастығына айтып, Қарамандарды қаматып қоямын» деп. Тіпті ол жасауылдарды сендердің үңгірлеріңе ертіп бармақшы.

– Қашан?

– Қашан екенін білмеймін. Бір анығы – оларды кешке, қараңғы түскен соң ертіп барады. Себебі сол уақытта сендер бәрің жиналып, жайбарақат жатасыңдар.

– Аһ, хайуан. Сөзінде тұрмайтын нағыз ит, жоқ, нағыз қатын еркек екен. Базардан қашан қайтамыз деп еді?

– Ендігі келіп қалатын уақыты болды.

– Қараман, шетінен таяқтап, қиратып тастайық та.

– Жоқ, Срайыл. Бұлар анау екеуі не айтса, соны істейтін жандайшаптар ғана. Сондықтан бұларды ұрып, не қыламыз. Одан да Дайырхан мен Жолдыбайды күтіп алуға дайындалайық. Ал, Байырбек, Тағабай және басқаларың, бәрің тыңдаңдар. Біз уәдемізде тұрдық. Ешқайсыңды ұрған жоқпыз. Ұрсақ та, қатты ұрмадық. Бірақ осы істерің үшін бәріңді сілейтіп салуға болар еді. Жә, жарайды. Енді былай етесіңдер: Дайырхан мен Жолдыбай келгенде ешқайсың ешнәрсе білмегенсіп, бірің от жағып, бірің ет қайнатып отыра бересіңдер. Біреуің белгі беретін болсаңдар, бастарыңды жарамыз. Келістік пе? Қане, уәделеріңді беріңдер.

Аналардың бәрі: «Мақұл, бердік уәдемізді» десті. Қараман олардың төрт-бесеуін даладағы ошақ басына жіберді. Сәйді бастаған жеті-сегіз баланы оларға қарауыл етіп қойды. Қалғандарын үңгір ішінде қалдырып, өздері қарауылдап отырды. Бір баланы төбе үстіне шығарып, Дайырхандардың жолын аңдытты.

Көп ұзамай төбе үстінде қарауылда тұрған Артық жүгіріп келді.

– Қараман, Дайырхан мен Жолдыбай келе жатыр.

– Сәйдіге және балаларға айт. Бәрі ар жақтағы төмпешіктердің тасасына тығыла тұрсын. Егер ошақ басындағы Дайырханның балалары сатқындық жасап, белгі беретін болса, шыға сап, аямай таяқтаңдар. Сатқындық жасамайсыңдар ма-ей, сендер?

– О, не дегенің, Қараман?! Жаңа уәде бердік қой.

Сәйділер ары жүгіріп кетті. Қараман мен Артық үңгір аузына жабысып тұрды. Сәлден кейін Дайырхан мен Жолдыбай келді.

– Қалай, етті пісіріп қойдыңдар ма-ей? – деп діңкілдеді балаларына. – Қалғандарың қайда? Іште жатыр ма, өңкей арамтамақтар. Ет піссе, тез түсіріңдер де, алып келіңдер. Қарнымыз ашып келді, – деп жайбарақат күйлерінде үңгірге кіре берді.

Олар кіре бергенде үңгір аузында жабысып тұрған Қарамандар екеуіне жабыла кетті. Дайырхан мен Жолдыбай не болғанын аңдап та үлгермеді.

– Ой, кімдер-ей, бұлар?

– Уа, қайсың бұл әкеңнің... Ойыныңды осып қояйын, – деп кіжінді екеуі.

Сірә, олар бассалғандарды өз достары десе керек. Тек үстерінен төнген Қарамандарды көргенде ғана:

– Уай, Қараманбысың? Мұнда қалай келіп қалдыңдар? – деп әрі таңқала, әрі шарасыз халде үн қатты.

– Күтпеп пе едің? Сенің ойыңша, біз аттарымызды бекерден-бекерге ұрыларға беріп қояды деп пе едің?

Анау екеуі тілі байланып қалғандай, дымдарын шығармады. Дайырхан Қараманға қарамауға тырысып, басын жерге қадап алыпты.

– Есімбек, кеше мұны тепкілеген жоқ едің. Ал қазір жатқан жерінде тебуіне рұқсат етемін. Теуіп, бүйрегін түсірші.

– Жоқ. Теуіп басын жар!

– Одан да екі көзін ойып, соқыр қылайық. Болмаса, ұрлық істеген екі қолын кесіп, шолақ етейік, – десті басқа балалар.

– Дайырхан, қазір не болатыныңды естідің бе? Әлде атымызды қайтарып, таяқтан құтыласың ба?

– Біреуін сойып, біреуін жасауылдың ұлығына өткізіп жіберсе, қайдан қайтарады. Бұған қазір бір-ақ жаза бар. Өлімші болып, таяқ жеу, – деді Срайыл.

– Онда жатқан жерлерінде екеуін де тепкілеп, өлтіре салыңдар. Қараман «аналар қайтер екен» деп осы сөзді әдейі айтты. Бірақ оның бұл сөзін шын көрген достары екеуін жабыла тепкілеп берді. Жолдыбай атылып кеп, Қараманның аяғына жығылды.

– Ойбай, Қараман, кешір! Ұрлық істеуге бастап барған мынау. Менің түк кінәм жоқ.

– Тоқтаңдар! – деп айқайлады Қараман. – Бұл екеуі сөзінде тұрмайтын қатын болып шықты. Ал қатынды таяқтай беру – жөнсіз. Жауап алудың басқа тәсіліне көшейік.

Срайылдар тепкілерін тоқтатып, шетке ығысты. Дайырхан мен Жолдыбай тепкі тиген денелерін ауырсына, ыңқылдап жатыр.

– Дайырхан, сендердің аттарды қалай және не үшін әкеткендеріңді есітіп қойдым. Сондықтан да қазір ол жайын

сұрамаймын. Сұрайтыным – айыбыңды қалай жуасың? Аттар үшін не қайтарым жасайсың?

Дайырхан күбірлеп бірдеңе деді. Кешірім сұрап жатқандай ма, әйтеуір сөзі дұрыс естілмеді. Өйткені бір бала аузынан оңбай тепкен еді. Содан тілі анық шықпай тұр.

– Кешірімнің қажеті жоқ. Оның бізге азық болмайды. Сен қандай аттарды әкеткенінді және қандай атты сойып жібергенінді білесің бе? Ол екі ат – күллі Келес, Тәшкен өңіріне аты шыққан жылқылар. Сойып жіберуге қалай көзің қиды?

Дайырхан тағы бірдеңені міңгірледі. Қараман сөзін ұқпады.

– Не айтып жатыр мынау?

– «Торы төбел аман-сау. Қазір қайтарып әкелейін деп жатыр», – деді ол үшін Жолдыбай сөйлеп.

– Сау болғанын қайтейін, қайтарып алуға болмайтын қолға барған соң. Мейлі, оны қайтарудың амалын өзің табарсың. Ал шауқар аттың орнына не қоясың?

– Пұл беремін.

Бұл жолы Дайырханның даусы анық шықты.

– Ол өте қымбат тұратын ат. Пұлың жете ме?

– Жетеді.

Дайырхан қойнынан бір уыс пұл шығарды:

– Бірнеше уақыттан бері жиып-тергенім осы. Риза бол. Срайыл ақшаны санап шықты.

– Мынауы азғантай-ақ.

– Мұны азсынсаңдар, төрт-бес алтын білезіктер мен күміс сақиналарым бар.

Ол дереу тұрды да, өзі жататын тулақты көтеріп, астынан бір түйіншекті алды. Срайыл түйіншекті ашып еді, ішінде алтын, күміс заттар бар екен. Оны көрген Қараман қулыққа көшті.

– Дайырхан, осы дүниелеріңнің бәрі қылмысыңды жуып кетеді деп ойлайсың ба?

– Енді беретін ештеңем жоқ.

– Онда жаңағы айтқанымдай, жаныңды аламыз. Дайырхан терең күрсінді. «Тағы беретін нем бар еді» дегендей, үңгір ішін көзімен шолып шықты.

– Жолдыбай, әнеукүнгі базардан ұрлап шыққан күміс ер қайда?

– Жертөледе жатыр.

– Алып шық.

Жолдыбай үңгір ортасында жатқан киізді көтеріп, ағаш қақпақты ашты. Бір бала оған шам берді. Шамды жаққан ол, төменге түсті.

– Ол жерде тағы қандай заттарың бар? Есімбек, Срайыл сендер де қараңдаршы.

– Ер-тоқымнан басқа ештеңе жоқ, – деді Дайырхан шап етіп. Оның осылай қылпылдағанына қарап, Қараман онда басқа да бағалы заттар бар екенін сезді.

– Сен әзірше үніңді өшіріп отыр. Осы үңгірді көшіріп әкетсек те, мыңқ деуге құқың жоқ.

Жолдыбай ерді шығарды. Шам жарығымен ердегі күмістер жалт-жұлт етеді. Нағыз бай адамның заты екені көрініп тұр. Қараман оған қызықтап қарап тұрғанда, жертөле ішінен Есімбек айқайлады:

– Уа-а, Қараман, мұнда баға жетпес заттар жатыр. Сыртқа шығарайын ба бәрін?

– Шығарсайшы.

Бір кезде сыртқа түлкі мен қасқырдың терілері, буда-буда маталар, әйелдердің оқалы киімдері, сондай-ақ ерлердің зерделі шапандары лақтырыла бастады.

– Қараман, көрдің бе нелер бар екенін?

– Көрдім, тағы не бар?

– Мәссаған. Теріге екі мылтық орап қойыпты. Оқтары да көп. Ой, бес қылыш жатыр. Майлап тастаған.

– Оларды лақтырмай, Сәйдінің қолына бер. Шөңгібай, сен қылыштарды ал.

Бағана таяқ жегенінде жыламаған Дайырхан, осы кезде жылап жіберді.

– Дүниелеріңнен айырылатын болған соң жаның шығып кетті ме?

Ол Қараманға бір қарады да еңкілін баса алмай, солқылдай берді.

– Сөзінде тұрмай, қатындығынды бір көрсетіп едің, жылап тағы көрсеттің-ә?! Бірақ сен жылады екен деп, мыналардың барлығын тастап кетпейміз. Бұлар сойылған аттың ғана өтеуі. Ал торы төбелді қайтаруға тиіссің. Жаңа өзің осылай дегенсің. Айтпақшы, біздің үңгір туралы жасауылдарға айтып қойдың ба?

– Айтқаным жоқ.

– Рас айтамысың? Сенің сөзің мен ісіңе дәлел керек. Саған не істерімді білмей тұрмын. Өлтіріп кетсем, обалыңа қаламын. Ал өлтірмейін десем, бізге жаулық істерінді қоймайтын сияқтысың. Қоясың ба-ей?

Дайырхан қырсық, әрі өлермен екен. Қараманның балалары ұрып-соғып жатса да нақты жауап бермеді. «Ол бұлай таяқ жей берсе майып болып қалар» деп ойлаған Қараман оларды тоқтатты.

– Тағы сұраймын. Торы төбелді қашан әкеп бересің?

– Өздерің аямай ұрып тастадыңдар. Енді мына түріммен далаға қалай шығамын.

– Жазылған соң шық.

– Онда үш-төрт күн күтіңдер.

– Жарайды. Егер осы жолы сөзінде тұрмасаң, өлтіріп кетеміз. Ал, сарбаздар, сендер, мына заттардың барлығын жиып алыңдар. Қазандағы және шикі еттерді де алып жүріңдер. Бұларға тас та қалдырмаймыз.

Үңгір түбіндегі жертөледен шыққан заттар мен қазандағы қайнаған етті, сондай-ақ шикі еттерді де қаптарға салған балалар өз тұрақтарына бет алды.

Үңгірге келгендерінде түн болған. Дайырхандардан олжалаған заттарды жайғастырып, піскен етті енді алдарына ала бергенде, белдеріне қылыш асынған үш жасауыл кіріп келді. Жасауылдың екеуі орыс екен, ал біреуі өзбек. Балалар шошып кетіп, бір бұрышқа жиналды. Қараман, Сәйді, Срайыл үшеуі селт етпеді. Денелі келген мұртты жасауыл өзбекше таза сөйлейді екен.

– Неғып отырсыңдар бұл жерде?

Қараман бұлардың Дайырханның айтуымен келгендерін бірден білді. «Оһ, сатқын, біздің тұрағымызды айтып қойған екен-ау».

– Бұл біздің үйіміз.

– Үйлеріңде не бар? Көрсетіңдер бәрін.

– Ештеңеміз жоқ.

– Олай болса, мына етті қайдан алдыңдар? Кімнің малын ұрладыңдар? Осы үшін бәріңді итжеккенге айдатам.

Найсаптың түсі суық екен. Көздері ежірейіп, Қараманды тесіп, жеп барады.

– Сен дуанаға ұқсамайсың ғой. Әлде үстіңдегі киімдерді біреуден ұрлап алдың ба?

– Киімдерім өзімдікі.

– Осы отырған үшеуін, одан соң аналардың ішіндегі екі ұзын баланы ұстап байландар. Қазірше абақтыға бесеуін жапсақ та жеткілікті, – деді ол артындағыларға бұрылып.

Екі жасауыл балаларға тап берді. Қарамандар тұра сап, ары қашты. Бұрышта топтанып тұрған басқалар да жан-жаққа бас сауғалады. Анау екеудің андығаны Қарамандар болғасын, оларға қарамай, діттеген адамдарын ұстауға ұмтылып, үлкендердің әрқайсының артынан бір жүгірді. Жүгіріп жүріп, қашқан балаларға соқтығысып, бір рет құлап та алды.

Есімбек есікке ұмтылды. Бірақ оны жасауылдың бастығы ұстап алды. Басқалар зу-зу етіп, сыртқа атылды. Жасауыл бастығы ақырды:

– Есікті, есікті күзетіңдер!

Екі жасауыл балалармен бірге есікке дейін жүгіріп барды. Үш-төрт бала ары қарай шығып кетті. Жасауылдар қалғандарын шығармай, жолдарын бөгеді. Олар андыған бесеудің ешқайсысы сыртқа шығып үлгермеді.

– Біреуің есікте тұрыңдар да, біреуің қылышпен қорқытып, ұстандар мыналарды! – деді Есімбекті ұстаған басшы.

Жасауылдың бірі қылышын қынабынан суырып алып, үймелеген балаларға қарай жүрді.

– Қашатын болсаңдар, шауып тастаймын! Өлгілерің келмесе, тұрыңдар бір жерде!

Бұл кезде басшы жасауыл Есімбекті байлап жатқан. Ал сөйлеп, өздеріне қарай өңмендеген жасауылдан қорыққан балалар қашуға шамалары болмай, қозғалмай тұр. Қараманның аяғының астында қап жатыр еді. Қараса, бағана Дайырхандардың мылтықтарын

орап келген қап екен. Дереу қаптың орауын шешіп жіберді де, мылтықты қолына алды.

– Тоқта! – деп ақырды жасауылға мылтықты кезеніп. – Енді бір аттасаң, басып саламын. Срайыл, екінші мылтықты ал!

Жасауыл тоқтай қалды. Срайыл екінші мылтықты алып, Есімбекті ұстап тұрғанға кезенді.

– Жібер оны!

Жасауылдар сасып қалды. Бірақ Есімбектің жанындағысы есін тез жиды.

– Қорықпай бара бер. Оның ұстағаны жәй ойыншық мылтық қой.

Шамның қара көлеңкелеу жарығынан мылтықтың қандай екені анық көрінбейді. Қылыш көтерген жасауыл өз серігінің сөзіне сенгендей болды ма:

– Иә, бұл дуаналарда шын мылтық қайдан болсын, – деп бері қарай аттай бергенде, Қараман мылтықты жоғары көтеріп, басып қалды.

Тарлау үңгір ішін мылтық даусының кернеп кеткені соншалық, балалардың біразы құлақтарын басып, жата-жата кетті. Олардың арасында мылтық даусын бірінші рет естігендері де бар. Ал жасауылдың қылышы қолынан түсіп кетті де, есікке жүгірді. Есімбекті ұстағаны оны жібере сап, отыра қалды. Мұны пайдаланған Есімбек бері қашты.

– Мылтықтың шын екендігіне енді көздерің жетті ме? Жауап бермек түгілі, арттарына қарауға мұршалары келмеген үш жасауыл үңгірден шыға жөнелді. Балалар да олардың соңдарынан атып шықты. Шықса, жасауылдар үңгір маңайын айналшықтап жүгіріп жүр.

– Аттарды жаңа ғана осында байлаған жоқ па едік. Қайда кетті олар?

– Білмеймін ғой. Жер жұтып кетті ме пәлелерді, – деп екіншісі күйіп-пісті.

– Ей, сендер әлі кетпей жүрсіндер ме? Бәріңнің құйрықтарыңнан бір-бір атайын ба, осы?!

Осы сөзден кейін жасауылдар аттарын іздеуге де амалдары болмай, шаһарға қарай зытты.

Олар кеткесін, мана сыртқа қашып шыққан балалардың Артық дегені жүгіріп келді.

- Жасауылдардың аттарын біз тығып қойдық.
- Қайда тықтыңдар?
- Анау жыраның етегінде оларды Әзімбайлар ұстап отыр.
- Барып аттарды алып келіңдер. Оларға жүктерімізді артып басқа тұраққа кетеміз. Бұдан былай бұл жерде қалуға болмайды. Сәйді «біз тұратын басқа орындар көп» деп едің ғой. Солардың ең ыңғайлысына барайық, – деді Қараман.

Балалар бар заттарын тез-тез жиыстырып, теңдеп аттарға артты. Жүруге дайын болған кезде Қараман:

- Сәйді, баратын жерді сенен басқа кім біледі? – деп сұрады.
- Ол жерді Срайыл да, Шөңгібай да, жалпы, осы балалардың бәрі біледі.
- Қай жерді айтып тұрсың? – деді Срайыл.
- «Ойықтас» маңындағы ескі зынданды айтып тұрмын.
- Е, оны білеміз ғой.
- Білсең, менімен бірге Срайыл, Шөңгібай, Артық, Есімбек қалсын. Әліхан, сен де қал. Біз өзімізді қорқытып кеткен жасауылдардан есе алмай кете береміз бе? Оларды жұмсаған базардағы ұлық жасауыл болса керек. Одан торы төбелді қайтарайық. Содан соң қайбір күні «бір бай орыс ұлық бар» деп едіңдер. Соның үйіне түсіп қайтайық. Кәпірді аяймыз ба? Ал Сәйді, сен топты бастап, «Ойықтасқа» кете бер.

Әдеттегідей Қараманның сөзіне бәрі көнді. Сәйдінің тобын біраз жерге дейін шығарып салған Қарамандар кері қайтты. Түн жамылып, Срайыл көрсеткен базар жасауылдарының бастығының үйіне келді. Оның үйі Тәшкенге тән жапсарлас тамдардан бөлек, оңашалау жерде екен. Тамның айналасы пәс дуалдармен қоршалған. Бұлар жақындап келгенде екі ит үріп шықты.

- Срайыл, сендер иттерді алдарқата тұрыңдар. Біз Шөңгібай екеуіміз айналып барып, дуал ішіне түсіп көрейік. Лажы болса, торы төбелді алып шығамыз.

Қараман Шөңгібай екеуі ары кетті. Балалар иттерге кесек лақтырып, олардың беттерін өздеріне бұрып тұр. Өршеленген

иттер кесек лақтырған сайын жүгіріп бұларға таяп келеді де, кейін шегінеді. Балалар иттердің ашуын одан бетер қоздырып, олар ары кеткенде арттарынан барып, әдейі бері қашады. Аналар қайта-қайта бері ұмтылып, үй жақтарына қарауға да мұршалары болмады.

Әлден соң үй жақтан:

– Әй, қайсың бұл? – деген гүжілдеген дауыс шықты. Дауысты естіген иттер одан бетер құтырынып, балаларға шабалана үрді. Әлгі дауыс енді иттердің үргендерімен бірге шығып, бірте-бірте жақындап келе жатты. Ал балалар кейін қашпай, әлі кесек атып тұр.

Бұл кезде Қараман мен Шөңгібай үй алдындағы бастырмада байлаулы тұрған торы төбелді жетектеп сыртқы дуалға жақындады. Дуалдың биіктігі аттың бауырынан келіп тұр. Шөңгібай секіріп, арғы бетке өтті.

– Шылбырды тартқыла.

Ол ат шылбырын барынша тартқылады. Торы төбел дуалға иегін сүйеп, ары аса алмай тұр. Қараман қолындағы шыбықпен атты салып-салып қалды. Арқасына шыбық батқан ат тартынып-тартынып тұрды да, дуалдан секіріп өтті. Қараман атқа қарғып мінді.

Әлден соң бәрінің бастары қайта қосылды. Содан кейін ұлық орыстың үйіне беттеді. Оның үйі шаһар ортасына таяу жердегі «Бескепе орының» жанында екен. Кепе сияқты кішкене-кішкене орлардың саны бесеу. Сондықтан осы жерді жұрт «Бескепе» деп атап кеткен.

Ұлық орыстың үйі зәулім екені түн ішінде де байқалып тұр. Зорайып көрінеді. Жан-жағының бәрі шарбақ. Кіре беріс қақпаның маңынан басқа жерінде дуал жоқ.

- Срайыл, мұнда да қабаған иттер бар ма?
- Иттерсіз болушы ма еді бұлар, Қараман.
- Малдары бар ма?
- Бір-екі сиырдан басқа ештеңе байқаған емеспін.

Бағана Қараман бір мылтықты «қажет болар-ау» деп Есімбекке арқалатып қойған.

- Срайыл, ұлықтың балалары жоқ қой-ә?

– Болса, көрер едім ғой.

– Бұл үйге мылтық кезеніп кіріп бармасак, басқалай жолмен ештеңе ала алмаймыз. Мұсылмандардың дүниесін жеп, байып жүрген кәпірдің сазайын солай берейік.

– Иттерін қайтеміз?

– Жаңағыдай тәсілмен иттерін әбден шулатайық. Мұны екі бала істесін. Басқамыз шарбақтан өтіп, есік алдына барып тұрайық. Иттерінің жатпай, үре бергеніне мазасызданып, ұлықтың далаға шығары хақ. Біз сол кезде бассаламыз.

Срайыл мен Артық осында қалып, қалғандары шарбақты айналып кетті. Шарбақ бұрышына жеткенде, Срайылдар үйге кесек лақтыра бастады. Арпылдаған екі ит соларға ұмтылды. Қарамандар болса, шарбақтан өтіп, зәулім үйдің алдындағы кішірек тамның тасасына келіп тұрды.

Барлық жоспар Қараман айтқандай жүрді. Арпылдап бір тыным таппаған иттердің шуынан ұлық далаға шықты. Қараңғыда оның қандай адам екені көрінбейді. Қолындағы шылымының жылтыраған шоғы оның қимылын білдіріп тұр. Шоқ есік алдында олай-бұлай қимылдады да бұрышқа қарай жүрді.

– Кеттік! - деді Қараман. – Орысты иттеріне жақындатпау керек.

Жүгіріп шыққан төрт бала ұлыққа лезде жетті.

– Тоқта! Атамын!

Ұлық шошып кетті.

– Уай, кімсіңдер, кімсіңдер?

– Айқайламай үйіңе кір!

Екі мылтықты Есімбек пен Шөңгібай ұстап алған-ды. Есімбек мылтықтың ұңғысын ұлықтың қарнына тіреді. – Айқайлайтын болсаң, жүрмейтін болсаң, ата саламын.

– Бол, тез! – деді Қараман да. – Ешнәрсе істеуге амалы болмаған анау кері бұрылды. – Үйде өзіңнен басқа кім бар?

– Әйелім бар, – деп анау қорбандап үйге кіре бергенде Қараман зып етіп, одан бұрын кірді. Артынан басқалар енді.

– Шамың қайда?

– Төргі бөлмеде жанып тұр.

Күйеуі қолдарында мылтықтары бар бір топ баламен кіріп келгенде, әйелі қатты шошынды.

– Ой, Саша, кімдер бұлар?

– Үніңді өшір, қатын. Қит етсендер, екеуіңді де өлтіре саламыз. Әйел сыңсып жылай бастады.

– Әй, өшір үніңді, – деп Есімбек оған мылтығын кезенді. Анау алдындағы үстелге басын қойып, үн-түнсіз қалды. Күйеуі шам жарығымен бұларға кезек-кезек қарады.

– Ох, сендер жап-жас бала екенсіңдер ғой. Мылтық ұстауды, қарақшылық жасауды кім үйретті сендерге? Қане, балалар ойнамаңдар отпен...

– Бүйтіп былжырама, – деп Қараман оның сөзін бөліп жіберді.

– Одан да үйіңде қандай байлығың бар? Көрсет бәрін.

Орыс бұларды тағы да баласынып, біраз әңгіме айтты. Әйелі орысшалап бірдеңе деп, бұларға қайта-қайта қарап жылап отыр.

– Тоқтат сөзіңді! Мына қатының не деп отыр?

Орыс үндемеді. Бұларды менсінбей тұрғандай ма, жоқ менсінсе де «қолдарынан ештеңе келе қоймас» деп ойлады ма, мыңқ етпей тұр.

– Есімбек, аяғынан бір ат!

Ол мылтығын ұлыққа бұрды да, тура екі бұтының арасын көздеді.

– Қараман, енегінен атайын ба?

– Қай жерінен атсаң да мейлі. Өліп кетсе де мақұл. Екеуін де өлтіре салайық.

Әйел баж етіп, күйеуін құшақтай алды.

– Саша, бұлар бала емес – қарақшылар. Сұрағандарын бере салшы. Әйтпесе, екеуімізді де өлтіріп кетуден тайынбайды.

– Қорықпа, Маруся. Бұл бокмұрындар ештеңе істей алмайды. Мылтықтарында оқ та жоқ.

Қараман Есімбектің қолынан мылтықты жұлып алды да ұлықтың оң аяғын көздеп бір атты. Мылтық даусынан шошынған әйелі талып түсті. Анау: «Ой, ой, аяғым. Неге аттың, неге аттың?» – деп аяғын құшақтай отыра қалды.

– Біздің ойнап айтып тұрмағанымызға енді көзің жетті ме? Көрсет дүниенді.

– Не керек сендерге?

– Не керек болушы еді. Ақша, алтын, тағы нең бар? Бәрі керек.

– Марусяның... Марусяның жүрегі жарылып кетті білем ғой. Су, су әкелсендерші, – деп ол өзінің жарақатын ұмытып, әйеліне ұмтылды.

Бұл кезде әйелі көзін ашып, қимылдай бастаған.

– Мәрусәң өлмейді. Ай, болсайшы! Қайда ақшаларың? Әлде тағы атайын ба?

– Саша, берші сұрағандарын. Тек өзімізді тірі қалдырса болды. Әйелі осылай дегесін, күйеуі ақсаңдай жүріп тығулы пұлдарын, біраз алтын заттарын шығарды.

– Бары осы ма?

– Иә...

– Олай болса, сен отыр. Енді үйдің ішін өзіміз тінтиміз. Қарақшы балалардың бекерге бопсалап тұрмағанын білген Саша орыс:

– Тағы азғантай ғана ақша бар. Ол анау бөлмеде, – деп есік жақты нұсқады.

– Жүр. Алып шық.

Ол қайда барса, балалар да оның соңында.

– Немене, мені қашып кетеді деп ойлайсындар ма?

– Сөйлей бермей айтқанымызды істе.

Байдың үйі кең. Әрі бөлмесі көп. Бәрі жасаулы.

– Өттең, осы дүниелердің бәрін әкете алмаймыз-ау.

– Үш-төрт кілемін сыртқа шығарайық. Торы төбелге артып аламыз, – деді Қараман.

Ең қымбат деген төрт кілемді орап алған бұлар ұлыққа қарап:

– Біздің алдымызда жүріп, далаға шық. Иттеріңді ұстап тұрасың. Біз еркін шығып кетейік, – десті.

Ұлық сорлыда амал жоқ. Қарамандар не айтса, соны істеді. Осынша дүниеден айырылу оңай ма. Кегін ішінде ұстап, әзірше үндемеді.

Қараман екі мылтықты да өзі алды. Қалған балалар кілемдерді көтерді. Үй иесі бірінші болып далаға шықты. Қараман артта. Бәрі далаға қарай асыға басты. Топырлап шықса, есік алдында

есектей ит тұр. Ұлықтың ендігі бар үміті сол итте болса керек. Соған жүгіріп барды да: «Тузик, бас, бас!» деп бұйырды. Ит балаларға атылды. Қараман шегініп барып, арттағы достарына соғысты. Кілем көтеріп келе жатқан олар да сасып, тез қимылдай алмады. Бірақ ит өздеріне жеткенше, Қараман жылдам қимылдап, мылтықты атып үлгерді. Оқ иттің тура басынан тиді. Қыңқ етуге шамасы болмаған ол, омақаса құлады. Осы кезде ұлық айналаны басына көтеріп айқайлай, ары қашты.

– Кім бар, кім бар? Көмектесіңдер! Бізді өлтіріп жатыр.

– Ат, ат Қараман, – деп бақырды Шөңгібай.

Бірақ ары қашқан ұлықтың сұлбасы қараңғылықта көрінбей кетті. Осы кезде бұрыштан екінші ит көрінді. Ол жуан даусымен гүрілдеп, үріп тұр. Бір қалтарыста тұрып айқайлаған ананың даусы итінікінен бетер шығады.

– Біреулер келіп қалуы мүмкін. Тез кетейік бұл жерден. Қараман мына итті де атсайшы.

Шөңгібайдың сөзі дұрыс-ақ. Ойланып тұруға уақыт жоқ. Қараман мылтығымен итті көздеп, басып қалды. Оқ жөнді тимеді ме, ит қыңсылап қора жаққа қашты. Бәрі көшеге шықты.

– Әй, не болды? Кімді аттыңдар? – деп Срайыл мен Артық жүгіріп келді.

– Торы төбел қайда? Әкел тезірек. Кілемді соған салып, зытайық.

Балалар кілемді атқа артып жатқанда, ұлық көшеге жүгіріп шықты. Қорыққанын ұмытқан сияқты.

– Ей, қаңғыбастар, дуаналар! Неге иттерімді атасыңдар, а?! Жерге кіріп кетсеңдер де, ертең жасауылдарға сендерді таптыртып, абақтыда шірітпесем, қараңдар да тұрыңдар. Уай, өңкей жабайыдан туылған жабайылар. Малмен бірдейсіңдер сендер. Сендерден мына екі итім артық...

– Мынау кәпір не оттап тұр, Қараман. Өзін атып кетейік те, – деді Есімбек.

– Бізді «жабайы» дегені үшін сен өзің атып тасташы оны. Жалшы кезіндегідей емес, Есімбек қазір ысылып, батыл болып кеткен-ді. Әлде араласып жүрген ортасы осыған итермелеген де шығар. Қалай болған күнде де, әйтеуір, бұл жолы ол Қараманның

айтқанына бірден көнді. Мылтықты ала сап, ұлыққа жүгірді. Анау қашып дарбазасына кірді. Алайда оны қуып жеткен Есімбек екі-үш қадамдай жерде тұрып, көкірегінен бір атты. Ұлық өкіре құлады. Осы сәт үйден жүгіріп шыққан әйелі шыңғырып, күйеуінің үстіне құлады. Оның шыңғырған дауысы түнгі даланы жарып жіберді. Есімбек ұлықтың атқанына емес, әйелдің шыңғырғанынан шошып кетіп, кері жүгірді.

- Атасына нәлет кәпірді бір атып омақастырдым.
- Қатынының шыңғырысы жаман ғой. Өлтіріп қойдың ба?
- Өлмесе де өлгендей болды-ау.

Содан бәрі зыта жөнелді. Срайыл сөйлеп келе жатыр.

– Иттерін мақұл, ал ұлықтың өзін бекер аттыңдар-ау. Енді ертең күллі Тәшкеннің жасауылдары аяғынан тік тұрып, бізді іздейді. Олар қаңғыбастар тығылатын ой-шұңқырдың бәрін біледі. Заматта қолға түсеміз. Қолға түспеудің бір амалын қарастыруымыз керек, балалалар.

Срайылдың сөзінің жөні бар. Ұлық орыстың өлігі үшін Тәшкендегі патша адамдарының қарап жатпасы белгілі. Сонда өздері қайда тығылуы керек? Бір-екі бала бір жерге жасырынып қалуға болар еді. Ал бұл топта бақандай жиырма бір бала бар. Және олардың көбі әлі тым жас. Бастарына олай-бұлай күн туса, шыдай алмай, бір-бірін сатып жібереді. Қараман осылай ойлады.

- Сонда не істеуіміз керек, Срайыл?
- Тәшкеннен қазірше кете тұруымыз керек. Биылғы күн райы да бізге қарасып, жылынып тұр.
- Әр топқа бөлініп, жасырына тұрсақ ше?
- Қараман, жасауылдар шындап іздесе, бір-бірлеп тығылсаң да, тауып алады.
- Басқа баратын қандай шаһар бар?
- Қоқан жаққа кетейік. Бұхара мен Самарқан асып кетсек те болады.

– Сен де айтасың-ау. Бұқара мен Самарқанға жету қайда? Қоқанға бару да оңай емес. Жолдың бәрін торуылдаған қарақшылар көп, - деді Артық.

- Біз өзіміз де қарақшылар емеспіз бе?

– Өзіміз құралпыларды жеңгенімізбен, үлкендерге шамамыз әрқашан жете бермесі анық. Оның үстіне әр уақытта Құдай біздің жолымызды болдыра береді дейсің бе?

– Жарайды. Қазір «Ойықтасқа» жетіп алайық. Балалармен кеңесіп көреміз.

Балалар көп жүрді. Шаһар шетіне шыққан соң да жазық даламен біраз жер өтті. Әлден соң алдарынан қарайып, дуалдар көрінді.

– Қайда әлгі «Ойықтастарың»?

– Келіп қалдық.

– Алдымызда тас емес, дуал тұрған сияқты ғой.

– Бұл – ескі Тәшкен қорғанының қалдығы. Бұрындары бұл жерде қақпа болған екен. Жаңағы Срайыл айтқан Бұқараға шығатын қақпа осы жер, – деді Артық.

– Демек, бұл бұрынғы «Бұқара қақпасы» ғой-ә?

—Иә.

Дуал түбіндегі жер астына түсетін үлкендеу тесік бар екен. Тесікке ат та сыйып кетеді. Көрдей қараңғы жерлермен жүріп отырып, бір уақытта өз достары отырған жерге жетті. Бәрі қайта табысып, шұрқырасып жатыр.

– Қане, отырындар, – деді Қараман. – Бүгінгі олжамыздың қанша болғанын санап көрейік.

Дайырхан мен ұлық орыстың үйінен алынған ақша әжептеуір пұл екен. Ал заттар да бірталай пұлды құрайды. Олардың бәрін санап болған соң Қараман бағанағы мәселе төңірегіне көшті.

– Мына Есімбек ұлық орысты атып өлтірді. Енді бізге шаһарда жүру жоқ. Қане, не істейміз? Соны ойласайық.

Әркім әр түрлі кеңес айтты. «Жан-жаққа тарап кетейік», – деді біреу. «Зынданның аузын бекітіп, осында тұра берейік», – деді тағы біреулері. «Ең жақсысы – осы тобымызбен тауға кетіп қалайық» – деді көп ішінен бір бала. Не керек, әр түрлі ұсыныстарын ортаға салған балалар бір шешімге келе алмады.

Қараман ойланып отыр. «Не айтуға болады. Осыларды үлкен істерге бастаған – өзі. Енді тастап кетсе, арына сын. Мұнда бәрі бірдей қала берсе, ұсталып қалатындары кәдік. Ал жұптарын жазбай тауға кетіп қалса ше? Әлде басқа шаһарға жол тартып

кетсе ше? Болмайтын сияқты. Дәл қазіргі қыстың кезінде жолға шығуға болмайды. Жолда кетіп бара жатқандарында қар жауып кетсе, күндері не болмақ. Шаһардан шаһарға қатынап жүретін керуендер де қыс ауасында сапарламайды. Екі-үш баладан бөлініп, Тәшкен ішіне тарап кетсе ше? Бәрібір қиын. Бірақ дәл қазір бұдан басқа жол жоқ сияқты. Ол осы ойын достарына айтты. Ешкім сөзін бөлген жоқ.

— Бізде бұдан басқа амал жоқ. Біраз уақыт өткен соң қайта бас қосармыз. Әлбетте, мен сендердің ешқайсыларыңнан айырылғым жоқ. Алайда жағдай осыған итермелеп тұр. Маған бұл үшін қапаланбаңдар. Енді кім-кіммен қалатындықтарыңды өздерің шешесіңдер. Бірақ әр топта үш баладан артық болмасын. Қайда барсаңдар да еріктерің. Тек абай болғайсыңдар. Алдымен қайсысың кіммен қалатындықтарыңды келісіп алыңдаршы. Одан соң мына пұлдар мен заттарды бөліске саламыз.

Осыдан кейін балаларды көңілсіздік басты. Бір-бірлерін қимайтын тәрізді. Дегенмен Қараманның айтқандарына көнбеулеріне де лаждары қалмады. Содан өзара күбірлесіп, кім-кіммен қалатындықтарын ойласа бастады.

— Қараман, сен өзің кімдермен қалмақ ойың бар? — деді Сәйді.

— Сендерге біз екеуміз келіп қосылғанбыз. Сондықтан да мен Қараманмен біргемін, — деді Есімбек.

— Мен де сендерге қосылайын.

— Сәйді, алдымды орап кеттің-ау. Қараманға мен ілескім келіп еді, — деді Срайыл. — Мейлі, мен Артық пен Шөңгібаймен бірге қаламын.

Барлығы үш баладан жеті топқа бөлінді. Одан соң Қараман пұлдарды жетіге бөліп, теңдей үлестірді. Заттарды да солай етті.

— Торы төбел ат менікі. Оған ешқайсыларыңның таластарың жоқ шығар.

— Оған кімнің таласы бар дейсің.

— Әттең-ай, торы төбелге мініп, бір шаба алмадық-ау. Әй, амал не енді? — десті достары.

— Айтпақшы, бүгін қарашаның соңғы күні ме? Әжемнің айтуынша, мен осы күні туылған екенмін. Бүгін он алтыға толыппын ғой, — деді Қараман.

- Ой, он алты деген жігіттің жасы. Құтты болсын!
- Өмір жасың ұзақ болсын! - деп шуласты қалғандары.
- Қой, жатайық енді. Таң қылаң бере жан-жаққа тараймыз.

Иә, бүгін он алтыға толған Қараманның адам айтса нанғысыз ерліктері мен қауіп-қатерлі сәттерде аса жолы болғыш қасиеттері айқындалатын, үнемі шытырман оқиғаларға кезігіп жүретін, шын сергелдеңмен өтетін болашағы енді басталған-ды.

4. ЖӨЙІТТЕРМЕН АРПАЛЫС

Соңғы бес айдай уақытта Қараман, Есімбек, Сәйді үшеуі шаһар шетіндегі әлдеқандай сарт үйінің бір тамын жалдап, қыстап шыққан-ды. Қыс бойы жиып-тергендерін қысып жұмсап күнелтті. Торы төбелді жақында сатқан. Қазірше соның ақшасы күн көрулеріне жетіп тұр.

Биылғы қыс қатты болды. Наурыздың ортасында қалың қар кетіп, күн бірден жылынды. Күн жылынғасын, бұлар сирек болса да көшеге шыға бастады. Көшеден өз балаларын кездестіре алмады. Былтырғы орыстың өлімін ешкім жоқтамаған да сияқты. Алайда кім білген, патша адамдары оны жоқтап, жасауылдар өлтірушілерді шарқ ұрып іздеген де болар. Бәлкім басқа балаларды ұстап, қамап та қойған шығар. Бұлардың ондай нәрселерден хабары жоқ. Тек Қараманның әлдебіреулер арқылы ұзынкұлақтан естуі бойынша, әкесі мұны өлген баланың қатарына қосыпты. «Ешқашан іздемеймін» дегені ғой. Мұны естігенде ол селт етпеді. Қайта қуанды. Қуанғаны – ол жақтан келген іздеушілер бір бұрыштан тап бермейтін болды. Одан кейін ешкімнің айтқаны мен айдауына жүргісі келмейді. Бұл үшін мына өмірі рахат. Қарны аш болса да, өз билігі өзінде.

Көкек айының соңында оң аяғының тобық тұсына бір жара шығып, қатты қинады. Сол жара қайтпай, қайта күннен-күнге үлкейіп, мазасын қашырды. Кеше түнімен ұйықтамай шықты. Солқ-солқ етіп ауырғанда, Құдай салмасын, жанын қоярға жер таппады. Жара тәніне қанша батса да, үн шығармауға тырысты. Бірақ ұзақты түнге шыдап жатқанымен таң ата ыңқылдай бастады.

– Не болды? Шыдатпай бара ма? – деді ерте оянған Есімбек.

– Құрысын. Аяғымды біреу төменге тартып, үзіп алып бара жатқандай болады. Біресе тобығыма біреу біз қадап, қажап тұрғандай ауырады.

Есімбек Сәйдіні оятты.

– Тұршы, Сәйді. Тәшкенде жақсы тәуіп бар ма? Қараманды көрсетпесек болмайды-ау.

Аздан соң екеуі «тәуіп ертіп келеміз» деп кетті. Олар кеткесін, Қараман ары-бері аунап, бір тыншымады. Сәскеге дейін осылай қиналған оның ыңқылдап жатып, бір сәт көзі ілініп кеткені сол еді, біреулер кіріп келді. Қараса, Есімбек пен Сәйді екен. Қастарында екі беті семген, қу жақ, көздері ойнақшыған арық біреу бар.

– Осы бала ма? – деді ол Қараманға жақындап.

Денесі арық болғанымен даусы жуан екен. Қараманның балағын көтеріп, жараны көрді де, анау екеуіне қарады:

– Әй-әй-әй, сом ғой мынау. Бұл пәле енді шыққан кезде әрекет жасау керек еді. Ендігі сәл асқынып қалыпты. Алайда жазып алуға әлі де бір амал бар. Жаңа сойылған қара қошқардың шат терісі керек. Қошқар сатып алатын пұлдарың бар ма?

– Қошқар қанша тұрады? – деп Сәйді Есімбекке бұрылды.

– Қолдағы барымыз жететін шығар.

Екеуі бір қошқар тауып келгенше түс қайтты. Өзін Хикмәт деп таныстырған тәуіп олар оралғанша, Қараманды әңгімеге айналдырып отырды. Бұлардың қаңғыбас екенін білген ол:

– Ой, ой, әке-шешелеріңнен айрылған бейбақ екенсіңдер ғой. Маған кездескендерің қандай жақсы болған. Әйтпесе, түк білмесе де, «білгішпін» деп кеуде соққан басқа тәуіптер ақша бермесендер қарамайды. Ал мен Алла жолында жүрген адаммын. Сені тегін-ақ емдеймін. Алла жолы «кембағалдар мен жетім-жесірлерге қарасып жүр» деп үйретеді. О, мына балалар да келді. Әй, тезірек сойыңдар қошқарды. Терісін аршығанда артқы екі шаттың терісін бөлек кесіп алыңдар! – деп аналарға бұйыра сөйледі.

Есімбек қой союға шебер. Демнің арасында қошқардың екі шатының терісін тәуіпке әкеп берді. Тәуіп бұл кезде табаққа су қайнатып қойған. Екі шаттың терісін қайнаған суға салды. Сосын біреуін алып, Қараманның жарасына жапсырды.

– Әр жарты күнде осыларды ауыстырып таңып тұрыңдар. Жылы суға малынған тері жараны сорып, аузын шығарады. Аузы шықса, ар жағы жеңіл. Ал мен кеттім. Сендер менің айтқандарымды істеп тұрыңдар. Сен, Қараман, қайсар балаға

ұқсайсың. Тері жараны сорған кезде қатты ауырады. Бірақ шыдай алмай лақтырып жіберсең, өзіңе қиын болады. Мұндай жарадан өліп кеткен адамдар көп. Ал мен үш күннен кейін келемін.

Тәуіптің айтқаны рас екен. Қараман үш күн бойы өліп қала жаздады. Бірақ шыдап бақты. Есімбек пен Сәйді де ұйқы көрмей, қасынан кетпеді. Әр жарты күн сайын терілерді ауыстырып тұрды.

Үшінші күні Хикмәт тәуіп келді. Жанында өзі сияқты жүзінде қан-сөл жоқ біреу бар. Келе сала Қараманның аяғындағы байлауды шешті.

– Уа-а, міне, жараның аузы көрініп қалыпты. Ендігісі оңай. Әй, сенің атың Есімбек пе еді? Сен даладан жіңішкелеу таяқ тауып кел. Таяқ құрғақ болсын. Жас шыбық жарамайды.

Есімбек айтқанын лезде тауып келді. Хикмәт таяқты пышағымен жонып, үшкірледі. Сосын Қараманның күп болып, жарылуға шақ тұрған жарасын сол таяқпен жарып жіберді. Қараманның денесі дір етті. Дауыс шығармады. Аяғынан қанды ірің аға жөнелді. Тәуіп ісік орнын басып, іріңнің бәрін ағызып болған кезде жараны таза шүберекпен байлады.

– Енді тағы бір күн тұрмай жат. Пәлекеттің беті қайтты.

Ісін бітірген Хикмәт пен жанындағы кісі бұл жолы бұлармен бірге ұзақ отырды. Қайтар кезде Хикмет:

– «Жетім көрсең жебей жүр» дейді шарифатта. Бүрсігүні сендерді өз үйіме қонаққа шақырамын. Ет жеп, бір тойып қайтыңдар, – деп өзінің мекен-жайын түсіндіріп берді.

Бұған бәрі қуана келісті. Үш күннен соң Сіргелідегі Хикмәт тәуіптің үйіне келді үшеуі. Тәуіптің қонысы қам қышпен қоршалған үлкен екен. Есік алдында бұлардың өзі қарсы алды.

– О, айналайындар, келіп қалдыңдар ма? Бек жақсы болды келгендерің. Үйге сендерден басқа да қонақтар шақырып қойып едім. Олар әлдеқашан келіп қалды. Ал «сендерді неге кешеуілдеп кетті?» деп мазасызданып отыр едім. Жұдаям ризамын келгендеріңе. Қараман, аяғың қалай? Ауырғаны басылды ма?

Балалардың іші-бауырына кірген Хикмәт үшеуін қонақ тамға бастап кірді. Іште жеті-сегіз кісі отыр. Көздерінде жылылықтың

табы білінбейді. Біртүрлі, өлі қойдың көзіндей сезімсіз, суық жанарлар.

Қарамандар қолдарын кеуделеріне қойып, оларға «Ассалаумағалейкум» десті. Бергі шетте отырған әнеукүні Хикмәтпен бірге барған Құрап деген кісі айтты:

– Көргендерің – көріскендерің. Дастархан үстінде қол алысу шарт емес. Сол жерге отыра қалыңдар.

Дастархан үсті ауқаттарға толы. Талай күннен бері тоя тамақ жемеген балалар отыра сап, тамаққа бас қойды. Әсіресе, талай күннен бері ауырып, құры судан басқа бір шайнам нан жемеген Қараман алдындағысын апыл-ғұпыл асай бастады. Аздан соң мұнысына ұялып, ет пен нанды жай жеуге көшті.

– Хикмәт күтіп отырған балаларың осылар ма еді? – деді төрде отырған бір кісі.

– Иә, иә, осылар.

Хикмәт бұлар туралы білетіндерін жайып салды. Ол барлық әңгімесін айтып болғанда, отырғандардың бірі әлдеқандай жасырын ойдың бір ұшын лақ еткізді:

– Ә, жақсы болды ғой. Іздеу-сұраулары жоқ адамдар екен... Қасындағысы «тыныш отыр» дегендей оның тізесін басып-басып қойды. Қараман әлгінің мына сөзінен секемденіп қалды. Жанындағысының оның тізесін басқаны да бір сырды аңғартқандай еді. Бұл ауқат жеуін дереу доғарып, қасындағы екі досына қарады, Олар түк сезбей, алдарындағысын соғып отыр. Өзі іштегі күдігіне көз жеткізгісі келді. – Неге біздің іздеу-сұрауымыз жоқ. Тәшкенде біздің достарымыз көп.

– Е-е, сендердің достарың – өздерің секілді қаңғыбастар да, – деді жаңағы сөйлеген ыржия күліп.

– Ә, оттамай тыныш отыра тұрсайшы. Жөндеп ауқат жеп алсын балалар, – деді Хикмәт оған көзін қысып.

Хикмәт оған көзінің қысқанын балалар байқамады деп ойлады. Бірақ Қараман оны байқады. Басына бір ой келген ол Есімбекке «қашайық» деп сыбырлады. Есімбек селт етті:

– А, не дейсің? Қайда қашамыз?

Сірә, ауқатқа қызығып отырып, қалай дауыстап сөйлегенін өзі де байқамады-ау. Алайда есін тез жиды да, жан-жағына алақтап

қарады. Отырғандар Қараманның оған не деп сыбырлағанын сол сәтте-ақ білді.

– Қашамыз дегендерің не? Қонаққа келген адам қаша ма екен?

Алаңдамай ауқаттарыңды жей беріндер.

Хикмәт сөзін аяқтай бергенде Құрап сөйледі:

– Шынында да тұра қашпасын бұлар. Қой ендігі ауқат жеп те болды-ау деймін. Шақыршы сырттағыларды.

– Ә, асығып отырсыңдар ма? Мейлі, онда, – деп Хикмәт орнынан тұрды. Тұра беріп, Қараманға қарады. – Сыртта бір-екі жігіттер бар еді. Мен соларды шақырып келейін, Мына кісілер дастарханға бата жасасын. Батада іштегі-сырттағылардың бәрі бірдей болуы керек қой.

Қараман іштей қатты мазасызданып отыр. Мына кісілер бірдеңені ойластырып отырғандай. Хикмәттің де жаңағы сөзі алдамшы көрінді. «Сыртқа шығып кетсем бе екен» деп ойлады. Барлық мән-жайға қанықпай, тұрып кетуге арланды бірақ.

Хикмәттің шығуы қалай тез болса, оралуы да солай тез болды. Артына еңгезердей-еңгезердей үш жігіт ертіп келді.

– Міне, біз келдік.

Үш жігіт табалдырықтан өте сап, Қарамандарды бассалды.

– Ой, ой, бұларың қалай?

– Ойбай, мойным, – деп айқайлады Есімбек пен Сәйді.

– Ах, атаңа нәлеттер. Біліп едім сендердің қасқой екендерінді, – деді Қараман.

Үшеуі ұзақ алыса алмады. Еңгезердей анау жігіттерге отырғандар да көмектесіп, лезде бұларды байлап тастады.

– Хикмәт көке, мұныңыз не? – деді Есімбек жалынышты үнмен.

– Бізді біреуге ұстап бермексіздер ме? Сөзге Хикмәт емес, Құрап араласты.

– Неге біреуге береміз сендерді?! Сендер өзіміз үшін керексіңдер.

– Не үшін керекпіз?

– Не үшін екенін кейін көресіңдер. Қазірше қамауда боласыңдар. Апарыңдар ұраға, – деді бағанадан бері үнсіз отырған төрдегі кісі жігіттеріне қарап.

Үшеуі үшеуін сүйреп далаға шығарды. Шыға берісте кішкене там тұрған. Сүйреткен күйлері бұларды сол тамға кіргізді. Там ішінде тағы біреу тұр. Қолында шамы бар.

– Аш қақпақты! – деді Қараманды ұстағаны оған.

Там табанының ортасында ағаш қақпақ бар екен. Анау соны ашты да төмен түсті. Бұларды сүйреткен үшеу соның соңынан ілесті. Түскен ұралары кең. «Ойықтастағы» зынданға ұқсайды. Әр жерде алаулап майшамдар жанып тұр. Ұра қабырғалары таспен қаланған.

Оң жаққа қарай біраз жүргенде бір бұрыштан иттің қыңсылауына ұқсас бір дыбыс шықты. Қараман дыбыс шыққан жаққа қараса, дуал түбінде үңірейген үңгір іспеттес апанда бір мақұлық жатыр. Майшам жарығы апанға жөнді түспегендіктен, оның не екенін ажырата алмады.

– Бұларды қай апанға байлаймыз? – деді аналардың бірі.

– Әрқайсысын әр апанға байлайық. Сендер, қолдарыңдағы екеуді анау апандарға апарыңдар. Мен мынаны осы жерге байлайын.

Қараманды ұстаған жігіт әлгі мақұлық жатқан апанның қарсы бетіндегі үңірейген тесікке мұны итеріп кіргізді.

– Әй, шамды бері әкелші! Жіп байлайтын қазықтарды көрмей тұрмын.

Шам ұстаған кісі жүгіріп келді. Үңірейген тесіктің іші онша кең емес екен. Бір шетте итаяққа ұқсас ескі табақ тұр. Арғы жағында аузы кең құмыра. Құмыраның төбе жағында екі қазық қағылыпты. Қараманды әкелген жігіт мұның қолдарындағы байлауға сол қазықтарға салбырап тұрған арқанды жалғады. Екінші арқанның бір ұшымен аяқтарын байлады. Қараман ары-бері қарсыласып көріп еді, еңгезердей болған немеге әлі келмеді.

Арқан байланған қазықтар екеу ғана емес екен. Апанның түп жағында тағы бір қазық бар болып шықты. Оған да арқан байланыпты. Сол арқанның ұшымен Қараманның мойнын байлады.

– Бұлай байламасаң, қашып кетеді деп ойлайсың ба? Шеш, мойнымнан арқанды! Мені ит деп пе едің?

– Кіжінбе. Әлбетте, сен бұдан былай итсің. Бір-екі ай осылай жатып, әбден семіресің. Семірітіп, жейміз сені.

– Мені жеп, жөйіт пе едің? Одан да біздерді ұстап беретін жасауылыңа тез бере салсайшы.

– Біз жасауылдарға қызмет етпейміз. Әй, өшірші үніңді, – деген анау жігіт Қараманды басынан салып жіберді де қасындағысына бұрылды: – Шамды ана жаққа алып жүр. Анау екеуін де байлайық.

Қараман осыған дейін өздерін байлағандарды Тәшкен ұлықтарының адамдары деп ойлаған. «Бір жерге қамап қойып, жасауылдарды ертіп келмекші ғой» деп есептеген. Бірақ әлгінің жаңағы сөзінен кейін бұлардың өзі сыртекі есітіп жүрген адам жейтін жөйіттер екеніне анық көзі жетті. «Бәсе, бәсе, сұмдардың түрлері жаман еді».

Біраздан соң олар кері қайтты. Қараман үңгірден басын шығарып, Есімбек пен Сәйдінің қай жерде жатқанын көрейін деп еді, мойнына байланған арқан дәлізге дейін жетпейді екен. Оның үстіне аяқтары да, қолдары да байлаулы. Сондықтан ары-бері сәл-пәл аунағаны болмаса, дәлізге жету мүмкін емес.

– Есімбек, Сәйді, қайдасындар? Айқайынан ұра іші гуілдеп кетті.

– Мұндамыз, бізді қол-аяқтарымызбен қосып, мойнымызды да байлап қойды. Кімдер бұлар? Біле алдың ба?

– Адам жейтін жөйіттер бұлар.

– Не дейсің? Қап, Құдай-ай, біткен жеріміз осы десейші. Хикмәт сұм бізді алдап шақырған екен ғой.

Қараман мен аналар бір-бірлеріне осылай айқайласып сөйлескенде, қарсы апандағы мақұлық ары-бері қозғалақтап, ыңылдап үн шығарды. Өзі жатқан жерге де, анау мақұлық жатқан апанға да анадайдағы шам жарығы анық түспесе де, бұл уақытта Қараманның көздері қаракөлеңкеге үйренген-ді. Есімбек сөзін аяқтағанда қарсысындағы уілдеп, ыңылдап үн шығарған мақұлыққа зер сала қарады. О, Құдай, мақұлық дегені адам сияқты. Адам болғанда, өздері құралпы бозбала тәрізді. Ол

да құдды өзі сияқты байлаулы күйде. Басын бірде жерге тығады, бірде көтеріп бұған қарайды. Қарап тұрады да, қабаған ит сияқты екі жағына кезек-кезек ұмтылып, жаңағыдай өзгеше дауысқа салады.

– Ей, адамсың ба? Неге сөйлемейсің?

Анау мұның өзіне сөйлегенін білді ме, бұған тістерін шықырлата айбат көрсетті. Қараман оны мылқау шығар деп ойлады. Алайда оның талай уақыттан бері осы апанда ит секілді байлаулы болғандықтан тілден айырылып, мақұлық қалпына түскенін білген жоқ. Тек бір кезде ол алдындағы табаққа бас қойып, ондағы ауқатты итке ұқсап жалап жегенін көргенде, оның адами қалыптан ажырап қалғандығын түсінгендей болды. Осы сәтте Сәйді айқайлады:

– Қараман, шынымен өлген жеріміз осы ма?

Бұл не деп жауап қатарын білмеді. Босанып шығуға бір үміті болса айтады да. Мынадай ахуалда жатып не демек? Қарсысындағы адам туралы да айтпады. Өздері қорқып жатқан оларды одан бетер қорқытпайын деді.

– Неге үндемейсің, Қараман? Ұйықтап қалдың ба?

Не айтарын тағы білмеді. Мойнына байланған арқан сәл қозғалса қыса түседі. Сол үшін қозғала алмай, дуалға сүйенген күйі мелшиіп отыр.

– Қараман, жауап берсейші.

Бұл жолы айқайлаған Есімбек. Құдды бір бұл бірдеңе десе, екеуі де босанып кетердей.

– Не айт дейсіңдер маған? Сендер қандай күйде болсаңдар, мен де сондай емеспін бе?

Бұдан кейін олар сөйлемеді. Ол екеуінің мұндай күйге түскеніне өзін кінәлі санады. «Мынау құрғыр кесілгір аяққа жара шықпағанда, осы жерге ешқайсысы тап болмас еді. Сонда өліп кетсем де, тәуіп іздетіп нем бар десейші. Өзімді ғана емес, достарымның бастарына да қауіп төндірдім-ау».

Содан аһ ұрып, ашынды. Өкінді. Бірақ қандай айламен босанып шығарын білмеді. Енді тек жөйіттер қашан өзін сойғанша, осылай оймен алысып отырудан басқа жол жоқ екенін сезді.

Екі қолы артына байлаулы. Бір жақсысы – мойнындағы арқан ұзындау. Үш-төрт қадамдай аунауға болады. Тек дәліз жаққа жетпейтіні жаман.

Дуал түбіне бір қырынан жатқан күйі ұйықтап кетті. Қанша ұйықтады, ол жағы белгісіз. Біреулердің дабырынан оянды. Басын көтеріп қараса, өзін әкелген жөйіт жігіттер екен. Біреуінің қолында дәу шара және шелек бар. Қараманның бас жағындағы итаяққа тамақ, құмыраға шелектегі суды құйып тұр. Мұның бас көтергенін көрген олардың бірі:

– Ояның ба? Қарның ашса, ауқат іш. Құмырада су бар, – деді.

– Қолы байлаулы адам қалай ауқат ішеді?

– Сені «тамақ ішіп алсын» деп қолыңды босатпаймыз біз. Табақтан итке ұқсап, жалап іш.

– Мен ешуақытта итке ұқсамаймын.

– Ұқсамақ тұрғай, нағыз иттің өзі боласың әлі.

– Мұнымен сөйлесіп тұрған сен де ақымақ. Ішпесе, іші кепсін. Өліп бара жатса, өзі-ақ ішеді. Анау бала да басында осыған ұқсап, қырсыққан жоқ па еді. – Шам ұстағаны қарсыдағы баланы нұсқады. Сөйтті де Қараманға қарады: – Бұл жерге түскен талай адам итке айналған. Анау баланың жатқанына үш жыл болды. Қазір тілден де, ойдан да айырылған. Бірақ сендерді мұнда ұзақ ұстамаймыз. Жақында болатын «Құраба» мейрамына ас етеміз сендерді.

Бұл кезде екі жөйіт ары кеткен. Қараманға сөйлеген де солай кетті. Аздан соң бәрі кері қайтты. Сірә, олар Есімбек пен Сәйдінің алдарына ауқат құйып шықты-ау.

– Есімбек, жаңағылар саған не деді?

– Ештеңе деген жоқ. Алдымдағы табаққа ауқат құйды. Қолдарым да, аяқтарым да, тіпті мойындарым да байлаулы. Қалай ішем мына ауқатты? Сендерді осылай байлап қойған ба? Қарным қатты ашты. Жалап ішпесем, басқа амал жоқ...

...Арада қанша күн өткені белгісіз. Қараман соңғы кездері уақыт мезгілін жөйіттердің келгенінен есептейтін болды. Олар бір күнде екі рет ауқат әкелетін сияқты. Өткен жолы біреуінен:

– Бүгін қай күн? – деп сұраған.

– Саған күннің қажеті не? Күніне біз екі рет әкелген ауқатты же де жата бер, – деген.

Ауқат әкелгендерінде дәретке шығарады. Дәретханасы кең дәліздің бір түбінде. Ол жақтан шыққан жаман иіс бүкіл апанды алып кетеді. Дәреттен соң орнына тағы байлап қояды. Егер басқа уақытта дәрет қыстаса, бұтыңа жібеуден басқа амал жоқ.

Бұл жаққа келетін жөйіттер ешқашан ауыспайды. Сол баяғы – үшеу. Бір күні сол үшеуі ауқат таратып болған соң Қараманның қарсысындағы мақұлық баланы алып кетті. Бұл көзімен көрді. Ол бала тілден айырылғаны былай тұрсын, жүруден де қалыпты. Төрт аяқтап, итке ұқсап жүреді. Аналар қол-аяқтарының байлауын шешкенімен, мойнындағыны шешпей, итке ұқсатып жетектеп әкетті. Сол әкеткеннен қайта әкелмеді. Сорлыны жеп қойды-ау, әсті...

Қараман алғашқыда табакқа құйылған ауқатты жиіркеніп жемеген еді. Бірақ соңғы кездері аштыққа шыдай алмады. «Басқа түссе баспақшыл» дегендей, жалап жеуді де үйренді. Қашан жалыққандарынша үшеуі айқайласып сөйлеседі. Соңғы кездері үміті үзіліп, өмірден күдер үзе бастады ма, Есімбек сөйлеуді қойды. Тек сұраққа ғана жауап береді. Қараман оны әңгімеге айналдырып, қанша көңілдендірейін десе де, Есімбек бір-екі сөзден артыққа бармайды...

Бір күні үш жөйіт ауқат әкелетін мезгілден бұрын келді. Қараманның қол-аяқтарын босатты.

– Менің дәретке барғым келіп жатқанымды, жүдә, жақсы біліпсіңдер. Дәретке барған соң қайда апармақсыңдар?

– Сауал қоюшы болма. Қайда баратыныңды кейін көресің. Мұны әкетіп бара жатқанын көргенде Есімбек өкіріп жыласын кеп...

– Қараман-ау, сені союға апара жатыр ма, мыналар? Жөйіттің бірі оны мес қылып сабап тастады. Сөйлемесін дегені болса керек.

Өзін үш жөйіт қоршап, сыртқа шығарғанда Қараман түк те қорыққан жоқ. Далаға шыққанда қар қалың жауып қалған екен. Әппақ қарға көзі шағылысып, түк көрмей қалды. Қанша уақыттан

бері қаракөлеңке жерде жата беру де оңай ма. Денесінің ұйып қалғандай, ауыр тартып қалғанын да осы мезет сезді.

– Неге тұрсың көзіңді жауып? Жүр алға!

Үшеуі үш жағынан жүріп, анада өздері қонаққа келген үйге кіргізді. Тағы да сондағы ауқат жеген үлкен бөлмеге келді. Бөлме ішінде екі адам отыр. Бірі – анада кекетіп сөйлеген кісі де, бірі – Хикмәт. Хикмәтті көргенде Қараманның тұла бойын ашу кернеді. Бірақ иықтарын қолдарымен басқан жөйіттер тырп еткізбейтінін біліп, үндемеді.

– Ә, Қараман, атың Қараман ба еді, мейлі кім болсаң да отыр. Саған айтатын әңгімем бар.

Қараманның отырғысы келмеді. Қырсығып тұр. Жөйіт жігіттер басып отырғызды. Хикмәт оларға қарады.

– Шыға тұрыңдар.

Олар кеткесін:

– Қараман, осы жерден босанғың келе ме? – деді.

– Қандай мейірімің түсіп қалды маған?

– Уай-уай-уай. Үлкен кісіге осылай сөйлей ме екен. Қайта менің осылай дегеніме қуанбайсың ба?

«Не айтса да тыңдап көрейін. Бостандыққа шығып кетсем, әжеп емес».

– Ол үшін не істеуім керек?

– Сен Тәшкендегі қаңғыбас балаларды жақсы білесің ғой, ә? Бізге өзің секілді үлкендеу балалардың үш-төртеуін ұстап берсең, өзіңді босатамыз.

– Оларды қалай ұстап беремін?

– Өзің танитын үлкендеу балаларды алдап, біз көрсеткен жерге шақырасың. Тек бәрін топырлатпай бір-бірлеп шақырасың. Арғы жағындағы іс біздікі.

– Ол балаларды не қылмақсыңдар?

– Онда шаруаң қанша? Өзің бостандыққа шықсаң болды емес пе?

Қараман ойланып қалды. Ойы – қалай да босану. «Хикмәттің айтқанына көніп, шаһар ішіне бір кіріп алса ғой. Ар жағында бұларға ізін де көрсетпей кетер еді. Мейлі, өзі құтылып кетсін.

Ал анау апандағы достарын қайтпек? Оларды босатып алудың қандай амалы бар?».

– Ойланып қалдың ғой, Қараман. «Кімдерді ұстап берсем екен» деп отырсың ба? Бізге кімді ұстап берсең де, бәрібір. Тек үлкендеу болса болғаны.

– Жарайды, қанша бала ұстап бер десеңдер де, ұстайын. Бірақ бір шартым бар.

– Уа-а-а, – деп күлді төрдегі кісі. – Мынау бізге шарт қоймақ па?

– Жә, күлмей қоя тұр. Айт шартыңды!

– Апандағы достарымды да босат! Біз үшеулеп, басқа балаларды ұстап береміз сендерге.

– Бұл шартың – орындалмайтын шарт. Алдымен біздің айтқанымызды істе. Одан соң оларды босатамыз.

Хикмәттің алдап отырғанын бұл сезді. Қанша бала ұстап берсе де, бәрібір, бұлар өзін аман қоймасы анық. Өйткені, Қараман көп нәрселерін көріп қойды. Осы үшін арттарынан қорқады.

Қараман тез шешімге келді. «Бәрібір өлім» деп ойлады ол. Бірақ жастығын ала өлмек болды. Хикмәттің алдында ұзын қанжар жатқан. Аса шапшандықпен секіріп барып, қанжарға жармасты. Жармасты да «Ә-ә» деп үн шығара берген Хикмәттің тамағын осып жіберді. Жанындағысы атып тұра бергенде қанжарын оның ішіне екі рет сұғып алды. Ол өкіре құлады.

Қос жөйітті лезде жайратып тастаған ол, есіктен атып шықты. Пышақталған жөйіттердің өкіргенін құлақтары шалған ба, манағы екі қызметші жігіт үйге жүгіріп келеді екен. Есік аузында Қараман олармен соғысып қалды.

– Ой, бұл қайда қашып барады?

Жөйіттердің бірі мұны бастан салып қалды. Еңкейіп қалған Қараман соққыны тигізбеді. Қайта жалма-жан қимыл көрсетіп, оған пышағын сермеп үлгерді. Пышақ қолының сыртын тіліп түскен жөйіт: «Ойбай» деп айқайлап, кері шегінді. Екіншісі сасып қап, қораға қарай қашты. Қора дуалында сүйеулі бесақа тұр екен. Оның соған ұмтылғанын сезген Қараман, жанындағысын итеріп жіберіп, қалың қарға күмп еткізді де, қораның екінші жағына жүгірді. Бұл жақта көшеге шығатын дарбаза бар. Анау

жөйіт бесақаға жеткенде, бұл дарбазаға жетті. Сыртқа атып шыққан Қараман, қалың қар басқан көшенің қақ ортасына тептегіс болып түскен шана жолды бойлап, шаһарды бетке ала жан ұшыра жүгірді. Жүгіріп келе жатып байқады, көше бойында жан адам жоқ.

Қолындағы пышағын тастамай, алқына біраз жүгірген соң артына қараса, қуғыншы көрінбеді. Сосын осы жерді, осы көшені ұмытып қалмайын деген оймен жан-жағына жіті қарады. Тұрған жері – бір кішкене, пәс мешіттің жаны екен. Айналасының бәрі бір-біріне жалғаса салынған кәдімгі өзбек тамдары. Ал жаңағы өзі қашып шыққан Хикмәттің үйінің қай үй екенін аңдай алмады. «Мейлі, мына мешітті іздеп тапсам болды. Одан соң Хикмәттікін табу оңай. Ол бәрібір осы көше бойында ғой» деп ойлаған Қараман ары қарай тағы жүгіре кетті. Аздан соң үйлер бітті. Бірақ қарға түскен шана іздері біткен жоқ. Аңада шаһардан шығып, мұнда келгендерінде біраз жазық жермен жүрген-ді. Сіргелі махалласы мен шаһардың арасы жазық дала. Егер тоқтамай жүгірсе, жарты сағатқа жетпей-ақ шаһарға жетіп барары анық.

Бар арманы осы жерден ұзап, шаһарға жету болған ол, шана ізіне түсіп ап, алқына алға ұмтылды. Бір кезде арт жақтан күмбірлеген үн естілді. Жүгіруін бәсеңдетіп, артына бұрылды. Қоңыраулы қос ат жегілген үлкен шана зуылдап келеді екен. Оны қуғыншы деп ойлаған бұл, жүгіруін одан бетер күшейтті. Алайда талай уақыттан бері көр қапаста қамалып, ұйығып қалған денесі мен аяқтары бірте-бірте әлсірей түсті. Сонда да жүгіруін тоқтатпады.

– Әй, бала, шық жолдан! – деген айқай естілді арт жақтан. Қараман шетке шықпады. Артына бұрылмаған күйі алқынып келеді. Бір кезде қос аттың пырылдай демалғаны тура желке түбінен естілді.

– Шық деймін-ей! Ат астына түсіп өлмекпісің?

Осыдан кейін шанадағылардың қуғыншы жөйіттер емес екендігін білді. Білді де шетке ысырылды. Қалың қар тізесінен келді. Шана өтіп кетудің орнына тұра қасына тоқтады. Енді байқады, шана күймелі екен. Алдында ат айдаушы жалғыз отыр.

– Әй, неге шықпайсың шетке? Қайда бара жатқан баласың өзің?

– Шаһарға, – деді Қараман ырс-ырс етіп. – Ала кетпейсіз бе?

– Ей, кім екен-ә, бізге жол бермеген? – деп күйме есігін ашқан бір семіз кісі басын далаға шығарды. Оның аржағынан екінші кісінің тымағы көрінді.

– Бір бала ғой. «Шаһарға дейін ала кетесіңдер ме» дейді.

– Бізге жол бермеуімен қоймай, менің күймеме мінуге сұранып тұр десейші. Көрсетейін мен оған жолға тұрғанды. Тағы күймеге мінуге дәмесі бар ма, – деп домалана жерге түскен әлгі семіз Қараманға жақындап келді.

– Менің күймемнің қоңырауын есіткенде айтқызбай-ақ неге шетке шықпайсың?

Семіз кісі тәлтіректеп тұр. Денесі аюдай неменің түрі де жаман екен. Екі көзі қып-қызыл. Әбден бозаға тойған, маска ұқсайды. Оның артынан екіншісі де түсті. Ол да тәлтірең-тәлтірең етеді.

– О, әкеңнің... жігіт емес, кісі емес, қайдағы бір жалшы бала ма, біздің жолымызды бөгеген. Осы үшін іздеу-сұрауы жоқ жалшыны қарға тығып өлтіре салайық, – деп онысы Қараманды құлаштай бір соқты.

Сарт емес, жөйіт емес, өз қазағының дәл бұлайша кінәсізден кінәсіз ұрады деп ойламаған Қараман ұшып түсті. Бағана Хикметтің үйінен алып шыққан пышағын жеңінің астына тығып алған-ды. Анау бай өзін бір ұрып, омба қарға күмп еткізгенде дереу сол пышақты шығара сап, орнынан тұрып кетуге әрекеттенген. Бірақ үлгермеді. Екі бай жатқан жерінде жабыла кетіп, қарға одан бетер тықпалады. Тықпалауымен қоймай, бас-көз демей сабап жатыр.

– Өлтір, өлтір жалшыны.

– Бұдан былай жолымызға тұрмайтын болады.

– Ей, сен, атқосшы. Аяғындағы етіктері мен үстіндегі шапанын шешіп ал. Қар астында қатып өлсін.

– Ой, мынау әлі демалып жатыр ғой. Есінен тандырып кетейік.

Өлуі тез болсын.

Басы мен ішіне тағы бірнеше ауыр соққылар тиді. Бұдан кейін талып қалған Қараман, аналардың өз киімдерін сыпырып алғанын да, тіпті олардың өзін қармен жауып кеткенін де білмей, бір қараңғы дүниенің құшағына ене берді. Сол қараңғы дүние құшағы сондай жылы, сондай ыстық болып бара жатты. Әлден соң жылылық алаулаған отты ыстыққа ауысты. От бүкіл денесін қарпып, жандырып барады. Бұл одан қанша қашса да, бәрібір, құтылмады...

Қашып келеді, қашып келеді. Әлден соң от артта қалды да, жан-жағының бәрін мұздай мұз торлап алды. Мұз ортасынан малтығып шығайын десе, құрсауланған сүңгі мұздар сетінер емес. Бірте-бірте кеудесін қысып барады. Әлден соң анадай жерден Сәйді мен Есімбек көрінді. Олардың да денелері мұзға ораныпты. Бірақ олар бір орындарында тұрып қалмай, әзер малтығып, бұған жақындады.

– Қараман, Қараман, тұр! Сен мұнда қалып кетсең, біз де өліп қаламыз. Тұр, тұр! Сәл қимылдашы. Барлық қиындықтан аман шығып келгенінде, енді мұздан босана алмай қалдың ба?

Бұл бар күшімен қимылдап, мұзды жарып шығуға әрекеттенді.

Алайда қанша әрекеттенсе де, сірескен мұз шырт етіп, сынар емес. Сонда да тұрып қалмай, күшене түсті. Тағы бір ышқына түскенде кеудесін ораған мұздың бір шеті шарт сынып кетті.

«Уһ, босандым-ау» деп ойлаған бұл, енді шет-шеттегі мұздарды сындырып, тастай қараңғы айналаға қаратып лақтыра бастады. Мұздардың барлығын лақтырып болған кезде тоңған денесі қайта жылынып кеп берсін. Содан дене-денесінің бәрі балқып, тәтті ұйқыға бата бастады. Дәл осы кезде қайбір жылы өлген әжесі жүгіріп келді де: «Тұр.тұр, балам! Бұл жерде ұйықтауға болмайды», – деп сілкіп-сілкіп жіберді.

Мынадай балкудан, мынадай тәтті ұйқыдан мұның тұрғысы келмеді. Әйтсе де, әжесі «тұр-тұрдың» астына алып, қоймай жатыр. Бір ол емес, басқа белгісіз дауыстар «Тұр, жатпа!» – деп айқайлап жатыр. Бұл бірақ оларды көрмейді. Тек дауыстарын естиді.

Қараман қанша тұрғысы келмесе де, дауыстар тұрмасына қоймады. Содан атып тұрды. Жоқ, тұрмады. Көзін ашты. Ашса,

көз алды бозамық дүние. Бетін, шекесін, барлық денесін сол бозамық дүние басып тұр. Қолдарын қимылдатып, бетін сипап еді, әлгі бозамық дүние серпіліп жүре бергені. Енді білді, көз алдына бозамық болып көрінген қар екен. Қар астында жатқаны әп-сәтте санасына сақ етіп, ұшып тұрам деп ойлаған. Қайдан? Белі мен аяқтарында жан жоқ секілді. Қимылдатпайды. Сәл-пәл қыбырлап, өз-өзіне келген оның мұнда неғып жатқанына енді көзі жетті. Бағана күймелі шанадағы байлар сабап, тастап кеткен. Басын көтеріп, жан-жағына қарап еді, айналада ешкім жоқ. Әппақ қарға шағылысқан күн енді батып барады екен. Үстінде шапаны, аяғында етігі жоқ. Екі аяғы мұздап қапты. Жаңа сезген жоқ-ты. Шыңылтыр кешкі аяз жұқа қамзолынан өтіп, денесін жауратып тастапты. Қанша шақырым екені белгісіз, сонау көз ұшында шаһардың үйлері көрінеді. Кері жаққа көз тастап еді, бағана өзі шыққан Сіргелі махалласы көрінді. Екеуінің ара қашықтығы бірдей.

Қар астынан сілкіленіп, шана ізіне аунап түскен Қараман тұрмақ болып еді, аяғының анада жара шыққан орны тызылдап, бастыртпай қойды. Қанша уақыт жөйіттердің тар қапасында жатқанында ауырмап еді. Енді қар суығы бірінші болып сол жерге өтіп кеткен бе, әйтеуір зырк-зырк етеді. Бірақ бұл жерде бұлай отыра берсе, үсіп өліп қалатынын сезген ол, қалай да шаһарға қарай жылжи беруді ойлады. Ойлады да, шана ізімен еңбектей жөнелді. Қар бағанағыдай емес, қатая бастапты. Демек, кеудені аяз қысып жатыр. Осыны ойлаған ол, тезірек еңбектеуге ұмтылды.

Алайда өзі жылжыған сайын анау көрініп тұрған шаһар, ары кетіп бара жатқандай, жақындайын демейді.

Тумысынан бір беткей Қараман «өлген жеріме дейін жылжып өлейін» деп еңбектеуін тоқтатпады. Қар басып келе жатқан алақандары мен аяқтары онша жаурамады. Есесіне, қолдарының сырты мен табандары қатып қалды. Бір кезде аяз басы мен құлақтарын қысып, әбден тоңдырды. Камзолының артқы етегін басынан асыра орап алды. Бірақ еңбектеген сайын етегі құрғыр төмен тартылып, басынан ысырылып, түсе берді. Сосын оны

басынан қайта асырып алды да, шетін тісімен тістеді. Ал манағы жара орны сыздауын одан бетер үдетті.

Біраздан соң айналаны қараңғылық басты. Ал Қараман екпінін бір тежемей, еңбектей түсті. Келе жатып, мана талып қалғанда ма, жоқ ұйықтап қалғанда ма, әйтеуір өзін құрсаулаған мұз бен Есімбек пен Сәйдінің, осыдан қанша жыл бұрын өлген әжесінің дауыстары туралы ойлады. Дегенмен қанша ойласа да, оның сырына түсіне алмады. Анығында, түсінуге де ұмтылған жоқ. Бар ойы – шаһар шетіне жету болғандықтан, артық ойлардан тез арылды. Сондықтан «бір тұрып қалсам, болмаса қатты ойланып отырып қалсам, қайта еңбектей алмай қалармын» деп жылжи берді, жылжи берді. Жылжып келе жатып, мынау қар ортасына түскен шана жолының ұшы-қиырсыз болып кеткеніне ызасы келді. Аяқта күш, белде қуат болса ғой, мұнша жерді әп-сәтте-ақ жүгіріп өтетін еді.

Бір кезде қарсы алдынан иттің үргені естілді. Ит дауысы тіпті жақын жерден шықты. Тістеп алған камзолының етегін жібере сап, алға көз тастады. Отыз қадамдай жерде үш-төрт үй қараңдады. Оларды көргенде қуанып кетті. Айқайлап, дауыс бермек болды. Жағы қарысып қалған ба, дауысы шықпады. Екінші рет оқталғанда да тамағынан үн шықпады. Үшінші рет те құрғыр тамақ дыбыс бермеді.

Үрген екі-үш ит жүгіріп, бұған жақындап келді де, қар үстіне шоқиып-шоқиып отырды. Бас салуға батпай тұрған тәрізді. Қараман бұлай тұра берсе, еңбектеу түгілі, қимылдауға да шамасы қелмей қалатынын біліп, тағы алға жылжыды. Аязда қатып өлгенше, итке таланғаным жақсы деді ме, жоқ әлде, мынадай күйде қорқыныштың бәрін ұмытты ма, әйтеуір шеткі үйдің бұрышына жақындап бір-ақ тоқтады. Бұл алға жылжыған кезде артқа шегінген иттер үй бұрышына барып, «енді бері қарай жүрсең талап өлтіреміз» дегендей, қаз-қатар тұра қап, жарыса үрісті. Дегенмен олардың іштерінде қабағаны жоқ па, Қараман үй алдына қарай жан дәрмен ұмтылғанда, олар тағы ары шегінді.

Осы кезде үйден атып шыққан біреу айқайлады:

– Ой, мына жағың талғыр хайуандарға не көрінді-ей? Әй, Майлыаяқ, Ақтабан, жат, жат!

Бұл кезде Қараман үй бұрышына сүйеніп отырған. Өлгі кісіге қарап айқайлағысы келді. Тағы үні шықпады. Ал иесін көріп Құтырынған иттер жатудың орнына бұрынғыдан да өршеленіп, бұған тап-тап берді. Тап-тап бергендерімен тістеген жоқ. Анау кісі осы уақытта ғана бұрышта біреудің отырғанын байқады.

– Әй, кімсің-ей? Әй, қатын, шырақты алып шықшы далаға. Мына жерде біреу отырған сияқты.

– Не дейсіз? Кім, кім? – деп жауап берген әйел шамын далаға шығарды. – Ойбай-ау, абайлаңыз. Ұры-қары болып жүрмесін. Қолыңызға таяқ алып жүрсеңізші.

Шырағын кісісінің қолына берген әйел, есік алдында осылай сөйлеп тұр. Кісісі болса, жарықты алға түсірген күйі Қараманға жақындады. Үй бұрышында жалаң аяқ, жалаң бас отырған мұны көргенде шошып кетті.

– Әй, өй, адамбысың? Әй, не қылған жансың?

Ол бұдан өзге айтатын ештеңе таппай қалса керек. Не бері, не ары жылжымай, таңырқаған кейіппен қалшиып тұр.

– Отағасы-ау, шынымен біреу бар ма?

– Бар, бар. Бірақ өлі ме, тірі ме білмеймін. Дуалға жабысып қалыпты.

Қараман сөйлеуге әрекеттенген. Құрғыр дауыс тағы шықпады. Сосын екі қолын алға созып, тұрмақ болды.

– Әй, тірі екен мынау. Өзі жас бала сияқты.

Мұның қозғалғанын көрген кісі осылай сөйлеп, әйеліне қарады.

– Әбден тоңып қалған бала екен. Отабайды шақыршы. Үйге кіргізбесек болмас.

– Не болды, көке? Кім бұл отырған? – деп үйден Қараман қатарлы бір бала жүгіріп шықты.

Кісі оған бірдемелерді айтты. Сосын шырақты әйеліне берді де, баласы екеуі Қараманды қолтықтап көтеріп, үйге кіргізді.

Өзін үйге кіргізгенде Қараман бірден есін жоғалтты. Бір уақытта көзін ашса, бір бұрышта жатыр. Үстінде лыпа жоқ. Астында тері бөстек. Денесіне қалың көрпе жабылыпты. Анадай шетте бір кемпір ыңылдап ән салып, жүн түтіп отыр. Оның аяқ

жағында он төрт-он бес жас шамасындағы әлдеқандай бала ұйықтап жатыр.

Таңдайы қурап кетіпті. Аяқтары қимылға келмеді. Бір аяғы таңулы. Қолдарының шынтақтары да ораулы.

Тамағына қақырық тығылып қалғандай ма, жөтелгісі келді. Жөтеліп-жөтеліп жіберді. Тамағы удай ашып, жұтқыншақ тұсын біреу құдды пышақпен қырнап-қырнап алғандай болды. Селк еткен кемпір оған жалт қарады:

– Ой, қарағым-ай. Ақыры көзіңді аштың ба? Ой-бұй, жаным-ау, көретін күнің бар екен.

Түтіп жатқан жүнін қоя сап, Қараманның жанына келді.

– Мен қайда, кімнің үйінде жатырмын?

– Е, айналайын, міне, тілің де шықты. Енді адам болып кетерсің, – деген кемпір мұны осы үйге кіргізгеннен кейін өздерінің не істеп, не қойғандарын түгел айтып шықты.

– Балам үйге алып кіргізгенде қарасам, өңің жап-жас қазақтың баласы екенсің. Сұлқ жатырсың. Жағыңа бір-екі рет шапалақтап едім, есіңді жимадың. Не де болса аязға қатты ұрынған адам екенінді білдім де, дереу үстіндегі киімдеріңді шешіп, жылы жерге жатқызып, қол-аяқтарыңның бәрін шым-шым жылы сумен шайдым. Сосын үстінді жылқының майымен майлап, көрпе жауып тастадым. «Денесіне ыстық қыш басайық та» деді балам. Бірақ оны істемедім. Өйткені аязға қатты ұрынған адамға бірден ыстық нәрсені басуға болмайды, – деп ол өз білетіндерін біраз уақытқа дейін айтып, сампылдай сөйледі.

Ең ақырында:

– Еш жерің ауырып жатқан жоқ па? Бірдеңе ішкің келе ме? – деді

Мұның еш жері ауырмайтын сияқты. Тек асты-үстінің бәрі көлдей су. Қуығы толып, жарылардай боп қапты.

– Үсті-басымның бәрі су болып кетіпті. Одан соң киімдерім қайда екен? Далаға шығып келгім кеп жатыр.

– Байғұс балам-ай. Әбден терлеген екенсің де. Мұның өте жақсы болған. Денеңе тиген суық шығыпты.

Кемпір киімдерін әкеп берді. Қараман киініп, тысқа шығып келді. Біраздан соң үйге бір кісі мен әйел кірді.

– Ой, мына бала тұрып қалыпты ғой, – деді кісі Қараманды көргенде.

Әйел дастархан жасады. Ас үстінде аналар Қараманды сұрақтың астына алды. «Кімсің? Қайдан жүрген жансың? Кімнің баласысың?»

Қараман шыққан тегін айтуға намыстанды. Намыстанған жоқ, жасырды. Тәшкендегі қаңғыбас балалардың бірі екендігін, өздерін Сіргелідегі жөйіттердің ұстап алғандығын, жалпы, соңғы кездері басынан не өткені жайындағы оқиғалардың бәрін айтып берді.

Үй иелері бұның әңгімесіне жағаларын ұстап, біресе үрейленіп, біресе танданысып отырды. Әңгімесінің соңында үй иелеріне көрсеткен жақсылықтары үшін алғысын айтуды да ұмытпады.

– Енді қайда барасың? – деді отағасы.

Қараман сөйлеп үлгергенше кемпір шап етті:

– «Қайда барасың» дегенің не? Шілденің ақ қар, көк мұзында бала қайда бармақ? Күн жылынғанша, бізбен бірге тұра берсін. Қайта, сенің шаруаңа қолқабыс тигізеді.

Анау кісі үнсіз қалды.

– Менің айтқаным дұрыс па, балам? Өзің үйсіз, күйсіз жүрген бала екенсің, ақыры. Мынадай күнде әнеукүнгідей бір жерде қатып өліп қалсаң қайтпексің. Біз секілді қайырымды адамдар кездесе береді деймісің. Күн жылып кеткенше осында тұра бер. Арғысын көре жатармыз.

Қараман екі ұдай ойда отыр. Қалайын десе, біреуге масыл болғанды жаны сүймейді. Оның үстіне жөйіттердің зынданында қалған достарын құтқарып алуы керек. Шаһардағы бұрынғы серіктестерін тауып алса, жөйіттерден кек алуға болар еді. Бірақ оларды таба ала ма? Жөйіттерге ұсталған кез – көктем еді. Ал, қазір қыс. Қыс болғанда – шілде. Сонда үш ай жаз, үш ай күз бойы қапаста отырған. Көрінбеген соң басқа достары бұлардан ендігі күдер үзген де болар...

Мұның қатты ойланып кеткенін басқа нәрсеге балады ма, кемпір:

– Маңдайыңнан тағы тер шыға бастады, балам. Сүтке қосылған тары ішкі-сыртқы суықтардың бәрін қуып шығады. Тағы жата ғой. Әбден күш жинап алғанша жата бер, – деді.

Қараман шынында қайта жатуды қалаған. Кемпірдің сөзінен кейін қисая кетті. Тұла-бойын тер басып, маужырағанымен ұйқысы келмей-ақ қойды.

– Е-е, Құдай, өзің сақтай көр. Жөйіттер деген пәле болды ғой. Сол аузыңа сиейіндерді құртатын бір құдіреттің болмағаны ма, осы. Талай жас балалардың ажалына жетті ғой, пәтшағарлар, – деді мұны ұйықтап қалды деп ойлаған кемпір күрсініп. – Қайбір жылы Шағатайдағы қайнағаның баласын да солар әкетіп қалды-ау, шамасы. Әйтеуір бір күнде жерге кіріп кеткендей жоғалды.

– Өнеукүні де Шорабазарда біреулер балаларын іздеп жүрді. Бір жетідей іздеді. Сол күйі таппады, – деді кісі.

– Сондай-сондайларды естігенде қорқасың. Олар жас балаларды ғана емес, ересектерді де ұрлап кетеді екен. Иә, Алла, өзің сақтай көр.

– Мына балаға сіз «осында қал» деп айтып жатырсыз. Бұл шынымен жөйіттерден қашып шыққан бала ма, әлде бізді әшейін алдаған қаңғыбас па, кім білсін. Қыстай үйде тұрып, күн жылт еткен соң үйден қолына іліккенін сыпырып, тайып тұрмасын. Мұндайлардан бәрін күтуге болады.

– Түріне қарасаң, адамды алдамайтын бала сияқты. Сен байқадың ба, білмеймін, ал менің байқауымша, бұл кедей-кепшіктің баласына ұқсамайды. Сөз ләмі мен дастархан басындағы отырысы бір текті шаңырақтың тәрбиесінде өскендігін байкатады. Қазір тұрған соң кім екендігін сыр тартып, тағы бір сұрап көрейікші.

– Былтыр шаһарда «Қошық датқаның Жолшы биінің бір баласы ауылдан адам өлтіріп қашып кетіпті» деген сөз тарап еді. «Сол бала Тәшкендегі бұзақы, қаңғыбас балалардың қатарында жүр екен» деген де сөз болған. Құдай ұрып, осы – сол бала болып жүрмесін.

– Қайдам, кім болса да тегін бала емес екендігін танып отырмын.

Бүркенген көрпе астынан аналардың әңгімесін есіткен Қараманның ұйқысы одан бетер ашылып кетті. «О, Құдай, енді мыналар мен тұрған соң тергеудің астына алмаса болғаны. Не де болса, тұра сап, бар шындықты жайып салсам ба екен? Жоқ әлде, бағанағы айтқан сөздерді қайталап, сыр бермесем бе екен? Егер сыр бермеген күйі осы жерден шығып кетсем, бұлар үстіме шапан, аяғыма етік тауып бере ме? Ең қиыны – осы».

Бұл осындай ойлармен арпалысып жатқанда кісі тағы сөйледі.

– Егер апа, бұл шынымен Жолшының баласы болса, мұны жасауылдарға ұстап берейік. Мұның басы үшін көп сыйақы тігілген.

– Тәйт, әрі! Жасауылы несі? Неғылған сыйақыны айтып отырсың?

– Естуімше, ауылдан адам өлтіріп қашып кеткен баласын Жолшы адам қатарынан шығарып қойғанға ұқсайды. Ал баласының шаһарға келіп, қарақшы болғаны сондай, істемеген пәлесі қалмапты. Бұлар жасауылдардың басшысының атын ұрлап кетіпті. Оштан моласының жанындағы бай сарттың бірнеше қойлары мен үйіндегі асыл тастарын, кілемдерін, кез-кез маталарын талапты. Ол ол ма, Бескепе орының маңындағы үйезде қызмет істейтін ұлық орыстың үйіне түсіп, ұлықтың өзін атып өлтіріп, барлық жарамды дүние-мүліктерін көтеріп әкетіпті. Жасауылдар бұл баланы бір жылдан бері іздеп жүр.

– Сенің айтып отырғаның – дәл бұл бала емес шығар. Түрін қарасаң, осы бала қарақшылық жасап, адам өлтіреді дегенге сенесің бе?

– Кім біледі? Айтушылардың сөздеріне қарағанда, «қаңғыбастарды басқарып жүрген Жолшының баласы – тым жас» дейді.

– Бұның бәрін қайдан естіп жүрсің?

– Ел-жұрт айтады да. Оның үстіне ұлықты өлтірген бір-екі бала жасауылдардың қолдарына түскен екен. Бәрін солар мойындап қойғанға ұқсайды.

Қараманның жүрегі зырқ етті. «Қайсысын ұстады екен? Атаңа нәлет, қайсысы ұсталса да, шынымен бар сырды шашып қойған екен. Олай болмаса, мына кісі бұның барлығын қайдан

естіп жүр? Әрі өзі жайында бүкіл шаһар құлақтанған екен-ау. Енді шаһар ішінде емін-еркін жүру де жоқ шығар. Әй, бірақ, мені жүзбе-жүз кім таныр дейсің. Сондықтан қалай болған күнде де осы үйден таю керек. Әйтпесе, мына кісі сыйақы үшін өзімді жасауылдарға өткізіп жіберуі кәдік. Өзімнің кім екенімді ешқашан мойындамасам да, бәрібір, жасауылға бір түссем, басыма ауыртпалық төнді дей бер. Қап, мезгілдің қыс болып тұрғанын қарашы. Жаз болса ғой, көрінген қуысқа жасырынып жүре беруге болатын еді. Мына кемпір айтпақшы, ақ қар, көк мұзда қайда барып бас сауғалармын? Дегенмен бұл үйден бәрібір кетуім керек. Былтыр шаһар шетіндегі Есімбек, Сәйді үшеуміз біраз уақыт тұрған сарттың үйін тауып алсам, қожайынымен келісуге болатын шығар. Ол сарт аңқылдақ, дархан кісі еді. Бірақ сыртқы киімдерді қайтем? Айтпақшы, мыналардың мен құралпы баласының киімдерін үптеп кетсем ше? Бірақ өзіме жақсылық жасаған адамдардың киімдерін ұрласам, оным иттік болмай ма? Амал не, басыма төнген қауіптен құтылуым үшін осылай істеуден басқа жол жоқ. Күні ертең не боларын бір Құдайдың өзі білсін. Сондықтан да бүгін түнде кетуім керек».

Қараман, мыналардың қалың ұйқыға әбден кететін кездерін күтпек болды. Алайда қуығы құрғыр толып, тағы далаға шықпасына болмады. Ұйқыдан жаңа оянғандай алдымен өтірік қозғалақтап, бетіндегі бүркеулі көрпені сыпырды. Сосын басын жайлап көтеріп, көздерін уқалап, орнынан тұрды.

Кемпір баласы мен келіні үшеуі шәй ішіп отыр. Қараманмен жасты баласы пысылдап ұйықтап жатыр.

– Не болды, балам? Далаға шыққың келді ме? Мә, мына күпіні жамылып ал, – деп кемпір иығына жамылып отырған шидем шекпенді берді. – Көкеңнің анау етігін жалаңаяқ сұға сал.

Кемпірдің берген күпісін жамылып, далаға шықты. Аспан ашық. Бірақ аяз қатты қысып тұр. Дәрет сындырып алған соң «Тура қазір қашып кетсем бе екен?» деп ойлады. Үсік шалған аяқтары да, қолдары да ауырмайтын сияқты. «Жүгіре алар ма екенмін» деп секіріп-секіріп көрді. Осы кезде етік ішіндегі жалаң аяқтарының саусақтары ашыта берді. «Жоқ, шұлғау болмаса жүгіру қиын. Түн жарымды күтейін».

Қайта кіріп, жата бергенде:

- Әй, бала, бір-екі кесе шәй ішсейші, – деді кісі
- Ішкім кеп тұрған жоқ.
- Ә, онда өзің біл.

Басы жастыққа тиген соң көрпені тағы бүркеніп алып, қашудың амалын және ойлай бастады. Ойлап жатып, ұйықтап кетті. Бір кезде зілдене сөйлескен дауыстардан оянып кетті.

– Қайдағы бір қаңғыбасқа жаныңыз ашып керегі не? Бұл шынымен кешегі біз айтқан бала боп шықса, біз қарқ болып қаламыз, – деген еркектің дауысын есітті алғашқыда.

– Қой деген соң, қой. Біреудің обалына қалма. Жасауылың құрысын.

Бұл кемпірдің дауысы. Қараман әңгіменің өзі жайында болып жатқанын бірден сезді. Көзін ашып қалса, үй іші жап-жарық. Кемпір ошақ түбінде отыр. Кісі етігін киіп жатыр. Түнде қатып ұйықтап қалғанын енді білген Қараман бір күрсінді. Кемпір бұған жалт қарады.

- Немене, балам? Бір жерің ауырып тұр ма?
- Жоқ.

Киініп болған кісі сыртқа шығып кетті.

– Тұр-ей, балам, тез тұршы, – деді кемпір ол кеткесін. – Мен шәй дайындап берейін.

Беті-қолын жылы суға жуған Қараман кемпірмен қатар дастархан басына отырды. Кеше Қараман өзін бұларға «Есімбекпін» деп таныстырған. Кемпір мұны осылай атап отыр.

– Есімбек балам. Жаңағы кеткен баламның мінезі содырлау. Өзі келін екеуі Шора базарда насыбай сатады. Базарда отырған соң әркімнен әр түрлі өсек естиді де. Сол өсек бойынша, Жолшы бидің баласы қарақшылық жасап жүр екен. Ол адам, адам болғанда, орыстың ұлығын өлтірген дей ме, әйтеуір бірдеңесі бар. Сол қарақшылық жасап, адам өлтіріп қашып жүрген баланы ұстап берген кісіге жасауылдар үлкен сыйақы белгілепті. Кешеден бері жаңағы балам сені сол қарақшы бала деп ойлап жүр. Бүгін сені жасауылдарға ұстап беріп, сынап көрмек. Ойы дұрыс болса, мол ақшаға кенеліп қалмақ. Мен «қой» деп ары-бері айтсам, көнбей кетті. Сен қайбір жетісіп жүрген адамсың.

Жасауылдардың қолына түссең, қаңғыбастығың үшін көп зәбір шегіп қаларсың. Маған салсаң, осы үйде-ақ жүре беретін едің. Енді амал жоқ. Бұл үйден кетуіңе тура келіп тұр. Мені «қуды» деп ойлама. Анау баламның беті жаман. Қазір жасауылдарды соңынан сүйретіп ертіп келсе, басыңа қаралы күндер төнері хақ. Айтшы, барып паналайтын жерің бар ма басқа? Менің кәрі жүрегім сенің текті тұқымнан екеніңді сезеді. Мейлі, кім болсаң да, тегін бала емессің. Әрі қай жерде болса да, өзінді-өзің алып жүретін балаға ұқсайсың.

– Көкейіңіздегінің бәрін осы сөздеріңізден ұғып отырмын, апа. Тек маған киетін киімдер тауып беріңізші.

– Сырт киімдердің бір мәнісі болар. Тек мені кінәләй көрме.

– О не дегеніңіз, апа. Сіздерге мың алғыс.

Кемпір күйбендеп жүріп, ескілеу етік әкелді. Қараман киіп көріп еді, шап-шақ екен.

– Мынаны үстіңе киіп ал, – деп кемпір түндегі күпіні берді. Киініп болған Қараман кемпірге ризашылығын тағы білдіріп, біраз сөз айтты.

– Балаңызға мені қайда кетті деп айтасыз?

– «Өзім жібердім» деп тірі айтам ба? «Қашып кетті» деймін де.

– Олай болса, апа, сізбен қоштасар кезде шынымды айтайын. Сіз мені дұрыс таныпсыз. Мен расымен Жолшының баласымын. Атым Есімбек емес – Қараман. Жұрт мені «қарақшы» дей бастаған ба? Бірақ мен қарақшы емеспін. Қарақшылармен алысып жүрген – қаһарманмын. Қаһарман адам қай кезде де сөзінде тұрады. Осы жақсылығыңызды ешқашан да ұмытпаймын. Әрі оны мойныма қарыз қылып кетемін. Алла жазса, оны түбінде – бір қайтарармын.

Кемпірдің не ойлағаны белгісіз. Көздері атыздай боп, отыра кетті. Ал Қараман үйден атып шығып, шаһар ортасына қарай асыға басты. Ол сол уақытта асыға басып бара жатып, үш жылдан соң осы кемпірдің үй-іші түгелімен обадан қырылып қалатынын, кейін олар жерленген жерді әркімнен сұрастырып жүріп, кемпірдің басына көк тас қойдыратынын, сөйтіп кемпірге берген қаһармандық, сөзін оның тірі кезінде

орындай алмағанымен, ол өлген соң ақыреттік ескерткіш арқылы орындайтынын білген жоқ-ты...

Қараман кемпірдікінен шыққан соң шаһардың түстік шетіндегі баяғы өздері тұрып кеткен сарттың үйіне қайта барған. Үй иесі Әбдірахман сарт мұны құшақ жая қарсы алған. Қараман оған басынан өткерген оқиғаларын айтпады. «Ауылда болып келдім» деп алдады. Әбдірахман бұған бұрын өздері тұрған кішкене бөлмесін қайта берген. Тіпті мұның «үй ақысын күн жылына берем» дегеніне де көнген.

Содан бері үш айдай уақыт өтті. Кей жылдары болмаса, бұл жақтың қысы көпке созылмайды. Биыл ақпан ауа қар кетіп, күн тез жылынды. Үш айдай Әбдірахманның үйінде тегін жатып, тамағына да ортақтасып шыққан Қараман, енді пұл табудың қамына кірісті.

Бір күні сәске мезгілінде көшеге шықты. Бұрынғыдай емес, он жетіге толған Қараманның қазір бой-тұрқы біршама өскен. Енді оны бала деуден гөрі, жігіт деуге лайықты. Соңғы кездері бір аяғының ауырғаны болмаса, басқа уайымы болмағандықтан ба, рең-басы сүйкімді. Киімдерін жуып, таза киініп шыққан ол, бірден Шора базарға беттеді. Ойы – бұрынғы достарының бірін тауып алу. Әсті имам мешітінің жанындағы тар көшемен бойлап келе жатыр еді, бір құлаған тамның бұрышында отырған екі бозбалаға көзі түсті. Оның бірі сондай таныс көрінді. Олардан көз алмай, жақындап келгенде анық таныды. Әлгі таныс көрінген – Срайыл екен.

– Срайыл, Срайыл! – деп шаттана айқайлап жібергенін өзі де білмей қалды.

Серігімен жайбарақат сөйлесіп отырған Срайыл өз атын естігенде жалт бұрылды. Айқайлағанның Қараман екенін көргенде орнынан атып тұрып, аузы ашылған күйі бұған жүгірді.

– Ой, шынымен Қараманбысың?

– Сен ше, сен шынымен Срайылсың ба?

Содан көріскен жерлерінде әлден уақыт жарыса сөйлеп, әңгіме айтысты. Артық пен Шөңгібай аман-сау екен. Әліхан мен Мизам жасауылдарға ұсталып қалыпты. Басқа балалар көрінбей кетіпті.

Қараман да одан қалыспай, бастан кешкендерін айтып шықты. Сәйді мен Есімбектің жөйіттердің зынданында қамауда қалып кеткенін естіген Срайыл терең күрсінді:

– Оппа, енді оларды қалай құтқарамыз?

– Олар осы күнге дейін тірі болса де. Үш ай екеуін ойлап, бауырым езілді.

– Қой, бұл жайын біздің жайға барып ақылдасайық. Біз барғанша Артық пен Шөңгібай да келіп қалар.

– Олар қайда кеткен еді? Ал өздерің мұнда неғып жүрсіндер?

– Бәріміз әр тарапқа нан табу үшін кеттік те. Айтпақшы, мына жігіттің аты – Жүсіп. Біздің сендерден кейін тапқан досымыз.

– Жайларың қайда?

– Бара көресің.

Үшеуі Әсті имам мешітін айнала өтіп, Худойат рабатханасына келді. Худойат рабатханасында көптеген керуен сарайлар бар. Тәшкенге жан-жақтан ағылып келген саудагерлер осында тоқтайды. Мұнда базарға әр тараптан айдап әкелінген мыңдаған қойлар мен жылқы-түйелерді уақытша бағатын қоралар да мол. Саудагерлердің жататын қонақ үйлері де есепсіз. Срайылдар осында жалданып жұмыс істейді екен. Жұмыстары – қорадағы малдарға жем-шөп беру, олардың астын тазалау, қонақтардың аттарын ерттеп, күймелерін дайындап беру сияқты түрлі-түрлі екен. Мұнда жалдамалы малайларға рабатхананың қожайыны арнайы бөлме береді екен. Срайылдардың тұрып жатқан жайлары сондай бөлмелердің бірі болып шықты.

– Осылайша малайлыққа жалданып, күн көрмесек болмай кетті. Әліхандарды жасауылдар ұстап алғаннан кейін мысықтан қашып, кірерге тесік таппаған тышқандай болдық. Сосын біреулердің айтуымен осында келіп, малайлыққа тұрдық. Қожайыннан күндегі тамағымыздан бөлек ештеңе алмаймыз. Осы үшін ол бізді жасауылдардан құтқарды. Әліхандар бәріміздің аттарымызды айтып қойған ба, жасауылдар осында қайта-қайта келіп, біздің аттарымызды сұрастырды. Біз өтірік аттарды айттық. Олар осыны сезді ме, бәрімізді қамап қоймақ болды. Әйтеуір қожайын ара түсіп, алып қалды. Кейін олармен өзі келісті-ау деймін, жасауылдар келмей қойды.

Өстіп тұрғандарында Артық пен Шөңгібай келді. Қараманды көргендерінде қуанғандары соншалық, көздерінен жас шығып кетті.

Қайта табысқан қаңғыбас достар сол түні таңға дейін әңгімелесті. Әңгімелерінің басты бөлігі жөйіттер туралы болды. Аналар Қараманнан олар туралы қайта-қайта сұрады.

– Жөйіт дегендерді естігенімізбен, өздерін көрген емеспіз. Өздері қалай, кәдімгі адам сияқты ма?

– Адамды зындандарында шынымен итке ұқсатып байлап қоя ма?

– Адамды қалай жейді екен? Ол жағын көре алдың ба?

– Олар кәдімгі біз сияқты сөйлей ме?

Қараман жөйіттердің кәдімгі адамдардан ешқандай айырмашылығы жоқ екендігін, олардың өзбекше де, қазақша да сөйлей алатындығын айтты. Содан соң Есімбек пен Сәйді жайына көшті:

– Мен үйден шыққанда ана екі қызметші жігіттердің неге мені қумағандарына таңмын. Әлде пышақталған Хикмәттармен әуре болып кетті ме екен? Қалай болғанда да жөйіттер мені кумады. Бәлкім, қуса да таба алмай қалған шығар. Енді қауіптеніп отырғаным, мен құтылып кеткен соң, жөйіттер ашуланып, Сәйді мен Есімбекті өлтіріп қойған жоқ па екен? Бұл ой маған жөйіттерден оралғалы бері маза берген жоқ. Әбдірахманның үйіне жатқанымда оң аяғым бір айдай бастырмай қойды. Сол себепті көшеге шыға алмадым. Одан соң жолда мені ұрып, қарға тығып кеткен байлармен кездессем ғой. Кек алмай қоймас едім. Байларды қойшы. Бәрінен бұрын Сәйді мен Есімбектің хабарын алайық тезірек.

– Хикмәт пен анау біреуін пышақтап кетіпсің. Ол екеуінің өлі ме, тірі ме, ол жағын да білмейсің-ә? Бірақ қызметші жігіттер мен жолда ұрған бай қазақтарды көшеде көрсең, таныр ма едің?

– Ой, Срайыл, оларды бес жыл өтсе де танимын.

– Ертең кешке дейін біз бұл жерден шыға алмаймыз. Бүгін қожайын бізге бір күн демалыс беріп еді. Ертең кешке жөйіттер тұратын жерге барсақ, үйлерін таба аласың ба?

– Мешітті тапсам болды. Ар жағы оңай.

Ертесіне кешкісін бесеуі Сіргеліге қарай жол тартты. Ай жап-жарық. Екі сағатқа жетпей, діттеген жерлеріне жетті. Сіргеліде ұзыннан-ұзақ созылған үш көше бар екен. Мешіт шеткі көшенің басына орналасыпты. Сол көшені біраз бойлап жүргеннен соң Қараман өзіне таныс дарбазаны байқады.

– Қараңғыда шатасып тұрған жоқсың ба? – деді Артық.

– Осы үй сияқты. Қазір дуалдан асып, ішке көз салайыншы. Қараман қорған дуалға секіріп шықты да, тез түсті.

– Анық – осы үй. Алдында ұзын қорасы бар. Бергі шеттегі кішкене тамда зынданға кіретін есік бар.

– Үйдің терезесінен жарық көрінбеді ме? Иттері неге үрмейді бұлардың?

– Терезеден жарық көрінбеді. Ал иттерге келсек, оларды бұрын да байқаған жоқ едім. «Сірә, жөйіттер ит ұстамайды» деген сөз рас-ау. Мейлі, иттері болса да, ішке кірудің бір амалын табуымыз керек.

– Алдымен иттердің бар-жоғын байқайық та.

– Иттері болса, мен жаңа дуалдың үстіне шыққанда-ақ үретін еді. Демек, олардың жоқ болғаны да.

– Жаңағы сенің «жөйіттер ит ұстамайды» дегеніңе сену қиын. Иттердің бар жоғын әбден біліп болмайынша, ішке түспейміз, – деп шарт кетті Артық.

– Оны қалай білеміз?

– Сен жылдам едің ғой, Шөңгібай. Иттер қуса, дуалдан секіріп үлгересің, – деп Қараман оның өзіне қарады.

– Ойбай, жөйіттер ұстап алса, қайтемін?

– Сені ұстаса, біз бірден шабуылдаймыз.

Шөңгібай жүрексініп тұр. Бірақ серіктері қоймай, ақыры көндірді. Дуалдан асып түскен ол, көп кешікпей бері секірді.

– Мұнда ит түгілі, тірі пенде көрінбейді. Үйге жақындап барып, ішке құлақ түрдім. Ешқандай дыбыс естілмейді.

– Ол пәлелер сен қашып кеткен соң бұл жерден көшіп кеткен болды ғой, – деді Срайыл. – Мейлі, не де болса ішке түсіп көрейік. Аулаға түскенде бір-бірімізден алшақтау жүрейік. Әлде қандай жағдай бола қалса, бір-бірімізге көмектесуіміз оңай.

Бәрі дуалдан асып, ішке түсті. Қолдарындағы таяқтарын оңтайлап, үйге жақындады. Қараман сыртқы есікті тартып еді, ол бекем тұр. Тағы тартты. Іштен қатты байланыпты. Одан соң оны дүрсілдете ұрды. Аздан соң іш жақтан дауыс шықты:

- Кім-ей, бұл?
- Біз.
- Біздің кім?
- Есікті ашсайшы. Сосын көресің.

Есік жанындағы тесіктен іште жылт етіп жанған шырақ жарығы көрінді. Шырақ жаққан кісі жақындап келіп, жарығын тесікке тақады. Балалардың Қараманнан басқалары дуалға жабысып-жабысып тұра қалысты. Іштегі кісі Қараманды ғана көрді.

– Неғылған адамсың? Дарбаза жабық еді. Әуілге қалай кірдің?

– Хикмәттің інісімін ғой.

– Қай Хикмәт, анада өлген Хикмәттің бе? Оның інісі жоқ сияқты еді?

– Неге жоқ еді? Осы үйге бұрын талай келгенмін.

Ана кісі шырағын тесік дершесіне қойды да, есіктің байлауын шешті. Ол байлауды шешіп жатқанда, Қараман Артыққа сыбырлап үлгерді.

– Сендер қазір үйге кірмей, тұра тұрыңар. Есікті шалқасынан ашқан кісі:

– Кел, кір. Түннің жарымында қайдан жүрсің? – деп ары бұрылды.

Қараман ішке кірді. Кірген кезде-ақ байқады, анау кісі қартан адам екен. Еңкейген жүріспен дершеге қалдырған шырақты қолына алып, арғы бөлмеге кетті. Соңынан ерген Қараман ойланып келе жатыр. «Апыр-ау, бұл кісі неге маған сене салды? Түріме де қарамады. Әлде бұл жерден жөйіттер шынымен кетіп қалған ба?»

Еңкіш шалға ерген бұл өзіне таныс екі бөлмеден өтіп, былтыр өзі Хикмәтті сойып кеткен үлкен тамға енді. Там ішінде екі адам жатыр.

– Кім келген? – деді олардың бірі басын көтеріп.

– «Хикмәттің інісімін» дейді. Атын да сұраған жоқпын, – деген шал күрк-күрк жөтелді.

– Хикмәттің інісі жоқ еді ғой. Өй, мынау жап-жас бала ғой, – деп онысы ұшып тұрды да көздерін уқалап-уқалап алды. – Әй, сен, қақбас шал. Жаңа мені неге оятпадың? Неге кіргізесің үйге кім көрінгенді? Әй, бала, кімсің?

Қараман шырақ жарығы әлсіз болса да, оны анық таныды. Былтырғы өзін қорлаған қызметшілердің бірі. Бұл шалға ілескенде сойыл іспеттес таяғын артына жасырып келген. Анау өңмендеп өзіне жақындай бергенде таяғымен қақ мандайынан қойып жіберді. Ол мандайын қос қолдап ұстап, отыра кетті. Қараман тағы бір рет аямай ұрды. Осы сәт көрпеді жатқан екінші біреуі тұра берген. Бұл шалды итеріп жіберіп, тұрмаққа әрекеттенген оны таяқпен төмпештеді. Төмпештеп жатқанда Срайыл мен Шөңгібай жүгіріп келді.

– Не болды, Қараман? Бұлар шынымен жөйіттер ме екен?

– Солар, солар. Сендер де ұрыңдар аямай. Аяқтарынан ұрыңдар. Жүре алмай қалсын.

Жөйіттерді олар да аямай соққылай бастады. Сілтеген таяқтары шалға да тиіп жатты. Шал айқайға басты:

– Тоқтат... Тоқтатыңдар! Бұларың не-ей?!

– «Бұларың не» дейді тағы. Сендердікі не? Қайда менің достарым? Сен сүмелек, мені таныдың ба? – деп Қараман аяғының астына сұлағанның басына бір тепті.

Әбден таяқталып, зорға дем алып жатқан анау көзін ашып бұған қарады.

– Таныдың ба мені?

Жөйіт мұны енді есіне түсірді-ау, әсті. «Ым-мм» деп тістене қиналды.

– Достарым қайда?

– Олар бұл жерде емес. Оларды Шорастар басқа жерге әкетіп қалған.

– Қайда?

– Қашғартепеге.

– Ол қай жақта?

– Осы жерден алыс емес, Қыбырайдың жолында.

– Саған сенеді деймісің мені? Шөңгібай, жіп тап та, байла екеуін. Айтпақшы, үшеуіңнен басқа мұнда ешкім жоқ па? Зынданда кім бар?

– Зынданда басқа үш бала бар.

– Сен, шал, бізді зынданға бастап барасың!

Қай жерден тапқаны белгісіз, Шөңгібай бір буда қыларқан тауып келді. Онымен анау екеуін шандып тастады.

– Срайыл, Жүсіпті шақыр. Ол мыналарды қарауылдап отырсын. Қалғандарымыз мына шалды алдымызға алып, зынданға түсейік. – Бөлмеде тағы бір шырақ бар екен. Қараман оны тұтатып, шалдың қолына берді: – Баста зынданға!

Шалды алдарына салған төртеу үйден шығып, зынданға кіре беріс есікке келгенде:

– Қараман, сыртта жалғыз Жүсіпті қалдырып, үшеуіміз мұнда кіріп кеткеніміз болмас. Басқа жөйіттер келіп қап жүрсе, оп-оңай қолға түсеміз. Осы жерде тағы біреуіміз қалайық, – деді Срайыл.

– Онда сен қал.

– Жоқ. Мен зындан ішін көргім келеді. Шөңгібай қалсын.

– Қалуға келісесің бе, Шөңгібай?

– Мейлі, қалайын.

– Егер бірдеңе бола қалса, қатты айқайла. Айқайың зындан ішіне анық жетеді.

Қалғандары ішке кірді. Біраз жүрген соң баспалдақпен төмен түсті. Одан соң кең дәліз басталды.

– Туһ, мына жердің қорқыныштысын-ай... Қараман, сендер мұнда қалай қорықпай жаттыңдар? – деп таңданды Срайыл.

– Басыңа түскен соң жатпауға амалың бар ма. Аздан кейін кең дәліз түбіндегі бірінші апанға жетті.

– Әй, шал, жарықты мына апанға түсір!

Шал Қараманның айтқанын орындады. Апан түбінде екі көзі жылтырап бір бала отыр. Бұларды көргенде зәре-құты қалмады білем, етпетінен жата кетіп, солқылдап жылай бастады. Оның аяқ-қолдары, мойны байлаулы.

– Қорықпа, бауырым. Көтер басыңды. Біз сендерді құтқаруға келдік. Баланың түрін көрген Срайыл мен Артық сөз айта алмай тұр. Қараманның кеше айтқандарына енді көздері жеткендей,

қайта-қайта «ой, ой» деп бастарын шайқап қояды. – Босат баланы!

Қараман шалдың арқасынан бір түртті де, оның қолындағы шырақты алды. Шал бүкшендеп жүріп, баланың байлауын шешті. Байлаудан босанған бала тұрайын демеді. Тіпті басын да көтермей, әлі етпеттеп жатыр.

– Сорлының жүрегі әбден ұшып қалған ғой. Бізге сенбей жатыр. – Қараман балаға жақындады: – Тұра ғой орныңнан. Біз саған тимейміз, шын айтам. Тұр деймін енді.

Анау қозғалған жоқ. Ол қозғалмағасын, Қараман қолтығынан көтеріп тұрғызбақ болды. Дір-дір еткен бала Қараманның аяғына жабыса кетті.

– Көкетай, өлтіре көрмеңізші! Көкетай, жалынамын. Үйге жіберіңізші мені! Апамды әбден сағындым, – деп еңкілдеп берді.

– Сені өлтірмейміз, бауырым. Біз жөйіт емеспіз. Тұр да, бізге ілес. Қазір қалған балаларды босатамыз да, сыртқа шығамыз. Одан соң апана барасың.

– Шынымен өлтірмейсіз бе? Шын айтасыз ба?

– Бізге қарашы. Біз жөйіттерге ұқсаймыз ба?

Бала орнынан тұрып, бұларға алақ-жұлақ қарады. Өзінің түрі тым жас. Он бір-он екілердегі балаға ұқсайды. Байлаудан босаған білектері мен мойнын уқалап тұрды.

– Сіздер кімсіздер?

– Кейін білесің, кім екенімізді. Ал қазір бізбен бірге жүр. Қалған балаларды босатайық. Артық, ана шалды мықтап ұстап ал.

Қараман дәліз дуалын жағалай жүріп, екінші апанға жетті. Бұл апанда анада өзі жатқан. Апан шетінде итаяқ секілді ыдыс жатыр. Оны да таныды. Осы ыдыстан талай тамақ ішкен. Шырақ жарығын арғы жаққа түсіріп еді, апан түбінде бүрісіп бір бала жатыр. Бала селт етпейді. Қараман дауыстап дыбыс берді. Анау бәрібір қимыл көрсетпеді. Содан оған жақындап иығынан түртті. Бала сонда да қынқ демеді.

– Бұл бала соңғы кездері қатты ауырып жатыр еді. Сірә, өліп қалған-ау, – деді жөйіт шал.

Қараман енді байқады. Бала шынында жансыз жатыр екен. Ал мынау жөйіттің әлгі сөзді жайбарақат айтқанына қатты ашуы келді. Сол ашудан оған қалайша тез жетіп келгенін өзі де байқамады.

– Хайуан, жөйіт, адамның өлгені – саған малдың өлгенімен бірдей ғой-ә? – деп басымен оны бір ұрып, шалқасынан түсірді.

Бұларға зорға ілесіп жүрген шал мына соққыға қайдан төтеп берсін. Жерге гүрс еткеннен-ақ демсіз қалды.

– Бұл кэртамыш осылай жата берсін. Жүріндер, үшінші баланы іздейік.

Үшінші апан өлген баланың апанына қарама-қарсы жерде екен. Ол бұларды көре салып, еңбектеп ары-бері қаша бастады. Тура байлаулы ит сияқты. Ары қашса да, бері қашса да арқан жібермейді. Ол да Қарамандарды жөйіттер деп ойласа керек.

– Тимендер, тимендер маған!

– Жылауынды тоқтат, бала. Саған тимейміз. Қайта сені босатуға келдік. Қазір өзіңді босатып, сыртқа шығарамыз.

Бала бәрібір сенбеді. Алдында жатқан ыдысты алып бұларға лақтырып жіберді. Бірақ байлаулы қолы оны алысқа, әрі қатты лақтыра алмады. Дегенмен ыдыс ұшып келіп, Артықтың аяғына тиді.

– Ой, әкеңнің... Бұған жақсылық жасайын деп жатсақ, бұл өзімізге қарсы шыққаны несі ей...

– Жә, тоқта. Аяғың сынып кеткен жоқ шығар. Мұның орнында сен болсаң, өзің де осылай істер едің, – деді Қараман.

Содан анаған небір жылы сөздерін айтып, байлаудан босатты. Байлаудан босаған соң ғана ол бұларға сенейін деді ме, бақыруын да, жылауын да қойып, икемге келді. Бірақ қанша уақыттан бері мынадай күйде жатқандықтан есі ауысып қалған ба, жоқ әлде, көзіне көрінген адамның бәрін жөйіт деп санау санасына орнығып қалған ба, әйтеуір, Қараманның сөзіне иіліп, моп-момақан болып тұрған ол, сәлден соң бар дауыспен айқайлап жіберіп, Артықты итеріп тастап, қап-қараңғы дәлізді бойлап жүгіре кетті.

– Е-е-ей, тоқта. Әй, қашпа деймін!.. Қап, ақымақ-ай. Енді шығатын есікті таба алса, мақұл.

– Қараман, «есікті таба алса мақұл» дейсің. Шыға берістегі Шөңгібайдың жанын алмаса болғаны ол, – деді Артық.

– Шөңгібай оған бой бере қоймас.

Бірінші босатқан баланың арқан аяқтарын қиып, қажап тастапты. Оны Срайыл қолтықтап алған. Төртеуі кері бұрылды. Алда Қараман. Одан соң Артық келе жатты. Сәл жүрген соң алдарынан біреудің қорылдаған дыбысы естілді. Бәрі тоқтай қалды.

– Зындан апандарында тағы біреу бар-ау деймін. Қараман жан-жаққа құлағын тосты.

– Бағана үйдегі жөйіт «Зынданда үш-ақ бала бар» деген жоқ па еді, – деді Артық та таңқалып.

– Ей бала. Зынданда қанша адам жатыр еді? Білмейтін бе едің? Анау «білмеймін» дегендей, иығын қомдады. Ал әлгі қорылдаған дыбыс осы сәт бірте-бірте басылды да, басқа бір қыр-қыр еткен дауысқа ұласты. Оның алдыңғы жақтан шығып тұрғанын балалар осы кезде ғана барып байқады.

– Тез жүріңдер!

Қараманның бұйрығы қысқа болды. Оның соңынан қалғандары да асыға басты. Алайда балалар ұзақ жүрмеді. Он шақты қадамнан кейін-ақ кілт тоқтады. Тоқтамай қайтсын. Жаңа ғана Қараман басынан бір ұрып, сілейтіп кеткен жөйіт шал, әлгіндегі қашқан баланың тамағынан сойып тастап, шапшыған қанын сорып, ішіп отыр. Бұл көріністі көргенде бұлардың үн шығаруға шамалары келмеді. Қараманның өн-бойы суып, жүрегі тас төбесіне шықты. Қорқыныштан емес, ананың соншалықты адамшылықтан тыс, жыртқыштыққа тән хайуандық әрекетінің көрінісінен. Жанындағыларға бірдеңе дегісі, айқайлағысы келген. Бірақ тілі күрмеліп, сөйлеуге келмеді. Ер жүрек Қараманның өзі мұндай күй кешкесін, басқалардың қандай жағдайда болғаны түсінікті ғой. Бәрі сілейіп қалыпты. Тек жаңа босанған бала ғана «иуу-ий» деп біртүрлі дыбыс шығарды да, тізерлеп отыра кетті. Оның осы дыбысынан Қараман селт етіп, қолындағы шырағын түсіріп ала жаздады. Алайда селт еткенімен, есін жия алмады. Бұның есін, тек бұның ғана емес, бәрінің есін анау қан ішкен жөйіт жидырды.

– Ә-ә, мені «ұрып, талдырып кеттік» деп ойладыңдар ма? Тапқан екенсіңдер. Жүгіріп келе жатқан мынаны шалып құлатып, бауыздап жібердім. Мен жөйіт емеспін бе, адамның қанын ішіп алсам күшейіп кететін. Енді алысып көріндерші менімен. Шеттеріңнен жайратып, бауыздап, қандарыңды ішейін.

Жаңа ғана зорға жүрген шал жас балаша орнынан атып тұрғанда, бұлардың бәріне сәл-пәл ес кіріп, артқа шегінді.

Шалдың қолында қайдан алғаны белгісіз, ұзын пышақ. Сірә, пышақ қонышында болса керек. Әйтпесе, көрдей қараңғы мына зындан ішінен оны қайдан таба қойсын. Пышақ жүзі шырақ жарығымен жалт-жұлт етеді.

Бағана Қарамандар зынданға таяқтарын тастамай кірген. Сәл артқа шегінген бұлар таяқтарын көлденең ұстап, шалға қарсы тұра қалысты. Қараман шырағын жерге қойып, таяғын қос қолдап сығымдады. Шал ығатын емес. Пышағын кезеніп, қарсы жүрді де, екі-үш қадамнан кейін тоқтады. Қараман оның жүзінен бағана жөйітті байқамаған еді. Енді байқаса, ол тура құбыжықтай екен. Мандайы тар. Екі бетінің сүйегі шығыңқы. Кем иек. Еріндері салпиған. Көздері қысық. Осындай көріксіз, сұрқия бетінің бәрі қан-қан. Анау сорлының қаны. Ол бұлардың әр қайсына кезек-кезек көз тастады.

– Мыналарды ертіп келіп жүген сен ғой-ә ? Сені бірінші өлтірейін.

Ол жақындай бергенде Қараман таяғымен салып жіберді. Таяқ тура басына тиді. Шынында қан ішіп алған жөйіт шал күшті боп кеткен бе, соққыны ауырсынған жоқ. Қайта:

– Бастан ұрдың-ә? Ұра бер, ұра бер. Мен бәрібір құламаймын. Қараман екінші рет таяғын құлаштай сермеді. Шал таяққа қолын тосты. Тосқанымен үлгере алмады. Таяқ тура құлақшекеден тиді. Бұл соққы оңай тимеді. Анау теңселіп кетті. Осы кезде Срайыл мен Артық та оны таяқтап берді. Қараман да ұрып жатыр. Жан-жақтан ұрған үш таяқ қойсын ба, шал жерге гүрс етті. Балалар ұруларын сонда да тоқтатпады. Ұрып жатыр, ұрып жатыр. Өңкей кепкен қарағаштан жасалған сойыл іспеттес таяқтардың соққысы оңай болушы ма еді, аздан соң шалдың бет-аузын қан жуып, дем шығаруға шамасы жетпеді.

– Енді өлген шығар. Найсап, қан ішкен соң құтырынып шыға келгенін қарашы.

Срайыл мен Артық та ұруды тоқтатты. Қараман жердегі шырақты қолына дереу алды.

– Жатқандардың ешқайсына енді қарамаңдар. Шошып қап жүрерсіңдер. Тез шығайық сыртқа.

– Өй, мына бала кім? Шал қайда? – деді шыға берісте бұларды күтіп тұрған Шөңгібай.

– Шал өлді. Жүріңдер, енді анау үйдегілерді де әбден таяқтап, тастап кетейік. Өлсе өлер, өлмесе қалар...

– Ей-ей, Қараман, тоқта! Олардың біреуін ұрмай, өзімізбен бірге ала жүрейік. Есімбектер жатқан жерді көрсетсін де. Бұларсыз қалай табамыз оларды?

– Иә, дұрыс айтасың, Срайыл. Мен қызбалықпен бұл жағын ойламаппын. Біреуін сілейте соғып тастайық та, біреуін ертіп кетейік. Айтпақшы, Шөңгібай, бұл жақта бәрі тыныш па?

– Сыртта бәрі тыныш қой. Ал зынданда не көрдіңдер? Айтсаңдаршы.

– Не көргенімізді кейін естисің. Тез-тез қимылдап, таң атпай, Есімбектерді тауып алайық

Серіктерінің аман-сау екендіктерін көргенде Жүсіп қуанып кетті.

– Өй, сендер кешіккен сайын жаным қалмай отыр еді. Келгендерің қандай жақсы болды. Зынданнан бір-ақ бала алып шыққаныңдар ма? Мыналар үшеу деген сияқты еді.

– Не болғанын кейін айтамыз. Қазірше мыналармен сөйлесу керек болып тұр. Әй, жөйіттер, қайсысың бізді Қашғартепеге ертіп барасыңдар?

– Менің түнде көзім жақсы көрмейді. Мынау барсын, – деді төр жақтағысы жанындағысын иегімен нұсқап.

– Жолды жақсы білесің бе? – деді Қараман оған.

– Білем ғой.

– Жүсіп, мұның байлауын шеш. Бірақ қолын босатпа.

Жүсіп Қараманның бұйрығын тез орындап, жөйітті тұрғызды. Ал екіншісін Қараман, Срайыл, Артық үшеуі жабылып таяқтарымен сабап берді. Таяқталған жөйіт алдында қатты

айқайлағанымен, артынша үні өшті. Бәлкім үні біржолата өшкен шығар. Бұлар оны тексермеді. Әйтеуір, ол қандала болған күйінде сұлап қала берді.

– Егер сен, қазір бізді алдап, басқа жаққа апаратын болсаң, осылай ұрып, айдалаға тастап кетеміз. Сол үшін Қашғартепеге тура апар!

– Апарам, тура Қашғартепеге апарам, – деді жаны қалмаған жөйіт сорлы.

– Атың кім сенің?

– Пайзуқ.

– Ал Пайзуқ, баста бізді!

Жөйіттердің үйінен шыққан топ Пайзуқтың көрсетуімен Сіргелінің шығыс жағына қарай жүрді. Сіргеліден шыға бергенде:

– Тоқтаңдаршы. Мына баланы ақсандатып қалай алып жүреміз? Осында тастап кетпесек болмайды-ау, – деді Срайыл.

Қараман оның атын зындан ішінде сұрап алған-ды. Срайыл жаңағыны айтқанда оған қарады:

– Құдайберген, осында қалып, анау ағаштың түбінде отырып бізді күтсең, қорықпайсың ба?

– Ойбай, қорқам. Жөйіттер тағы ұстап алса қайтемін.

– Сені жөйіттер қашан ұстап еді?

– Анығын білмеймін. Олар мені ұстағанда жерде әлі қар бар еді.

– Мұны қай уақытта ұстағанын анық білмеймін, – деп шап етті Пайзуқ. – Мұны Шорас пен Айтолы Шорсудағы базардан ұстап алып келген деп естігем. Бұл баланың зынданда жатқанына алпыс күндей болып қалды-ау.

– Сен, қанша баланы қай жерде һәм қашан ұстағандарыңды кейін айтарсың. Ондай жауапты алармын әлі сендерден. Ал қазір үніңді өшіріп тұр. Құдайберген, бізбен бірге жүре беруге шыдайсың ба?

– Шыдаймын, шыдаймын.

– Онда жүре бер.

Теп-тегіс даламен шамасы бір сағаттай жүргеннен кейін бұлардың алдарынан қарауытқан бірнеше төбелер көрінді. Батып бара жатқан айдың күңгірт жарығы төбелердің қандай

екендіктерін байқатпай тұр. Былай қарасаң, олар әшейін төбелер сияқты. Олар анадай жерден көрінгенде Пайзуқ тоқтай қалды:

– Қашғартепе деген төбелер осылар. Анау ортада биіктеу көрінген төбенің асты үңгір. Онда үңгір бар екенін ары-бері жол кезген жүргіншілер байқай бермейді. Әрі бұл жер жол үсті емес. Кейде таудан шаһарға, болмаса шаһардан тауға осы төте жолмен бірлі-жарымды жолаушылар өтетін болса, Шорастың адамдары оларды аман жібермейді. Төбе астында қабат-қабат үңгірлер көп. Бұл біздің ата-бабаларымыздың құпия мекені. Біз де мұны құпия ұстаймыз. Бұл жерге біздің адамдар тек түнде келеді. Ал қыста, жерде қар болғандықтан, мұнда тегі келмейміз. Себебі қарға түскен із бізді әшкерелеп қояды. Қойшы, оның бәрін айтып не керек. Анау үлкен төбенің үстіне шықсаңдар, бір адам емін-еркін кіріп-шығатындай тесік бар. Тесік үстіне шөп байланған қақпақпен жабылған. Аса зер салып қарамаса, қақпақты байқау қиын. Ал төбенің төрт қабырғасында суыр ініндей төрт тесік бар. Былай қараған адам оны ін деп ойлауы мүмкін. Бірақ олар індер емес. Сол тесіктер арқылы ішке ауа кіріп тұрады. Әрі іште отырған адам сыртты бақылап отырады. Ал Қашғартепені, үңгірдің қай төбеде екенін көрсеттім ғой. Енді мені жіберетін шығарсыңдар. Алдамағанымды көрдіңдер.

– Сен әлі үңгірді көрсеткен жоқсың. Ал біз оны әлі көрген жоқпыз. Алдымен сол жерге апар. Бізді үңгірге түсір. Одан соң достарымызды құтқарайық. Содан кейін ғана өзінді азат етеміз.

Қараманның сөзіне жөйіт ештеңе дей алмай қатты күрсінді.

– Өкпең түскірдің сонша күрсінуін қара, – деді Срайыл.

– Үңгірде қазір кімдер бар?

– Шорас пен Айтолы бүгін үйге келмеді. Олар осында. Олардан басқа тағы үш жігіт бар. Үңгірді күнде үш-үштен жігіттер ауысып күзетеді.

– Ұсталған адамдарды үңгірдің қай жеріне қамайды?

– Ең астына.

– Үңгірге түсу үшін тек төбедегі тесік арқылы ғана кіру керек дейсің-ә. Басқа жол жоқ па?

– Айттым ғой «басқа жол жоқ» деп.

– Жарайды. Оған кірудің амалын өзіміз табармыз. Енді керегің жоқ сенің. Бірақ аман кетемін деп ойлама. Қазір өзінді өлтіріп, осында тастап кетеміз.

– Не үшін өлтіресіңдер мені, көкем-ау. Айтқандарыңның бәрін істедім ғой, – деп жөйіт дір-дір етті.

– Шыныңды айтпағаның үшін.

– Басқа қандай шындық керек?

Жөйіт жыларман хәлге жетті. Қараман таяғымен оның ішінен нұқып-нұқып жіберді.

– Ал, жігіттер таяқтайық мұны. Тек басынан ғана ұрыңдар. Жоқ, бірінші аузынан ұрып, тістерін сындырайық. Айқайлауға шамасы келмей қалсын.

Жүсіп пен Шөңгібай таяқтарын оңтайлап, жөйітке жақындады. Осы жолы өзінің өлетініне көзі жетті ме, ол:

– Қараман, тоқтатмыналарыңды. Енді есіметүсті. Төбедегіден басқа үңгірге кіретін тағы бір жол бар. Соны көрсетейін, – деді.

– Аһ, сұм жөйіт, тағы нең бар есіңе түспей тұрған? Қашғартепені көрдік. Енді бізге сені өлтіре салу түк емес. Жаңағы айтқан жолың қай жерде?

– Қазір көрсетемін. Тек өлтіре көрмендерші.

Пайзұқ топты ортадағы дәу төбенің етегіне ертіп келді. Мұнда келгесін, бір жерді айналшықтап көп жүрді.

– Міне, тесік осы жерде болуы керек. Қайсында кеуірт бар? Жағыңдаршы. Тап басып, таба алмай тұрмын.

Срайыл кеуірт тұтатты. Пайзұқ тұрған жерін бір-екі тепкілеп еді, аяқ астынан дүңкілдеген дыбыс шықты.

– Қақпақ осы. Үстіне шөп төселген.

Жаңа ғана өскен көк шөптердің арасында, шынында, ескі мышқырт жатыр. Қақпақ үстіне төселген шөп сол болса керек. Оны көрген Срайыл сөйледі:

– Біз бәріміз аңқаумыз, Қараман. Сен мына жөйіттің үңгірге кіретін тағы бір жолдың білетіндігін қайдан сездің?

– Мұндай апанға кіретін жолдың біреу-ақ еместігін ақылы бар адам бірден сезуі керек қой. Оның үстіне жөйіттер төбе басына үнемі еңтігіп шығып жүреді деймісің. Қой, енді үңгірге

кіруге әрекеттенейік. Пайзұқ, аш қақпақты. Ішкі жолы қандай үңгірдің?

– Төбеден түссең баспалдақты жол бар. Ал мұндағы жолда біраз жерге дейін бір кісі еңкейіп қана жүре алады. Ары қарай үңгір кең.

– Кіре берісті ешкім қарауылдамай ма?

– Іштегілер үңгірге бөтен адам кіре қояды деп ойламайды. Бірақ қақпақты іштен байлап қояды.

– Онда мұны қалай ашамыз?

– Бағаналы бері осы жайлы сұрамай тұрсындар ғой. Қақпақтың сыртында ілгек те жоқ. Іштегі байлау қақпақты көтертпейді. Үңгірге кіру үшін тек қақпақтың жанын қазудан басқа амал жоқ.

– Төбедегі қақпақты да аша алмаймыз ба?

– Ол да іштен байланады.

Бұдан кейін балалар жерді немен қазуды ойласып, біраз сөйлесті. Күрек-кетпенсіз ештеңе істей алмайтындықтарын ұққан Қараман:

– Құрал-саймандарды қайдан аламыз енді? – деді.

– Үйге қайта барудан басқа шара жоқ, – деді Пайзұқ.

– Немене, «бізге түні бойы екі ортаны жол қылындар» деймісің? – деп кіжіне сөйледі Срайыл оған қарап.

– Сіргеліге қайта барып келгенше таң атар. Одан да мына қақпақтың үстіндегі шөпті тазалайық. Пайзұқ, қақпақ ағаштан жасалғанба?

– Иә, Қараман, қақпақ жонылған ағаштан жасалған.

– Олай болса, бір әрекет жасап көрейік.

Балалар қақпақты шөптен тазартты. Ол бір-біріне қиюластыра жапсырылған жонылған ағаштардан құралған екен. Қараман кеуірт жағып, ағаштар арасындағы сызаттардың қандай екенін байқады. Сызаттар арасына пышақ жүзі емін-еркін кірерліктей екен.

– Сіргеліге барып күрек іздеп әуре болғанша, қақпақ ағаштарын пышақпен жонғанымыз оңай. Қол сиярлықтай тесік ойып алсақ, іштегі жіпті қиюға болады.

Қараман сызат арасына қанжарын сұғып, ағаштарды жона бастады. Қақпақ ағашын бір пышақпен балалар кезек-кезек жонып, әп-сәтте әжептәуір тесік жасады. Срайыл тесіктен ішке қол сұғып, ілгекке байланған жіпті қиып, қақпақты көтерді.

- Пайзұқ, сенің адамдарың жатқан үңгірге дейін қанша жер?
- Азғантай ғана жер жүреміз.

– Алда Срайыл екеуміз жүреміз. Артта Жүсіп пен Шөңгібай Пайзұқты ортаға алып жүрсін. Құдайберген, осында қал. Біз келгенше қорықпайтын шығарсың.

Құдайберген басын изеді. Ал Қараман бастаған балалар Пайзұқты ортаға алып ішке кірді. Үңгір іші тастай қараңғы. Алда Қараман еңкейіп ақырын жүріп отырды. Жол не төменге, не жоғарыға шықпайтын түп-түзу екен. Бір кезде алдыңғы жақтан жылытыраған от көрінді.

- Бұл не от?
- Шырақ қой, – деді Пайзұқ.
- Шөңгібай, егер Пайзұқ айқайлап, серіктеріне хабар беретіндей болса, жон арқасына пышақ сұғып ал.
- Е-е, Қараман, маған айқайлап не көрініпті.
- Жай сөйле. Серіктеріңнің бәрі бір жерде жата ма?
- Әлбетте.

– Бізді көрдің ғой, ештеңеден тайынбаймыз. Егер алдасаң, өлдім дей бер. Дыбыстарыңды білдірмей жүріңдер.

Алға жүрген сайын үңгір іші кеңейе берді. Шыраққа жақындаған кезде үңгір ішінде бойларын тіктеп алуға мүмкіндік туды. Ал шырақ тұрған жер кең бөлме екен. Бөлме табанына құрғақ шөп төселініпті. Шөпке жайылған тулақтар үстінде бес адам қатарынан ұйықтап жатыр.

– Жүсіп, Пайзұқты ұстап тұр, – деп сыбырлады Қараман. – Қалғандарымыз мыналарды жатқан жерлерінде сілейтіп салайық.

Осыны айтты да, бергі шеттегінің басына таяғымен бір қойды. Срайылдар да секіріп келіп, қалғандарын төбелей берді. Алғашқы соққы жөнді тимеді ме жөйіттер айқайлап, бастарын көтермек болды. Алайда кейінгі соққылардан соң үн шығаруға шамалары келмеді.

Ал, балалар олардың өлгендеріне қарамай, әбден сабалады. Таяқ соққылары тек бастарына тиген соң не оңсын, бұлар ұруларын тоқтатқанда жөйіттердің бір де бірі дем шығармай жатты.

– Пайзұқ, Есімбектер қай жерде?

– Астыңғы үңгірде.

– Шөңгібай, Жүсіп, осында қалыңдар. Мыналардың біреуі ес жинай бастаса, өлтіре соққылаңдар. Ал Пайзұқ, сен баста бізді астыңғы үңгірге. Айтпақшы, мұнда басқа шырақ бар ма?

– Анау дуалдағы дершелер шыраққа толы.

Срайыл үңгір қабырғаларындағы дершелерде тізілген шырақтың бірін алып тұтатты. Бөлме іші одан бетер жарықтанды, Оң жақтан қарауытып апан аузы көрінді. Пайзұқ ешкімнің бұйрығын күтпей-ақ, сол апанға қарай жүрді. Оның ойын түсінген балалар үн-түнсіз соңынан ерді. Апанның ішкі жиегінде қолмен тегістеліп жасалған баспалдақ бар екен. Кісі бойындай тереңіректе тағы бір үлкен үңгір бар екен. Үңгірдің қаншалықты кең екендігін балалар байқай алмады. Сәл жүрген соң Пайзұқ айтты:

– Тағы төменге түсеміз. Жарықты мұнда түсіріңдер.

Срайыл ол көрсеткен жерге жарық түсіріп еді, тура әлгіндей баспалдағы бар апанды көрді. Топырлап төменге түсті. Астыңғы қабаттағы үңгірлер де кең екен. Пайзұқ балаларды үңгірдің бір шетіндегі үш шұңқырға ертіп келді. Үш шұңқырда екі-екіден адам жатыр. Шеттегіде әйелдер екен. Бәрінің қолдары, мойындары байлаулы. Топырлап келген бұларды көргенде әйелдің бірі шыңғырып жіберді. Екіншісі де оның бұтының арасына басын тығып, сыңси бастады.

– Есімбек, Сәйді, қайдасыңдар?

Жауап жоқ. Қараман айқайлап жүріп, әр шұңқырға жарықты бір түсірді. Арғы жақтағы шұңқырда бір-біріне арқаларын сүйеп, бастарын төмен салбыратып отырғандардың бірі Есімбек болып шықты. Қараман оны әзер таныды. Оның екі жағы қушиып, көздері аларып кетіпті.

– Есімбек, мені таныдың ба? Қараманмын ғой.

Есімбек басын көтерді. Бірақ жауап бермеді. Құр сүлдері қалған ол, Қараманға мәліе қарап, үн қатпай отыр.

– Срайыл, мен шырақтарды ұстап тұрайын. Есімбекті шешіп, бері шығар. Бір оны емес, бәрін шеш.

Артық Пайзұқты ұстап тұрды да, Срайыл шұңқырға секіріп түсті.

– Есімбек, бұл мен ғой, Срайылмын. Біз сені босатуға келдік. Есімбек тағы селт етпеді. Құдды бір есалаң адамдай, Қараманға бір, Срайылға бір қарап, міз бақпай отыра берді. Тіпті ол жанында адам тұр-ау деп те ойламады.

Оның бұлайша мәңгүрт күйде тұрғанына таңырқаған Срайыл:

– Есімбек, Есімбек есінді жисайшы. Келіп тұрған мен, жоқ бәріміз, әне, анау Қараман, Артық... Ана жақта Шөңгібай мен Жүсіп бар. Жақсылап қарашы бізге, – деп оның жағасынан ұстап сілкіді.

Есімбек бәрібір есін жимады. Сол мәңгүрт қалпы. Мұрынбоғы аққан күйі жан-жағына бей-берекет алақ-жұлақ етіп тұр. Оны өзіне келтіре алмаған Срайыл Қараманға қарады:

– Бұл неге жауап қатпайды? Әлде миы айналып қалған ба? Есімбектің мына халіне іші удай ашыған Қараман қолындағы таяқпен Пайзұқтың басына бір ұрып, шұңқырға құлатты. Досының кегі үшін осыдан басқа амал таппағандай.

– Срайыл, Есімбекті бері шығар. Жанындағы баланы да, анау екі әйелді де, бәрін, бәрін шығар. Кетеміз бұл жерден.

Есімбектен басқаларының естері сау екен. Мана ғана қорыққан әйелдер, бұлардың жөйіт еместіктеріне енді көздері жетіп, шұңқырдан атып-атып шықты. Тіпті біреуі келіп Қараманды құшақтап, жылап жіберді:

– Мың алғыс саған, бауырым, мың алғыс! Е, Құдай, бар екенсің-ау.

Екіншісі де еңіреп кеп Қараманға жабысты.

– Болды, болды, әпкелер. Жылауларыңды қойыңдар. Кетейік, енді бұл жерден. Артық, Есімбекті қолтықтап жүр.

Жаңа ғана апандардан босағандар көптен бері байлаулы жатқандықтан ба, аяқтарын эзер басады. Есімбек тіпті жүре алмайтындай халге жетіпті. Оны Артық пен Срайыл мойындарына

асып, сүйретіп алды. Бұлар шұңқырдан сәл ұзай бергенде, арт жақтан Пайзұқтың дауысы естілді.

– Айналайындар-ау, тоқтандаршы. Қалдырмандаршы мені, бұл жерде. Сендерге әлі көмегім болатын шығар.

Оның айқайына бәрі кілт тоқтасты. Пайзұқ әп-сәтте қастарына келді.

– Срайыл, мына сұмды ұрып-ұрып кетуді ойламаппыз ғой. Есімбектің мына ахуалын көргенде сыртқа тезірек шығудан басқа миыма ештеңе келмепті. Есімбекті жібере тұрындар. Үшеулеп таяқтайық. Мыналардың осындай күйге түсуіне мұның да қатысы бар.

– Тоқта, Қараман, тоқта! Осы үңгірде бір уыс алтын һәм бірталай пұл жасырулы. Соларды тауып берсем өлтірмейсіңдер ме? – деді Пайзұқ дірілдеп.

– Сенің алдауыңа сенеді деймісің мені. Мұнда алтын мен пұл болса, бағана неге айтпайсың? «Бізбен бірге қалайда далаға шығып алсам» деп тұрсың ғой? «Алтын ана жерде, мына жерде» деп әшейін бізді алдап, кеңін қашып кетуді ойлап тұрғаныңды мен сезбейді деймісің.

– Рас, рас айтам, Қараман. Ешқандай алдамаймын. Керек десең, аяғыңды сүйіп, құлың болайын. Алтын мен пұлды өзім көрсетемін.

– Олар қай жерде?

– Анау Шорастар жатқан жерде.

– Алтынды олар білетін бе еді?

– Шорас қана біледі.

– Әйда, жүр! Көрсет оларды. Әй, тоқта, мына Есімбекті арқалап ал!

– Е, бәсе, осыған арқалатып қояйық та, – деді Артық.

– Арқалайын, арқалайын, – деді Пайзұқ өзінің тірі қалатынына қуанып. – Бірақ Қараман, айтшы, алтын мен пұлды тауып берсем, өлтірмейсің ғой-ә?

– Алдымен сөзіңнің растығына көз жеткізіп алайық та. Алайда жалған айтқан болсаң, өлімнен құтылу жоқ саған.

– Айттым ғой, «алтын мен пұл бар» деп. Оларды тауып беремін. Мына баланы шаһарға дейін көтеріп апарам.

– Бұл Есімбекті осылай арқалап жүрсін. Артық, Срайыл, сендер бұның бірің алдында, бірің артында жүріп отырыңдар.

– Қараман, мақұл, Пайзұқ Есімбекті көтерсін. Ал біз бір нәрсені тағы ұмытып бара жатырмыз. Сәйді қайда? Оны неге іздемейміз? Бұл үңгірдің тағы бір шетінде адамдар бар шығар, – деді Артық.

– Оппа... Есімбектің адам танымастай түрін көріп, абдырап қалғаннан соң, шынында, басқа нәрселердің бәрін ұмытыппын ғой. Масқара, Сәйдіні естен шығарғанымыз қалай? Ей, Пайзұқ, тоқта! Үңгірдің басқа жерлерінде адамдар бар ма? Біздің тағы бір досымыз көрінбейді.

– Үңгірде осылардан басқа ешкім жоқ.

– Мен білем, мұнда осы алтауымыздан басқа жан жоқ, – деді әйелдің бірі Пайзұқтың сөзін қостап. Сосын Есімбекті көрсетті: – Мына баланың жанында осы сияқты ұзын біреу бар еді. Аанада оны жөйіттер әкетіп қалған.

– Пайзұқ, түсір Есімбекті. Сендер Сәйді деген баланы қайда жібердіңдер?

– Біз мұнда қамалған адамдардың аттарын сұрамаймыз ғой. Осыдан екі айдай бұрын «Құраба» мейрамында осы жердегі бір баланы жеп қойғанбыз. Жо-жоқ, оны жеуге мен қатыспағанмын. Шорастар жеген. Мен онда Пскент жақта едім.

Пайзұқтың даусында діріл бар. Тағы қорқып кеткен сияқты. Қараман болса оған да, достарына да не айтарын білмей, үнсіз тұр. «Сәйдінің ұзын екені рас. Мына әйелдің айтып тұрғаны сол Сәйді болса керек. Бірақ кім біледі, жөйіттердің қолына түсетін балалардың ішінде ұзын бойлысы аз болмайтын шығар. Дегенмен оны жөйіттер жеп қоймаса, осында болуы тиіс еді. Демек, ол жазған ендігі жоқ»...

Қараман Сәйдіні өлімге қиады. «Пайзұқты тағы біраз қинап көрсем бе екен? Бәлкім мына үңгірде адамдар қамалатын басқа да апандары бар шығар».

– Пайзұқ!

Қараманның үңгірді жаңғыртып жіберген қатқыл даусынан айналадағылардың бәрі селт етті. Тіпті бағаналы бері мәңгүрт

кейіпте келе жатқан Есімбек те дір етіп, бұған қарады. Алайда оның мұнысын жанындағылар сезбеді.

– Пайзұқ! Сенің алтыныңның да, пұлыңның да бізге қажеті жоқ. Мен сені өлтіруді ұйғардым. Қане, жігіттер, қоршандар бұны.

Срайыл мен Артық таяқтарын көтеріп, Пайзұқты ұруға дайындалды. Осы кезде Есімбек:

– Қараман, Қараман... – деп міңгірледі.

Пайзұқты сабап тастауға дайындалып, дыбыс шығармай тұрғандардың бәрі оның сөйлегенін анық есітті.

– Үйбай-ау, мына бала сөйлеп кетті ғой, – деді әйелдердің бірі. Артық оған жетіп барды.

– Есімбек, Есімбек тағы сөйлеші. «Қараман» дедің бе?

Мана Срайыл шырақты бір әйелдің қолына беріп қойған еді. Сол шырақтың жарығы Пайзұқтың бетіне жарқырап түсіп тұрған. Есімбек өзіне жетіп келген Артыққа бір қарады.

– Сені танимын ғой. Сен Артық емессің бе? Мынау жөйіт анада Сәйдіні бауыздап, менің көзімше қанын ішкен, – деді апанық сөйлеп.

Оның табан астында қалай сөйлеп кеткеніне ой жібермеген балалар, жаңағы сөзіне қызынып кетті. Ойлары – Сәйді үшін кек алу болды ма, кім білген:

– Есімбек, Сәйдіні сойған тура осы жөйіт пе?

– Мұны танып тұрсың ба? Басқа біреумен шатастырған жоқпысың?

– Анықтап қарашы, соның өзі ме? – деп жан-жақтан сұрақ жаудырды.

Есімбек Пайзұқтан көзін алмай тұр.

– Осы, осы. Анық танып тұрмын.

Өзінің енді ажалдан құтылмасын білді ме, Пайзұқ атылып кеп, шырақ ұстаған әйелге жабысты. Жабысты да, шырақты оның қолынан тартып алып, жерге бір ұрды. Шырақ лып етіп сөнді. Айналаны лезде көрдей қараңғылық басты. Осы мезет Артықтың «ойбай» деген дауысы шықты.

– Ей, ей, Артық не болды? Жаңағы сұм жөйіт қайда кетті? – деп Қараман жан-жағын қарманды. Сөйтіп тұрғанда Срайылдың үні естілді.

– Ойбай, кім-ей, мені ұрған?

– Пайзұқ қой, бізді ұрған. Ол менің таяғымды тартып алды. Енді абайландар, – деп айқайлады Артық.

– Кеуірт, кеуірт кімде бар?

– Менде болуы керек еді, қайда кетті пәле? Е, таптым міне. Срайыл жарқ еткізіп кеуіртті жақты.

– Шырақты жақ. Тез бол! Пайзұқ қайда?

Срайыл анадай жердегі шырақты көтеріп, тұтатты. Пайзұқ жоқ. Өлгінде ғана байлаудан босанған адамдардың Есімбектен басқасы бастарын қолдарымен жауып, жерде жатыр. Сірә, Артық пен Срайылдың айқайларынан үрейленіп кетсе керек.

– Сұм Пайзұқ лезде жасырынып үлгерген бе?

– Шынында, Қараман, ол демде қай жаққа зу ете қалды? Шырақ жалп етіп сөнгенде қолымнан таяғымды жұлып алды да, онымен арқама салып жіберді.

– Срайыл, сенің қай жеріңнен ұрды?

– Таяқ иығыма тиді. Басыма тимегеніне шүкір. Өй, мыналар неғып жатыр жерде? Тұрындар-ей!

Жатқандар бір-бірлеп тұра бастады.

– Ессіз қалғыр, «жөйіттер бәрімізді тағы ұстап алып қала ма» деп жанымның қалмағанын қарашы. Жүріңдерші, кетейік бұл жерден тезірек.

– Иә, енді болмаса жүрегіміз ұшатын шығар, – деді әйелдер. Есімбектің мана сөйлегені енді есіне түскен Қараман бұған қарады.

– Есімбек, сен жаңа сөйлеп кеттің-ә?

– Иә.

– Міне, жігіт! Жарайсың!

Қараман оны құшақтай алды. Артық пен Срайыл да оған жабысты. Өздерінің әлі де қауіпті жерде екендіктерін бір сәт ұмытқан балалар Есімбекті құшақтап, айқайласып мәз болды. Аздан кейін:

– Өздігіңнен жүре аласың ба? – деп сұрады Қараман одан.

– Аяқтарым бастырмайды.

– Оқасы жоқ. Өзіміз көтеріп жүреміз. Шаһарға барған соң тәуіп шақырып, аяқтарыңды жазып аламыз.

– Осы жөйіттерге сол тәуіптер арқылы тап болған жоқ па едіңдер.

Қараман Артықтың сөзіне жауап бермеген күйі жанындағы әйелдерге бұрылды.

– Сіздердің аттарыңыз кім?

Оларды біліп алған соң еркектерге қарады. Еркектердің бәрі бағана өздері құралпы бозбалалар болып көрінген сияқты еді, енді бажайлап қараса, оның бірінің бойы қысқа болғанымен, тым ересек кісі екен. Ал біреуі отызды алқымдаған жігіт сықылды. «Бәлкім мына қапаста байлаулы күйде көп жатқандықтан жүнжіп, түсі үлкендеу болып көрінген шығар» деп ойлаған бұл, олардың жастары мен тұрақтарын сұрады. Расында ол екеуінің жастары өзі ойлағандай болып шықты. Үшіншісінің жасы он үште екен.

– Өзірше сіздерден басқа ештеңе сұрамаймын. Иә, сұрауға да уақыт жоқ. Қазір мына қапастан тезірек шығуға әрекеттенуіміз керек. Соңымыздан еріңіздер. Егер бірдеңе бола қалған жағдайда жаңағыдай жата кетпей, бізге қосылыңыздар. Мен шырақты ұстап алда жүрейін. Ал Срайыл, Есімбекті көтеретін Пайзұқ қашып кетті. Оны енді өзің алып жүр!

Бұл жерде байлаудан босағандар не ойлағандарын кім білсін, бірақ бір анығы – олар қанша қорықса да, Қараманның айтқанын істеуден басқа амалдары жоқ-ты. Сондықтан оның соңынан үн-түнсіз ілесті.

Бұлар бағана төменге түскен жолдарымен қайта жүріп, екі баспалдақтан көтеріліп жоғары шықты. Шыққан жерлерінде шырақ жанып тұруы керек еді. Мұнда сілейген жөйіттерді қарауылдап, Шөңгібай мен Жүсіп отыруы керек еді. Бірақ онда шырақ жарығы да, анау екеуі де көрінбеді. Шырақ жарығын алға түсірген Қараманның көзіне бірінші сұлаған Шөңгібай көрінді. Оның ар жағында Жүсіп жатыр. Екеуінің де тамақтары осылып, сойылған. Шөңгібайдың көздері жұмылмай қалыпты. Тілі тістеулі. Екі қолы мен аяқтары екі жаққа жаюлы. Ал Жүсіп

қырынан құлаған. Оның да көздері ашық. Ал ар жақтағы жөйіттердің бір-екеуі жоқ сияқты.

Мұны көргенде Қараманның жүрегі тас төбесіне шықты. Бағана Сіргелідегі зынданда қашқан баланы бауыздап, қанын сорған жөйіт шалды көргенде де, сондай күй кешкен еді. Онда шалқасынан құлай жаздаған. Бұл жолы сәл де болса, өзін-өзі ұстады. Дегенмен мына сұмдық көріністен тілі байланып, міз бақпады.

Срайыл мен Артық та сондай кейіпті кешті. Кешкендері сол, сүйемелдеп, көтеріп алған Есімбекті ұстап тұра алмады. Ал жанындағы әйелдер мен еркектер өзара күбірлесіп, өліктерге қарай алмай, теріс айналды.

Қан майданға араласып, талай өлікті көріп жүрген ержүрек батырдың өзі мынадай тосын көрініске абдырып, бір сәт өз-өзін билей алмасы хақ. Ондай батырдың жанында бұлар кімдер? Оның үстіне өздерінің жақын серіктерінің өліп жатқанын көзбе-көз көргенде, кім болса да естен адасарлықтай хал кешері анық.

Десек те, қадірлі оқырман, Қараманның өн-бойы кәдімгі қам сүт емген пендеге тән ет пен сүйектен жаралған балса да, Құдай оған ерекше рух бергенін хикаямыздың басында талай жазған едік. Кім қалай ойласа да, мейлі, біздің басты кейіпкеріміз – қаһарман Қараман қандай жағдайға тап болса да, морт сынып, не істерін білмей адасып қалатын осал жан емес. Оған біткен құдіретті күштің ең бір мықтысы – қалыптасқан жағдайдан шығатын жолды тез табатындығы. Сонымен қатар сондай жағдайларға тез бейімделіп, нақты шешімді жылдам шығара алатындығы.

– Қарамаңдар бұларға! Тысқа шығайық. Еріндер соңымнан! – деді бірінші ес жиған Қараман.

Сыртқа бастайтын жолға түскен оның соңынан басқаларының ермеуге шамалары жоқ-тын. Бұлар тез-тез басып, шығар тесікке келсе, қақпа жабық. Қараман қақпақты жоғары итеріп еді, ашылмады. Содан Срайыл, Артық қосылып көтерісті. Қақпақ сыртынан ауыр затпен бастырылып қойылған ба, қимылдайын демейді. Үшеулеп қанша әуреленсе де, ештеңе шығара алмады. Әрекеттерінен түк шықпай амалдары таусылды.

– Енді қайтпекпіз? – деді Артық таусыла күрсініп.

Қараман үндемей тұр. Тұрған жерлері кеңдеу де жер емес. Бәрі еңкейіп әзер тұр.

– Мұның барлығы Пайзұқтың ісі – деді аздан соң Қараман. — Нәлеті жөйітті бағана өлтіре салу керек еді. Оның «осында алтын мен пұл бар» дегеніне сенген біз де ақымақпыз. Қап, ит-ай, осы жолы айл原因 асырып кетті-ау. Менің ойлап тұрғаным, ол мына қақпақтың сыртына не нәрсе бастырды? Үшеуміз көтере алмай жатырмыз. Демек, бірнеше дәу тастарды үйіп қойды-ау деймін. Бірақ оған қалай үлгерді?

Басқалар жым-жырт. Әркім өз ойларымен әуре.

— Айтпақшы, ол бағана «үңгірге төбеден кіретін тағы бір тесік бар» деген жоқ па еді. Соны іздеп көрейік те.

– Ол шынында бар ма екен, Қараман? Оны қалай табамыз?

– Сен, Артық, жаман ырымды бастама? Анау өліктер жатқан орта үңгірге қайта барайық. Сол жерге келетін тағы бір жолды іздейік. Төбе тау секілді үлкен емес қой. Шығар тесікті бір табармыз.

Бәрі келген жолдарымен кері қайтты да, төбеге шығатын жолды оңай тапты. Ол кеңдеу екен. Бәрі қиналмай қақпаққа жетті. Қараман қақпақтың байлауын шешіп, жоғары көтерді. Сыртқа шығатындарына көздері жеткен бұлар «уһ» десті. Қараман бірінші болып шыға берген. Бірақ дәл жауырынынан тиген соққыдан төменге домалап түсті. Домалағанда, арттағы Срайылдың үстіне құлады.

– Ей, ей, не болды? Неге құлап түстің?

Соққыны ауырсынған Қараман жауап беріп үлгергенше, қақпақты біреу сарт жапты.

– Кім-ей, кімсің-ей қақпақты жапқан? - деп таңдана сөйледі Артық.

– Түсінбей тұрсыңдар ма? Сыртта біреу тұр ғой. Мені таяқпен ұрып, ішке құлатып жіберді. Әйда, жабылып қақпақты көтерейік. Әйтпесе, мұның да үстіне бір нәрсе бастырып, ашқызбай қояр.

Қараман алға ұмтылды. Қақпаққа жете салысымен, оны сыртқа итеріп жіберді. Қақпақ оп-оңай ашылды. Аз-кем үнсіздіктен кейін серіктеріне бұрылды.

– Сен екеуің таяқтарыңды оңтайлап, менің соңымнан атып шығындар. Сырттағы кісі қайсысымызды ұрарын білмей қалсын, - деп сыбырлады да, өзі көз ілеспес жылдамдықпен сыртқа атып кетті.

Жау үңгір жиегінде тұр екен. Қараман сыртқа атылғанда таяғымен мұны қойып қалды. Жылдам секірген ол таяқты тигізбеді. Ананың таяғы үңгір аузының жиегіне тиді. Атылған кезде домалап кеткен Қараман орнынан көтерілгенде көргені – үңгірдің жиек тұсындағы екі кісі болды. Ештеңе ойланбастан соларға қарай секірді. Аналардың бірі сәл кейін шегінді де, бұған қарап таяғын кезенді:

– Кел, кел. Басыңды кесіп, қаныңды ішейін.

Оның Пайзұқ екенін даусынан таныды. Әп-сәтте бойын ашу билеген Қараман көзіне одан басқа түк көрінбей, онымен таяқтаса кетті. Екеуі де таяқтарын қылыш секілді сермесіп, ары-бері секіріп жүр. Пайзұқ та жылдам екен. Қалыспай айқасып жатыр.

Бұл кезде Артық пен Срайыл сыртқа шығып үлгерген. Мезгіл түн болса да, төбе үсті үңгір ішіндегідей тастай қараңғы емес. Кімнің-кім екенін ажыратуға болады. Пайзұқты олар да таныды. Ә дегеннен-ақ оған жабыла кетті. Срайыл ешбір тәсіл қолданбай, Пайзұққа таяғын кезеніп жүгіріп барған. Шапшаң қимыл көрсеткен Пайзұқ оны таяғымен салып үлгерді. Құлап түскен Срайыл төбе басынан төменге қарай домалай жөнелді. Оны көрген Артық бір орнында тұрып қалды.

– Бәрекелді, Пайзұқ. Енді мына екеуін де домалатып таста, – деген дауыс шықты арт жақтан осы кезде.

Қараман дауыс шыққан жаққа көз қиығын тастап еді, жайпандау төбе басының жиегінде бір кісі отыр екен. Оның Пайзұқтың манағы серігі екенін білді. Онысы тура кеп, өзіне жабылардай көрінді.

– Артық, анаған қарсы шық. Екеулеп маған жабылып кетпесін. Артық кері бұрылып, отырған әлгіге қарай жүрді. Осы мезет Пайзұқ айқайлап тұрып, Артыққа ұмтылды. Таяғымен оны ұра бергенде, Артық таяғын тосып үлгерді. Қараман секіріп барып, Пайзұқтың басынан салып қалды. Таяқ тура қақ төбесіне

тигенімен Пайзұқ құламады. Ары қашты. Қараман қуалай жүріп ұрам деп ойлаған. Дегенмен анау пәле бір де бір таяқ соққысын тигізбей, олай бір, бұлай бір қаша түсті.

– Ойбай, ұрма мені. Мен жаралы адаммын, – деген дауыс естілді бір кезде.

Қараман бұрылып қараса, Артық әлгі отырғанды аямай соққылап жатыр екен. Отырғанның бағаналы бері неге төбелеске араласпағандығын, Артық оған ұмтылғанда Пайзұқтың неге жындана айқайлағанын Қараман енді ұқты. Анау жөйіт жаралы екен. Жаралы болғанда, бағана ұйқыдағы кездерінде өздері әбден соққылап тастаған жөйттердің бірі екендігін білді.

Төбе басындағы жайпаңдау жер қанша дегенмен төбелес үшін тар. Сол жайпаңдау жерде жас жігітше ары да, бері де секірген Пайзұқ, енді өзінің ұтылатынын білді ме, әлде, «өліп кетсем де біреуінен кек алып кетейін» деп ойлады ма, аз уақыттан соң Қараманға тіке шапты. Қараман оны таяғымен құлаштай ұрды. Соққы ананың тура бүйрек тұсына тиді. Пайзұқ бұл жолы да жанкештілік танытып, құламады. «Ә-ә» деп ауырсынған үн шығарғанымен, шапшаң ары секіріп кетті де, лезде Артыққа жетіп барды. Артық ол келіп қалады деп ойламаса керек. Отырған жөйітті сілейтіп салып, сабап жатқан. Ту сыртынан келген Пайзұқ оны екі ұрып, домалатып тастады. Ол домалап түскенде, Пайзұқ оған тағы ұмтылған. Әйтсе де, бүйір тұсынан келген Қараман, жүгірген оның екі аяғының арасына таяғын сұғып жіберді. Таяққа шалынған жөйіт етпеттей құлады. Қараманға да керегі осы еді. Пайзұқты бас-көз демей, сабап берді. Бағаналы бері еш соққыны дарытпай, ары да, бері де қашқан Пайзұқтың шамасы осымен бітті. Соққыларды көтере алмай, сілейді. Қараман ұруын тоқтатып, Артыққа қарады. Артық бұл кезде орнынан тұрып, үсті-басын қақты.

– Жарайсың, Қараман. Шайтанға ұқсап, лыпылдаған пәлені ақыры сілейттің-ау. Ал мынаусы әлі тірі. Ұрып-ұрып басын қақ айырып тастайын ба?

Ол сөйлеп бола бергенде етек жақтан еңтігіп Срайыл жетті. Өзінің таяқ жеп, төбе басынан домалап кеткеніне ұялатын тәрізді.

– Қалай домалап кеткенімді білмей қалдым ғой. Есімді етекке барғанда бір-ақ жидым. Әлгі Пайзұқ пәтшағар қайда? Ой,

сілейтіп тастағансың ба өзін? Тірі ме әлі? Тірі болса, шыңғыртып тұрып енегін кесіп алайын.

Қараман ентігін басып, өз-өзіне келді. Бұл уақытта Срайыл Пайзұқты түрткілеп, оның өлі-тірісін тексеріп тұрған. Жөйіт алғашқыда талып қалып, кейін ес жиғанын білдірмей жатты ма, жоқ әлде, басқа ойы болды ма, әйтеуір, Срайыл түрткенде үндемеген еді. Бірақ өзінің тірі екендігін бәрібір Срайыл сезіп қоятынын ойлады ма:

– Өй, бала, қатты түртпесейші, – деді жай ғана.

– Өй, Қараман, мынау әлі тірі ғой.

Осылай айқайлаған Срайыл Қараманға бір бұрылып, қайтадан Пайзұққа бет бұрған. Жазған шегініп үлгере алмады. Орнынан жартылай көтерілген Пайзұқ оның ішіне пышақ суғып алды. Сұққанымен қоймай, оны өзіне тартып құлатты да Срайылдың ішінен аққан қанды жалауға әрекеттенді.

Ішіне пышақ кіргенде Срайылдың жандаусы шыққан. Қараман мен Артық жалт қарағанда, Пайзұқ оның ішін жалап жатқанын көрді. Екеуі де атып тұрып, Пайзұқты сабасын кеп. Содан қашан ол өлгенше сабады. Артық оның қолындағы пышақты алып, тамағынан осып жіберді.

– Енді шын өлген шығар ит.

Қараман Срайылды бері сүйреп, ыңғайлы етіп жатқызды. Ол эзер демалып жатыр.

– Бауырым-ау, қалай байқамадың оның қолында пышақ бар екенін? Мұны ұрып-ұрып тастағанда, мен де ойламаппын ғой, бұл сұмның қойны-қонышын тінтуді.

– Білмей қалдым, Қараман. Қалай тез қимылдады ол? Қараман, менің үйге қайтқым келеді. Апама... апамды көрсем ғой. Бірақ ол баяғыда өліп кеткен...

Срайылдың өзгеше үнмен эзер сөйлеп, бірте-бірте талықсып бара жатқанын көргенде Қараман мен Артық еңкілдеп жылап жіберді. Бұлардың бұлай жылағанын Срайыл сезді ме, сезбеді ме, белгісіз. Ал Қараман мен Артық оны кезек-кезек құшақтап ұзақ қайғырды.

Бір кезде шеткі жиектегі жөйіт «Уа-а, жаным-ай» деп шыңғыра айқайлады. Жылап отырған екеуі сол айқайдан селт етті. Селт етті де орындарынан атып тұрып, таяқтарын қолдарына алды.

– Ұрмай қоя тұрайық, Артық. Бұдан сұрайтын біраз нәрселерім бар.

Екеуі жөйітке жақындағанда, ол айқайлап жіберді:

– Өлтірсеңдер тезірек өлтіріңдерші. Неге қайта-қайта сабай бересіңдер? Не керек өздеріңе?

– Сен өлуден бұрын мынаны айт. Үңгірдегі біздің достарымызды кім сойды?

– Оны істеген мен емес. Мына түріммен қалай адам соямын? Пайзұқ екеуін де жайратқан соң олардың қандарынан бір-бір рет ұрттап алды да, мені сүйемелдеп далаға шығарды.

– Төмендегі қақпақтың үстін немен бастырдыңдар?

– Пайзұқ дәу-дәу төрт-бес тасты дөңгелетіп, бастырып қойды.

– Оған әлі қалай келді?

– Қан ішкен соң күшейіп кетті де!

– Сенің атың кім?

– Шорас.

– Сәйдіні жеген сендер ғой.

– Сәйді дегенің кім?

Қараман оған жауап қатқысы келмеді. Оның басынан таяқпен салып қалайын деп іштей кіжініп тұрды.

– Айтшы, өлгің келе ме, келмей ме?

– Кімнің өлгісі келеді дейсің.

– Онда, мынаны айт. Бағана Пайзұқ «осы үңгірде алтын мен біраз пұл бар» деп еді. Егер соларды тауып берсең, өзінді тірі қалдырамын.

– Е, оларды бағана Пайзұқ өзімен бірге алып шыққан. Бірақ төмендегі қақпақты жапқанда сол маңның бір жеріне жасырды-ау деймін. Төбеге көтерілгенде қолында түйіншек жоқ болатын.

– Жасырған жерін шамалап болса да, көрсете аласың ба?

– Көрсете алатын шығармын.

– Артық, анау жатқан Пайзұқтың белбеуін шешіп, мынаны байлап таста. Біз серіктерімізді жерлеп болғанша, осында жатсын.

– Мені байламасаңдар да болады. Мына халіммен қайда қашамын.

Артық Қараманның айтқанын орындап, оны байлады. Содан үңгірден әлі шықпай отырған адамдарды сыртқа шақырды.

– Біз өз адамдарымызды жерлеп болғанша, осында отыра тұрыңыздар. Жұмысымызды аяқтағанша таң да атар. Содан соң кетеміз.

Содан Артық екеуі аз-кем сөйлесті де үңгірге қайта түсті. Жөйіттер сұлаған жерден күрек-кетпен тауып алды. Жүсіп пен Шөңгібайды сыртқа шығара алмады. Оларды үңгірдің бір жеріне көмді. Ал Срайылдың мүрдесін төбенің басынан қазды. Сөйтіп, бір түнде үш серігінен айырылған Қараман мен Артық алдарына жаралы жөйітті, сондарына қапастан босаған адамдарды салып, Есімбекті сүйрелеп етекке түсті. Бұл кезде әппақ болып, таң да атқан.

– Жігіттер күндіз шаһарға қарай жүре алмаймыз. Мына Есімбек пен жөйітті бізге алып жүру қиын. Бір жүргіншілердің көзіне ілігіп қалсақ, басымызға қауіп төнуі мүмкін. Оның үстіне өзіміз әбден шаршадық. Сондықтан да үңгірдің ішіне қайта кіріп, тығыла тұрайық.

– Ойбау-ау, Қараман, бізді керуен сарайдың қожайыны іздейді ғой.

– «Бізің» кім-ей сенің, Артық? Жалғыз қалған жоқсың ба? Одан соң енді керуен сарайды ұмыт. Айтпақшы, бағана біз осында Құдайбергенді қалдырып кетіп едік қой. Ол қайда? Ей, Шорас, мана Пайзұқ екеуің сыртқа шыққанда осында отырған баланы көрмедіңдер ме?

– Біз шыққанда үңгір ауызында бір бала ұйықтап отыр екен. Оны да Пайзұқ бауыздап өлтіріп қойды.

– Өлігі қайда?

– Пайзұқ оны біраз жерге сүйретіп тастаған. Бірақ алысқа апара қойған жоқ.

– Түйіншекті шамамен қай тұсқа тықты?

– Ым-м, мен мына жерде отырдым. Ол өлікті батыс жаққа сүйреледі. Одан келген соң түйіншекті алды да, төбенің мына етегіне қарай кетті. Содан әп-сәтте келіп қалды. Демек, оны да алысқа тықпады.

– Құдайберген мен алтынды кейінірек іздейміз. Қазір Артық, қақпақтың үстіндегі тастарды итеріп тастайық. Мына адамдар ішке түсіп отыра тұрсын.

Артық екеуі үңгір ауызындағы қақпақтың үстіне үйілген дәу тастарды жылжытып тастады. Оны болғасын, қақпақты ашты да, адамдарын төменге түсірді.

– Жүр, Артық. Екеуміз Құдайберген мен Пайзұқ жасырған түйіншекті іздейік,

Алдымен Шорастың көрсеткен бағыты бойынша жүріп, Құдайбергенді тауып алды. Ол кішкентай жыраның ішінде етпеттей жатыр екен. Қараман оны көтеріп, шалқалай жатқызды. Жөйіт тұра тамағынан сойыпты. Бет-аузы мен кеудесінің бәрі қан. Қараман терең күрсінді.

– Жаңа кетпен мен күректі төбе басына қалдырып кетіппіз ғой. Сен барып, соларды әкелші. Байғұсты осы күйінде көме салайық.

Көзінен пыр-пырлап жас аққан Артық сөзге келместен төбе басына жүгіріп кетті. Көп уақыт өтпей-ақ қайта оралды. Екеуі үн-түнсіз жер қазып, Құдайбергеннің мәйітін жапты.

– Былтыр шаһардағы Көксарайдың жанында біреулер өлтіріп кеткен кісінің өлігін көріп, жаным қалмап еді. Бүгін талай өлікті көріп, мәйітке тіке қарауға да үйреніп қалғандаймын. Ой, Алла-ай. Осыны біреуге айтсам сенбейтін еді-ау.

– Амал нешік, Артық. Құдай бізді осыларды жерлесін деп тірі қалдырған шығар. Осылармен бірге шейіт болып кетсек те, артық болмас еді. Бірақ бәріміз осында жер жастанып қалсақ, шаһарда өріп жүрген жөйіттерден кім кек алмақ. Ұмытпа Артық, бүгіннен бастап ата жауымыз – жөйіттер болсын. Бүгін о дүниелік болған достарымыздың атынан осыған серт берейік.

– Осы жігіттердей шейіт болып кетпесем, барлық жөйіттерден кек алуға ант етемін!

– Мен де ант етемін!

Анттасқан екеу Құдайбергеннің моласының басына тізе бүгіп, біраз отырды. Іштерінен бірдеңені күбірлесіп, бет сипасты да орындарынан тұрды.

5. ҰЛЫҚТАР МЕН ЖАСАУЫЛДАРДАН, БАЙЛАР МЕН ҚАРАҚШЫЛАРДАН ҚАЙТАРЫЛҒАН ӨШ

Мезгіл жаз болды. Аанада Қараман Артық пен Есімбекті Әбдірахман сарттың үйіне ертіп келген. Қазір үшеуі бірге. Есімбек бірте-бірте әлденіп, өздігінен жүруге жарап қалды.

Аанада үңгір маңына Пайзұқ тығып кеткен алтын мен пұлдарды оңай тауып алған. Алтын дегені – үлкен кісінің жұдырығынан дәуірек кесектей жылтыраған зат екен. Қараман оны ұстағанда ешқандай күйге түспеді. Жәй бір зат ұстап тұрғандай әсерде болды. Ал пұл көп екен. Сол пұл бар әжеттеріне жарады. Тіпті әлі таусылған жоқ.

Кеш бата үңгірден шыққан кезде қапастан босанған әйелдер мен еркектерді жөндеріне жіберген. Олардың әрқайсысына біраз пұл ұстатқан-ды. Ал жөйіт Шорасты үңгір ішіне байлаулы күйінде отырғызып, қақпақтың сыртын дәу тастармен жауып кеткен. «Сендер де талай адамдарды итше байлап, қараңғы қапасқа тастаушы едіңдер ғой. Енді сондай қараңғыда өзің қал», – деп Қараман оны сонда әдейі қалдырды. «Өлсе, осылай өз ажалымен өлсін» дегені еді бұл. Ендігі ол аштан қиналып, өліп те қалған шығар.

Бүгін Қараман мен Артық Шорсудағы базарға келді. Осы жерде ескі достары Кенбай мен былтыр төбелесте өздерінен жеңілген Дайырхан кездесті. Дайырханның жанында Жолдыбай бар. Базардағы бұзақылардың екі тобының екі басшысы кездескен жерде-ақ ерегісе кетті.

– Ей, сен сау екенсің ғой. Сені «былтырғы таяқтан өліп қалды ма» деп жүр едім. Сөзінде тұрмайтын сатқын. Әлихан мен Мизамды сен ғой-ә, жасауылдарға өткізіп жіберген, – деді Қараман Дайырханның жағасынан ала кетіп.

– Өй, өй, тоқта жағама жармаспай. Сенің Әлиханыңда не шаруам бар? Жасауылдарға оларды ұстап бергенше, өзіңді ұстатып жібермеймін бе, егер мен сатқын болсам. Уай, жібер

деймін саған. Бұл базарда менің жиырма сарбазым жүр. Сендер екеу-ақсыңдар. Қазір жабылып тепкілеп тастаймыз, – деп Дайырхан да тайсалмай Қараманмен алыса берді.

– Жиырма сарбазың түгілі екі жүз сарбазыңды әкелсең де қорықпаймын. Оларыңа жеткенше желкенді үзіп тастасам, итаршыларыңа қалай жетесің? Мә саған, сатқын.

Қараман Дайырханның жағынан тартып, тұмсығынан бір перді. Анау да жауапсыз қалмай, қолдарын ербеңдетіп ала жүгірді. Екеуі осылай төбелесіп жатқанда жандарына бір күйме келіп тоқтады. Күйме ішінен сәндене киінген бір кісі сөйлей түсті:

– Уай, мына иттер бір-бірімен неге қабысып жатыр? Әй, тыңдандар, өңкей жалаңаяқтар! Қу қаңғыбастар, одан да бізге көмектесіп, азын-аулақ болса да пұл тапсандаршы. Тыңдандар деймін, сендерге!

Бұл дауыс Қараманға сондай таныс естілді. Дайырханмен төбелесін сап тиып, сөйлеген кісіге қарады. Кісінің үстінде жаздық киім, басы жалаңбас болса да, оны бірден таныды. Аңада қыста Сіргелідегі жөйіттерден қашып келе жатқанда жолда өзін ұрып кеткен кісі. Оны көргенде лезде бойын ашу-ыза кернеп шыға келді. Оған қарай атылайын деп тұрды да, әзер сабыр сақтады. Себебі ол жалғыз емес еді. Күйме соңындағы жүк тиелген үш арбадан төрт-бес жігіт түсіп, оның қасына жақындады. Бірақ анау Қараманды танымады. Қайдан тани қойсын. Онда бозаға удай мас-тын.

Тұрған жерлері базардың шеті. Қараман күйме соңынан келген арбаларға қарап еді, олардың үстінде дершеленіп жиналған қаптарды көрді. Сірә, мына кісі базарға алып келген заттар болса керек.

– Неғып адам көрмегендей маған қадалып қарап қалдыңдар? Мына жігіттермен қосылып, анау арбадағы қаптарды базар ішіне тасыңдар. Одан кейін жақсылап қарындарыңды тойдырамын. Тиын-тебен беруді де ұмытпаймын. Сендердің күндерің бұралқы иттің күнімен бірдей ғой. Бір күндік қарындарың тойғанына мәзсіңдер. Әй, сен, бұл қаңғыбастарды жұмысқа жек. Өздерің

де қарап тұрмандар! Болындар тез, тұрмандар бұлай! – деді ол қасындағы ілмиген арық жалшысына.

Осы кезде үсті-басын қағып-сілкіп алған Дайырхан оған жүгіріп барды.

– Ассалаумағалейкум, Татарбай эка. Сіздей байпатшаға бізден көмек болса, аянбаймыз. Ей, Жолдыбай, кел бері! Татарбай байпатшаға көмектесейік.

Дайырханның өзіне жағымпазданып қол қусырып зыр қаға жөнелгеніне Татарбай паңдана түсті:

– Біреуі келді. Ал мыналар неге орындарынан мызғымай тұр? Әлде бұлар сенің серіктерің емес пе?

– Менің серіктерім базарда жүр. Керек десеңіз, оларды шақырып келейін. Ал мыналар басқа қаңғыбастар. Татарбай көке, осыларды жасауылдарға ұстатып жіберіңізші. Өздері бұзақы. Қалтаға түседі. Базардан қолдарына ілінгендерін ұрлайды. Әсіресе, анау жаңа менімен төбелескен Қараман дегені – сұм. Бәрін бастайтын – сол.

– А, не дейді? Бұралқы иттей бұралып жүріп, ұрлық істейді десейші тағы. Көрсетейін мен бұларға ұрлық қылғанды. Ей, бері кел! «Көкетай» деп жалын маған! «Жұмысыңызды тегін істеп беремін» деп көз жасыңды көл қыл! Әйтпесе жоныңнан таспа тіліп, ол аз болса абақтыға қаматып қоямын.

– Дайырхан, көрдің бе, сен қандай сатқын, әрі жағымпазсың. Мына кісінің шалбары болмаса, артына кіріп кетуге дайынсың. Сен өзіңнің ұры екенінді неге айтпайсың бұған. Мені «ұры» дегенің үшін қазір тіліңді кесіп алайын ба? – деп ақырды Қараман.

– Қаңғыбас, айқайлама! Мен бұл баланы осы базардан ылғи көремін. Бірақ ұрлық жасағанын көрген емеспін. Жұмыс істейсің бе, істемейсің бе, өзің? Жоқ әлде бір пәле көргің келіп тұр ма?!

– Ал, сен, нағыз ақымақ адамсың, – деді Қараман Татарбайға қарап. – Ақымақтығыңды сөзіңнен көріп тұрмын. Сендей ақымаққа көмектескенімше, даладан қоңыз теріп кеткенім артық.

– Уай, не деп тұр мынау?.. Уай, мұны ұстап алып келіндер алдыма! Іздеу-сұрауы жоқ қаңғыбасты соя салайын.

Сол-ақ екен, оның жанындағы жалшылары Қараманға қарай тап берді. Бірінші ұмтылған сидиған арық болды. Ол арсаландап

жүгіріп кеп Қараманды бассалмақ еді, бірақ бұл тез қимылдап, алға өңмендеген оның ішінен баспен бір ұрды. Жалшы екі бүктеліп, тоңқайып тұра қалды. Артынан жүтірген екіншісі оған соқтығысып, екеуі де заматта жер құшты. Үшінші жалшы өзіне таяй бергенде Қараман оның бетіне топырақ шашып жіберді. Екі көзіне топырақ түскен ол, көздерін уқалап, әлекке түсе кетті. Қанша қарсылық көрсетсе де, көп жалшыға төтеп бере алмайтынын сезген Қараман айқайлады:

– Кенбай, Артық, қаштық базарға қарай!

Кенбай мен Артық бұл кезде жүтірген жалшыларға қаратып, кесек лақтырып жатқан. Қараман әлгіндей деп айқайлаған соң базарға қарай жүгінді.

Қараман да бұларға ілесіп, артқа шегінді. Жалшылар болса, «бұларды қоршап ұстайық» дегендей, шашырай жүтіріске түсті.

– Ей, ей, тоқтаңдар! Кетсе, кете берсін қаңғыбастар. Бүгін болмаса, ертең бәрібір ұсталады. Ей, қайтыңдар бері! Бәрің жабылып, үшеуіне әлдерің келмеді. Өй, өңкей қопал немелер.

Татарбай айқайлап жалшыларын кері қайтарды. Қарамандар жүтіргеннен жүгіріп отырып, базардың арғы шетінен бір-ақ шықты. Тоқтап, ендіктерін басты.

– Жаңағы Татарбай деген мені анада қыста ұрып-ұрып, қарға тығып кеткен адам. Албастыны бірден таныдым. Енді бүгін одан қалай да кек алмай кетпеймін.

– Нақ сол ма? Анық таныдың ба? – деді Артық.

– Анада сендерге айтып едім ғой, «ол сұмды бес жыл өтсе де танымын» деп. Алғашқыда даусынан таныдым. Кейін жүзіне қарасам, анық сол екен. Екіқабат қатындікі сияқты қампайған анау қарнын тіліп кетпесем, атым өшсін.

– Ойбай, қарнын қайтіп тіліп кетесің? Қасында итаршылары көп қой, – деді Кенбай.

– Сол итаршылары үнемі қасында жүре береді дейсің бе? Бір оңаша қалатын кезі болатын шығар. Тесігі бітеліп қалмаса, әжетханаға бір барар. Сондайын аңдып тұрып, боққа батырып кетсем ғой.

– Ой, бәрібір оны сілейту оңай шаруа емес-ау.

– Кенбай, менің айтқанымнан қайтпайтынымды білесің ғой.

– Онда сәске ауғанша осы жерде, жоқ, базар ішіне кірмей қоя тұрайық. Базарда адам көбейіп, әбден қызған кезде Татарбайды аңдып көрейік.

– Менің де ойым сол.

Содан үшеуі шаһардың біраз жерін аралап, түске таман базарға қайта келді. Мұнда сауда қызып-ақ жатыр. Татарбайды қай жерден табу керектігін ойласқан Қарамандар, үш жаққа бөлінді. Үшеуі базардың үш шетін аралап келіп, уәделескен жерлерінде кездесті.

– Татарбайдың қай жерде екенін мен таптым, – деді Артық. – Ортадағы қойма маңында көрдім оны. Бағана арбаға тиіп әкелгендері арпа-бидай екен. Соны жалшыларына сатқызып тұр. Бергі жақтағы мата сататын жерде де заттары бар екен. Оларды екі әйелге сатқызып қойыпты. Өзі арпа-бидай сататын жер мен мата саудалайтын қатардың арасында шапқылап жүр. Беліне буда-буда ақша қыстырып алыпты.

– Алдымен оның сол ақшаларын үптейік те, – деді Кенбай.

– Ақшасының не керегі бар оның? Егер ақшасын үптеп кетсек, ол секем алып қалады да, сақтана түседі. Одан да оның бейқам жүрген кезін аңдиық.

Тағы аз-кем ақылдасқан үшеуі базар ортасына келді. Шынында Татарбай Артық айтқан екі сауда қатарының арасында шапқылап жүр. Үсті-басының бәрін тер басыпты. Жеңіл бөз шапанының кеудесі мен жауырын тұсы суланып кеткен. Жұртпен сөйлесуге де шамасы жоқ. Сатушыларына айқайлап, тез-тездің астына алып, жандарын шығарып барады. Қарамандарды байқайтын емес. Бұлар түгілі, өзіне сәлем берген кейбір кісілердің қолдарын жөндеп алмайды. Бар назары – сауда мен ақшада. Бидай сатушылар ол жандарына жақындағанда: «Тазаланған арпа бар. Жуылған бидай бар. Базардағы ең арзан арпа-бидай біздікі», – деп айқайласа, «Уа, келіндер мұнда! Бізде қытай жібегі, ақ сиса – қызыл сиса, ақ шәйі маталар бар. Бөз бен қыжымның, шибарқыттың қай түрін қаласаңдар да тауып береміз. Қоқан шапаны, бұқар камзолы бар. Өзі жұдаям арзан», – деп мата саудалаушы қатындар сәмпылдай жөнеледі.

Сатушылардың айқайына еліккен жұрт олардың қастарына топырлай қалады. Осындай сәтте Татарбай біресе анда, біресе мұнда жүгіріп, құдды сатушылары тиынын жеп қоятындай, заттарын алушылардың пұлдарын өзі қолма-қол санап алып жатыр.

Қараман оның бұл тірлігіне қарап, дәл осы жерде оған ештеңе істей алмайтындығын білді. Істегенде, Қарамандікі одан кек алу ғой. Ал кек алғанда – Татарбайды соққыға жығып кету. Дәл қазір Татарбай дүние төңкеріліп түссе де, басқа нәрсеге назар аудармайтын сияқты. Оны тек саудасы біткен кезде ғана аңдымаса болмайтындай. Бірақ ондай кезде одан жалшылары бір елі қала ма? Күймесіне өзімен бірге үш адам отырады. Сондықтан мылтық болмаса, жолда да ештеңе істей алмайды.

Қараман базар ішінде ары-бері жүгірген Татарбайға қарап, осылай ойланып тұрды. Қанша ойланса да, оны таяқтап кетудің амалын таппай қиналды. Қиналған сайын бойын ашу-ыза кернеп, олай бір, бұлай бір теңселе бастады. Өзін бекерден-бекерге соққыға жыққан Татарбайдан кек алмайынша, енді тынши алмайды. Не істеу керек?

Бүгін оны таяқтаудың ретін таба алмасын деп болжаған Қараман, басқа нәрсені іске асырудың амалына көшті.

– Артық, бүгін Татарбайды мына жерде қатыра алмаспыз. Бағана сендер айтқандай, пұлдарын үптеп кетуге әрекет жасайық енді. Ал кек алудың бір реті келер кейін.

– Сәл оңашалау жерге шықпаса, ақшасын да ала алмаймыз, әсті.

– Аламыз. Алғанда қандай. Қайта осындай жерде қалтасын қағу оңай. Сендер тек менің айтқанымды істесеңдер болды.

Қараман өз ойын достарына түсіндіріп берді. Содан үшеуі әр жаққа тарасты. Екі досын екі жаққа жіберген Қараман, арпа-бидай мен мата сататын қатарлардың арасында алашапқын болып жүрген Татарбайға жақындады. Ол мата қатарынан шығып бері қарай асыға басып, келе жатқанда алдынан тұра қалды.

– Көке, көке, қараңыз. Сіздің маталарыңызды біреулер ұрлап жатыр.

Тоқтай қалған Татарбай ентіккен күйі:

– Өй, сен, бағана қашып кеткен қаңғыбас емессің бе? – деді сасқалақтап. – Өй, сен, не деп тұрсың? «Ұрлап жатыр» дейсің бе? Нені ұрлап жатыр? Матаны ма? Кім, кім, қандай ұры?

Сасқанына әбіржігені қосылған Татарбай маталар жаққа көз салды. Шынында бұл кезде Артық пен Кенбай сатушы екі әйел мен мата толы қапқа таласып тұрған. Артық пен Кенбай қапты тартып алмақ болады. Ал анау екі әйел оны бермей, тырысып жатыр. Оны көрген Татарбайдың жаны шығып кете жаздады.

– Ей, ей, әкеңнің аузын... Ей, жібер қапты! Ой, мынау шешенді... қаңғыбастар не істеп тұр-ей? Өй, кім бар? Жабылсаңдаршы ұрыларға, – деп айқайлай оларға қарай жүгіре беріп еді, Қараман аяғынан шалып қалды.

Татарбай бетімен жер сүзе, оңбай құлады. Қараман секіріп барып, қос өкшесімен оның жауырынынан оңдырмай бір тепті. Ол аздай басынан да теуіп үлгерді. Татарбай айқайлауға мұршасы келмей, жандалбасамен жер тіреп, орнынан көтеріле бергенде Қараман оны тағы тепті. Бұл жолғы тепкі тура бүйір тұсынан тиді. Анау ыңқ етіп, қайта жата кетті. Бұл басынан және тепті. Осы кезде айналада тұрған жұрт айқайға басты:

- Ойбай, мына бұзақы анау кісіні өлтіретін болды ғой!
- Неғып тұрмыз? Ұстап алайық та жабылып, бұл бұзақыны!
- Өй, әй бала, тоқтат тебуінді!
- Осынша жұрттың ішінде қаймықпай Татарбайды тепкілеген бұл не қылған ержүрек жігіт...
- Ержүректігі құрысын. Қаңғыбас сорлы ғой ол.
- Қане, еріңдер соңымнан, ұстап алайық өзін!

Қараман Татарбайды тағы да бір теуіп, жан-жағына қараса, екі-үш кісі өзіне қарай беттепті. Ал айналасындағы саудагер әйелдер үрпиісіп тұр. Сәл кешіксе, аналарға ұсталып қалатынын білген Қараман, Татарбайдың белбеуінде қыстырулы ақшаның бір будасын аса шапшаңдықпен суырып алды да, үрпиіскен әйелдерді паналап, қаша жөнелді. Ығы-жығы адамдардың арасында қашу да оңай емес. Бірақ біреуді соғып, біреудің жанынан жанай өтіп, әйтеуір оқиға болған жерден демде алыстап та кетті. Бірақ тоқтамады. Жүгіріп келе жатып, Татарбайдан

алған ақшаны қойнына тықты. Сол бойы қиқы-жиқы орналасқан Бестам махалласынан бір-ақ шықты...

Осы жерге келгенде тоқтап, артына қарады. Қуғыншы жоқ. Бір тамның бұрышына отыра қалып, Татарбайдан олжалаған ақшаны санады. Екі мың пұлын алып кетіпті. «Ол сұмға бұл аз. Әлі талай опық жегіземін оған» деп іштей кіжінді.

Олжалаған пұлдарын қойнына тығып, Бестамнан шыға бергенде алдынан Жолдыбай шыға келді. Қараманды көргенде ол не істерін білмей, қатты састы. Татарбайдан қалған ашуын содан алайын деді:

– Бері кел! Жүгір!

Не кашудың, не бері жақындаудың амалын таппаған Жолдыбай сазарып тұр. Қараман одан бетер ашуланды.

– Неғып тұрсың қалшиып?! Сен келмесең, мен саған бара алмай қаламын ба?!

Қорқып кеткен Жолдыбай, Қараман сабай жөнелетіндей, басын қолдарымен жауып, кейін шегіншектеді.

– Ұрмашы, Қараман, ұрмашы. Бағана саған қарсы шыққан жоқпын ғой. Дайырхан ғой, сенімен төбелескен...

– Қатынға ұқсап жылайсың-ә, тағы. Тый, көз жасыңды! Сені ешкім ұрған жоқ. Бірақ біраз төмпештеп алуым керек еді. Өйткені сендердің таяқ жесеңдер ғана ақылдарың кіреді.

Жолдыбай сүмірейген қалпы. Қараман оны ұрайын деп тұрды да сәл сабыр сақтады.

– Байың қайда?

– Татарбай байды айтасың ба?

– Татарбайыңмен құрып кет. Ол дүниеге бай адам. Сенің Дайырхан байыңды айтам. Сен ол не айтса, соны істейтін қатыны емессің бе?

– Ол базарда Татарбайдың қасында қалды.

– Жаңа оның қасында жоқ еді ғой.

– Татарбай оны кейін шақырып алды.

– Шақырғанда не айтты?

– Сені «тауып бер» деді Дайырханға.

– Дайырхан не деді?

– «Жердің астына кіріп кетсе де тауып беремін» деді. Қараман өзі қашып кеткен соң базарда не болғандығын білгісі келді.

– Жарайды, сені ұрмай-ақ қояйын. Бірақ сен базарда не болғанының бәрін айт. Татарбай сендерді қайдан тауып алды?

– Біз пісте сататын жақта жүр едік. Жүргенде, Дайырхан «пісте сатушылардан ақша ұрлаймыз» деген соң сонда барғанбыз. Бір кезде Татарбайдың жалшысы – Тәкенқұл жүгіріп келді де Дайырханға айтты: «Сені барлық сарбаздарыңмен Татарбай жәкем шақырып жатыр» деп. Мата сататын жерге келсек, топырлаған адамдардың ортасында түтігіп Татарбай тұр. Үсті басының бәрі шаң-шаң. Дайырханды көрді де: «Бағанағы қаңғыбастың қай жерде жүретінін біліп, маған ұстап бер», – деді...

– Сол жерде Дайырхан Татарбайға не болғанын білді ме? Содан кейін Дайырханның не айтқанын сөзбе-сөз айтып берші.

– Бізді Татарбайға ертіп келген Тәкенқұл жолай болған жәйттің бәрін айтып берген. Ал Дайырхан Татарбайдың алдында сені ұстап беруге ант-су ішті. Татарбай оның қасына өзінің үш жалшысын қосып берді. Қазір олар сені іздеп жүр.

– Сен неге ілеспедің?

– Барғым келмеді. Шынымды айтсам, Дайырханмен бірге жүргім келмейді. Боктай береді. Қай уақытта болса да басынып, ұра береді. Тегі, басқа жаққа кетіп қалғым келіп жүр.

Жолдыбай соңғы сөзін мұңайып айтты. Ашуланып тұрған Қараман осыны естігенде оған жаны ашыды.

– Басқа жаққа кеткенде, қайда барам дейсің сен байғұс. Мейлі, ол жағын өзің көрерсің. Базардағы жұрт менің Татарбайды ұрып кеткенім туралы не айтып жатыр?

– Сенің ісіңе көп адам жағасын ұстап таңқалуда. Сонша жұрттың ортасында атақты Татарбайға қарсы шығып... Қарсы шыққаның былай тұрсын, оны тепкілеу ешкім сенбейтін уақиға ғой. Ұрмақ түгілі, ешкімнің оның бетіне келуге шамасы жоқ. Қалай сенің жүрегің дауалады соған? – деп Жолдыбай қанша қорқып тұрса да осы жолы езу тартты.

– Онда шаруаң болмасын. Дайырхан жалшыларды ертіп қай жаққа қарай кетті?

– Нақты қайда кеткенін білмеймін. Бірақ баратын жерлері белгілі ғой. Қаңғыбастар паналайтын қуыс-қуыстың бәрін адақтайтын шығар. Түрлері жаман. Сені ұстап алмайынша олар тыныш таппайды.

Қараман аз-кем ойланып тұрды. Сосын бір шешімге келгендей, басын сілкіп жоғары көтерді.

– Артық пен Кенбайды көрмедің бе?

– Жоқ.

– Шынымен Дайырханнан кеткің келіп жүр ме? Жолдыбай бақшиып, Қараманға қарады. Бет-әлпетінде «ойнап айтып тұрған жоқсың ба» дегендей, сенімсіздік табы бар.

– Мазақтап тұрған жоқсың ба?

– Мұным мазақ емес. Бізге қосылғың келсе, тап қазір маған ілесіп, бір тірлікті атқарысасың. Мақұл десең, екеуміз анда боламыз.

– Ол қандай тірлік?

– Базарға қайта барып, Татарбайды тағы тұздап кетеміз.

– Ойбай, бұл мүмкін емес қой...

– Әне, көрдің бе, сен қорқақсың. Ал қорқақ адам маған дос бола алмайды, – деп Қараман оның сөзін бөліп жіберді. – Осы қорқақтығыңнан ғой, күшің болса да әркімге бір жалтандап жүргенің. Өз-өзіңді бағалайтын кезің болған шығар. Жоқ әлде, әлі де бокмұрын күйінде жүре бергің келе ме? Өзіңе жақсы болса, осылай жүре бер. Бар анау Дайырханыңа. Істеп жүр, соның айтқанының бәрін! Көніп жүр, соның боқтауы мен тепкісіне! Мен кеттім. Бірақ мынаны ескертейін. Егер Дайырханға ілесіп, маған қарсы шығатын болсаң, қолыңды кесіп – шолақ, аяғыңды кесіп – ақсақ қыламын.

Қараман бұрылып, жүре берді. Жаңағы айтқан сөзі Жолдыбайдың намысына тиіп кетті ме, ол артынан жүгіріп келді.

– Тоқташы, Қараман, тоқташы. Егер мені шын дос қыламын десең сөз берші. Қосылайын саған.

– Мен сөзімді екі айтпаймын. Содан соң мен неге саған жалынуым керек? Қосылсаң – соңымнан ілес, қосылмасаң – қала бер.

– Болды, болды. Қосылдым саған. Тек Дайырханға ұқсап, қиын сәтте тастап кетпесең болғаны.

– Ей, сен мені Дайырханмен салыстырып тұрсың ба? Қараман оны салып жіберейін деп қалды.

– Жақсы, жақсы Қараман. Сені жақсы білемін ғой. Әшейін далбасалап айттым да. Қосылдым саған. Міне, қолым. Өмірлік дос болайық.

Қараман оның қолын алды.

– Сөзіңнен таймайсың ғой.

– Таймаймын.

– Жақсы. Енді кеттік базарға. Татарбайды тағы бір рет қатырып кетеміз.

Жолдыбай Қараманның соңына ерді. Бестамның сол жағындағы тар көшемен өткен екеуі Шорсу базарға әп-сәтте жетті.

– Сен барып Татарбайдың не істеп жатқандығын біліп келші. Мен сені осында күте тұрайын.

Жолдыбай сөзге келмеді. Лезде ол базардағы ығы-жығы адамдардың арасына кіріп, көрінбей кетті. Қараман көше бойындағы бір сынық арбаның үстіне отырды. Отырды да Татарбайдан тағы қалай кек алуды ойлай бастады.

Осы кезде бір бұрыштан сумаң етіп Дайырхан мен бір кісі шыға келді. Ана кісінің жасы отыздан асып кеткен жігіт сияқты. Жалшы екені киімінен көрініп тұр. Дайырхан Қараманды көре салды да:

– О, Мәлік, іздеген адамымыз мынау отыр ғой. Ұстап, мойнын бұрап алшы. Татарбай жәкем бұл үшін бізге үлкен сыйақы береді.

– Қараман деген осы ма? Қазір, мен бұл қаңғыбастың мойнын бұрап, артына тығып жіберейін. Бүгін азаннан бері алақаным қышып жүр еді.

Қараман арба үстінен секіріп түсті. Қолына арбаның сынық шарабасының білектей ағашын алды. Өңмеңдеген анау екеуі Қараман таяқ алғанда кілт тоқтады.

– Келіндер, келіндер! Неғып тоқтап қалдыңдар? Кім кімнің мойнын бұрайтынын көрейік.

Мәлік табан астына алақ-жұлақ қарады да бір кесекті көтеріп алып, Қараманға лақтырып жіберді. Бұл еңкейіп қалды да, жерден бір кесекті қолына іліктірді. Онымен Мәлікті бір ұрды. Қараманның шапшаң қимылдағаны сондай, Мәлік бүгіп қалуға да үлгермеді. Кесек бетіне тарс тиіп, шалқасынан түсті. Жаны сірі екен, тез тұрды да, бетінің кесек тиген жерін сипалап-сипалап қойды.

– Дайырхан, неге қарап тұрсың? Арғы жағына шық! Жабылып ұстап алайық та, өлтіре салайық.

Дайырхан айналып, Қараманның арт жағына шықты. Қараман қолындағы таяғын оңтайлап ұстап, екеуіне кезек-кезек бұрылды.

– Келіндер, көрейік, кімді-кім өлтіретінін.

– Қазір жүгермек. Татарбайға тірі дененді емес, өлігінді апарайын.

Тістене сөйлеген Мәлік қолдарын жұдырықтап сәл жақындады. Алайда Қараманның таяғынан сескеніп, тағы тоқтады. Сосын жан-жағында алақ-жұлақ қарады. Сірә, таяқ іздеп тұр-ау. Ол тоқтағасын, Дайырхан да жылжымай тұр.

– Неге тоқтап қалдыңдар? Көрсетпейсіңдер ме, б а т ы р л ы қ т а р ы ң д ы ? !

– Сен әуелі таяғыңды таста. Содан кейін көресің б а т ы р л ы ғ ы м ы з д ы .

– Шын батыр жігіт біреудің таяғынан ыға ма? Тағы екеусіңдер. Бір адамға екеу болып жабылып, еркектіктен аттамақсыңдар. Жарайды, қане, біреуің жекпе-жекке шығамын деп серт беріңдерші. Сонда мен таяғымды тастаймын. Мен – жалғызбын. Ал таяғыммен екеу боп тұрмын. Оны тастасам, өзім-ақ қаламын.

Мәлік бетінің кесек тиген жерін тағы сипалады. Сосын «не айтасың?» дегендей, Дайырханға қарады. Ол басын изеді.

– Қайсымызбен шығасың?

– Маған бәрібір.

– Қандай шарт қоямыз?

– Жеңілген адам артын қысып, жөніне кетсін.

– Сен жеңіліп қалсаң ше?

– Айттым ғой, “жөнімізге кетеміз” деп.

– Жоқ, мен сені ешуақытта жөніңе жібермеймін. Алдымен әбден сілеңді қатырып сабаймын да, Татарбай жәкеме сүйреп апарамын.

– Мейлі, мен жеңілсем, білгеніңді істе. Мен – еркекпін. Міне, таяқты лақтырдым. Шық енді төбелеске!

Мәлік білектерін сыбанып, алға үш-төрт қадам басты. Жасы қанша үлкен болса да, қожайынының ылғи айтқанына көніп, айтағына жүруге үйренген, әрі ешуақытта өз шешімі мен ырқы болмайтын жалшыдан батырлық шықпайтынын Қараман біледі. Денесіне бір рет қатты соққы тисе, оның беті қайтатыны хақ. Қараман еңкейіп, қарсыластарының ішінен баспен соғып құлататын жылдам тәсіліне дайындалды. Зу етіп атылып барып, Мәліктің ішінен бір соқты.

Анау екі бүктетіліп бара жатып, мұның иығынан шап берді. Шап бергенімен, жаңағы соққының екпінінен бір сәт есі ауған оның қолдары әлсіз еді. Осыны пайдаланған Қараман әлсіз қолдардан оп-оңай сытылды да, қос тізеден тепкі берді. Сосын оның кеудесіне басымен бір соқты. Әкірендегені болмаса, бойында қуаты да, батырлығы да шамалы жалшы артқа теңселіп кетті. Ол теңселгенде зу етіп, басымен ішінен тағы соқты. Мәлік жерге гүрс етті. Оның құлағанын көрген Дайырхан Қараман лақтырып тастаған таяқты ала сап, бұған ұмтылды. Құдды бір ертедегі жауға шапқан батырлар сықылды айқайлады:

– О, әруақтарым, қолдай гөр! Я, пірім, өзің күш бере көр! Таяғын көтеріп, ұрандатып жүгірген оған бұл жалаң қолмен қарсы жүгірді. Аралары жақындап қалғанда Дайырхан таяғын құлаштай сермеді. Қараман еңкейіп қалып, екі аяғынан шап берді де, тартып қалып, шүйдесімен жер сүздірді. Ал содан аямай бетінен былшылдатып соға берді, соға берді. Ананың бетін қан жуды.

– Тоқтат, Қараман, тоқтат! Жеңілдім, жеңілдім!

– Сүмелек, сатқын, опасыз. Саған әруақ пен пірді айтып, ұрандату не теңім? Жаңа ғана баһадүрдей болып тұр едіңдер ғой. Мен тиіскенім жоқ сендерге. Өздерің тидіңдер. Енді өліп кетсең де қоймаймын ұруымды.

– Қойсай, қойсайшы, көкетай! “Жеңілдім” дедім ғой. Осы кезде арт жақтан:

– Әй, Қараман! Абайла! – деген тосын үн естілді.

Осы үннен ішкі түйсігі бірдеңені сезгендей артына бұрылмастан, Дайырханның үстінен оңға қарай лып етті. Лып етті де, екі-үш қадамдай жерге шалқалай түсті. Осы сәт Мәліктің бұны ұрған таяғы Дайырханның шекесіне тарс тиді. Ұрғаны жауына емес, өз адамына тигенін көргенде Мәлік ақыра Қараманға шапты. Қараман ары аунай қашты. Ұмтылған Мәлік етпетінен құлады. Сөйтсе, оны ар жақтан келген Жолдыбай шалып жіберген екен. Жаңағы “абайла” деп айқайлаған да сол. Мәлік етпетінен түскенде:

– Тұр, орныңнан, Қараман! Таяғын жұлып ал! – деді ол. Қараман атып тұрып, жерден енді көтеріле берген Мәліктің таяғын жұлып алды да, жон арқадан екі рет салды. Сокқының ауыр болғаны сондай, анау үнін шығара алмады.

– Жолдыбай, теп бетінен! Бетінде өмірі жазылмайтын дақ қалсын. Ей, неге тұрсың? Мана ғана менің айтқанымды орындауға, менімен дос болуға серттесіп едің ғой. Аяма бұларды!

Жолдыбай сөзге келместен Мәлікті тепкілеп тастады. Одан соң Дайырханға тақалды.

– Ә, бізге ылғи құтырған төбеттей ырылдап жүруші едің. Зауал келді ме, енді? Мә, мынау тепкі маған көрсеткен озбырлығың үшін. Ал мынау мені үнемі жұмсағаның үшін. Мынау басынғаның үшін. Дайырханда әлі сөйлеуге дәрмен бар екен.

– Әй, қойсайшы. Қараманға болысып тұрсың ба? Осыдан тұрайын...

– Аузынан теп, Жолдыбай. Сөйлей алмай қалсын.

Не керек, Жолдыбай осы жолы әбден кегін алды. Біресе Дайырханды, біресе Мәлікті доптай тепкілеген ол, бір кезде зорға тоқтап, демін басты.

– Қараман, сәл демалайын. Біраздан соң тағы тепкілеп, тезектерін шығарамын.

– Жетер енді. Өліп қалар сорлылар. Естері болса, мұны ешуақытта ұмытпай, бізге қарсылық көрсетпейтін болар.

Айтпақшы, сенің келіп қалғаның қандай жақсы болған. Әйтпесе, Мәлік басымды жарар еді.

– Келгенде қарасам, сен Дайырханды төбелеп жатыр екенсің. Ал мынау жалшы жердегі таяқты ала сап, сені ұрмаққа ұмтылды. Осы кезде ғой, айқайлағаным.

– Рахмет, саған. Сертте тұратыныныңды көрсеттің. Ау, енді неге тұрмыз мұнда? Мыналардың мұрындарынан аққан қанды қызықтап тұрамыз ба? Кеттік.

Екеуі базарға келді. Мұнда адам әлі көп.

– Татарбай базар ортасында әлі шапқылап жүр дейсің бе? Ит месқарынды оңашада қалай ұстасақ екен.

– Ойбай, Қараман, тығылайық. Әне, Татарбай осы жаққа беттеп келеді.

Екеуі бір ұстынның панасына жасырынды. Ырс-ырс етіп демалған Татарбай жандарынан өте шықты. Қараман Жолдыбайға “кеттік” деген белгі жасады да, ананың соңынан ерді. Татарбай базар шетіндегі әжетханаға бет алды. Қараман жерден жұдырықтай тас алды.

– Сен осында тұра тұр. Егер менен көз жазып қалатындай болсаң, Бестамның жанында жолығайық.

Тасын қалтасына салған Қараман сырты кенеппен қоршалған әжетханаға таяды. Кірер есіктен сығалап еді, Татарбай ырсылдап дәрет ұсатып отыр екен. Оның мұндай жағдайда қауқарсыз екенін білген бұл алдына жетіп барды. Мұны көрген анау:

– Әй, әй, қайда келе жатырсың? Көрмейсің бе, әжетхананың бос емес екенін. Әйда, шыға тұр, – деп гүжілдеп сөйледі. Артынша реңі бұзылды: – Әй, сен, бағана мені ұрып кеткен дуана емессің бе? Ах, әкеңнің... Қап, тұра тұршы қазір...

– Айқайлама, шошқа! Екіқабат қатындікіндей мес қарның екі бұтыңның арасына сыймай, зорға отырғаныңмен шаруаң болмай, ақырасың-ә, тағы. Есінде ме, былтыр қыста мені Сіргелі жолында таяқтап, қарға тығып кеткенің. Сол кегімді қайтармақ боп, аңдып жүрмін сені.

– А-а-а, не дейді? Әй, сен шынымен сол баламысың? Қалай тірі қалдың? Шынымен сенбі...

– Иә, мен, мен! – деп Қараман таспен басына бір ұрды. Басқа тиіп кері қайтқан тас, Қараманның аяғына түсті. Татарбай өкіріп, айқайлап жіберді. Қараман тасты көтеріп, тағы ұрды. Татарбай боққа жалп етіп, қолын ербендетуден басқаға шамасы келмей, тыпырлап жатыр. Қараман енді оның бетін қолымен соққылай бастады. Ананың өмірі соққы тимеген майлы мұрнынан бірден қан сорғалады. Қан басынан да ағып, құлақтары қып-қызыл болды. Оған қарамаған Қараман екі бұтының арасын дәлдеп екі тепті. Татарбай өлген жоқ, бірақ өлгеннен ары болды.

Осы уақытта сырттан біреулердің дауыстары естілді. Сірә, әжетханаға беттегендер болса керек. Қараман атып шықты. Екі кісі тіпті таяп қалған екен. Бұл түк болмағандай, олардың жандарынан өтті де, базар шетіне бет бұрды.

Базардан әудем жер ұзағанда артынан Жолдыбай қуып жетті.

– Татарбайды оңдырмай кетіпсің-ә. Екі кісі оны әжетханадан әзер сүйреп шықты. Үсті-басының бәрі қан. Шапанының артқы етегі мен дамбалына... әй, айтуға аузым бармайды, бәрі нәжіс.

– Оған сол керек. Жанындағыларға не деді ол?

– Айтқанының бәрін ести алмадым. Қасына адамдар топырлап жиналғанда барып едім, сені айтып жатыр екен. Сол кезде екі жасауыл келіп қалды. Татарбай соларға шағымданып, өзінді қалай болғанда да ұстауды өтінді.

– Ол мені анада қыста ұрып-ұрып қарға тығып кеткен. Сонысы үшін мен оны боққа тықтым. Өттең, қолыма таяқ алып кірмепшін. Аяқтарын сындырып кетер едім.

– Осы масқара болғаны да аз емес.

– Бағана оның біраз ақшасын алып қашқам. Жаңа да бір буда пұлын олжалап кеттім, – деп Қараман қалтасынан екі уыс ақша шығарды. – Бұлар біраз күн қиналмай күн көруімізге жетеді.

– Қараман, саған қосылдым енді. Ал бұдан былай қайда тұрып күнелтеміз?

– Бір сенімді жеріміз бар. Татарбай да, жасауылдар да шаһарды шарлап, бізді іздей берсін. Біз ешқайда шықпай, үйде жатамыз. Айтпақшы, сен базардан Артық пен Кенбайды кездестірмедің бе?

– Жоқ.

Бестамды айналып өте бергендерінде алдарынан бір-бірін қолтықтап, сүйрелеген Мәлік пен Дайырхан кездесті. Екеуінің де түрлері адам қарағысыз. Дайырханның онсыз да дүрдиіп тұратын еріндері салбырап, аузы қисайып кетіпті. Көздері ісіктен көрінбейді. Ал Мәліктің бет-аузы одан бетер. Мына түрімен оны қожайыны – Татарбай да танымауы кәдік.

– Бүгін сен екеуіңе де, байларың – Татарбайға да қара күн туды. Барындар, барындар байларыңа. Үстіне жұққан боғын жуысындар.

– Сөйлемей-аққойшы, бұларға, Жолдыбай. Қожайындарының қандай күйде екенін бара көреді ғой.

Тез-тез жүріп, үйлеріне жетті. Артық пен Кенбай бағана келіп қалыпты. Олар Жолдыбайға тосырқай қарады. Олардың мұнысын Қараман сезді.

– Жолдыбай маған серт беріп, айнымас дос болуға келісті. Екеуіміз бірлесіп, Татарбайды да, Дайырхан мен Мәлікті де қатырдық.

– Қане, бүгінгі олжамызды санайықшы. Бұлар біздің қанша күн көрісімізге жетер екен?

Бәрі жабылып ақшаларды санады.

– Ой, мына пұл бізге бір айға жетеді.

– Онда, Артық бір ай бойы көшеге шықпаймыз. Жасауылдар бізді әбден іздеп, аяқтарынан сабылып, күдер үзсін. Содан соң шығамыз далаға.

Бірақ ойлағандары болмады. Төртінші күні үйге сау етіп, бес жасауыл кіріп келді. Мылтықтарын кезеніп, бәрін бұрышқа тұрғызып қойды.

– Бізді кім сатуы мүмкін?

– Қайдан білейік, Қараман, – деп Жолдыбай мен Артық иықтарын қиқаңдатты.

– Сөзді доғарыңдар! – деп гүж етті денелі жасауыл. Сірә, жанындағылардың басшысы осы болса керек. Бұйыра сөйлейді.

– Байлаңдар бәрін!

Екі жасауыл бесеуін байлап тастады.

– Қараман деген қайсың?

– Мен.

– Сен бе, ана сұр жыланның көзіндей көзінді ойып алайын ба, осы. Шайтанға ұқсап, еш қолға түспейтін едің. Ақыры барлық банданмен торға түстің бе? Ә, барлық бандан жоқ қой мұнда. Қалған қарақшыларың қайда?

– Біз қарақшы емеспіз. Не себепті бізді ұстап тұрсыңдар?

– Не дейді? Аһ, бокмұрын “не себепті” дейсің бе? Ай, бесіктен белі шықпай жатып қаны бұзылған қарақшы, сен әлі неге ұсталғаныңды түсінбей тұрсың ба? Есіңе түсірейін бе қылмыстарыңды? Мә, мынау менің үйімдегі жылқымды ұрлап кеткеніңді есіңе түсіреді. Ал мынау соққым – сол күні Смирнов ұлықты атып кеткеніңді көз алдыға келтіреді. Үшінші соққым – Татарбай байпатшаны таяқтап, ақшасын ұрлағаныңды ойыңа оралтады. Қалай, қатты ұра ма екенмін? Әй, әй, су шашыңдар мынаның бетіне. Талып қалған сияқты өзі.

Басшы алғаш ұрғанда Қараман жанындағы Жолдыбайдың иығына сүйеніп құламаған. Екінші соққы тигенде дуалға сүйенген. Анау үшінші рет ұрғанда бір жағына топ еткен. Бірақ ұзақ талған жоқ-ты.

Дәл құлақшекеден тиген ауыр жұдырықтан көзі қарауытып, аз-маз сәт өз-өзіне келмей жатты. Бетіне бір жасауыл су құйып жібергенде денесін дір еткізіп, көзін ашты. Анау үстінен төніп тұр.

– Есіңе түсті енді істеген қылықтары. Түсті ғой-ә? Түсті. Әлі талай пәленді ойыңа оралтармын. Қазір тұр орныңнан! Сөйт те, мылтықтарыңды тыққан жерді көрсет.

– Ондай нәрсе жоқ бізде.

– Жаныңды сатпа. Былтыр апандарыңа барған біздің жасауылдарды мылтықпен атып, қуып шығыпсыңдар ғой. Қайда сол мылтықтар? Мылтық болмаса Смирновты немен аттыңдар? Айт деймін, қайда мылтықтар?!

Қараман былтыр барлық сарбаздарын жан-жаққа таратқанда мылтықтарды өздеріне алып қалған-ды. Оларды майлап, осы үйдің астына тығып тастаған-ды. Ол жайында Есімбектен басқа мына тұрған жігіттердің ешқайсысы білмейді. Қараман жасауыл басшысы Есімбекті ұрардай болса, ол айтып қоя ма деп ойлады:

– Мылтықтарды шаһар шетіндегі бір үңгірге көміп кеткенбіз. Кейін барып, оларды өзіміз де таба алмай қалғанбыз. Сірә, біреулер алып кеткен болуы керек.

– Ал ақшаларың қайда?

– Қандай ақшалар?

– Ей, сен менің жынымды қоздырма. Ұрып, мүгедек етіп тастаймын. Қандай ақша болушы еді? Татарбайдан ұрлап кеткен ақшаларды айтып тұрмын.

Басшы бұдан жауап алып тұрғанда үй ішін түк қоймай тінткілеген жасауыл, кішкене кебеже астынан бір түйіншекті шығарды. Түйіншектің байлауын жазып жіберген ол:

– Міне, мырза, сіз сұраған ақшалар, – деді жымыып.

– Ә, бар ма екен? Жүгәрмектердің тыққан жерін қарашы. Әкел бері!

Жасауыл берген түйіншекті басшы қойнына сүңгітті.

– Мыналарды далаға шығарып, арбаға отырғызыңдар! Жасауылдар бесеуін де далаға шығарды. Есік алдында екі қокан арба тұр екен. Бәрін бір арбаға отырғызып, қосақтап тағы байлады. Содан ұзақ жүріп, Тәшкен ұлығы отыратын үш қабатты үйдің артындағы абақтыға әкелді. Қараман да, оның жігіттері де бұл абақтыны сырттай жақсы білетін. Айнала биік дуалдармен қоршалған абақты іші онша кең емес. Дуалдардың іш жағы өңкей адам қамайтын тамдар екен. Жасауылдар топырлатып, бесеуін бірдей темір есігі бар бір камераға қамады. Камерада жастары отыздарды алқымдаған екі сарт жатыр. Бұларды кіре сала екеуі сұрақтың астына алды.

– Аттарың кім?

– Қайдансыңдар?

– Не үшін түстіңдер?

Оларды өздері секілді мұңлық санаған Қараман не үшін түскендерін тегіс айтып берді. Тіпті жөйіттерді қалай талқандағандары туралы да айтты. Тек олардан алған ақша мен алтын туралы айтпады. Базар жасауылы бастығындағы өз атын қалай алып кеткендерін, ұлықты қалай атып тастағандарын да айтты. Аналар мұны естігенде: “Ой, яша, жұдаям ярамды жигит икәнсің», – деп арқасынан қағып-қағып қойды.

- Өздерің не үшін қамалдыңдар?
- Біз де кісі тонап, адам өлтірдік, – десті екі сарт.

Қараман бұрын абақтыға қамалмағандықтан, мұндағы кейбір құпия сырлардан хабарсыз еді. Кейде өзімен бірге қамалған адам жасауылдардың тыңшысы болып шығатынын білмейтін. Сондықтан да екі сартқа бар сырын бір күнде айтып берді.

Екі күннен кейін өздерін Илхам, Абат деп таныстырған екі сартты жасауылдар алып кетті. Кетіп бара жатқанда Илхам айтты:

– Бізді сотқа әкетіп бара жатыр. Сотталсақ, бұл жерге қайтып келмейміз. Аман-есен шығып кетулеріңе қайылмыз.

Шынында, сол кеткеннен олар оралмады. Есесіне, олардың орнына ұзын-ұзын бойлы екі қашғарлықты әкеп қамады. Қашғарлықтар әңгімешіл емес, қып-қызыл басбұзарлар екен. Кіре сала, ай-шай жоқ төрдегі Артықты жағасынан тартып тұрғызды да есікке қарай итеріп жіберді. Кенбайға да соның кебін келтірді.

– Өңкей бокмұрындар, біз келгенде неге орындарыңнан тұрмайсыңдар?! Төрде неге жатасыңдар? Бүгіннен бастап жасауылдар ауқат әкелген кезде екі табақты бесеуің ішесіндер де, үшеуін бізге бересіндер! Түсіндіңдер ме-ей, айтқанымызға?!

Қазақтарда үн жоқ. Бәрі Қараманға жалтақ-жалтақ қарап соның жанына үйірілді. Қараман қашғарлықтарға қасқая қарады.

– Біз мұнда сендерден бұрын келгенбіз. Сол үшін де қай жерде жату керектігін сендерден сұрамаймыз. Одан соң сен кімсің, біздің ауқатымызды тартып жейтін? Біздің әкеміз жоқ, артымыздан ауқат әкеп тұратын. Жасауылдар күніне екі мәрте беретін сорпа-судан қағылып, аштан өлмекпіз бе? Жасауылдар берген өз несібеңе риза боп, жата бер.

Аналар бір-біріне қарасты. Ұзын сақалдысы мұртын ширата қойған, қарасұр серігіне иек қақты.

– Құрнаш, тілі ұзын ғой мынаның. Бұрын абақты көрмегені білініп тұр. Жөнге салып қойшы. Бұдан былай көкелерін қалай тыңдауды біліп отырсын.

Құрнаш атып тұрғанда, Қараман да ұшып тұрды. Екі көзі бақырайып, тістенген қашғарлық әлденелерді ысылдай айтып, келе бергенде Қараман өз тәсіліне салды. Тәсілі – баспен іштен ұру ғой. Мұндайды күтпеген Құрнаш екі бүктетіліп,

алға құлады. Қараман құлақшекеден бір тепті. Содан кейін жігіттеріне “Жабылыңдар мынаған!” деп бұйырды да, өзі бірінші болып, орнынан көтерілген екінші қашғарлықтың ұзын сақалына жармасты. Қараманның мына ерлігі мен қатты айтқан бұйрығынан бойларына батылдық енген Артық, Кенбай, Жолдыбай үшеуі сақалдыға бірдей жабылды. Төрт адам қойсын ба, әлгінде ғана әкіреңдеген қашғарлық лезде қан-жосаға бөкті. Бұдан кейін бірінші құлағанды да тәубасына келтірді. Екеуінің сазайларын беріп, Қарамандар өз орындарына жайғасқанда, темір есік ашылып, үш жасауыл кірді.

– Өй, мынау екеуіне не болған? Сендер таяқтап тастадыңдар ма жабылып? Бұл үшін қылмыстарыңның үстіне қылмыс қосылады. Шеттеріңнен ату жазасына кетесіңдер, – деді жасауылдың бірі.

– Өздері қараптан-қарап отырып тиіскен.

– Сенің атың Қараман ба еді? Бәрін ұйымдастырған тағы да сен ғой. Әйда, сабаңдар бәрін!

Өлгі жасауыл жанындағыларға бұрылды.

Екі жасауыл қамшыларын иіріп, бұларды сабамақ болып, жақындап келді. Осы кезде камераға әнеукүнгі басшы жасауыл бас сұқты.

– Ей, не болып жатыр?

Оның алдында сымдай тартылған жасауылдар болған жәйтті баяндап берді. Басшы ыңқылдаған екі қашғарлыққа үңілді.

– Өлген жоқсыңдар ма, әйтеуір? О, қопалдар, сендерді бұ қазақтардың үрейін ұшырып, қоянға айналдыра ма десем, өздерің ит секілді тепкіленіпсіңдер ғой. Қолдарыңнан түк келмейді екен сендердің. Қане, тұрыңдар! – деп бұйырды да, өз сарбаздарына қарады. – Екеуін де өз камераларына апарып қамандар! Ал мыналарды ұрмай-ақ қойыңдар. Онсыз да бұлар шеттерінен жиырма бес жылға итжеккенге айдалады. Болыңдар, апарыңдар аналарды өз камерасына. Бір қарақшыларды бір қарақшылар сабапты да. Біздің неміз кетті?

Жасауылдар қашғарлықтарды алып шығып, есікті құлыптады. Камера ішін бірте-бірте қараңғылық басты. Қараман тобы тағы бір кештің батқанын білді. Себебі күндіз кішкене ғана терезеден түскен сәуле камераны әжептеуір жарық етіп тұрады. Қалай

кеш батады, отырған жерлерін көрдей қараңғылық басады. Мұндайда ермектері тек әңгіме. Бүгін бірнеше күннен бері бәрінің көңілдерінде тұрса да, бір-біріне әлі айтпаған сырды ашты Қараман.

– Жігіттер, жасауылдарға біздің тұрағымызды көрсеткен кім деп ойлайсыңдар?

– Осы сұрақ менің де көкейімді тескеніне неше күн.

– Соған миым жетпей қойды, – деп күрсінді Кенбай мен Артық.

– Мен білсем, бізді Әбдірахман сарттың өзі сатты.

– Дұрыс болжайсың, Есімбек. Менің де ойым сол.

– Ол қалай сатады, Қараман? Сендер оның ұяқысын уақытылы беріп тұрған жоқ па едіңдер?

– Солайы солай ғой, Жолдыбай. Ұяқыны уақытылы бергеніміз былай тұрсын, үстеме пұл да беруші едік. Оған қоса ауласында шулағанымыз жоқ. Басқа істермен де мазасын алған емеспіз...

– Е-е, Қараман, тұра тұр. Өткен жолы Әбдірахманды аулада көргенімде оны қай жерде кездестіргенімді есіме түсіре алмап едім. Оны қайда көргенім енді есіме түсті. Татарбайдың үйінде көрген екенмін ғой. Әбдірахман апиын сатады ғой-ә? Татарбайға бірде бір қалта апиын әкелген.

– Сөзіңнің жаны бар, Жолдыбай. Әбдірахман маған бірде: “Сен көшеде көп жүресің ғой. Арзан бағаға апиын сатып жүрген адамдар болса, маған ертіп келші” деген-ді. Өзім көрмесем де, осы сөзінен оның апиын сататынын сезіп едім. Сенің Татарбайың апиын іше ме? Айтпақшы, оның үйіне қалай барып жүресің?

– Мен онда өздігімнен бара алмаймын ғой. Дайырхан ертіп баратын. Дайырхан Татарбайдың тыңшысы. Кім арзанға не сатады, соны оған жеткізіп тұрады.

– Олай болса, бізді сатқан анық – Әбдірахман. Қап, ит сарт, енді қолыма түссе ғой. Бірақ бәріміз айдалып кетсек, бұл арманымыз орындалмай қалады-ау.

Қараман ауыр күрсінді. Қасындағылар да бастарына шын қасіреттің түскеніне енді көздері жете бастағандай аһылап-

уһіледі. Содан кейін ешқайсысы сөйлемеді. Әркім өз ойларымен алысып, ұзақ уақыт сабан төселген камера табанында дөңбекшіді.

Ертесінде сәске мезгілінде Қараманды тергеуге шақырды. Едені тас, тар бөлменің төріндегі кішкене үстелде энеукүнгі жасауыл басшысы отыр. Қараманды бірден сұрақ астына алды.

– Сенің басқа да қылмыстарың бізге белгілі болды. Сендер Тәшкендеталай адамды өлтірген екенсіңдер. Алдымен осылардың бәрін рет-ретімен айт. Одан соң ұрлықтарың жайында айтасың.

– Біз ешкімді өлтірген емеспіз. Ал ұрлық істегеніміз рас. Бірақ біз өңкей байларды тонадық.

– Олардың байлығын сен бірге жиысып па едің? Әркімнің маңдай терімен жинаған мүлкіне қол сұғуға қандай қақың бар?

– Маңдай терімен адам баюшы ма еді? Ондайлар болса, айналасына қайырымды келер еді...

– Қысқарт! Не оттап отырсың?! Бокмұрын, маған ақыл айтпақсың ба? Қазір екі жасауылды шақыртып, сүйегінді сындыртам. Ақыры іздеу-сұрауы жоқ адамсындар ғой. Бәріңді таяқтап, жоқ, терілеріңді тірідей сыпырып, жалаңаш еттеріңе тұз сеуіп, қинап өлтіремін. Осылай өлгің келе ме? Өлгің келмесе, қанша адамды өлтіргендеріңді айт!

– Айттым ғой, жаңа, ешкімді өлтіргеніміз жоқ.

– Қасарыспа. Өздерің жөйіт деп атап жүргендерді ше? Қараман ойланып қалды. “Бұны кімнен естуі мүмкін. Жөйіттер өз аяқтарымен бұларға келіп, шағым айтпасы белгілі. Арттарынан қорқады. Мынау отырған жасауыл олар туралы білмеуі мүмкін емес. Біледі. Тек мені арандатпақ. Әбдірахман сарт: “Жасауылдар ақшаға сатылып, талай адам өлтірген қанішерлер мен жөйіттерді босатып жібереді” деуші еді. Мына жасауыл менің түбіме жетпей тынбайтынға ұқсайды. Сол жөйіттерден алған кесек алтынды пара ретінде ұсынып көрсем бе екен? Ақыры итжеккенге айдалады екенмін, не де болса алтын жайын айтып көрейін. Бізді босатуға көнсе, беремін оны. Көнбесе, өлтіріп тастаса да, оның қайда екенін айтпаймын”.

Жасауыл басшысы мұның ойланып қалғанын басқаға жорыса керек, қолына қалам-қағазын алды.

– Кімдерді өлтіргендерінді есіңе түсіріп біттің бе? Бітсең, айта бер. Құлағым сенде.

– Жазбай қоя тұрыңыз, – деді Қараман әдейі мүләйімси кулыққа басып. – Ашуланбай, сәл тыңдаңызшы. Ол жөйіттер мені, достарымды сегіз ай бойы қамап, сойып жемек болды. Бір досымды жеп те қойды. Мен әзер қашып құтылғам. Мұны анау, менімен бірге қамалған Есімбек деген жігіт те растайды. Біз жөйіттерді тек ұрып-соғып кеттік. Сондайда өліп кеткен бірлі-жарымы болған шығар. Ал енді менің жанымдағы жігіттердің барлығы кілең жетімдер. Еріккеннен ешкім қаңғыбас болып жүрген жоқ...

– Сен ше, сен. Сен Шанышқылыдағы беделді бір бидің, би болғанда патша алдына барып келген бидің ұрпағы екенсің ғой. Неғып қаңғыбас болып жүрсің?

– Бұның өз себебі бар. Білем, біз айыптымыз. Бірақ өңкей жетім, панасыздарды итжеккенге айдатып не қыласыз? Серіктерімнің еш кінәсі жоқ. Кінәлары – қаңғыбастықтары ғана. Татарбайды ұрған жалғыз – мен.

– Смирновты атып өлтірген ше?

– Ол да - мен.

– Сонда сен итжеккенге жалғыз баруға бел буып отырсың ба?

– Ол жаққа ешкімнің барғысы келмес. Құдай басқа салса, амал жоқ қой. Алайда мен сізге ақшадан да қымбат бір нәрсе берсем, мені босатар ма едіңіз.

Жасауыл басшысының аузы ашылды. Көздері күлімдеп, сәл жымыды. Бірақ онысын білдіргісі келмей, дереу түсін суытты.

– Мені сатып алмақсың ба?

– Жоқ, оны сізге сыйақы ретінде беремін.

– Ол не? Апиын, көкнәр... Жоқ әлде мал ма?

– Жоқ. Бір кесек алтын.

Басшының көзі бақырайып кетті. Демде реңі қуаныштан ба, күдіктен бе, жоқ әлде сенбестіктен бе, әйтеуір өзгеріп сала берді,

– Алтын! Рас Па? Ол қайдан жүр сендерде? – деп ол орнынан тұрды да есікті қымтай жапты. – Рас айтамысың? Алтын, алтын... Кімнен ұрладыңдар оны?

Соңғы сөзі жұмсақ шықты. Осыған қарағанда сене бастаған сияқты.

– Ол ұрлығы емес, олжа ретінде қолға түскен. Оны менен басқа ешкім білмейді.

– Әй, саған сенейін бе, сенбейін бе? – деп басшы ары-бері жүре бастады. – Осы сөзің рас болса, оны алдымен маған көрсетші.

– Жоқ, көке. Сіз алдымен бізді босатамын деп уәде беріңіз.

– Алтыныңның бар екені рас болса, босату қолда тұрған нәрсе. Үлкендігі қандай өзінің.

– Мынадай, – деп Қараман екі алақанын дөңгелектеді.

– Егер өтірік айтсаң, табанда атып тастаймын.

– Маған өтірік айтуға негіз жоқ.

– Олай болса, камерада кешке дейін жата тұр. Мен серіктеріңнен сұрақ алғандай болып, бір-бірлеп шақырайын. Білесің ғой, тәртіп солай. Оларды “кінәсі жоқ” деп босатамын. Ал сен маған алтынды бергеннен кейін қашып кеткен боласың.

– Қалай?

– Оның ретін табамыз. Бірақ сен осы әңгіме жайында серіктеріңе айтпа. Егер айтсаң, босатпай қоямын.

– Бүгін босатасыз ба?

– Жоға. Тағы бір екі-үш күн шыдай тұрыңдар. Басшы сырттағы жасауылды шақырды.

– Әкет мынаны. Серіктерінен бөлек камераға қама!

– Құп, тақсыр!

Содан Қараман төрт өзбек кісілерімен басқа камерада үш күн жатты. Үш күн бойы басшы тергеуге шақырып тұрды. Айтатыны бір-ақ нәрсе. Алтын жайында. Ол өз шартын қояды. Қараман өз ұсынысынан танбайды. Басшының шарты – “Алтынды қалай бересің, солай бәріңді босатамын”. Қараманның ұсынысы – “Алдымен серіктерімді босат. Одан соң алтын тығулы жатқан жерді көрсетемін”. Басшы ақыры Қараманның ұсынысына көнді.

– Бүгін достарыңның бәрін босатамын. Кешке алтын жатқан жерге ертіп барасың. Егер достарың үшін өзінді құрбандыққа шалсаң, өз обалың өзіңе. Сені атып тастағаннан кейін оларды қайта ұстаймын да, дарға астырамын.

Сол күні неге екені белгісіз, Қараманды бұрынғы, яғни достары жатқан камераға жапты. Бәрімен амандасып болғасын Қараман былай деді.

– Бүгін бәріңді босатады. Бірақ Әбдірахманның үйіне бармандар. Бір жерде түнеп шығындар да, ертең мені Бестам маңында күтіңдер. Біліп отырмын, сауалдарың көп. Бірақ ештеңе сұрамаңдар қазір. Бәрін кейін айтамын.

Сөйтіп, сол күні Қараманнан басқасының бәрі бостандыққа шықты. Кешірек басшы мұны өзіне шақырды.

– Сәл қараңғы түскеннен кейін көмбең жатқан жерге жүреміз. Менің жанымда бір жасауыл болады. Мен оған сені “біреуді өлтірген жерді көрсетеді” деп айтып қоямын. Діттеген жерге дейін қолың байлаулы болады. Қашпайтындай етіп, арбаға да байлап қоямыз. Менде қару болмайды. Есесіне, анау жасауылда оқтаулы мылтық болады. Алтынның таза, әрі шын екеніне көзім жеткен соң мен иек қағамын. Сол сәтте мылтықты жасауылды өзің жақсы көретін тәсіліңмен ішінен баспен ұр да қаша жөнел. Жасауыл құламай, ататындай болса, мен оған бір кедергі жасаймын. Сәл ұзасаң болды, артыңнан қумаймыз.

Қараңғы болғанша екеуі басшының бөлмесінде отырды. Қараңғы бола, бір жасауыл келіп, арбаның дайын екенін айтты. Басшының бұйрығымен ол Қараманды арбаға байлады. Басшы екеуі алдыңғы жаққа қатар отырды. Қос ат жегілген арба кешікпей Әбдірахман сарттың үйінің алдында тұрды. Үйдің дарбазасы жабық. Оны жасауыл дүрсілдетіп ұрды.

– Мынаған айтыңызшы, дарбазаны ұрмасын. Ісімізге үй иесін куә етіп не қыламыз. Одан да мені босатыңыз. Дуалдан асып түсіп, дарбазаны өзім ашайын.

– Қашып кетпейсің бе?

– Қайда қашамын? Бұл үйде осы дарбаза болмаса, басқа шығатын тесік жоқ.

Басшы сәл ойланып тұрып, Қараманды босатты. Босанған Қараман зу етіп, дуалдан асып түсті. Өздері тұрған тамның есігі ашық екен. Дереву үйге кірді де текеметті көтеріп, тығулы мылтықтар мен алтын оралған түйіншекті алды. Осы сәтте оған бір ой келді. “Бұдан былай бізге Тәшкенде жүру жоқ. Алтынды

берсем де, бермесем де шаһардан кету керек. Анау жасауыл да солай деген. Егер қазір алтынды оған апарып берсем, оның мені босата қоюы да неғайбыл. Сенім жоқ оларға. Одан да зытып қалайын”.

Алтынмен қосып, екі мылтықты, қалған ақшаларды бір қапқа салған Қараман, аулаға шыққан соң үйдің төбесіне секірді. Бір-біріне жалғаса салынған пәс тамдардың үстімен еңкейіп біраз жүрді де, арғы көшеден бір-ақ шықты. Сөйтіп алға қарай бар шапшандығымен жүгіре жөнелді. Көп жүгірді. Үш-төрт көшеден өткен соң бір жаман тамның жанына келіп тоқтады. Мезгіл түн болғасын, қай жерде тұрғанын аңғармады. Осы жерде түнеп шығайын деген оймен әлгі жаман там ішіне кірді. Мылтықтарды шығарып, жанына қойды да, қапты төсеніп жатты.

Оянса, күн сәске бойы көтеріліп қалыпты. Далаға шығып, жан-жағына қарады. Айнала бұған бейтаныс. Ішке қайта кірді де, тамның бір бұрышына мылтықтар мен қапты көмді. Содан “айналада ешкім жоқ па екен” деп есіктен басын шығара, жан-жаққа көз салды. Көшеде бір-екі жүргінші болмаса, адам көп емес. Көшеге түсті. Түнде келгенде “жаңағы тамды таба алмай қалмайын” деген оймен айналада көзге жатталып қалатын үйлерді анықтап алды. Сосын көшелерді ары-бері кезіп, қай уақытта келсе де жаңылыспайтындай болып, көзін әбден үйретті. Көше басында кездескен бір шалдан Бестамға қалай бару керектігін сұрады.

— Бестам махалласы ма? Өй, Құдай-ау, осы көшемен тіке өтіп, оң жаққа бұрылсаң сонда жетесің ғой. Арғы жағы Шорсу базары. Оның айтқанымен жүріп отырып, Бестамға тез жетті. Қиқы-жиқы орналасқан сондағы тамдарды паналай жүріп, достарын іздеді. Уәде бойынша олар ендігі келіп те қалуы керек. Көп ұзамай олар да көрінді. Қайта табысқан қаңғыбас жігіттер бір талдың түбінде тұрып, біраз кеңес құрды да, Қараман түнеп шыққан жаман там тұрған көшеге беттеді. Там жанына жеткенде бір-бірлеп ішке кірді.

— Ал, Қараман, енді айтшы. Бізді және өзінді жасауылдардан қалай құтқардың?

Қараман жасауыл басшысымен болған әңгімені, оны қалай алдап соққанын түгел айтып берді. Ең соңында:

– Жігіттер, енді бізге Тәшкенде жүру жоқ. Бір жаққа кету керек. Жасауылдардың қолына қайта түссек, оңбаймыз. Ақшамыз да аз. Егер мына алтынды сата алсақ қой, қайда болса да кете берер едік.

– Алтынды сатуға болар еді. Бірақ бір де біреуіміздің көшеге, базарға бара алмайтынымыз кесір болып тұр ғой, – деп күрсінді Жолдыбай.

– Шыға алған күнде кімдерге сатуға болады?

– Шорсудағы, Алайдағы базарлардың керуен сарайларында небір байпатшалар жатады. Соларға жете алсақ та.

– Әйтеуір бір жол тауып, жанымызға пұлды көбейтіп алуымыз керек. Онсыз еш жаққа кете алмаймыз. Әттең, бесеуімізде бес ат болса, Қоқан асып кетер едік. Айтпақшы, Жолдыбай Татарбайдың үйі қай маңда. Өзі жүдә бай ма?

– Шаһардағы үйінде несі барын кім білсін. Ал Алмалықтың бергі жағындағы қыстауы толған мал. Оның сонда керемет екі жүйрік аты бар. Қарауылдар оларды күндіз-түні күзетеді. Аттар байлауда тұрғанда аяқтарынан кісен шешілмейді. Татарбайдың бәйбішесі шаһардағы үйінде, ал тоқалы қыстауда болады. Өзі көбіне сол тоқалдың жанында. Бәлкім қазір де сонда шығар. Өйткені малдары әлі жайлауға шыққан жоқ. Оны неге сұрадың?

– Алтынды өткізе алмасақ, сол Татарбайды үптейік. Алмалықтың түбіндегі қыстауын түнде таба аласың ба?

– Әлбетте, табам.

– Жігіттер, мен біраз күннен бері мынадай ойға келіп жүрмін. Біз әркімнен ұрлап-жырлап өз қарнымызды тойдырғаннан басқа, кімге пана болып жүрміз? Айналадағы қарындары тоқ, киімдері бүтін, бай-манаптарға көз салсам бір-бірімен дос-бауыр, тамыртаныс, құда-жекжат. Жалшы жұмсап, малайды қанайтын олардың кембағалдарға жаны ашымайды. Тіпті, әлгі жалшы мен ма-лайларынан есік алдында үрген иттерінің жағдайлары жақсы. Патша адамдары мен ұлықтар да сондай. Бір үзім нан үшін арқа еті арша, борбай еті борша боп жүрген кедейлерге оң көзбен қарамайды, шетінен парақор. Әлсізді қорлап, панасызды

жәбірлеуге, жетім-жесірдің еңбегін қанауға құмар. Заң-зәкүндер де ұлықтар мен байпатшаларға қызмет етеді. Әйтпесе қиналып жүрген, біреуден ақысын ала алмай, көз жасын көл қылған бейшара жандарды неге қорғамайды сол заң-зәкүндері. Кеудесіне нан піскен шонжарлар малайларын ұрып-соғып, кейде өлтіріп те қойып жатады. Өзіміз де көріп жүрміз, базарлар мен көшелерде бай тобы кедей жазғандарды итше жұмсап, тура бір сатып алған құл тәрізді жекіп, боқтап, адам құрлы көрмейді. Осының бәріне өкімет ұлықтары көз жұма қарайды. Себебі байлар мен ұлықтар сыбайлас. «Қарға қарғаның көзін шұқымайдының» кері. Мұның барлығын неге айтып отырмын. Шаһарда біз секілді қаңғыбастар көп. Әрқайсысы өлместің халін кешіп, итшілеп күн көріп жүр. Бірақ келешектерін ойлайтындары жоқтың қасы. Бір күн қамыс, бір күн ши түбінде жатып, күн көруге болар. Дегенмен ертең кісі болған кезімізде де қайыр сұрап, бір нан ұрлап күн кешеміз бе? Сондықтан да біз мақсат-мүддесі бар топ болайық. Бірінші мақсатымыз – тек байларды тонау болсын. Мұны осы күнге дейін істеп келдік те. Ары қарай тағы жасай берейік. Енді ірі істерге ұмтылайық. Бұрынғыдай бала емеспіз. Бәріміз ержеттік.

Екінші мақсатымыз – зәбір көрген момындар мен кембағал, кедей-кепшікке болысу болсын. Байлардан тартып алған, болмаса ұрлаған дүние-мүліктердің бір бөлігін соларға таратайық. Үшінші мақсатымыз – ешқашан да адамгершіліктен айнымау. Өзімізше жақсы адамдарға, орта шаруа мен кедейлерге тиіспейік. Ал Татарбайдай байларды, Әбдірахмандай опасыздарды, кешегі жасауыл басшысы сияқты парақор ұлықтарды аямайық. Біздің келешекке таңдаған жолымыз осы болсын! Қалай, айтқаныма келісесіңдер ме?

Иә, осы бір жаман тамның ішінде отырып айтқан осынау пікірінен Қараман өмір бойы тайған жоқ. Бірақ, өмірдің небір бұралаң жолдары мен ойлағаныңды үнемі болдыра бермейтін кереғар заңдылықтары болатынын ол онда ойлаған жоқ. Бойына табиғатынан біткен бірбеткейлік пен қайсарлық кейде сол заңсыздықтарға бағындырмай, талай қателіктерге де ұрындырды. Десек те, ол қандай қиындықтарға тап келсе де өз ісіне “әттең-ай” деп еш өкініш білдірмеді. Қандай да бір

қысылтаяң, қауіпті шақтармен бетпе-бет келсе де мойымай, тек сол тұңғыықтан шығып кетуге ұмтылыс жасады. Қолдаушы пірі күшті ме, әйтеуір Қараман сондай шырғалаңы мол қиындықтардан үнемі сытылып кетіп отырды. Бірақ, біздің қаһарманымыз Қараман - періште емес. Жас кезінде істеген әнтек істері де мол болды. Ол кезде Қараман бұлар жайында ойламайтын. Кейін, иә көп уақыт кейін, әсіресе, жасы алпыстан асқанда өткен өмірінің кейбір сәттері жанын жегідей жеп, мазасыз күйге түсіргені анық. Әйтсе де рухы жоғары жаратылған Қараман, бәрібір, майда-шүйде пендешіліктерден ада кісі-тін...

Қараманның айтқан ұсынысына ырзалық білдірген жігіттер мұны бірауыздан өздерінің басшысы етіп сайлады. Ол бұрын да басшы-тын. Бұрындары сайланбаған, ешкім қол көтеріп, сөзбен серттесіп, ауызбен бекітілмеген басшы-тын. Бұл жолы сол рәсім іске асты.

— Ал, жігіттер! Олай болса, бүгін түнімен ертең іске асыратын жұмысымызды пысықтайық. Қолымызда екі мылтық оқ-дәрісімен және азғантай ғана ақша бар. Мылтықтардың күшімен тағы біраз пұл жинап алуымыз қажет. Ол үшін бүгін түнде опасыз Әбдірахман мен паракор жасауыл басшысынан кек алайық. Кек алғанда екеуін де өлтірмейміз, тек дүние-мүліктерін олжалаймыз. Ойымыз ойдағыдай орындалса, таң ата шаһардан шығып кетеміз. Күндіз анада өзімізді Пайзұқ ертіп барған жөйіттердің Қашғартепе үңгіріне тығыламыз да, кешірек ары қарай Алмалыққа жүреміз. Ой, одан бұрын Татарбайдың қай жерде екенін біліп алсақ қой. Жолдыбай, әлі кеш емес қой. Күн батқанша Татарбайдан хабар алып келе аласың ба?

— Алып келем. Онда кете берейін.

— Кеш батқанша қайт. Біз сені осы жерде күтеміз.

Кешке таман Жолдыбай оралды.

— Уһ, сонша жерге жаяу барып-келіп, өкпем өшті. Су да жоқ-ә, бұ жерде. Татарбайдың бір малайымен сөйлесіп, байдың Алмалықтағы қыстауда екендігін білдім. Малайдың айтуынша, ол келесі базарға дейін сонда болады екен.

– Келесі базарға дейін үш күн бар. Құдай қаласа, ертең түнде оны тоқалының жанында басамыз. Ал қазір Әбдірахмандікіне барайық. Елең-алаңда “ешкім үйге біреу түседі” деп ойламайды.

Қараманның сөзінен кейін бәрі тұрды. Мылтықтың бірін Жолдыбай, бірін Есімбек алды. Артық алтын мен ақша салынған қапты көтерді. Жедел жүрген топ Әбдірахмандікіне тез жетті. Қараман дуалдан асып түсіп, дарбазаның іштегі байлауын шешті. Бәрі аулаға енгесін, Қараман дарбазаны қайта байлады. Содан соң, апыр-топыр Әбдірахман отырған тамға кіріп барды. Қолдарында мылтығы бар Қараман тобын көргенде Әбдірахман құп-қу боп сазарып, сипаланды да қалды. Әйелі “көтек” деп, оның арқасына тығылды.

– Әй, Қараман, Артық, сендермісіңдер? Не болған бәріңе? Түстерің суық қой. Мылтықтарың не?

– Бізге не болғанын өзің біліп отырған шығарсың. Не жаманшылық көріп едің бізден? Жасауылдарға неге сатасың?

Әбдірахман терең күрсініп, басын төмен салды. Сосын әйеліне карап, жай ғана міңгірледі:

– Әліксәндір жасауыл қалай бұлардан ажырап қалды?..

– Ол жағын ойлап, басың қатпай-ақ қойсын. Әу баста жақсы адам боп көрініп едің. Сен де сатылатын адам екенсің. Соған бола өзіңе аса көп зияндық істемей-ақ қояйық. Қанша дегенмен, бір кезде біз қысылғанда жатып-тұруға тамынды бердің. Ұрмаймыз да сені сол үшін. Ұрып-соғуымыз да, тіпті одан арыға да баруымыз мүмкін, егер айтқанымызды орындамасаң.

– Не істеуім керек?

– Үйіндегі бар ақшанды бересің. Айтқандай, сенде апиын да бар. Оны да бересің. Бұдан басқа қоранда бағып отырған үш жылқыңды алып кетеміз.

– Қараман-ау, сонда менде не қалады?..

– Зарланба! Не қалушы еді? Жан қалады да. Әй, сен қатын, тұр! Тауып кел ақша мен апиынды! Әйтпесе, көзіңше байынды атып саламын.

Қараманның зәрлі үнінен ештеңеден тайынбайтынын ұқты ма, Әбдірахман әйеліне иек қақты. Әйелі кебежеден бір буда пұл

мен кішкене қалта шығарды. Қалтадағы апиын болса керек. Оны қолына алған Қараман Жолдыбайға берді.

– Сен апиынды жақсы танысың ғой. Көрші, қалтадағы таза апиын ба?

Жолдыбай қалтаның аузын ашып, ішіндегі қап-қара жүгері дәніндей түйіршектерді қолына алып, ары-бері қарады. Сосын Қараманға қарап басын изеді.

– Арқан бар ма үйде?

– Оны не қыласың?

– Не қылатынымды сұрама, сарт. Сені дарға асып кетеміз. Осы сөзді естігенде әйелі талып қалды. Әбдірахман еңкілдеп жылай бастады.

– Қараман, айналайын, кешіре көр. Қанша жылдан бері тумай жүрген мына әйелім енді екіқабат болған еді. Соның ішіндегі жас нәресте-періште атынан сұранамын. Кешір мені! Құдай ұрып қапты сонда.

Бұл кезде далаға шығып кеткен Кенбай ұзын-ұзын екі жіп алып кірді. Ешкім де еш нәрсе айтпай, алдымен Әдірахманның, содан соң әйелінің аяқ-қолдарын шандып байлап, байлауды біреу шешіп алмаса, өздері еш уақытта шеше алмайтындай түйіндеп тастады.

– Біз кеттік, Әбдірахман. Опасыздық жасамағаныңда біз бұлай істемес едік. Айтпақшы, Әліксәндір жасауылың бізді іздеттіріп жатыр ма?

– Саған ол “қарақшы” деп ат қойып, күндіз-түні іздеп жүр. Бір ғана ол емес, көше-базарларда түрлі қылықтарыңды естіген адамдар, сені танымаса да өзінді “қарақшы” десіп жүр.

– Е-е, ол ат маған бұрыннан жабысқан. Бірақ көріп тұрсың ғой, мен қарақшы емеспін. Сен сияқты опасыздардан кек алушы ғанамын. Қош бол!

Қараман далаға шықса, жігіттері қорадағы Әбдірахманның үш атын аулаға әкеп, ерттеп қойыпты. Төрт серігі екі атқа мінгесті де, Қараман бір атқа мінді. Ендігі бағыттары – жасауыл басшысы Әліксәндірдің үйі.

Үш атқа мінген топ шаһар ішімен жүрмей, Шағатай қақпаны айнала өтіп, екі сағаттай уақыттан соң Салар өзенінің жағасына

жетті. Бұл орамда Тәшкен ұлықтары тұрады. Әліксәндірдің де үйі осында. Есімбекті аттармен бірге өзен жиегіндегі жарқабақтың тасасына қалдырған төртеу бір биік үйдің жанына келіп тоқтады.

– Жолдыбай, Әліксәндірдің үйі анық осы ма?

– Осы, Қараман. Мен бұл орамдағы барлық үйлердің иелері кімдер екенін жақсы білемін.

Үйді айнала қоршаған дуал онша биік емес екен. Қараман дуалға шығып, аула ішіне көз салды. Мезгіл – ел жатар кез. Қараңғылықтан аула ішінде не тұрғаны көрінбеді. Биік үйдің екі терезесінен шырақ жарығы көрініп тұр. Демек, Әліксәндірдің үйі әлі жатпаған.

– Аула іші тым-тырыс. Иті жоқ па деймін, – деді Қараман жерге түскесін.

– Бұған қатардағы жасауылдар тәуліктің қай мезгілі болса да жұмыспен келе береді. Сондықтан басшы иттерін түн ауғанша босатпайды. Қайта, иттерінің байлаулы кезі бізге жақсы емес пе. Үйіне мылтық кезеніп, кіріп барайық.

– Кіруін кіреміз. Алдымен үйінде кімдер бар екенін анықтау керек, Жолдыбай.

– Ішке түсейік. Содан соң анықтармыз оны.

Осы кезде көшенің бас жағынан арба дөңгелегінің шиқылы естілді. Бәрі солай қарасты. Қарауытып көрінген бірдеңе тура осылай қарай келе жатыр. Бұлар кейін шегініп, дуалдың бұрышын айналды да, жата-жата қалысты. Қараман келе жатқанның не нәрсе екенін сығалап қарап жатты. Ол қос ат жегілген күйме екен. Күйме Әліксәндірдің қақпасы алдына келгенде тоқтады. Ішінен біреу шығып, қақпаны тарсылдатып ұрды. Ұзамай іштен біреу: “Бұл кім?” – деп айқайлады. Оның Әліксәндірдің дауысы екенін Қараман бірден таныды. “Тақсыр, сізге шұғыл хабар бар”, – деді қақпаны ұрған кісі. Осы сөзінен оның жасауыл екені білінді.

Қақпаны ашқан Әліксәндір келген жасауылмен біраз сөйлесті. Не айтып жатқандары түгел естілмесе де, екеуінің өзбекше сөйлескені аңғарылып тұрды. Аңада Қараман абақтыда жатқанда Әліксәндірдің қазақша да, өзбекше де таза сөйлейтініне көзі жеткен. Онымен біраз сөйлескен жасауыл күймесін бұрды да,

кері қайтты. Ал Әліксәндірі қақпадан берірек келіп, дуал түбіне дәрет сындыра бастады.

– Кеттік! – деп Қараман атып тұрды да Әліксәндірге жүгірді. Серіктері де соңынан ілесті. Анау апыл-ғұпыл дамбалын киіп болғанша, бұлар оны қоршап алды.

– Үніңді шығарсаң, басып саламын, – деді Жолдыбай оның көкірегіне мылтығын тақап.

– Кімсіңдер-ей, мені бұлайша қоршайтын?! Менің кім екенімді білесіңдер ме? Мынауың мылтық па, әлде әншейін таяқ па? – деді Әліксәндірі сасып.

– Қайдағы таяқ? Шүріппені басып көрсетейін бе?

– Даусың таныс қой маған. Сен өзің кім едің?

– Қараман дегенді ұмытқан жоқпысың?

– Аһ, қарақшы, сен бе бұл?!

– Айқайлама! Жан керек болса, тыныш тұр! Білесің ғой, қарақшылардың ойнамайтынын.

– Түсіндім, түсіндім. – Әліксәндірі осы сөзден кейін сабасына түсті. – Менен не тілейсіңдер? Әлде бір көмек керек болып тұрма?

– Керек болып тұр. Бізге керек нәрсе – ақша. Одан басқа қорандағы екі ат.

– Ақша үйде жоқ, кеңседе. Ал аттар керек болса, пожалуыста, алып кете беріңдер.

– Иттерің байлаулы ма?

– Иә.

– Кенбай, Артық екеуің аттарды жетектеп шығындар. Біз мынаны ұстай тұрамыз, – деді Қараман. Сосын мылтығымен Әліксәндірдің ішінен нұқыды: – Егер үйден біреу шығып, достарыма зияндық істейтін болса, сені осы жерде ата саламыз.

– Үйде әйелім мен екі кішкене баладан басқа ешкім жоқ. Олар далаға шықпайды.

Артық пен Кенбай аулаға еніп, демнің арасында ерттеулі екі атты жетектеп келді.

– Осы екі ат та бізге үлкен олжа. Үйіне кіріп, қатын, балаларын шошытпай-ақ қояйық. Ал мына парақор жасауылды... не қылсақ екен... Ә, былай қыламыз.

Үзік-үзік сөйлеген Қараман мылтық ұңғысымен Әліксәндірің тура ішінен қатты бір соқты. Анау «аһ» деп ышқынды да екі қолымен ішін басып, бүк түсті.

– Тебіндер!

Сол-ақ екен, Әліксәндірің сансыз тепкінің астында қалды. Оны айыздары қанғанша тепкілеген қазақтар әлден соң тоқтады да, олжа аттарды жетектеп, Есімбек тұрған жарқабаққа келді.

Әрқайсысы бір-бір атқа мінген бесеу шаһарды артқа тастап, Қашғартепеге тартты. Қараман жолдан жаңылысты ма, қанша жүрсе де алдарынан Қашғартепе төбелері кезікпеді. Бір кезде сонадайдан жылтырап жанған екі от көрінді.

– Біз Қашғартепеден қиыстау кетіп қалдық-ау деймін. Әйтпесе мұнша ұзақ жүрмес едік. Артық, есінде ме, анада шаһардан Қашғартепеге, Қашғартепеден шаһарға жаяу жүргеннің өзінде тез жетіп қалып едік қой-ә? Иә, біз анық басқа жақпен кеттік. Анау жанып тұрған оттар кімдікі екен? Елсізде түнеп жатқан дуаналар ма?

– Қараман, мен білсем, олар сығандардың оттары-ау деймін. Дуаналар екі-үшеу-ақ болып жүреді. Екі-үш адам екі жерден от жақпас. Бірақ кім біледі, жақындап көрейік те.

Жолдыбайдың сөзін мақұл көріп, бәрі оттарға қарай жылжыды. Оттарға таяғанда ол жақтан екі ат бірдей кісінеді. Жылаған баланың, түсініксіз сөздермен сөйлеген әйел-еркектердің дауыстары естілді.

– Жаңа айттым ғой, от маңындағылар анық сығандар. Әне, сөздерін естіп тұрсындар ма? Анау үш-төрт жерде қарайған нәрселер үсті жабық арбалары-ау, сірә.

– Енді не істейміз? – деді Артық. – Сығандарға барып танысып, солардың арбаларына түнеп шығамыз ба?

– Сығандарға жалынамыз ба, енді? Күн жылы. Даланың көк майсасында тоқымды төсеп, ерді жастанып жата бермейміз бе, одан да. Сығандармен таныссақ ертең де күн бар ғой.

Қараманмен бірге бәрі аттан түсті. Сол түні далада түнеп шықты. Қараман тәтті түс көріп жатып, әлдебір сықырдан оянып, көзін ашса, өзін алба-жұлба киінген төрт-бес бала қоршап тұр. Заматта түндегі сығандар, әрі олардың ұры келетіні санасына

сап етіп, тұра келді. Басына жастанған ер астындағы мылтық пен ақша, алтын салынған қапты қарады бірінші. Орнында екен. Қараман тұрғанда, сыған балалары өз тобырларына қарай жүгіріп кетті. Бұл серіктерін оятты. Алғаш болып Жолдыбай оянды:

– Өй, күн әжептеуір көтеріліп қалыпты ғой. Уай, біздің аттарымыз бен заттарымыз аман ба? Сығандар ұрлап, түнде тайып қалған жоқ па? – Анадай жердегі бас жіптерімен тұсаулы жүрген аттарын көрді. – Е, Құдайға шүкір, әйтеуір, аман екен. Сығандар да қозғалмапты.

Басқалары да бастарын бір-бір көтеріп қойғандарымен тұрмады.

– Өй, тұрсаңдаршы! Қарындарың ашқан жоқ па? Сығандардан шай, ауқат сатып алып ішейік.

Бәрі тұрды да, сыртқы киімдерін іліп, сығандар тобына келді. Бес шатырлы арбаны дөңгелектеп қойған сығандар тура ортада шәй ішіп отыр екен. Еркектері бес-алтау ғана. Ал әйелдері жиырмаға таяу. Балалары да көп. Бойжеткен қыздарының саны жегі-сегіз. Дастархан басында айнала жайғасқан сығандардың төрінде сақал-мұрты тұтасқан бір шал отыр.

– Ассалаумағалейкум, – деп сәлем берді Қараман шалға.

– Уағалейкум. Иә, келиңләр. Қайдан журган жигитләрсіндәр? – деді шал қазақша-өзбекше араластырып.

– Жолаушылап жүрген адамдармыз. Сіздерден шәй, нан-пан табылар ма екен? Сатып алайық деп едік.

– Шәй-нанды бір рет сатпай-ақ береміз. Келіндер, қатарға отырыңдар.

Көсемдері осылай дегесін, басқа сығандар төмен ысырылып, Қарамандарға орын берді.

Өзін Бурат деп таныстырған сыған көсемі, сөзге әңгімешіл кісі екен. Қараман екеуі тез тіл табысты. Жалғыз Қараманды емес, әңгімесіне басқа жігіттерді де тартып отырды. Алдымен өздерінің сонау Самарқан жақтан көшіп келе жатқандарын айтты. Жол-жолда кездескен қарақшы, тонаушы топтарға қалай тап болғандарын да қызықты етіп әңгімеледі. Екі-үш күн осында түнеп, Тәшкенге кететіндіктерін, ол жерде бір айдай болып, Шымқалаға баратындықтарын, күз түсе қайтадан – Бұқара,

Самарқан жаққа қайтатындықтарын білдірді. Ең соңында Қараманға “серіктеріңнің аттары мен жастарын айт” деп өтініш жасады. Қараман өзінің он жетіде екендігін, Жолдыбай мен Есімбектің жиырма екіде, Артықтың жиырма бірге, Кенбайдың он тоғызға келгенін айтты.

– Бәрінен кіші сен екенсің ғой. Соған қарамай, сен бұларға бас сияқтысың. Мен өзінді күйеу бала қылып аламын ба деп отырсам, – деді Бурат күліп.

– Мен әлі жаспын. Одан да мына Жолдыбай мен Есімбекті күйеу етіңіз.

Оның бұл сөзіне Есімбек жымың-жымың етіп, риза болды. Есімбектің бағаналы бері анау дастархан шетінде отырған он алты-он жеті жастағы сыған қызына қайта-қайта қарағыштай бергенін Қараман байқаған. Қызға ауып отырған ынтықтығын Қараман дөп басып айтқан соң, ол күлмегенде кім күлсін?

Сығандармен бір сағаттан аса уақыт отырған қазақтар: “Біз аттардың тұсауын шешіп, арқандап келейік”, – деп орындарынан тұрды. Былай шыға бере-ақ, Есімбек бір қиялдың шетін қылтитты.

– Қараман, ақыры баратын жеріміз белгісіз. Осы сығандармен бірге көшіп-қонып жүре берсек қайтеді?

– Бір-ақ сәтте неге сығандармен бірге жүруге ынтыға қалғаныңның себебін түсініп қойдым. Бізге тең емес қой бұлар... Ондай ойдан аулақ бол. Естуімше, кім сыған қызына үйленсе, ол тобырдан шықпауы керек екен. “Бәріміз сыған болайық” демекпісің сонда? Мұндайға мен тірі барам ба?

Есімбек қайта сөйлемеді. Аттардың жандарына бәрі отыра кетті. Бәрінің көкейінде бір-ақ сұрақ тұр. “Енді қайда бет аламыз?” Артық бір нәрсе айта беріп еді, Жолдыбай оны тоқтатып, өзі сөйлеп кетті.

– Сендерге әнеукүннен бері бір хабар айтайын десем, еш реті келмей жүр еді. Түбі ұзаққа кетеміз ғой. Сол үшін Тәшкендегі бір байды тұздап кетейік. Ол байдың аты – Тәліпжан. Саудагершілікпен шұғылданады. Өзі сарт болып кеткенімен түбі – қазақ. Арғы аталары Талас жақтағы Шымыр руынан екен. Осыдан бір-екі жыл бұрын Тәліпжан Талас жаққа кісі жіберіп, аталас туыстарын іздеттіріпті. Жіберген кісісі Талас

жақтан оның туыстарын тапты ма, таппады ма, ол жағы белгісіз. Өйткені жіберген адамы ол жақтан қайтып келе жатқанда, Қазығұрт маңында біреулердің қолынан ажал құшыпты. Содан бері Тәліпжан Талас жақтан бір хабар күтіп зарығып жүр. Мен оның бір атқосшысымен жақсы таныс едім. Осының бәрін маған сол айтқан. Ал атқосшы жақында, мен сендерге қосылардан үш-төрт күн бұрын өлді. Өлгенде, өз ажалынан өлмеді. Тәліпжан басына үзеңгімен ұрып өлтірді. Енді мені ол үйде танитын ешкім жоқ. Қараман, сен екеуміз Талас жақтан келген туысы болып, Тәліпжанның үйіне барайық та. Үйіне бір кірсек, шіріген байдың еш болмаса біраз мүлкін алып кетер едік. Әрі соның қолынан өлген досымның кегін қайтарған болар едік. Осыған қалай қарайсың? Айтпақшы, Тәліпжанның әкесінің аты – Қайып. Оның әкесі – Мерген. Арғы жағын Тәліпжанның өзі де білмейді. Тәшкенге келіп тұрақтаған атасы Мерген екен. Тәліпжанның кішкене кезінде сол атасы Талас жақтағы туыстары жайында айтса керек. Өй, тағы да бірдеңені ұмытыппын ғой. Тәліпжанның Таласқа жіберген кісісінің аты – Тұрғанбек екен. Егер саудагерге баратындай болсақ, біз Тұрғанбекті көрген болар едік.

– Тәліпжанның үйі қай маңда?

– Сіргелі қорғанының бергі шетінде.

– Әліксәндірі жасауыл бізді шаһар ішінен шарқ ұрғызып, іздетіп жатқан шығар ендігі. Жасауылдар шаһар түгілі, оның айналасынан, тіпті осы жерлерге дейін бізді іздеп шығуы кәдік. Бұл жаққа бүгін-ертең шыға қоймас. Ал жаңағы сен айтқан, ұлтын сатып сарттанған саудагерге бүгін-ақ барайық. Ол үшін екеуміз де тәуірірек киініп, мына аттарға емес, басқа аттарға мінуіміз керек. Е-е, ана сығандардың екі атына екі атымызды ауыстырып алайық. Бұдан соң бізге шақ тәуір киім осылардан-ақ табылар. Жүр, екеуміз барып сұрап көрейікші.

Бурат Қарамандардың ұсынысына көп бәлсінбеді. Екі атты баспа-бас ауыстырды. Жап-жаңа екі жеңіл шапан, ақ патсайы таза көйлек тауып берді. Оларды киіп, шырттай болған екеуі сығандардың аттарына мінді де достарына: “Ертеңгі кешке дейін бізді осы жерде күтіңдер”, – деп жүріп кетті.

Бие сауымдай мезгілде Сіргелі қорғанына жеткен соң Жолдыбай Тәліпжанның үйін білсе де, әдейі сырт көзді алдап, жол-жөнекей әркімнен оның тұрағын сұрастыра жүрді. Жөн сілтеушілердің көрсетуімен екеуі бір кезде жан-жағының бәрі тас дуалмен биік етіп қоршалған саудагердің үйіне ат басын тіреді. Жолдыбай кең, биік ағаш қақпаны қамшының сабымен дүңкілдете ұрды:

– Кім бар, кім бар?

Ар жақтан арық келген, жеңдері мен балақтарының бәріне малақ жағылған бір малай шықты.

– Кім керек еді сіздерге?

– Тәліпжанның үйі осы ма?

– Осы.

– Тәліпжан жәкем үйде болса айт, “Талас жақтан бір кісілер келіп тұр” деп.

– Жарайды.

Көп ұзамай денесінің бәрін май басқан, аса семіз, жалпақ беті қып-қызыл бір кісі ентіге шықты.

– О, айналайын, Мерген атаның әруағы қолдай көр! О, айналайындар, туыстарым болмасаңдар нетті. Кеше бір түс көріп, жақсылыққа жорып жүр едім. Сіздерді Талас жақтан келіпті дегесін, жүрегімнің алып-ұшқанын көрмейсіздер ме? Қане, аттан түссендерші, – деп ол шыр-пыр болды.

– О, байеке. Аттан түсу қашпас. Алдымен білісіп алайық та. Тәліпжан деген сіз бе? – деп сұрады Қараман.

– Иә, мен.

– Былтыр Талас жаққа туыстарын сұратып, Тұрғанбек деген кісіні жіберген сіз бе едіңіз?

– Иә, иә, ол да мен!

– Руыңыз – шымыр, атаңыздың аты – Мерген, әкеңіздің аты – Қайып па?

– Оллаһи, шыным. Түсім алдамапты. Иә, Шымырмын. Атамның аты – Мерген. Әкем – Қайып екені рас. Ойбай, қарақтарым-ау, аттан түссендерші. Басқасын кейін сұрастырамыз. Ай, қайда кеттіңдер, ұстандар мына кісілердің аттарын, – деп малайларына айқайлап, семіз денесін іркілдетіп, ұшып-қонған

Тәліпжан аттан түсе берген Қараман мен Жолдыбайды құшақтай алып:

– Бауырларымды да көретін күн бар екен-ау, – деп жылап жіберді.

Қараман мен Жолдыбай оған басу айтқансыды. Аздан соң жылауын тыйып, көз жасын сүрткен ол, бұл екеуін қолтықтай үйге кіргізді. Табалдырықтан аттай бере Тәліпжан:

– Ей, қатын! “Түбі туыстарым бір іздеп келеді” деп айтып едім ғой саған. Сен сенбеп едің. Міне, келді ағайындарым. Дастархан жаса! Мал сойдыр! Жолсоқты болып шаршап келді бұ кісілер. Тездеп шайынды дайында! – деп лепірді.

Ол сорлы үйіне кімдер келіп тұрғанын қайдан білсін. Екі қарақшының алдамшы сөздеріне сеніп, төріне отырғызып, жастық боп жастанып, көрпеше боп төселіп, шын ниетімен күтті сол күні. Қараманның мұндай мол дастарханды көрмегеніне қанша уақыт. Ал Жолдыбай аста-төк бай сыйын өмірінде көрген емес. Бірақ екеуі де дастарханға сыпайы түрде қол созып, көргенділік танытты. Жолдыбай Талас жақта “біз былай өмір сүреміз” деп небір өтіріктерді келістіріп әңгіме айтқанда, Тәліпжанның аузы ашылды.

Үшеуі түн ауғанша отырды. Ештеңе істеуге амалдары болмаған екі қарақшы Тәліпжанның үлкен бөлмесіндегі қалың көрпеге жатып, түнеп шығуларына тура келді. Жолдыбайға қандай жағдай болса да, бәрібір. Жастыққа басы тие салысымен қор етті. Ал Қараман өңкей тас жастанып, топырақ төсеніп жатуға әбден дағдыланып қалған ба, қалың да жайлы төсекте жата алмай, әбден қиналды. Болмаған соң көрпешелерден аунап, кілем үстіне жатты. Сонда ғана жаны жай тапқандай болды.

Бұл жерде де күндегі әдеттерінше сәскеге дейін ұйықтады. Сәске мезгілінде екеуі құдды бір осы үйге ерке күйеудей, керіліп-созылып, әрең тұрды. Таңертеңгі шайды ішіп болған соң Тәліпжан айтты:

– Ал, бауырлар, осы үйде қанша жатамын десеңдер де еріктерің. Ертең екеуіңе шаһарды аралатып көрсетемін. Тәшкеннің қандай екенін елдегі ағайындарға айтып барасыңдар. Түнде айтқанымдай, күзге салым бәйбішем екеуміз барып қайтармыз

ата-бабалар жеріне. Қазір біз қатынымыз екеуміз базарға барып келейік. Сонша жерден келген бауырларыма жоралғы жасамасам болмайды ғой. Сен екеуің демалып жата беріңдер.

Осындай ықылас көрсетіп өздерін құрметтеп, сыйлаған Тәліпжанға Қараманның «зияндық істемей-ақ кете берсек пе екен» деген аяушылық сезімі оянды. Бірақ бұл райынан Тәліпжанның бір ісі тез қайтарды.

Жаңағы сөздерді айтып, Тәліпжан далаға шығып кеткен. Бір кезде оның онсыз да жіп-жіңішке үні үзілердей болып, ышқына айқайлаған дауысы естілді сырт жақтан. Көкбет қатындардай әлдекімді сыбап, балағаттап жатыр. “Не болды екен?” – деп бұлар далаға беттеді. Бастырмаға аяқ баса бергендерінде, Тәліпжан малайын қамшымен аямай сабап жатқанын көрді. Сабағанымен бірге малайдың жеті атасынан бермен сыбап, балағаттауда. Малай сорлыда үн жоқ. Басынан қан ағып кеткен. Оған қарайтын Тәліпжан жоқ. Дойырмен жазғанды сабайды кеп. Ал анау қашып кетсе де болады ғой. Байғұс бір орнында тұр. Тек басын қолымен қорғаштап, қамшыға арқасын тосады. Басқа жерде болса, Қараман осы үшін Тәліпжанның қарнын ақтарып тастар еді. Мына көрініске өзін әзер ұстады:

– Ой, байеке, не болды? Сорлыны аясаңызшы.

– Е, бейшара, жетесіз құл. Аттарды әлі арбаға жекпепті де. Өлтіріп тастар едім осы үшін. Қонақтардан ұят та, – деп Тәліпжан оны ұруын тоқтатты да, бастырмада тұрған Қарамандарды енді көргендей: – Ә, сіздер осында ма едіңіздер. Қазақша жақсы білетін әкем: “Есектің жүгі жеңіл болса, жатаған келеді” деп көп айтушы еді. Бұл малайдың қарны тойған сайын аз кимылдайтын болды. Аттарды арбаға жегіп қоюдың орнына малақ күреп жүр де. Күніне бір рет басына қамшы тимесе ақылы кірмейді найсаптың, – деді.

– Сізде мал жоқ-ау деймін-ә? – деп сұрады Жолдыбай.

– Неге жоқ. Малым жұдаям көп. Оларды шаһарда ұстай алмаймын ғой. Мұнда арбаға жегетін екі ат пен өзім той-пойға мінітетін бір атты және сауып ішетін екі сиырды ғана ұстаймын. Ал басқа малдарым осы жерден онша қашық емес Алмалық деген жердегі қыстауда. Татарбай деген ортағым бар. Оның да малдары

көп. Алмалықтағы қыстау сонікі. Мен малдарымды соған қосып қойғанмын. Өтемақы ретінде оған жылда бір сиыр, бес қой беріп тұрам.

Татарбайдың атын естігенде екі қарақшының іштері қылп етті. Бірақ сыр бермеді. Қараман Тәліпжанды малайды ұрғаны үшін бір жек көрсе, Татарбаймен ортақ екенін есіткенде, одан бетер жек көріп кетті. Тіпті оның қолынан қамшысын жұлып алып, өзін сабап бергісі келді. Өзін-өзі тағы тежеді.

Тәліпжанның арба дегені әдемі пәуеске екен. Қарамандар малай оған екі атты жегіп, үй бұрышынан шығарғанда көрді. Бай өзі секілді семіз қатынымен оған мінгенде пәуескі отырып қалды. Бірақ екі ат қос семіздің салмағын пұшпақ құрлы көрмей, зырылдатып сүйретіп, қақпадан өтті.

Байдың үш баласы бар екен. Ержетіп қалған баласы шаһарда бір жерде оқиды екен. Ол бала қазір оқуда. Ал қалған екі бала кішкентай. Далада ойнап жүр. Қараман малайды шақырды.

– Сен біздің аттарымызды ерттеші. Байкең келгенше бір жерлерге барып келейік.

Бұйрықтан басқада шаруасы жоқ малай қора жаққа кеткенде Қараман мен Жолдыбай ішке кіріп, үйді тінтуге кірісті. Төргі үйдегі кебеже ашық екен. Жүгін аударып, ішін ақтарып еді, мол ақша шықты. Бірнеше қымбат бұйымдар да бар екен. Жолдыбай жүгіріп барып, қоржынын әкелді. Олжаларын қоржынға тыққан екеуі сыртқа шықса, малай аттарды ерттеп, есік алдына байлап қойыпты.

– Атың кім? – деп сұрады Қараман одан.

– Ерген.

– Ерген, бізбен бірге кеткің келе ме?

– Қайда?

– Бостандыққа. Бізбен бірге жүрсең, азат боласың. Тәліпжан секілді байлардан кек аласың.

– Алдап тұрсыздар. Ешқайда бармаймын.

– Мен саған шынымды айтайын. Мына қоржындағы ақшаны қарашы. Қазір ғана осы үйден ұрлап шықтық. Егер бізбен бірге ермей қалып кетсең, «ұрыларды неге жіберіп қойдың» деп, Тәліпжан сені өлтіреді. Бізге ілескің келмесе, біраз ақша беріп

кетейік. Бұл жерден кетіп қал. Байдан күніге таяқ жеп жүресің бе?

– Қайда барамын?

– Жер кең ғой. Ешкімге тәуелді болмай, өзіңше күн көр. Мә, саған ақша. Біз кеткен соң сен де кет.

– Ә-ә, тоқтаңыз. Жарайды мен де кетем. Қазір киімдерімді киіп алайын. Атыңызға мені мінгестіріп аласыз ба?

– Неге? Байдың мініс аты бар емес пе. Соған мініп ал.

– Қазір онда. Оны ерттеп алайын.

Қораға жүгіріп кеткен Ерген ерттеулі атты жетектеп тез оралды. Байдың мініс аты – сұлу жылқы екен. Оның жорға екенін Қараман бірден таныды. Ерген оған мініп, Қарамандардың соңынан қақпадан шыға бергенде, ойнап жүрген байдың екі баласы жүгіріп жетті.

– Ей, малай! Дәдәмнің атын қайда мініп бара жатырсың? Түс аттан. Атты әкел бері! – деп айқайлады.

– Жоғалыңдар әрі! – деп Жолдыбай қақпаны сарт жапты. Сығандардан алған аттар жүдә, шабан. Ерген мінген байдың жорғасына ілесе алмай-ақ қойды. Жолай Қараман Ергенмен ат ауысып міністі. Одан кейін жорғаны Жолдыбай мінді. Бай жорғасын кезектесіп мінген үшеуі өз достары қалған кешегі жерге келсе, ешкім жоқ. Сығандар да зымзия. Тек оттарының күлі жатыр.

– Сығандар мейлі, жөндеріне кеткен шығар. Ал анау үшеуі қайда?

Жолдыбай сөзін аяқтап жатқанда, ар жақтағы сай ішінен қолдарын бұлғаған Артық көзге шалынды.

– Ей, неғып онда жасырынғансыңдар? Келіндер мұнда! Артық, Кенбай екеуі үш атты жетектеп, бұларға жақындады.

Екеуі де “бұл кім?” дегендей, Ергеннен көздерін алмайды.

– Бұл жігітпен танысып қойыңдар. Аты – Ерген. Артық, Ерген сенімен жасты. Бұдан былай сапымызда болады. Ал, сендер, неге екеу ғанасыңдар? Есімбек қайда?

– Ол сығандармен бірге кетті. “Қал” деп қанша айтсам да болмады. Шашы дудыраған сыған қызы түнімен миын айналдырып қойды-ау, әсті. Сөз тыңдайтындай болмады.

– Е, сол қыз көкейін тескенін заматта біліп едім. “Жетім қозы тас бауыр, маңырап да отығар” дегеннің кері келді десейші. Дәйіс, қатынсыз қалам деп қорыққан шығар. Біз секілді бауырларынан ажырап, жүрсін енді сығандармен бірге. Мейлі, амал не? Ол да жазғанның пешенесінде бар шығар. Тек жасауылдарға ұсталып қалмаса болғаны. Атқа қоныңдар! Алмалықтағы Татарбайдың қыстауына жетейік. Күндіз оның маңайын әбден шолып алайық та, түнде басайық.

Түс ауа Алмалыққа жақындады. Бұл жер көп жабайы алма өскен кең алқап екен. Алма баудың батыс шетінде жүз қаралы үй тұр. Тау жағындағы кішкене беткей етегінде үлкен қора көрінді.

– Алмалық деген жер осы, – деді Жолдыбай. – Анау ауылда өңкей қаңлылар тұрады. Араларында үш-төрт үй сарт бар. Құданың құдіреті, соған қарамастан осындағы қазақтардың бәрі сартша сөйлейді. Ал анау үлкен қора Татарбайдікі. Малдарының көбін қараңдаршы. Беткейді тұтас алып жатыр.

Қараңғы түскенше бесеуі алма баудың ішінде жасырынып отырды. Әбден қараңғы болған кезде қораны бетке алды. Қараман оған таянғандарында байқады, қора өте ұзын екен. Арғы бұрышында бір кішкене там тұр. Одан қашықтау жерде үлкен үйдің сұлбасы қарауытады. Жолдыбай мұнымен қатарласа тұрып, жай сөйледі.

– Кішкене тамда малайлар тұрады. Татарбай шеттегі үлкен үйде.

– Малайларда мылтық бар ма?

– Татарбай малайларға мылтық ұстатушы ма еді. Өзінде болуы мүмкін.

– Иттері тыныш қой. Неге үрмейді?

– Мұнда бір сырттан ит бар. Дәулігі есектей. Ол үрмесе, басқа иттер дыбыс шығармайды. Егер сырттан бір рет “ауп” десе болды, жаман-жәутік иттердің абалағанын сонда көресің.

– Сырттан болса, Татарбайдың үйіне жақындау оңай емес. Ондай иттер ашуланған кезде атылып келіп, онша-мұнша аттарды кеудесімен ұрып-ақ құлата алады.

– Е-е, есіме түсті, бір рет Дайырхан айтып еді. “Татарбай сырттанды сұқ пен көзден қорғап, күндіз қора ішінде ұстайды.

Тек ел жата сыртқа шығарады” деп. Әлі ел жатар мезгіл ертелеу ғой. Сырттан қорада шығар.

– Қане, мылтықтарды оңтайлап ұстап алайық та, қораны қашықтау жүріп, айналып өтелік. Татарбайдың үйіне арғы шеттен жақындайық. Ақыры келдік қой, қалай болған күнде де, оны тағы бір рет қатырмай кетпейік.

Қораны айнала өтіп, Татарбайдың үйінің арғы шетіне келгенде аттарының тізгінін тартты.

– Ерген, – деді Қараман. – Сен аттарға қарап осында қал. Қорқушы болма. Біз тез қайтамыз.

Екі мылтық, екі сойылмен қаруланған төртеуі үйге тақалды. Сыртқы дуалға жабысып, біраз тың тыңдады. Үйдегі бай да, арғы тамдағы малайлар да жайбарақат. Артық жүріс-тұрыс, айқай-шу жоқ.

– Біз үйге лып еткенде, Жолдыбай, сен есік аузында қал. Арғы жақтан малайлар жүгіріп келетіндей болса, мылтық атып үркіт.

Қараман есікке жылдам адымдап, ішке кіріп барды. Төрдегі қалың көрпешелердің үстінде Татарбай семіз бұқадай теңкиіп жатыр. Жап-жас талдырмаш, сұлу келіншек оның аяғын уқалап отыр. Қарамандар мылтық пен сойылдарын шошандатып кіріп барғанда, Татарбай орнынан тұра алмай тыпырлап қалды.

– Паһ, шіркін! Қандай рахат өмір. Жап-жарық там, қалың көрпеше, қызмет көрсеткен жас қатын... Таныдың ба-ей, месқарын, мені? Қақ шекеңнен бір атайын ба?

– Өй, сен, анадағы... мені әжетханада... базарда... Өй, тарт, мылтықпен ойнама...

Татарбай көзі шарасынан шыға, әрең үн қатты.

– Иә, ондағы көрген азабың аз-тұғын. Бүгін көрсетем саған көресіні.

– Өй, әй, атпа мылтығыңды. Анау жас баланы ая, мынау жас қатынымды ая...

Дір-дір еткен Татарбай бесік пен аяқ жағында бір қырынан бетін басып отырған қатынын иегімен нұсқады.

– Жаның тәтті-ә. Сол жаныңа бар малыңды, мына қатыныңды айырбастайсың ба?

– Ойбай, байеке, мына кісі не дейді? – деп тоқал сыңсып, байына тақалды.

– Керек едің сен маған, тоқал... Әй, месқарын! Қане, тыққан ақшаларыңды шығар. Одан соң басынан жүген, аяғынан кісен сыпырмай, алысқа ұзатпай баптап, күтіп жүрген қос жүйрігіңді бер маған. Осыларды берсең, өзіңе де, тоқалыңа да, басқа малдарыңа да тиіспей, жөніме кетем.

Зәресі ұшып отырған байдың Қараман қос жүйрігін айтқанда сәл-пәл есі кірді ме, боздап жіберді. Сәлден соң басылды.

– Әй, қатын, түр! Бер сандықтағы пұлдың бәрін. Бұл қаршадай болса да, күллі шаһарды шулатып жүрген қарақшы. Бол, бол, тез! Бер! Ал, айналайын, Қараман, Құдай алдында да, сенің алдында да кінәлімін. Мастықтың кесірінен ғой, сені ұрғаным. Ақша да, қорадағы мал да, бәрі-бәрі, тіпті мына тоқал да сенікі болсын. Айдап кет, алып кет. Бірақ қарағым, екі тұлпарға тиіспей-ақ қойшы. Мен үшін мың малым – бір төбе, екі тұлпарым – бір төбе. Бағымды сындырып, қанатымды қайыра көрмеші.

– Әй, Татарбай, сенің қылығыңды, көзіңе дүниеден басқа ештеңе көрінбейтін сараңдығыңды, бейшара-байғұстарды зар жылататын арамдығыңды, малайларыңды есекке теңейтін парықсыздығыңды кешеді деп ойлама мені. Әшейінде момынды құл көріп, өзінді патшаға теңейтін едің. Енді “патша басыңды” өзің қарақшы деп есептейтін менің аяғыма жыққан сенде намыс, кісілік қасиет бар ма? Сен сияқты қорқақ, өн бойына арам қан мен арам майды жинаған имансыздарға Құдай бақ пен дәулетті бірдей бере салатынына күйінемін кейде. Маған салса, жұртқа пайдасы жоқ, елге көлеңкесі бір түспейтін сен сияқтылар қара жердің үстінде емес, астында жатқаны жақсы. Шыбын жаныңнан айырылғың келмесе, жүйріктердің аяқтарындағы кісендердің кілтін бер. Өз қолыңмен бермесең де, бәрібір, сен өлгесін, үйіңді ақтарып жүріп, кілтті тауып аламын.

Қараман Татарбайдың басына бір тепті. Амалы таусылған Татарбай еңкілдеп жүріп, кебежеден кісендердің кілтін шығарды. Бұл кезде тоқал екі басында ақша тола қоржынды Кенбайдың алдына қойған еді. Татарбай кісен кілтін Қараманға ұстатқанда, ол оны Артыққа берді:

– Мә, кілтті Жолдыбайға апар. Ол жүйріктердің қай жерде тұрғанын біледі. Екеуің жүйріктерді есік алдына әкеліндер. Егер бір малай кедергі жасаса, мылтықпен қорқытыңдар.

Жарты сағаттай өткенде Артық оралды. “Жылқыларды әкелдік” дегендей, Қараманға қарап, басын изеді. Мұны ұққан Татарбай бауырлай жатып, екі қолымен жерді сабалады. Сосын қорлықтан мүжіліп, біреу жүрегін суырғалы жатқандай бейшара кейіппен жүрелей отырды.

– Ей, Қараман! Маған бақ болып біткен қос пырағым, саған бақ әкеледі деп ойламаймын. Сен менің көргенде көзімнің қуанышы болатын, мінгенде көңілімді аспандататын қос бірдей асылымнан айырғалы тұрсың. Енді өлтірсең де, өзің біл. Жаным ұшып, тәнім өлікке айналмады демесең, мен енді өлген адаммын. Бірақ анау қос жануар саған бұйырмас, сірә.

– Ә, солай ма? Құдай саған ылғи қуаныш пен шаттықты жазып қойған жоқ шығар. Сен де адам болып, шын өкініп көрсейші. Ал қос жүйрігің маған бұйыратындай, оларды мініске салмаймын. Күні ертең екеуін Қоқанда немесе тәжік асырып сатып жіберемін. Тағы да таяқтап кетейін деп едім сені. Бірақ онсыз да қорланған қорғансыз адамға қол көтеру еркектікке жатпайды. Қатының мен басқа малдарыңды алып кетпегендігіме қуан. Қош бол, месқарын!

Аттарды қалдырған жерге жеткесін, Ергенді ертіп, қорадан ұзаған кезде Жолдыбай бір әңгімені бастады.

– Сендер білесіндер ме, Татарбай осы жүйріктерді құлынтай кездерінде қайдан алғанын? Осы маңнан онша ұзақ емес жерде Қаңлының Тоғызбай руының бір атасы тұратын, “Үшөзек” деген қыстақ бар. Қыстақтағылар менің ағайындарым. Мен сонда туылғам ғой. Үш жасымда әке-шешем өліп, тұлдыр жетім қалғанымда Кәрібай деген аталас туысым мені бағып-қаққан. Өзінің тұрмысы нашар, жалғызбасты кісі болатын. Қатын алуға шамасы жоқ. Бірақ өзі аңшы, ит жүгіртіп, құс салады. Тәуіптігі де бар. Бір жүйрік биесі бар еді. Сол бие мен он жастан асқанда екі жыл қатарынан туды. Құлындары сондай мүсінді, тұлпар текті жылқы болатындықтары сол кезде-ақ белгілі-тін. Кәрібай көкем: “Осы құлындар екі-үш жыл өссін. Содан соң бірін сатып,

саған жеңге аламын. Ал бірін өзіңе мінгіземін”, – деп жүретін. Оның бір бүркіті және түрі бөлек ұшқыр бір тазысы да бар-ды. Бір күні осы Татарбай бес-алты нөкерлерімен келіп, Кәрібай көкемді өлгенше ұрып, тазы мен бүркітті атып тастап, жүйрік бие мен екі құлынын әкетіп қалды. Өзіміз жетектеген осы қос жүйрік сондағы екі құлын. Татарбай иттің момындарға істемеген зәбірі жоқ қой.

– Мұны энеукүннен бері неге айтпадың? Осы үшін бағана көзіне көк шыбын үймелетіп кетер едік.

– Алдымен жүйріктерді иеленіп алайық дедім де. Міне енді иелендік. Бұл қос жануар бізге көлденең келген олжа емес. Қайтқан өз малымыз. Қаңлы – Тоғызбайдың малы.

– Кәрібай көкең қазір бар ма?

– Бар шығар. Көрмегелі көп жыл болды. Құдай көлденең апаттан сақтаған болса, аурудан өлетін түрі жоқ-ты. Жаңа айттым ғой, “өзі тәуіп” деп. Бірде мен бір ешкімен бірге ауылдан қашықтау жерде терең апанға құлап, он күн жатқам. Сонда қалай аман қалдым деңдер? Өзіммен бірге түскен ешкінің етін шикідей жеп, күнелткем. Оң аяғым күп болып ісіп, он күн шыңғырып жатқам. Оныншы күні Кәрібай көкем тауып алып, аяғымды емдеп жазған-ды. Ол кісі болмағанда дәл қазір сендермен жүрмес едім.

– «Үшөзек” алыс па?

– Мынау қарауытқан қырдың астында.

– Бұрылайық солай қарай. Өзіңе сонша жақсылық жасаған Кәрібай көкеңнің жағдайын білмей кетесің бе?

– Уа-ай, Қараман, бағаналы бері сендерге осыны айта алмай келе жатқан жоқпын ба.

«Үшөзекте” бұларды иттер шәуілдеп қарсы алды. Кәрібайдың үйі шеткерек тұста екен. Оның үйін үй деуден гөрі жеркепе деуге боларлық. Кішкене төбенің жиегін қазып үй еткен де, төбесін қамыспен жапқан. Жалпы, Тәшкен төңірегіндегі қазақтардың басым көпшілігінің үйлері осы тақылеттес.

– Кәрібай көке, үйдесіз бе? – деп үш рет айқайлады Жолдыбай. Жертөле ішінен күрк-күрк еткен жөтел естілді де, киізбен жабылған есіктен еңкейіп, біреу шықты.

– Кім-ей, бұл?

– Кәрібай көке, бұл сіз бе? Мен Жолдыбаймын ғой, – деп Жолдыбай аттан сыпырылып түсті де оны құшақтай алды.

– Не дейді? Шынымен Жолдыбаймысың? Өй, айналайын! Зіңгіттей жігіт бопсың ғой. Уа-ха, қайдан жүрсің, қарағым?! Амансың ба, әйтеуір? Көкенді ұмыттың ғой. Сені ойлап, уайымдап жүр едім...

Кәрібай кемсеңдеп кетіп, сөзінің аяғын жұтып қойды.

– Уай, жылағаныңыз не, көке? Қойыңыз, міне, мен аманмын. Өз хал-ахуалыңыз қалай? Айтпақшы, мыналар менің достарым. Сізге сәлем беруге келдік.

– Достарыңа айтсайшы, аттан түсіп, үйге кірсін. Үйде шырақ та жоқ. Шырақ бар-ау, май жоқ. Біраз күннен бері аңға да шыға алмай қалып едім... Үйге кіріңдер балдар. Шай-пайды азанда қоямыз да.

– Пейіліңізге рахмет, көке. Мезгіл түн болса да, Жолдыбай “сізге кіріп сәлем бере кетейік” деген соң арнайы ат басын бұрып едік. Бір жерге таң атқанша жетуіміз керек. Амандық болса, талай келерміз әлі, – деді Қараман.

– Түнделетіп сапарлатқан не тығыз шаруа ол? Азанда-ақ жолға шығуға болатын еді ғой.

– Қайтарда соғамыз, көке, – деді Жолдыбай оның көңілін демдегісі келгендей.

– Мейлі онда, әйтеуір аман екенсің. Аман болыңдар бәрің. Анда-санда жаман жеркепеме бас сұғып тұрсаңдаршы. Жағдайларың жаман емес сияқты. Бәріңде бір-бір ат. Жетекте тағы екеуі бар.

– Ө, көке, осы ауылға келгенде, сізге бір жақсылық жасап кету ойымызда бар-ды. Өзіңіз айтқандай, жеркепені баспана тұтып, шиті мылтық, жаман қақпанмен қашанғы күн көресіз. Құдай сізді жыртық киіз төсеніп, жамау шапан жамылып, өмір бойы кедейшіліктен шықпай, сүр бойдақ өтсін деп жаратқан жоқ шығар. Артық, астындағы атты Кәрібай көкенің алдына тарт. Оны сатып, жеңгейлі болсын. Ал ана жүйріктің бірін екінші жағына тарт. Аңға шыққаныңызда қуса жететін, шапса озатын осы сәйгүлікке мініп жүріңіз. Айтпақшы, бұл сәйгүлік баяғыда Татарбай өзіңізден тартып әкеткен құлынның бірі. Осы екі атты

ешнәрседен күдіктенбей, қабыл алыңыз. Бұлардың иесі – біз. Артыңыздан келіп, дау салатын, қамшы үйіретін ешкім жоқ.

– Қараман рас айтады. Алыңыз, көке аттарды. “Қайтқан малда береке бар” дегендей, осы екеуі сізге береке әкелсін.

– Не дейді, Жолдыбай-ау? Мына жануар баяғы өзімнің құлыным ба? Иә, иә, қараңғы болса да жаза баспай тұрмын. Жануардың мойны мен маңдайы құлын кезінде осындай еді ғой, – деп Кәрібай сәйгулікті құшақтап, тағы жылап жіберді. – Ай, сендер мұны қалай қолға түсірдіңдер? Екіншісі қайда?

– Ол жағын сұрамай-ақ қойыңыз. Ал екінші сәйгүлік анау тұр. Оны бізге қиярсыз.

– Сенің атыңды Жолдыбай жаңа – Қараман деді ме? Иә, Қараман, оны сендерге қимай, ол өз қорамда тұрған мал деймісің. Бірақ аралары бір жас бұл қос жануар осы жерде де, Татарбайдың қолында да жұптарын жазбай бірге өсті, бірге жүрді. Енелері ақылды жылқы еді бұлардың. Бір-бірінен ажырамай өскен текті жылқылар егіз адамдардай боп қалады. Аралары ажыраса, бір-бірін іздейді. Бірі қырым асып, ұрым өтіп кетсе де екіншісін бос жіберсең, ізімен жүріп тауып алады. Екінші сәйгүлікті өздеріңмен әкетсеңдер, байлаған кезде, тұсаған кезде абай болындар. Қашып кетеді. Сондықтан менің қасымда қалғанына оны сағындырмай, жиі-жиі әкеліп, көрсетіп тұрындар.

Кәрібаймен қоштасқан бойда түнімен оңтүстікті бетке алып, суыт жүрген бес салт атты таң ата Шегір жайлауы – Балтау етегіне келіп, ат шалдырды. Гүлдеп тұрған бір топ долананың түбінде кешке дейін ұйықтаған олар, түнді де сол жерде өткізіп, ертесіне Қамшық тауынан ары асты. Бағыттары – Хоженд. Таудан асқанда Қараманның астындағы сәйгүлік кейін тартыншақтап, күркірей кісінеп, жүрісін бәсеңдете берді.

– Кәрібай көкемнің кешегі айтқаны рас болды-ау. Мына жануар алысқа кетіп бара жатқанын сезіп, серігін іздеп келеді, мен білсем.

– Бір айдай бізбен болса, серігін ұмытар. Жолдыбай біздің бағытымыз дұрыс па осы?

– Осылай жүре берсек, алдымыздан әйтеуір бір ел шығары кәдік. Кездескен елден жөн сұрармыз да.

Тау іші жүріске жеңіл далиған дала емес. Бірде ылдиға, бірде өрге шығып, кейде шатқал аралап, кейде құз-шындарды айналып жүру – аттарға да, олардың үстеріндегі бесеуге де оңай тимеді. Күн ұзақ бір-біріне ұқсас тау шоқыларының қаншасынан өтсе де, кездескен ел болмады. Айналасын құз қоршаған шылжыраған суы бар бір жазықтау жерге жеткенде Қараман аттан түсті.

– Күн батуға таяу. Осы жерде азанға дейін аялдайық. Артынан серіктері де табандарын жерге тигізіп, көк майсаға жата-жата кетісті.

– Сырт киімдерімізді тастамағанымыз қандай жақсы болған. Түнде тау іші салқын болады. Одан соң бұл жерде ит-құс, басқа да жыртқыш аңдар көп. Өзімізге шаппаса да, жылқыларды мерт қылып кетуі мүмкін. Осыған байланысты түнде кезектесіп қарауылға тұрайық.

Жолдыбайдың сөзіне көнген жігіттер қоржындағы нан-ауқаттарын жеп алып, демалуға кірісті. Далаға қарағанда тау ішін қараңғылық тез басады. Өне-міне дегенше, құз ортасындағы жазықты көрдей қараңғылық басты. Қарауылдыққа бірінші болып Қараман тұрды. Түн ауа оны Жолдыбай алмастырды. Одан кейін Артық, Кенбай күзетші міндетін атқарды. Таң ата Кенбай Ергенді оятып, өз орнына тұрғызды.

Бір кезде Қараман күркірей кісінеген жылқының дауысынан оянып кетті. Басын көтерген кезде таңның әлдеқашан атып қалғанын байқады. Күзетшілікке тұрған Ерген бір тасқа сүйеніп ұйықтап отыр. Ал кеше өздері айналып өткен құз басында бір атты кісі «құр-құрлап» жылқы шақырып тұр. Оның Татарбай екенін бірден таныды. Ол құр-құрлаған сайын, Қараман мініп келген сәйгүлік күркірей кісінеп, алдыңғы аяқтарына маталған тұсауды үзе-мүзе соған қарай өрмелеп барады. Жануар, сірә, Татарбайдың астындағы қоралас, жатырлас серігіне асығып барады-ау.

Қараман Татарбайдың қалайша бұл жерге жетіп қалғанына, әрі жалғыз келгеніне таңданып біраз отырды да ұйқыдағы достарын оятты.

– Ей, тұрындар! Оянындар тезірек! Қараңдаршы, кімнің келіп тұрғанын.

– Уай, бұл қалай келіп қалған? – деп таңданысты Татарбайды көрген Жолдыбайлар да.

– Дереу атқа қонайық. Біздің сәйгүлік оған жетсе, ол ары қарай қашып кетеді.

Бұлар дереу аттарына мініп, Татарбай тұрған шың етегіндегі айналма сайды бойлай шауып, оның алдын жапты. Бұл уақытта сәйгүлік Татарбайдың жанына жетіп қалған-ды.

– Ей, Қараман! Ей, бесіктен белі шықпай жатып, қаны бұзылған ышпаналар! Мен кешелі бері сендердің іздеріңмен келе жатырмын. Жоқ, астымдағы жүйрік іздеріңмен алып келді. Шапқанда құстай ұшатын қос тұлпардың бірін үстінен қоян өлігінің исі саситын бейшара, ат бабын білмейтін сорлы аңшыға тастап кеткендерің – қай сасқандарың. Кеше азанда оны өлімші қылып ұрып, атымды қайта тартып алдым. Міне, енді қос тұлпар да өз қолымда. Өнеукүні айттым ғой, “бұлар сендерге бұйырмайды” деп. Қане, қолдарыңнан келсе, енді қос тұлпарды тартып алып көріңдерші.

Ешуақытта малай-жалшысыз жалғыз жүрмейтін Татарбайдың жеке адам жүруге қаймығатын тау сілемдерінің арасынан бір өзі өтіп, мұнда жеткеніне, әлі де таңырқап тұрған Қараман оның жанында дәу иттің бар екенін енді байқады. Сірә, ол Жолдыбай айтқан сырттаны болар. Бірақ қазір ол қорқынышты емес.

– Ей, Татарбай! Бар малың мен жаныңды, қатын, бала-шағанды осы екі тұлпардың жолында садақа ететініне енді көзім жетті. Бірақ келуінді ойлағаныңмен, кетуінді ойламапсың. Өткен жолы өзінді аяп тимеп едім. Осы жолы аман құтыламын деп ойлайсың ба?

– Орынды айтасың. Сен сонда мені “қорқақсың» дедің, «дүниеқоңызсың» дедің, «парықсызсың» дедің. Бірақ қорқақтың да бір батырлығы, дүниеқоңыздың да бір қимайтыны, парықсыздың да бір жарқын арманы бар. Батырлығым – сендердің іздеріңмен жалғыз ит ертіп, жеке келгенім. Қимайтыным – осы қос тұлпардың тұяқтары мен жалы, жарқын арманым – осыларға мініп жүру. Бұларға мінсем, әруағым көтеріліп, делебем қозады. Атысамыз ба, әлде шабысамыз ба? Сендердегі бар мылтық, менде де бар. Тек сендер көпсіңдер. Ылғи бұзақы,

қан ішіп жетілген қарақшы немелер, көп болғандықтарыңнан алмай қоймассыңдар. Алайда мен бұл қос тұлпарды және өзімді сендерге тірідей бермеспін. Асыл тұяқты жануарлардың қайдағы қарақшылардың тақымдары астында жүргенін ойлап, үйде ішқұса болып өлгенше, өмірімдегі ең қымбат – осы екі тұлпармен бірге құздан құлап өлгенім артық. Әттең, мына жер тау-тас болмай, ат көсіле шабатындай тегіс болғанда, артымнан атқан оқтарыңа да жеткізбей, шаңымды көрсетпей кетер едім.

– Мен үшін сенің құздан құлап өлгенің жақсы, Татарбай. Қаның мойныма жүктелмейді. Қане, ер екенінді көрейін. Секірші ат-матыңмен құз түбіне.

– Текті болып жаратылған адам қайдағы бір қаңғыған, дуана болып ел кезіп, ұрлық жасайтын қарақшылардың қолынан өлгенше, текті өліммен, лайықты өліммен өлгені жақсы. Қидым, мына қос тұлпармен бірге жанымды. Сендер, туа бітті қарақшы болып жаратылған бұзылғандар, анау Алмалықта қалған малдарымды тағы талап алыңдар. О дүниеде алғаш болып, тозақ отымен мен қарсы аламын сендерді. Шу, жануарларым! Қарақшыларға қолды болып, арқаларыңа жауыр түскенше, ана дүниеде тыныш жатқан жақсы.

Татарбай тұлпарына қамшы басып, құз жиегіне шапты. Тұлпар тура құз шетіне жеткенде арғы жағының тіп-тік құлама жартас екенін сезді ме, жалт бұрылды. Ол жалт бұрылғанда, Татарбай ер үстінен ауып кетті де, құз түбіне ұшты. Биік құздан құлап бара жатып, айқайлаған дауысы жан-жақтағы шатқалдарды кернеп, біраз уақыт жаңғырып тұрды.

Сәйгүлік те Татарбаймен бірге құз түбіне кетеді деп ойлаған Қараман тобы тұлпардың қылығына риза болысып: «Ой жануар-ай, ой жануар-ай!» десті. Татарбайдың тақымынан босаған тұлпар жанындағы серігімен қасынаса табысты. Ал сырттан бір-екі рет арс-арс етіп үрді де, Татарбай құлаған құз жиегіне етпеттей жатып, төмен үңілді.

– Татарбай мың сан бұралаң жолы бар тау арасынан бізді қалай тапқан? – деп Қараман достарына кезек-кезек қарады.

– Кеше Кәрібай көкем, ал жаңа Татарбайдың өзі де айтқан жоқ па, “Тұлпарлар бір-бірін іздерімен тауып келеді” деп. Оған бізді таптырған анау сәйгүлік қой.

– Иә, Жолдыбай, қалай десек те, қос тұлпар тағы да біздікі. Біреуің барып, жүйріктерді алып келіндерші.

Жүйріктер мен сырттан ит тұрған құздың бұлар жақ беті қиялау. Татарбай осы қиямен оның басына шыққан ғой. Бұл қиямен атты кісі де, жаяу кісі де құз басына оңай көтеріледі.

– Сәйгүліктерге менің барғым келіп тұр. Бірақ сырттан мені оларға жолата ма? Міне, гәп.

– Күдігің орынды, Кенбай. Сен, Жолдыбай, айтшы, сырттанды не істейміз?

– Егер бізді сәйгүліктерге жақындатпаса, оны атып тастаудан басқа амал жоқ.

– Жүр онда, құз басына екеуміз көтерілейік.

Екі мылтықты оқтап, қалталарына тағы да оқ-дәрі салған Қараман мен Жолдыбай қиялап, жоғары көтерілді. Құз басына шыққанда сәйгүліктерге жақындамай, “сырттан не қылар екен?” деп бірауық тұрды. Екеуіне қарап етпеттей жатқан сырттан қозғалмады. Беймарал, бейбіт күйде жатыр. Аздан соң орнынан көтеріліп, бері қарай жүрді. Бұл екеуі мылтықты оған кезеніп, қатарласа қалды. Сырттан жай басып келді де, тұра алдарына жатты. Құдды бір бұларды татулыққа шақырғандай, иегін аспанға көтеріп, басын сілкіп-сілкіп қойды. Иттің мінезін жақсы білетін Қараман сырттанның өздеріне зияндық жасамайтындығын сезді.

– Біздің үйде де осындай дәу, Бөрібасар дейтін сырттан болушы еді. Ол ит мені көргенде тура осы сырттан секілді алдыма жатып, осындай қылық жасайтын. Демек, мына сырттан бізге қастық ойлап жатқан жоқ. Дегенмен, кім біледі, мен айналып барып, сәйгүліктерді ұстайын да, төменге жетектейін. Әгерки, мұның қастандық ойы болса, сонда бір қимылдап қалары кәдік. Ондай болса, атып сал.

Қараман құз шетін айналып өтіп, қасынысқан қос тұлпарға барды. Татарбай мініп келгенінің шылбырынан алып, ылдифа жетектеді. Екінші тұлпар сондарынан ерді. Ал сырттан мыңқ етпеді.

Ол қозғалмағасын, Жолдыбай мылтығын оған кезенген күйі шегіншектеп, тұлпарлардың соңына түсті. Осы кезде сырттан да тұрып, еріп жүре берді. Бәрі төменге түскесін, сырттан анадай жерге барып, тағы жатты. Екі көзін бұлардан алмады.

– Киім, қоржындарымыз қалған бағанағы жерге барайық. Барлығы аттарына мініп, тұлпарды жетекке алды. Түнеп шыққан жазыққа жетіп, бәрі бір ортаға отырғанда, еріп келген сырттан аулақтау жерде шоқиып отырды.

– Осы Сырттан бізбен достасуды ниет қылған сыңайлы. Шақырып көрейінші. Егер келсе, ойымның дұрыс болғаны. Сырттан, сырттан, мә, мә, кел бері!

Шоқиып отырған сырттан денесін жазды да, бері жүрді. Тоқтамастан жүріп, Қараманның алдына келіп, тізесін, қарнын иіскеледі.

– Ойбай, Қараман абайлашы!

– Аузы неткен дәу еді, хайуанның...

– Бір жерінді жұлып алмасын, үндемей тұрып, – деп жігіттер шулай жөнелді.

Қараман достарының сөзіне құлақ аспады. Сырттанның сұрғылт жүн басқан денесін, тайқардың басындай келетін басын, жылқы аузынан кем емес жалпақ аузын, орта жігіттің білегіндей келетін алдыңғы аяқтарын сипап-сипап қойды. Сырттан “тағы да сипай түс” дегендей, басын сәл еңкейтіп, Қараманның қолтық астына тықты.

– Сендер “тістеп алмасың” дейсіндер. Міне, біз сырттан екеуміз әп-сәтте дос болдық.

Бұл кезде Қараман неліктен кез келген бөрібасар ит те, сырттан ит те, әр ауылдағы қаптаған қабаған иттер де өзімен бетпе-бет келгенде жындарынан айырылған бақсыдай момақан күйге түсе қалатынын байсалды ой тезіне салмайтын еді. Өмірінің жортуылмен өткен кезеңдерінде ол талай рет небір иттермен бетпе-бет келуіне тура келгенді. Алайда сондай жағдайлардың бір де бірінде қабаған иттер бұған атылып, болмаса қапқан емес. Өз бойында өзі түсінбейтін мұндай қасиеттің бар екенін ол көп жылдан кейін ғана барып білді...

Қараман тобы тау ішін жиырма бес күндей кезді. Кезбегенде қайтсін, араларында тау жолдарын білетін бір жолбасшы болмағандықтан, не Қырғызға, не Тәжікке, не Қоқанға асып кететін төте жолды таба алмай, бір өткен жерлеріне кейде екі-үш мәрте қайта соғып, көп адаспағанда. Сонда да болса соңғы күндері өздерінің бағамдауынша, түстікке қарай біршама жылжығандай болды. Ылғи құз шатқалдар мен кейде жазықтау жерлер, ал кейде ойпаң төбелер бір-бірін алмастырғанымен жалпы көрінісі қайталана беретін тау сілемдері өздерін әдбен титықтатып-ақ жіберді. Бір жақсысы – аш қалмады. Тау ішінде аң көп. Арқар-елік атып, отқа қақтап жейді. Әр жерде шылжырап аққан бұлақтар, жабайы жеміс-жидектер көп.

Он алтыншы күні бір биік шоқы тастың түбінен топ қасқыр көрінді. Алғашқыда оларды жігіттер байқамас та еді. Аттардың шетінде жатқан сырттан гүрілдеп бір-екі рет үрді де, қарсы беттегі биік шоқыға қарай жүгірді. Бірталай күннен бері аң көрсе, осындай қылық көрсететін сырттанның соңынан мылтықтарын ала жүгіретін жігіттер, бұл жолы да өре түрегеліп, ит кеткен жаққа бет түзеген. Бір қараса, биік шоқы түбінде төрт-бес қасқыр шоқиып отыр. Алдыңғысы арланы болса керек, жүдә, үлкен. Сырттан өздеріне жақындағанда қалған қасқырлар шоқыны айналып кетті де, арлан тапжылмай отыра берді. Сырттан екеуінің арасы екі-үш қадам қалғанда тура келіп, екеуі алыса кетті. Қараман:

– Жүріңдер, тез! Анау қасқырлар келіп, сырттанға жабылып кетер. Мылтық атып үркітейік, – деді.

Бәрі алқына, шоқы түбіне жүгірді. Төбелес үстіндегі сырттан мен арлан бұлардың келгендеріне назар да салмады. Ырылдасып таласып жатыр. Қасқырдың арланының денесі Сырттаннан да үлкен екен. Бірақ сырттан одан қалысар емес. Жерде біраз уақыт жатып тістескен екеуі бір кезде тұра келді. Содан бір-біріне атылып, артқы екі аяқтарымен тұрды да, кеуделерімен тірескен күйі тістесе бастады. Осылай тұрып, сырттан бірден қасқыр арланның тамағынан ала кетіп, жерге атып ұрды. Арланның түкке шамасы келмей төрт аяғы аспандап, серейді де қалды. Сырттан оның тамағынан жібермеген күйі ары-бері тартқылап,

өлтіріп қойды. Арланның өлгенін сезген сырттан аузын босатып балаларға қарады. Көздерінде “маған ризасыңдар ма?” дегендей көзқарас бар еді.

– Ой, жарайсың, жарайсың! – деп жігіттер сырттанның арқасынан сипалады.

Осы сәт сырттан құлағын тікірейтіп, аттар қалған жаққа арс етіп, солай зу етті. Мұның тегін еместігін білген Қарамандар енді сол жаққа асыға басты. Келсе, мұнда сырттан бір қасқырды қыңсылатып тұрып талап жатыр. Екі қасқыр сай бойлап, қашып барады. Бұлар таяғанша сырттан әлгі қасқырдың да үнін өшірді.

– Сырттан жарықтық болмағанда, біз анық бір атымыздан айырылатын едік. Мен қасқыры көп ауылда өстім ғой. Сондықтан қасқырлардың сырын жақсы білемін. Оның үстіне Кәрібай секілді аңшы көкем бұл пәтшағарлар туралы көп айтатын. Кәрібай көкемнің айтуынша, қасқырлар өте ақылды жыртқыштар. Бұлар бір-бірін сөйлейтін адамдардай түсінетін сияқты. Көрдіндер ме, арлан біздің назарымызды өзіне аудару үшін итпен төбелесті. Ойы – сырттанды оңай жеңем деген болу керек. Қалай болғанда да, оған біздің бәрімізді алдарқата тұру қажет болды. Осы кезде оның ұяластары қараусыз қалған жылқыларға келіп жабылады. Мына өліп жатқан және жаңа қашып кеткен екі қасқыр мұнда жылқының бірін жаруға келген. Құдай ұрып, бәріміз қызбалықпен жылқыларды қараусыз қалдырып, сырттанның соңынан далбалақтай беріппіз. Біздің сырттан нағыз бөрібасар екен. Енді мұны сақтауымыз керек.

– Неден сақтау керек, Жолдыбай?

– Неден екенін айтайын, Артық. Сырттан ит үнемі қасқырдың арланын, ал қасқырдың арланы ылғи иттің сырттанын іздеп жүреді. Екеуі бір-бірін көрмесе де, жақындасып қалғандарын пәлен шақырымнан сезіп, кездесуге асыға бастайды екен. Сырттаның кешеден бері бір жерде тағат таппай, жер тырналап, мазасызданғанын сездіндер ме? Арланмен кездесетінін бұл білді. Мен осыны сезсем де, сыр ашпаған едім. Бізге әнеукүннен бері қасқыр кездескен жоқ-ты. Таудың терең қойнауында олар бола бермейді. Демек, біз бір елдің шетіне жақындадық. Енді қасқырлар көптеп кездесе бастайды. Ондайда сырттан тыныш

жатпай, қасқырларды қуалап кетіп қалады. Кім біледі, тау ішінде топ қасқырға жалғыз шаба берсе, өзі ажал тауып қалуы ықтимал.

– Сен Тәшкенде Дайырхандармен бірге жүргенде, әшейін бір мақау, дымбілмес, аңқау сияқты көрінуші едің. Сөйтсем, талай нәрсені білетін сабаз екенсің-ау. Сөзге де пысықсың. Сені бізге Құдай қосты, әсті. Талай жерде көмегің тиді. Лайым әлі де тие берсін.

– Мені бір ғұлама деймісің, Қараман. Тек білгенімді айтам да. Оу, неғып тұрмыз иіріліп? Сырттан талап өлтірген қасқырлардың терісін сыпырып алайық та. Бір кәдемізге жарар.

Жабылып екі қасқырдың терісін аршып алғанша, бірталай уақыт өтті. Кеше атып алған арқардың қалған етін жеп алғасын, Қараман Жолдыбайға қарады:

– Сен жаңа «бір елдің шетіне жақындап қалдық» дедің бе?

– Иә, қазір маусым айы. Мұндай кезде қасқырлар малы бар ел шетінде жүреді. Не де болса, сонау қыраттан асып көрейікші. Алдымыздан бір ауыл шықпаса «тіпәй бетіне» деңдер.

– Көзге жақын болғанымен оған дейін талай жер. Ал одан асып түсу үшін, кемінде бір тәулік жүреміз.

– Амал жоқ қой басқа. Кісі киіктей тау арасында өмір өткізбейтін шығармыз, – деген Жолдыбай Ергенге бұрылды: – Осы мен әнеукүннен бері бір нәрсеге таңмын. Анығын айтқанда, Ергенге таңмын. Қашан көрсең де томағы тұйық. Бір тіл қатпайды. Ерген-ау, бізге бойың үйренетін уақыт болды емес пе? Сөйлеп, жадырап жүрсейші.

Ерген терең күрсінді. Жағалап отырған жігіттерге бір-бір қарады.

– Шынымды айтсам, сендердің жүрістеріңе, қаһармандықтарыңа әлі қайран қалып келемін. Содан ба, әйтеуір, тірліктеріңе ілесе алмай жүрмін. Мен өмір бойы біреудің есігінде жүрген адаммын. Өз бетімше күн кешіп көрген емен. Енді бостандыққа шыққанда да, сол дағдымнан ажырай алмаған сияқтымын ба, қалай, өзімді-өзім пәс тартып жүргенім рас. Әнеукүні сендер ғой, Татарбайдың өліміне қалыпты нәрседей жайбарақат қарадыңдар, тіпті ол туралы ештеңе де демедіңдер.

Ал менің құлағымнан ол байғұстың күздан құлап бара жатқандағы айқайы әлі кетер емес.

— Ондай-ондайды еске алып езіле берсек, біздің қаһармандығымыз қайсы? Одан соң Татарбайға жаның ашымай-ақ қойсын. Ол сені күнде сабайтын Тәліпжанның досы. Осы себепті Татарбайдай залымдардың зауалын ойлап, мүжіле берме. Әңгімелесіп болсақ, тұрайық. Жолдыбай көрсеткен сонау қыраттан асайық.

Түс қайтқанша сапарлатқан бұлар қыратқа жете алмады. Оған әлі жарты күндей жүру керек сияқты. Бәлкім оған дейінгі жер тегіс болса, тез-ақ баруға болар ма еді. Сай-саймен, кедір-бұдырлы шырғалаң соқпақты жолдармен өткен жүріс өне ме? Қалың долана мен бадамша басқан бір тоғай шетіне ат шалдырды. Жамбастарын жерге бастырғандары сол еді, сырттан гүр-гүр етіп, екі рет үрді де тоғайға қарап, төрт табандап тұра қалды. Бесеуі елең етісіп «тағы қасқыр келді ме?» дегендей, солай қарасты. Сырттан орнынан тапжылмай тағы да екі-үш мәрте үрді. Аттар да құлақтарын қайшылатып, әлденеден үріккендей бір жерге иірілді.

— Егер айналада қасқыр болса, сырттан қорықпай-ақ жүгірер еді. Демек, ол аса қауіпті бірдеңені сезіп тұр. Жылқылар да содан үркіді.

Қараман мен Артық мылтықтарын тоғай жаққа кезеніп, етпеттерінен жатты. Кенбай мен Ерген сойылдарына жармасты. Әлден уақытта тоғай етегіндегі қалың жалбыздың бастары қимылдап, арасында әлденәрсенің жүргені аңғарылды. Аздан соң жалбыз арасынан басы да, денесі де шұбар-шұбар, есектей бірдеңе ақырын шыға келді.

— Жолбарыс. Қараман, Артық, атыңдар, атыңдар! — деп айқайлады Жолдыбай.

Екі мылтық бірден гүрс етті. Жолбарыс қиқалаң етіп, тұмсығымен жер сүзе құлады да, тұра сап бері шапты. Жолдыбай үрейлі дауыспен тағы айқайлады:

— Өлген жоқ. Оқтандар тезірек мылтықтарыңды!

Бұлар мылтықтарын оқтап үлгергенше, алға ышқына ұмтылған жолбарыс, төрт-бес мәрте секіріп қастарына таяды. Енді бір

секірсе біреуінің ажал табатындарын сол заматта сезген жігіттер бірі мылтығын оқтай алмай, енді бірі сойылын сілтей алмай, қатты састы. Табиғатында шапшаң Қараман шетке лып етіп, мылтығына оқ сала берді. Қас қылғанда, жолбарыс оған секірді. Қараман тағы да аунап түсіп, жолбарысқа көз салғанда, секірген жолбарыстың қабырға жағынан атылған сырттан оны шетке ұшырып жібергенін көрді. Жамбастай құлаған оны сырттан бас салды. Оқ тиіп жараланса да, анау пәле мықты екен. Әлде ашудан мықты болып кеткен бе, алдыңғы екі аяғымен сырттанның кеудесінен қағып жіберіп, артқа шегіндірді. Сырттан қайта атылып, тамағына жармасты. Жолбарыс жандәрмен бұлқынып, тамағын босатып алды да, арс етіп, сырттанды тістеді. Ит оның аузына өзін іліндірмеді. Тағы шауып, тұра берген жолбарыстың артқы аяғынан тістеп, өзіне тартты. Денесі қайтадан жер құшқан шұбар хайуан алдыңғы екі аяғымен көкті тырмалап тұрып кетуге талпынып-ақ жатыр. Дәл осы мезгілде мылтығын оқтап алған Артық жылдам жүріп барды да, екі-үш қадамдай жерден жолбарыстың басынан бір атты. Шұбар пәлекеттің денесі созылып барып, дір-дір етті де тыншыды.

Ендігі әңгімелері жолбарыс туралы болып, қауқылдасып отырғандарында сырттан тоғайға қарап тағы үрді. Екінші жолбарыс келе жатқандай, бәрі қаруларын оңтайлады. Жолбарыс шыққан жалбыз арасынан бір кісінің сұлбасы байқалды. Қолында ұзын таяғы, арқасында дорбасы бар, сақалы қауғадай шал бір топ жігітті көргенде кілт тоқтады.

– Сабыр етіндер, сабыр етіндер, – деді ол бір қолын көтеріп. – Жаңа мылтық даусын естіп, тау арасында жүрген кімдер екен деп келген бетім еді. Әй, жігіттер, мылтықтарыңды түсіріндерші. Мен бейбіт адаммын, сөзге келейік.

Ешқайсысының тоғай жанынан адам кездестіреміз деген ойы жоқ қазақ жігіттері, жалбыз арасынан сумаң етіп шыға келген шалға көздері түскенде дымдары өшті.

– Ей, жігіттер, неге үндемейсіңдер? Сендерге жақындасам, иттерің қаппай ма?

– Кім екендігіңді сол жерде тұрып айт. Әйтпесе, итке «бас» деймін, – деді Қараман.

- Ә, мен дуана шалмын.
- Дуана аңнан басқа ештеңе болмайтын тау арасында қайдан жүр? Өзбексің бе, тәжіксің бе?
- Тәжікпін.
- Өзбекше қайдан білесің?
- Айттым ғой, «мен дуанамын» деп. Көп жерді аралаймын. Өзбекше түгілі, парсыша, ауғанша да, қырғыз-қазақшада білемін.
- Онда неге қазақша сөйлемейсің?
- Сендерді «өзбек екен» деп қалдым.
- Түріңе қарасам, шынымен дуанаға ұқсайсың. Бірақ дуана мұнда жүруші ме еді? Астағфиралла, бұл бізге жолыққан кісі киік, болмаса тау перісі емес пе екен?
- Қойшы әрі, Жолдыбай. Осынша адамға кісі киік пен пері көріне ме? Сен «жақын маңда ел бар» деп едің ғой. Мүмкін сол жақтан шыққан дуана шығар.
- Білмеймін. Тағы сөзге айналдырып көрші.
- Ей, шал, жақын маңда ел бар ма?
- Осы тоғайды айналып өтіп, Қараш беткейінен ассандар, өзбек қышлағы бар. – Дуана беткей жақты нұсқады. – Ал, егер, тіке жүріп, анау Оштау қыратынан ассандар, қырғыз ауылдарына барасыңдар. Ал, былай барсаң тәжік қыстақтарының үстінен түсесіңдер.
- Ең жақын қышлаққа дейін неше шақырым?
- Ең жақын қышлақ өзбектердікі. Қараштан тіке өтсе, атты адам жарты күнге жетпей барады.
- Қайдан шығып, қайда барасың?
- Мен осы тоғайда біренеше жылдан бері тұрамын. Ел ақтап, ас-суымды жинап аламын да, бір айдай осында боламын. Ауқатым таусылған соң дуанашылыққа қайта кетемін. Өздерің қай бағытқа жүргіншісіңдер? Аттарың, иттерің бар. Әлде адасып жүрсіндер ме? Бұл жер олай-бұлай жолаушылар сапарлайтын жол үсті емес. Елден қиыс мекен.

Шалға бұдан басқа да бірталай сұрақ қойған Қараман ақыры оны өздеріне шақыртты. Танысқаннан кейін шал бұларды тоғай арасындағы лашығына ертіп барды. Лашық тарлау болғанымен әдемі жасалыныпты. Аядай ғана лашыққа адамның әуесі келеді.

– Елден жырақ бұл манда жалғыз қалай тұрасыз?

Өзін Бойтанмын деп таныстырған шал лашық табанына төселген қамыс астынан садақ пен қылыш алды.

– Осылар тұрғанда неге қорқам? Мына садақпен ұсақ аңдар түгілі, кейде кекілік те атып аламын.

– Қасқыр, жолбарыстар бұлардан сескенбейді ғой.

– Мен мана сендерге өзімді дуанамын деп айттым ғой. Бекер сөз ол. Бұрындары дуана болғаным рас. Ал соңғы үш-төрт жылда ешқайда шықпадым. Осы жерде күнелтіп жүрмін. Оның сендер білмей-ақ қоятын бір сыры бар. Кей-кейде жақын мандағы қышлақ-қыстақтарға барып тұрамын. Онда да, адамша сөйлеуден ажырап қалмас үшін шаруалармен әңгімелесіп қайтуға барамын. Бүгін өздеріңмен кездескеніме қуанып отырмын. Еш болмаса, екі-үш күн сөйлесетін серік таптым.

Сен жаңа, Жолдыбай, «қасқыр, жолбарыс садақтан сескенбейді ғой» дедің бе? Өзің қорықсаң, әлбетте сескенбейді. Соңғы үш жылда мен осы садақпен екі жолбарыс пен бес қасқыр өлтірдім. Сенбейсіндер ме, міне олардың терілері. Қыста маған көрпе болатын осылар, – деп Бойтан бұрыштағы алашаны көтерді.

Терілердің шетіндегі тостақ пен қазанды да көрсетті.

– Меңіреу тоғайда адамдардан саяқ күн кешсем де, жабайыланған жоқпын. Бір мезгіл ыстық ауқат істеп ішемін. Уай, мен әңгімемен отырып қаппын ғой. Мосыға шай қойып, сендерді сыйлайын.

– Құрғақ шәйіңіз де бар ма?

– Жоға. Жаз кезінде шәй шөпті көптен жинап аламын.

– Мен сізге көмектесейін, – деп Кенбай оған ерді.

Содан әлден уақыттан соң екеуі шәугім көтеріп кірді. Шәйді алдарына енді ала бергендерінде, даладан сырттанның үні гүрілдей шықты да, артынша сап тиылды. Қарамандар шалға, шал Қарамандарға қарады. Бәрі тысқа атып шықты.

Тыста бірінші көргендері – сырттанның теңкиген өлігі болды. Біреуі «итті кім атты?» деп ойлап үлгермеді. Лашықты жан-жақтан шыға келген жеті-сегіз қарулы кісілер айнала қоршай алды. Жігіттер бірдеңе істеуге амалдары болмады. Мылтықтары да, сойылдары да лашық ішінде қалған. Қараман шапшаң

қимылдап, лашыққа кіруге әрекеттенді. Бірақ оны келгендердің бірі мылтығымен бір ұрып, құлатып салды.

– Бірің қозғалушы болмандар! Анау иттей атып саламын! – деп ақырды Қараманды ұрғаны.

Қоршап тұрғандардың түстері суық. Бәрі ірі-ірі денелі. Сақал-мұрттары беттерін басып кеткен. Әлгі ақырып болғанда, долана ағашының тасасынан бір атты кісі көрінді. Ат үстінде мығым отырған оның жүзі мыналардан да суық. Белінде қылыш, арқасында асынған мылтығы бар. Жайлап келген ол, тура Бойтан шалдың алдына тоқтады.

– Ақыры ұсталдың ба, көксоққан. Парматтан құтыламын деп ойлап па едің? – деп қамшымен шалдың басынан тартып жіберді.

Бойтан шал сылқ түсті. Жазғанның бірден өсіп кеткен шаштарын бойлап, қан ақты. Айнала қоршағандардың бірі оны сілкіп-сілкіп тұрғызды.

– Қанша жыл қашып жүрдің менен? Келіп тығылып алған жерін қара. Мына қазақтар кімдер? Бұлар да сен сияқты кісі өлтіріп қашып жүргендер ме? Ей, кімсіңдер сендер? – деп ат үстіндегі қамшы сабымен Жолдыбайдың иегін көтерді.

– Адамбыз.

– Адам екенінді сөйлеген тіліңнен көріп тұрмын. Мұнда, мына шалдың қасында неғып жүрсіндер? Бұл тоғай мына сықылды қашқын шал мен аң-құстың мекені.

– Сен өзің кімсің? – деп шап етті Қараман. – Біз өз жөнімізбен жүрген адамдармыз. Бұл маңда ешкіммен кектесіп, ешкіммен ұрысқан жоқпыз. Итімізді атып, өзімізге мылтық кезенетіндей сендерге өш пе едік?

Ат үстіндегі бір сәт жауап қатпай, аңтарылды да:

– Уай, мына күшік не дейді? Маған неге бақшандайсың сен?! – деп атын өңмендетіп кеп, мұны қамшымен бір тартты.

Қамшының басынан қатты тигені сондай, Қараман есеңгіреген күй кешті. Артынша дойыр тиген жері ашып, мойнына жылы қан құйылды. Мойнын жыбырлатқан қанды сүртпек болып, қолын желкесіне апарғанда, жанындағылардың бірі мылтық дүмімен ішіне қойып қалды. Жаңағы қамшы соққаны түк емес екен. Мылтық дүмі ішіне тигенде демалуға халі болмай, екі бүктеліп

жерге құлады. Құлап жатып: «Бәрін қосақтап байлаңдар!» деген ат үстіндегінің қатқыл бұйрығын есітті. Бұйрығын жан-жақтағы жандайшаптар лезде орындады. Шалдан басқаның бәрін байлап, отырғызып қойды.

– Бұл қазақтардың кімдер екенін кейін анықтармыз. Алдымен мына шалдағы шаруамызды бітіріп алайық, – деп ат үстінен жерге түсті.

Өзінің оңбайтынын білді ме, шал оған тістене сөйледі:

– Жалғыз мені ұстау үшін осынша иттерінді ертіп жүрмісің, Тазар? Мен інінді өлтірсем, ол ажалын өз кінәсінен тапты. Менің әйелімді зорлап, екі баламды өлтіріп несі бар? Өзіндей ұры, қарақшы ініңе кезінде момындар мен кембағалдарға тізесін батыра бермейтіндей, зорлық қылмайтындай етіп, неге тыйым салмадың? Әлде сендер жуас пен кедейдің қанын ішкеннен рахат табасыңдар ма?

– Сен, жеті атасынан бері шыр бітпеген шірік неме, өзінді, жаман қатыныңды, үстіне киетін лыпасы болмайтын екі күшігіңді адам деп санайсың ба? Сендер біз үшін иттен әрі, хайуаннан бері, итаяқ жалап, жуынды ішіп жүрген адамсыңдар. Керек болса, малмен, оның ішінде қоймен теңсіңдер. Қой адамнан кек алушы ма еді? Інім қатының мен балаңды өлтіргенде, өзің теңдес қой сияқты болып үнсіз жүре бермейсің бе? Сонда сен қашып, аң секілді өмір сүрмес едің. Мен сені қуып, сабылмас едім. Осыным дұрыс па, Бойтан!

– Не оттап тұрсың, Тазар! Мені қойға емес, бөріге теңе. Адам сияқты тілі жоқ, ойы жоқ сол бөрінің өзі күшіктерін өлтірген адамнан кек алады. Қатыным мен жазықсыз балаларымның қаны үшін – мал қалыпты сезім-түйсігі жоқ, екі аяқтының хайуанына айналған қанішер ініңнің басын кеспей, сол түз тағысы – бөрі құрлы болмағаным ба? Сенің де қаныңды судай шашуды армандап жүр едім. Өттең-ай, қапыда бассалғаныңды қарашы.

– Сенің сөздерің маған шыбын шаққандай әсер етпейді. Айтарың болса, өлер алдыңда айтып қал.

– Айтсам, мына жігіттерге тиіспе. Жолаушылап бара жатқан адамдар екен. Жаңа ғана танысқанбыз.

– Өйтіп былжырама. Бұ балдармен кейін сөйлесем. Әлде бауырларыңа жаның ашып тұр ма? Білуімше, сенің түбің қазақ қой-ә?..

– Иә, қазақып. Әлі де таза қазақып. Сендей сартқа айналған қашғарлық емеспін. Өз тегінді ауыстырып, бөтен ұлтқа айналған сендей сатқын емеспін, Құдайға шүкір. Шын батыр, жәдігөй, жағымпаз, құйыршық болмасаң, байларды тонап, ұлықтарға тиіспейсің бе? Солардың артына кіріп, барыңды сатып, пара беріп, жан сақтаған адамсың сен. Әлсіздерге ғана әлің келетін есектің жаман әңгісісің...

– Ай, өшір үніңді! – деп Тазар оны қамшымен тағы бір ұрып құлатты. Содан жандайшаптарына айқайлады. – Қолын артына қаратып байландар! Өне бір ағашқа дар дайындандар! Асып өлтірейік.

Жандайшаптардың екеуі шалдың қолын байлауға, екеуі анадай жердегі үлкен ағаштың көлденең өскен жуан бұтағына арқан тастап, дар дайындауға кірісті. Шал оның аман қоймасын сезді ме, Қарамандарға қарап айқайлады:

– Қараман, Жолдыбай! Айналайындар, көздеріңде от бар, тегін балдар емес екендеріңді бағана сезгем. Сендермен танысқанда «тәжікпін» деген едім, кешіріңдер. Солай айтуға тура кеп еді. Мен – Қазақып! Қазақ болғанда Бегабадтағы Сіргелінің Ақкөңірдегімін. Әкем аты – Байсал. Ал мынау Тазар – қанішер, ұры, қарақшы. Байманаптың құйыршығы. Осы жерден аман кетсеңдер, мен үшін, бір ғана мен үшін емес, бұдан зорлық, қорлық көрген кедей-жатақ үшін кек алыңдар...

Бір жандайша соңғы сөздерін айтқызбай, аузын басты. Оған тағы біреуі қосылып, шалды дар имегіне сүйреп апарды да мойнына арқан салды. Арқанның арғы ұшын ұстаған екеуі оны барынша тартқылай бастады. Бойтан жазған бірте-бірте жерден көтеріле берді. Табаны жерден біршама көтерілгенде арғы жақтағы тартқылаған екеуі арқанды бір ағаштың түбіне байлады. Қыр-қыр еткен шал бұлқынып-бұлқынып барып, жаны үзілді. Ал өлі денесі біразға дейін шайқатылып тұрды.

Бойтан шалдың демі біткен кезде Артық пен Кенбайдың оған қарауға дәттері жетпей, бастарын төмен салды. Ерген еңіреп

жылап жіберді. Қараман мен Жолдыбай Бойтанның өлі денесінен көз алмай, қарады да отырды. Екеуінің де іштері қайнап, шалға көмектесе алмағандарына күйініп, бір-бір күрсінді. Бойтанды бір жақты еткен Тазар бұларға жақындады:

– Көрдiңдер ме, жыныма тиген адамға не iстейтiнiмдi? Өрқайсыларыңның өлiктерiң осылай бiр-бiр талдың басында iлiнiп қалмасын десеңдер, кiмдер екендерiңдi ашып айтыңдар.

– Кiмдер екенiмiздi жаңа шал айтып кеттi ғой. Оған алып-қосарымыз жоқ.

– Сен-ақ сөйлейдi екенсiң де, – деп Тазар Қараманға шүйлiктi.

– Бiз Алмалық жақтан Ошқа асып бара жатыр едiк. Мына шалмен танысқанымыз жаңа едi. Шындығымыз – осы.

Бұл жолы Жолдыбай сөйледi. Тазар оған да иланбаған сыңай танытып, басын шайқады. Өлi жылап отырған Ергенге көзi түскенде «жылауық бала қорыққанынан шынын тез айтады» деп ойлады ма, соған үңiлдi:

– Қайдан келе жатқандарыңды, кiм екендiктерiңдi сен айтшы. Егер шыныңды айтсаң, сенi ғана тiрi қалдырамын да, қалғандарды анау шалға ұқсатып дарға асып қоямын. Ал айтпасаң, өзiңдi бiрiншi дарға асамын.

– Қашқынбыз. Тәшкенде бiр саудагердi тонап, Алмалықта бiр байды ұрып-соғып, ақшасын тартып алып, қашып келемiз...

– Жап аузыңды, сүмелек!

– Өзiң жап аузыңды! – деп Тазар Жолдыбайдың бетiне бiр ұрды. – Айта бер, бала, айта бер. Өне бiр түрi бөтен екi жылқыны кiмнен ұрладыңдар?

– Алмалықтағы Татарбайдан.

– Татарбайдан! Кәдiмгi аты шыққан Татарбай байпатшадан ба? Иә, оның аса жүйрiк екi сәйгүлiгi бар дейтiн. Мына жылқылар солар ма? Ей, шыныңды айтып тұрсың ба?

– Шыным, көке, шыным.

– Уа-ха, Құдай бердi деген осы. Бәсе, осы екi аттың тегiн жылқы еместiгiн бiр көргенде байқап едiм. Ойпыр-ай, жап-жас болып, оларды қалай қолды қылып жүрсiңдер? Әй, сендер бiреуiң барып, аттарының үстiндегi қоржындарды алып келiңдершi. Басқа да олжа бар ма екен, көрейiк.

Қараман енді байқады. Тазардың адамдары аттарды екі жүйрікпен қоса қосақтап, ағашқа байлап қойыпты. Аттардың үстіндегі қоржындарды қарақшылар бері әкеле жатқанда Жолдыбай «сатқын» деп Ергеннің арқасынан бір тепті. Мұны байқаған Тазар Жолдыбайды қамшылап тастады.

Тазардың қарақшылары қоржындарды ақтарып, түйіншектерді шешіп жібергенде шеттерінен сілейіп тұрып қалды. Әлбетте, олардың көпшілігі мұндай көп ақшаны көрген емес. Алтынды көріп, тіпті естерінен айырылды. Тазар шаттана айқайлады:

– Міне, міне, жігіттер байлық! Айттым ғой, сендерге «менімен жүрсеңдер қор болмайсыңдар» деп. Мынанша ақша, кесектей алтын... Е, айналайын Құдай, қолдағаныңа шүкір. Бұларға анау екі жүйрікті қосыңдар. Міне, дүние! Міне, бақ пен дәулет!

Осылай шаттанған Тазар аздан соң күрт өзгерді. Қамшысын ары-бері сермеп, жанындағыларға бақырды:

– Әй, неге шұқшиып қалдыңдар?! Жинаңдар тез ақшаларды! Қоржынға қайтып салыңдар. Мынау сары зат алтын емес, жез білем. Мейлі, оны да салыңдар қоржынға. Аттарыңа мініп, бірекеуің мыналарды жаяу айдаңдар. Мекенімізге апарайық. Ақыры қашқындар екен ғой, барар жерлері жоқ. Атымызды ерттейтін, қолға су құятын қызметші етіп қояйық өздерін. Қалғандарың жалбыз жақты күзетіп жүріңдер. Ит-құс па, жолбарыс па, бір жерден тарпа бассалмасын.

– Ә, көке, маған «тиіспеймін» деп едіңіз ғой. Мен атқа мініп жүрейінші, – деді Ерген.

– Сен бе? Сен атқа кейін мінесің. Қазірше бауырларыңмен бірге жаяу жүре бер.

– Мыналар мені ұрады ғой.

– Қалай ұрады? Қолдары байлаулы.

– Мәз болдың ба, сатқын. Жақсылық жасайтын адамды тапқан екенсің. Бізге не көрсетсе, саған да соны көрсетеді.

– «Болмағанға болыспа» деген. Осы сүмелекті несіне ерттік десейші, – деді Жолдыбай.

Тазардың адамдары бәрін қатарластырды да, бір арқанмен мойындарынан тізбектеп байлады. Арқанның басын алдындағы атты тақымына басып, алға жүрді. Бір-бірін өкшелеген қазақ

жігіттері еріксіз құлдардай оның жетегіне ерді. Артта бір атты, қос қапталда екі атты адым ұзамай жүріп отырды. Біресе ылдилап, біресе өрлеп, бір сағаттай жүрген соң аттылар кішкене төбенің түбіндегі жеркепе алдына келіп тоқтады. Жеркепе бірнешеу екен. Жан-жағын қалың арша басқан төбенің түбінен қазылған бұл жеркепелерді көлденең жүргінші аңдауы мүмкін емес. Төбенің бір шетін кеңірек етіп қазыпты. Сірә, қарақшылар аттарын осында байласа керек. Жеркепе алдында көздерінен басқа бет-жүздерінің бәрін қара орамалмен тұмшалап алған екі әйел ошақ жағып, ауқат істеп жүр. Алғашқыда байланған қазақтарға тесіле қараған олар, Тазар келгенде жеркепеге кіріп, жоқ болды.

– Мына қазақтарды не етеміз, тақсыр? Бір ағаштың түбіне байлап қояйық па? – деді бір жандайшап Тазарға.

– Бұтағы қалың арша түбіне осыларды байлаймыз деп, еңкейіп тонқайып жүресіндер ме? Қол-аяқтарын босатып, зынданға тастандар. Кейін бір-бірлеп жауапқа шақырамыз. Әй, мына қатындардың ауқаты дайын ба? Қарын ашты ғой, – деп аттан түскен Тазар қоржынды арқалап жеркепеге беттеді.

Зындан дегендері қорадан әрірек жерден қазылған кең ұра екен. Ұра іші терең, ішке түсетін текпішегі де бар. Төрт қарақшы қазақтарды бір-бірлеп босатты да, ұра ішіне кіргізді. Ең соңында Ергенді шешті. Ол зарланып қоя берді:

– Жаңа Тазар көкем маған «тиіспеймін» деп еді ғой. Ойбай, түсірмеңіздер мені зынданға. Мыналар өлтіріп қояды. Бұлардың бәрі адам өлтіріп үйреніп қалған.

– Өлмесең, өмірем қатшы-ей.

Ергеннің қолын шешкен қарақшы оны артынан бір теуіп, зынданға топ еткізді. Ол тура қастарына топ еткенде бағаналы бері оған деген ыза-кектері бойларына сыймай тұрған жігіттер:

– Мә саған, сатқын!

– Бізді сатқанда Тазар өзінді жарылқайды деп пе едің?

– Түк көрмеген сорлы. Қорқақ, опасыз, – деп ол байғұсты шырылдатып, төмпештеп берді. Әсіресе батыр тұлғалы, дәу Артықтың қолы тигенде Ергеннің үн шығаруға да әлі келмеді.

– Жә, тоқтатындар! Енді мұны ұрдыңдар не, ұрмадыңдар не? Ерген кім екенімізді айтпағанда да, Тазар босата салады

деп пе едіңдер. Ол бәрібір бізді осында әкелетін. Қазірше атып тастамағанына шүкір деңдер. Ерген қорқақ болса, осындай-осындайды көріп піседі де. Одан да ендігі күніміз не болмақ, соны ойлайық.

Жігіттерде үн жоқ. Не айтсын? Бәрі шарасыз халде. Бәрі бастарына шын қауіптің енді түскенін мойындаған сыңайлы. Қараман тағы сөйледі.

– Есептесем, осымен ұра-зынданға төртінші рет қамалып отырмын. Алғаш рет Есімбек екеуімізді Кенепбай деген қарақшы апанға тастап еді. Одан соң тағы сол Есімбекпен әкемнің ұрасына қамалғанбыз. Үшінші рет жөйіттердің апанында жаттым. Үш ретінде де Құдай қолдап құтылып кеткен едік. Ал мынау төртіншісі...

«Қай нәрсенің болса да қайталанып, төртінші ретке келгенде қауіпті болады» деген ырымды айтайын деп, аузын жұма қойды. Қасындағылардың көңілін одан бетер түсіргісі келмегендіктен айтпады. Мұнысын Жолдыбай сезсе де үндемеді. Ендігі кезекте әңгіме ауанын басқаға аударды:

– Баяғыда үйге жиі келетін Сырлыбай баукеспе әкеме айтып отырушы еді. «Қырғыз бен Қоқанға асатын тау арасында топ-топ қарақшылар болады. Ары өткен, бері өткендерді тонап, болмаса жақын маңдағы ауылдардан мал ұрлап, күн көретін олардың адам көзі байқай бермейтін жыра-жықпылдарда үңгір мекендері, қолдан қазып алған жеркепелері бар. Ондай мекендердің көбісі баяғыдан, Қоқан заманынан қалған. Қарақшылар кейде адам ұрлайды. Ұрлағандарды қамайтын ұра-зындандарына ұстап, әбден қинайды. Кейбірін өлтіріп, өліктерін аң-құсқа тастайды» деуші еді. Мыналардың жеркепелері мен осы ұра-зынданы талай заманнан бар-ау, әсті. Жаңа жоғарыдағы қақпағы ашық кезде байқадыңдар ма, дуалдарға тас қаланған. Жаңағы Сырлыбай осылар туралы айтып отырып, «Қоқан кезінен қалған көзден таса жердегі ұра-зындандардың дуалдарына тас қаланып, бекем етілген. Ілгеріде Қоқан билеушілері өздеріне жақпаған адамдарды сондай ұра-зындандарға апарып тастайды екен. Онда қамалған адам аштан қатып, шөлден өледі. Жазалыны азаппен өлтірудің

бір түрі ғой ол» дейтін. Соған қарағанда, осы ұра-зынданда бізден бұрын да, талай азамат жатқан-ау, сірә.

– Бұрын осындай қапастардан екі рет құтылғанымыздай, бұл жолы да ебін тауып, құтылып кетсек қой... Бойтан шал кездеспегенде, Тазар мен қарақшыларына тап болмас та ма едік. Өттең-ай, аттарымыздан да, алтын-ақшаларымыздан да айырылды. Жатысымыз мынау. Ендігі күніміз не болмақ? Бұдан да Тәшкен көшелерінде қаңғып жүргеніміз тәуір еді.

– Таусыла берме, Кенбай. Ол жақта жүрсең, ендігі Әліксәндір жасауылдың тас қамал абақтысында жатар едің.

– Ол итжеккенге айдар еді көп болса. Атып тастамас-ты. Ал Тазар бізді тірі жібере ме?

Кенбайға қарсы ешкім уәж айтпады. Бір жағынан қарағанда, оның айтқаны да дұрыс. Оның сөзі бәріне ауыр ой салды. Содан өздерін қашан Тазар шақырғанша, ұйықтағаны ұйықтап, ұйықтамағаны уайым жеп жатты.

Тас қараңғы қапаста мезгілдің қай уақыт екенін айыру қиын. Бір қарақшы жоғарыдағы қақпақты ашып қалғанда, күн сәулесі зындан ішін жарқыратып жіберді. Жарықтан қарыққан көздерін уқалап, бастарын көтерген бесеу бірдей төбеге қарады.

– Ей, кешегі сампылдап сөйлей беретіндерің кім еді? Ә, сен, сен, – деді төбеден үңілген қарақшы Қараманды нұсқап. – Сен, одан соң анау ұзын бойлы, арық екеуің бері шығыңдар!

«Ұзын бойлы арық» деген – Жолдыбай. Зындандағы текпішек пәс. Текпішектің басына жеткен адам ұра аузына қолын зорға жеткізеді. Текпішек әу баста әдейі осылай жасалған сияқты. Зындандағы адам қақпақты көтеріп ашуға мүмкіндігі болмасын деп ойласа керек мұны жасағандар. Ұзын бойлы Жолдыбайдың өзі текпішек үстіне шыққанда қолы зындан аузының ернеуіне еркін жетпеді.

– Мә, мына таяққа жармас та, бері өрмеле, – деді әлгі қарақшы ұзын таяқтың бір ұшын төмен тастап. Ал екінші ұшын зындан аузына талтайып алып, өзі ұстап тұр.

Жолдыбай таяқ бойымен тез өрмеледі. Ал Қараман таяқтан екі ақ рет ұстап, төбеге қас қағым сәтте лып етті. Оның мұндай жылдамдығын көрген қарақшы таңқалды:

– Ойпырай, сен мысық сияқты ептісің ғой.

Ар жағындағы мылтық ұстаған үшеуі екеуін айдап, ортадағы жеркепеге кіргізді. Жеркепенің киіз үйдікі сияқты түндігі бар екен. Ол да ашық. Есіктен және түндіктен түскен сәуле жеркепе ішін жап-жарық етіп тұр. Төрде малдас құрып Тазар отыр. Жанында Қарамандар кеше көрмеген біреу бар. Аяғын көсілтіп отырған оның да түсі зәрдей. Алдында ұзын қылыш жатыр. Қолындағы қамшысымен қонышын сабап-сабап қояды.

– Қалай түнедіңдер? Кәләміштер мазаларыңды алған жоқ па? Тазардың мысқылына екеуі жауап қатпады. Қараман ұйықтап қалғаннан ба, арада бір түн өткенін ананың сөзінен білді.

– Неге үндемейсіңдер? Ай, жарайды. Жағдайларыңды сұрап қажеті не? Біз ақша мен алтынды қайдан алғандарыңды сұрайын деп едік. Бәрін Татарбайдың үйінен алдыңдар ма?

– Оны қайдан алғанымыздың саған қанша қажеті бар? Бәрі қолыңда ғой. Соларды ал да бізді жібере сал.

– Уай, қандай тәрбиесіз баласың сен. Жалындап сөйлейсің. Жасы үлкен адамға «сен» дейсің. Мұсылман баласына жат қылық жасайсың.

– Сенің мұсылмандығың осы ма? Өзіңе титтей зияны жоқ біздерді тонап, зынданға тастағаның.

– Бүкіл Парғана, Алай, Тәшкен өңірі түрімнен-ақ қорқатын менен осы бала бір ығайын демейді. Сөздерінің ірілігін көрдің бе, Ардан, – деп Тазар қасындағысына көз тастады. – Жоқ әлде, бұ бала ешкімнен қорықпай ма?

– Әбден қаңғыбас болып, ешкімді тыңдамай кеткен де. Өлімнен қорықпайтын жан бар ма? Тек оны әлі сезбей тұр да. Қой, бұлармен салғыласа бересің бе? Қамыс ортасына апарып, шеттерінен атып тастай сал. Ал, мыналардың қол-аяқтарын байлап, сол жерге қалдыр. Ит-құсқа ма, шибөріге ме, тірідей жем болсын.

– Атсандар, достарыммен бірге атыңдар!

– Бар дүниемізді сыпырып алдыңдар ғой. Біздің не зияндығымыз бар сендерге? – деді Жолдыбай әлі де болса аналар райынан қайтар деген оймен.

– Бізге тірі куәнің керегі жоқ.

– Біз сендерді көрдік деп ешкімге айтпаймыз.

– Әй, сөйлеме енді! – деп баж етті Ардан. – Тазар, қамыс арасына екеуін қосақтап байлап қалдырындар. Көрсін, бізге қарап сөйлегеннің қандай екенін. Қалғандарын атып тастандар! Жігіттерге бұйыр айтқанымды! Баратын жерімізге кешігіміз.

Мана зынданнан шыққан кезде қарақшылар екеуінің қолдарын артқа қаратып байлап қойған. Ардан әлгі бұйрығын айтқанда, арттағы екі қарақшы мойындарына арқан салып жіберіп, сүйреп шықты. Далада оларға тағы екі қарақшы көмектесіп, Қараман мен Жолдыбайдың аяқтарынан басқа жерлерін шандап тастады. Одан соң екеуін шалып құлатты да, мандайларына мылтық тіреп тұрды. Бұл уақытта өзге қарақшылар Артықты, Кенбайды, Ергенді зынданнан шығарып қолдарын байлады. Істерін бітірген соң бәріін алдарына салып бері келді.

– Көке, көке, кеше мені аман қалдырамын деп едіңіз ғой, құлығыз боп өтейін. Маған тиіспей-ақ қойыңызшы, – деп еңіреді Ерген жеркепе алдындағы Тазардың аяғына жығылып...

– Ардан, саған қатын керек емес пе, осы? Еріккенде еркекті қатын қылып, ермек етуші едік қой. Мынаны сондайға алып қалайын ба?

– Мейлі, қатыннан жеріккенде, келіп ермек етіп тұрам. Қалдыра сал. Қазірше анау қатындармен бірігіп, қазан-ошаққа араласып жүре берсін.

Аман қалатынына қуанған Ерген сонда да көз жасын тимай, біресе Тазардың, біресе Арданның аяғын сүйді. Оның қолын босатқан қарақшылар төрт қазақты тоғай шетіне қарай сүйреді. Әудем жер жүрген соң алдарынан қалың қамыс көрінді. Қамысқа жете бергенде Кенбай мен Артықты сүйрелеп келген екі қарақшы қалт тұра қалып, анау екеуінің бастарынан бір-бір атты. Заматта құлап түскен екі бейшара сөз де айтып үлгере алмады. Тіпті аналар мұнда өздерін неге сүйреп әкелгенін де білмей кетті-ау, жазғандар...

Қос жетімді жайратқан қарақшылар, енді Қараман мен Жолдыбайға жабысып, қалың қамыс арасына сүйреледі. Қамыс ішінен он-он бес қадам жүрген соң екеуін құлатты. Алдымен аяқтарын, сосын бір-біріне байлап, шандып қойды.

– Сендерге қарағанда, атылып өлтірілген екі достарыңның бақыты бар екен. Өйткені тез өлді. Ал, сендер, өлуді біраз күтулерің керек. Ай, бірақ, біз кете салысымен осында қасқырма, жолбарыс па, бір аң жетіп келеді. Ал, бақыл болыңдар, – деп күлді бір қарақшы.

Өз жағдайын ойламаған Қараман екі досының өлігіне іші удай ашыды. «Қап, Әліксәндәрдің абақтысына қамалсақ та, неге кеттік екен Тәшкеннен? Абақтыда бізді ата қоймас еді. Қап, екеуінің обалына қалдық – ау. Қанша досым өліп жатыр. Барлығы менімен жүріп, құрбан болды. Әй, құрысын-ай, мен де өлсемші ертерек. Бізді жейтін аңдар неге келмей жатыр?»

Осылай күйінген Қараман лезде іштей қатуланып шыға келді. «Неге мен өлуім керек? Неге зорлықтың құрбаны болуым керек? Мен өлсем, достарым үшін анау қашқарлықтардан кім кек алады?»

Үшінші ой амалсыздығын мойындатты. «Кек алам деймін-ау. Қалай? Кім босатады бізді мына байлаудан. О, Құдай-ай, ажалымыз шынымен бір жабайы аңнан келгені ме?..»

– Қараман, неге үндемейсің?

– Не деймін, Жолдыбай. Қанша пәлені көрсем де, дәл осындай шығар жолы жоқ шырғалаңға тап болмаған едім... Анау екеуіне жаным ашып, бауырым езіліп жатыр.

– Е-е, айтпа. Сұмдар бізді де неге ата салмады екен?

– Тазар деген сұмырай жөйіттерден де бетер қатігез екен. Адам тағдырымен ойнап, еті өліп қалған ғой сұмның.

Пәсең көңілмен осылай сөйлесіп жатқандарында жақын манда бір ырыл естілді. Оның қасқырдың ырылы екенін екеуі бірдей сезді. Ырыл бірте-бірте көбейді. Үш-төрт қасқырдың ырылы. Қасқырлардың қай жақтан ырылдағанын анық ажыратпаған екеуі бастарын көтеріп, біресе аяқ, біресе бас жақтарына қарады. Екі жақта да қамыс сыбдыры білінбейді. Ал ырыл басылар емес. Жуан, қорқынышты ырыл он бес мөнеттей басылмады. Одан соң сап тиылды.

– Жолдыбай, егер бірдеңе талайтындай болса, қатты айқайлайық. Қандай аң болса да, бәлкім айқайымыздан сескеніп, бата алмас.

Осы сәтте қалың қамыстың бағана өздері келген беті сыбдырлап, анық бір нәрсенің келе жатқаны білінді. Екеуі айқайлағанша, тура үстерінен ауыздары қан-қан екі қасқырдың бастары көрінді. Түстері зәрдей бөрілер еріндерін ашып «ыр-р» етті. Қараман өлдік деп ойлады. Алайда қасқырдың бірі бұрыла сап, келген ізіне түсті. Екіншісі де соның соңынан кетті. Бір уақыттан кейін қамыс сыбыры басылып, айнала бағанағыдай тыныш күйіне енді.

– Уһ, – деді Жолдыбай, – өлдім деп ойлап едім. Жүрегімнің тарсылы әлі басылатын емес. Пәленің көзіне көзім түскенде денем қорқыныштан мұздап, дыбыс шығара алмадым.

– Мен де солай ойладым. Бірақ қасқырлар неге бізге шаппай кетті? Жолдыбай, тағы әрекеттеніп көрейікші. Қолыңмен менің байлауымды шешуге тырысшы.

Ол қанша талпынса да, ештеңе шығара алмады. Екеуінің денесін орай маталған арқан еш қозғалтпайды. Қараман да барынша әрекеттеніп көрді. Бәрі де бос тірлік. Екеуін байлаған жауыз, адамдарды әбден байлап, үйренген әккі екен.

– Қараман, Жолдыбай, қайда жатырсыңдар? – деген дауыс шықты осы мезетте қамыс шетінен.

– Ой, мынау Ергеннің даусы ғой. Бұл қалай келіп қалды... Ерген, Ерген сенбісің? Біз мұндамыз.

– Тағы айқайлаңдар! Қай жерде екендігіңді бағамдап алайын.

– Қамыс ішіне кір. Дауыс естілген тұсқа қарай жүре бер. Қараман мен Жолдыбай кезектесіп, екі реттен айқайлағанда Ерген жетіп келді.

– Болды, енді айқайламаңдар! Аналар естіп қояр.

– Жалғызбысың? Қай құдай айдап келді сені?

– Кейін айтамын. Қане, тыныш жатыңдар. Байлауларыңды шешейін. Ой, атаңа нәлет, тастай қып, шиырлап тастапты ғой. Ә, енді шештім. Ендігісі оңай.

Ерген екеуін босатты. Қараман қыл арқан қиған білектері мен балтырларын біраз уқалады.

– Шынымен жалғызсың ба? Әлде анау қарақшылар алдап жұмсады ма?

– Жалғызбын, жалғызбын. Тек сендер мені айыптай көрмеңдерші. Тазардан қатты қорыққаным рас. Бұдан былай сатқындық жасамаймын...

– Қалай сені жалғыз жіберді қарақшылар? – деп Ергеннің сөзін бөлді Жолдыбай. – Сенбеймін сөзіңе. Мейлі, Қараман, не болса да босандық қой. Зулайық қамыс арасымен.

– Ерген алдаған болса, қайда қарай зуласаң да, оқтан құтыла алмайсың. Одан да Ергенді тыңдап көрейікші.

– Қараман, сен барлық уақытта жақсы адамсың. Мен бағана Тазардың Арданға айтқан сөзін түсінбеппін. Сөйтсем, олар келгесін, мені зорлап, қатын қылмақ екен ғой. Оны маған ошақ басында жүрген қатындар айтты. Қатындардың айтуынша, Тазардың бұрын да талай жас баланы зорлап, ақырында атып тастапты. Маған жандары ашыды ма: «Қарауылға дәретке шығамын» деп қашып кет. Қамыс арасында, егер ит-құс жеп қоймаса, екі досың байлаулы жатыр. Соларды босатып ал да, беттерің ауған жаққа кетіндер», – деп олар бір нан берді де, осы жақты нұсқады. Менің осылай қарай келгенімді қарауылдар байқаған да жоқ. Еркек басымен біреуге қатын болғанша, өлгенім жақсы емес пе? Бар шыным осы. Тек сендер мені кешіріңдерші! Жүріңдерші, тезірек бұл арадан кетейік.

– Тазар мен Ардан сонда ма?

– Олар бағана бір жаққа кетіп қалған.

– Екеуі-ақ кетті ме?

– Бес-алты жендеттерін ертіп кетті.

– Қазір жеркепе маңында қанша қарауыл бар?

– Екеу.

– Екеуінде де мылтық бар ма?

– Мылтықтары бар. Бірақ оны асынып жүрмейді. Жаңа мен кеткенде екеуі карта ойнап отырған.

– Міне, Жолдыбай, Ергеннің арқасында Тазардан кек алатын кез келді.

– Егер Ерген алдаса ше?

– Онда мұны өзіміз қатын қыламыз.

– Алдап тұрғаным жоқ. Неге сенбейсің, Жолдыбай? – деп жыламсырады Ерген.

– Сендік саған, Ерген. Біз не істе дейміз, бұдан былай сен соны істейтін боласың. Қорқақтықты бойыңнан сылып таста. Әйтпесе, көрдің ғой, біреудің қатыны боласың. Қазір жеркепеге барамыз да, екі қарауылды қолға түсіреміз. Мылтықтарын алсақ, ары қарай Тазарды күтеміз.

Үшеуі ағаштардың тұтаса біткен бұтақтарының астымен еңкейіп жүріп, жеркепелерге батыс жақтан жақындады. Бергі шетте бес ат арқандаулы тұр. Оның үшеуі Қарамандардікі.

– Ерген, Тазарлар сен мініп келген жорға мен екі сәйгүлікті алып кетті ме?

– Жорғаға Тазардың өзі мінді. Басқалары екі сәйгүлікті және бір атты жетектеп кеткен.

– Қарауылдар қай жерде отыр еді?

– Жеркепелердің алдында.

Әр ағашты паналап, үшеуі діттеген жерлеріне жақындады. Екі қарауыл жеркепе алдындағы көк шөпке төселген тері бөстекте шалқалай жатыр. Күннен қорғанып, жеңіл тымақтарын беттеріне жауып қойыпты. Қолдарын кеуделеріне айқастырып, бұлай жайбарақат көсілулеріне қарағанда, ұйықтап жатқан сынайлы. Мылтықтары бас жақтарында.

Ергенді тұрған жерлерінде қалдырып, мысықша басып, екеуіне жақындаған Қараман мен Жолдыбай мылтықтарды ала салды да, қарақшылардың бастарынан бір-бір қойды. Өкіріп тұра бергендерінде тағы ұрды. Онымен тоқтамай, тағы үш-төрт мәрте ұрды. Бір әйел жеркепеден шықты да, шыңғырып жіберді.

Қараман аспанға мылтықты бір атты.

– Өлейін демесең, ішке кір!

Әйел ішке зып етті де, есіктегі түрүлі киіз жапқышты жауып алды.

– Сендерден басқа кім бар мұнда? – деді Қараман жерде ыңкылдап жатқан бір қарақшыға.

– Біз һәм анау екі қатыннан басқа ешкім жоқ.

– Жолдыбай, Ерген екеуің бұларды кезек-кезек сүйреп, ұразынданға тастаңдар.

Мылтығын Қараманға ұстатқан Жолдыбай қастарына алқынып жеткен Ерген екеуі бір қарақшыны сүйреп, кеше өздері түнеген

зынданға лақтырып жіберді. Олар екіншісін сүйреп, ұраға тастар кезде Қараман:

– Тоқтай тұрыңдар! – деді. – Бұдан бір нәрсе сұрауды ұмытып кетіппін. Ей, найсап атың кім сенің?

– Қалабай.

– Қалабай, кеше бізді қалай таптыңдар?

– Біз онда басқа жақтан келе жатқан едік. Самсы тоғайдан өте бергенімізде, атылған мылтықтың даусын естідік. «Кім екен?» деп ат басын солай бұрсак, сендердің жандарында отырған Бойтанды көрдік. Оны Тазар көп жылдан бері іздеп жүр еді. Ар жағы белгілі ғой.

– Егер мылтық даусын естімігендеріңде өтіп кетер ме едіңдер?

– Әлбетте.

– Тазарлар бүгін қайда кетті?

– Қараж жаққа сендердің сәйгүліктеріңді сатамыз деп кетті.

– Қасындағы Ардан кім?

– Ағасы ғой. Сәйгүліктерді көрсетем деп, кеше түнде оны арнайы шақыртқан.

– Тазар бүгін келе ме?

– Әлбетте, келеді.

– Қай жолмен келетінін білесің бе?

– Білем.

– Жолдыбай, мұны ұраға тастамай-ақ қояйық. Бізге жол көрсетсін. Ерген, барып жіп тауып кел!

Ерген тез оралды. Ол әкелген жіппен Жолдыбай Қалабайды байлап қойды. Оның қасында Ергенді қалдырды да, екеуі әйелдер отырған жеркепеге кірді. Бұлар кіргеннен-ақ екі әйел жылай бастады.

– Жыламаңдар! Сендерге тимейміз. Тазар бізден алған қоржынды қайда тықты? Соны айтсаңдар болды.

Бір әйел төрдегі кебежені нұсқады. Қараман барып оны ашты да, қоржынды алып, ішін ақтарды.

– Бәрі орнында екен. Әзірше тиіспепті. – Сосын әйелдерге қарады: – Әйда, сен екеуің де түсіндер ұраға. Байларың келген соң шығарып алады.

Ол екеуін де ұра-зынданға түсірді. Ұра қақпағының сыртынан қыстырып қоятын көлденең ағаш бар екен. Соны бекем қыстырды.

Үшеуі үш атқа қонды. Алдында Қалабайды бір атқа отырғызып, қол аяғын ерге шандып тастады. Оның атын Ерген жетекке алды. Қалабай көрсеткен бағытқа жүре бергенде:

– Ой, Қараман. Бұнда енді келмейтін шығармыз. Артық пен Кенбайды жерлеп кетейік те. Парызымыз ғой, – деді Жолдыбай.

– Оппа, оны ұмытып барады екенбіз ғой. Ия, сөйтеік.

Бәрі ат басын солай бұрды. Қарақшылар оларды атқан жерге келсе, Құдай салмасын, Артық пен Кенбайдың сүйектері ғана шашылып жатыр. Мұны көргенде жүректері дір етті. Өзін-өзі ұстай алмаған Жолдыбай қамшымен Қалабайды тартып-тартып жіберді. Қараман тоқтатпағанда өлтіріп те қояр ма еді.

– Сабыр ет, Жолдыбай, сабыр ет. Ерген, сен Қалабайды босат. Қалабай, сен байлаудан босаған соң сүйектерді жинап, көм. Достарымызға бұдан артық жақсылық жасай алмаймыз.

Қалабай жаңа Ерген жеркепеден алып шыққан күрекпен жер қазып, сүйектерді көмді. Болғасын, Ерген оның қолын артына байлап, ерге отырғызды. Былай шыққанда Қараман Жолдыбайға айтты:

– Бағана екеуімізге келген қасқырлардың тұмсықтары неге қып-қызыл қан екенін, неге бізге тиіспей кеткенін енді түсіндім. Олар осы екеуін жеп, тойынған екен ғой...

Батысқа қарай бие сауымдай мезгіл жүріп, Қалабайдың айтуымен бір жерге тоқтаған Қарамандар алға көз жіберіп отырғандарына бір сағаттай уақыт болды. Отырған жерлері бір сайдың екі жағын ала созылып жатқан бел үсті. Аттарын төменге қалдырған үшеуі бел үстіндегі шоқы тастарды паналап, Тазарды күтуде. Қалабайдың сөзі рас шықты. Бір кезде арғы беттен бес салт атты көрінді. Қараман Тазардан бұрын Тәліпжаннан алып кеткен жорғаны таныды. Жануар төрт аяғын тең басып, жорғалық қалпын бұзбай, бүлкілдеп келеді. Артындағы аттар оған әзер ілесуде. Әп-сәтте олар қазақ жігіттері отырған белге таяды. Содан тікесінен өтетін сайға түсті.

– Жолдыбай, Тазар менікі. Сен артындағысын дәлде. Шиті мылтықтай емес, қолымыздағы қарақшылардан олжалаған

ағылшын беншестерімен Тазар мен жандайшаптарын жайпап салуымыз оп-оңай. Сен, Ерген, Қалабайдың аузын жауып отыр. Айқайлап қоймасын.

Қараман осыны айтып болғанша Тазарлар бұлар жатқан белдің сай табанына таяды. Қараман Тазардың тура басынан көздеді. Ойында түк жоқ анау өзіне отыз-қырық қадамдай жақындағанда, шүріппені басып қалды. Тазар заматта ат үстінен тоңқалаң асты. Жолдыбай да нысанасын жұлып түсірді. Не болғанын түсінбей қалған басқа қарақшылар аттарының тізгінін тартып, кейін, бұрылды. Сол сәт тағы бірі ат жалын құшты. Аттарына қамшы басқан екі қарақшы оқ тигізбей, ұзап кетті.

– Кетсе, кете берсін. Ең бастысы – Тазар малғұнды жер жастандырдық. Ерген, жүгір төменге. Жорғаны ұстап әкел. Ұстатса, ана аттарды да жетектеп әкел. Бір кегіміз қайтты енді.

Ерген жүгіріп сай түбіне түскенде жорға оқыранып, оған өзі шауып келді. Жануар, Ергенді бірден танығанын қара. Жорғаға мінген Ерген өлген қарақшылардан босаған бір атты ұстады. Ал екіншісі ұстатпай қашып кетті.

Жорға ерінің үстіндегі қоржында екі-үш буда ақша бар.

– Сұмырайлар, сәйгүліктерді сатқан екен ғой.

– Қайтеміз, ол жануарлар бізге бұйырмаған екен де. Одан да Қалабайды ерге қайта байлаңдар. Бұған бостандық берейік.

Жолдыбай мен Ерген оны ерге өңгеріп, шандып тастады.

– Ал, Қалабай, бізге өкпе артпа. Сені де Тазарға ұқсатып атып тастауға болар еді... Бірақ, сен тек орындаушысың ғой. Атыңның басын бос жібереміз. Бұ жануар сені не жеркепеге, не еліңе жеткізер.

Қараман атты екі рет қамшымен салып-салып жіберді.

6. КЕҢЕС ӨКІМЕТІ ДЕ ЖАУ БОЛДЫ

Қараман биыл жиырма үшке толды. Бұл кезде оның атағы алысқа кеткен. Атақ болғанда, баяғы қарақшы деген атағы ғой. Осыдан бес-алты жыл бұрын Тазардың қарақшыларын қиратып кеткен соң Жолдыбай Ерген үшеуі Парғанаға асқан. Парғанада Тәшкенен алып кеткен мол ақшалары мен кесектей алтындары үшеуін бір жыл асыраған. Одан соң күн көру үшін сол жердегі өздеріндей бозбалаларға қосылып, Ташкендегі сияқты байлар мен ұлықтарды тонаумен айналасты. Бір жақсысы, ол жақта Тәшкендегідей біреулердің алдауына еріп, арбауына түсіп, қамалып дегендей, қиыншылық көрмеді. Әйтсе де, үнемі сергелдеңмен өткен күндері қиыншылықсыз болмады деуге де келмес. Ол жақта қанша жақсы достар тапқандарымен, сонша қаскүнем дұшпан да арттырды. Қараманның аты – Парғанада тапқан жақсы достарымен жүріп емес, сол дұшпандармен алысып жүріп шықты. Ал мұның дұшпандары әдеттегідей қарапайым жұрт емес-ті. Олар кедей-жатақтың еңбегін қанайтын сараңдар, кеудесіне нан піскен байлар, көкірегімен көк тіреген ұлықтар болатыны белгілі. Ал олар қай жерде болса да, қай кезде болса да бір-бірімен сыбайлас. Бірін түртсең, екіншісі шырылдап шыға келеді. Шырылдаған екіншісінің көзіне көк шыбын үймелетсең, үшінші-төртіншілері өре тұра келеді.

Парғанадағы биліктұтқасынұстағандармен бай-манаптарының күндіз күлкісін, түнде ұйқысын қашырған Қараманға ақыры олар жұмыла жабылып, мұның ол шаһардан кетуіне мәжбүр етті. Одан соң Қараман ондағы достарымен қоштасып, Жолдыбай мен Ергенді ертіп, Қоқанға келген. Қоқанда аз уақыт тұрақтап, Марғұланға өткен.

Бұлар Марғұланға келген 1916 жылдың жаз мезгілінің ортасында елде дүрбелең туған. Дүрбелеңнің басты себебі – ақ патшаның мұсылмандардан батыста жүріп жатқан соғысқа адам аламыз деген жарлығынан туындаған. Оған назаланған жергілікті жұрт топ-топ болып, ақ патша әскеріне қарсы

соғысқа шықты. Қараман мен Жолдыбай бұл көтерілістің мән-жайын, астарын түсінбесе де, қалың қауымға қосылып, бір-екі шайқасқа қатысты. Алайда мұздай қаруланған орыс әскері нашар қаруланған марғұландықтарды жусатып салды. Орыс әскерінің қандай қатыгез екенін Қараман сонда көрді. Көтерілген халық жеңіліс тапқан соң, олар бейбіт халықтың біразын қырып салды. Сондай жүгенсіздік көрсеткен патшаның төрт әскерін Жолдыбай екеуі қапылыста көздерін құртып, біраз жасырынып жүрді. Бірақ Марғұландағы таза өзбектермен және сарттанған құрамалармен бастары піспеді. Ол жерде алты айдай тұрып, Хожендке өткен. Хожендке келгендеріне бес айдай болғанда заман өзгеріп, өкімет басына үсті-бастарына қызыл жолақты киімдер киген, осыған орай өздерін «қызылдармыз» деп атайтын кеңес адамдары келген.

Шынтуайтына келгенде, Қараман қызылдар өкіметті басып алғанда қатты қуанған. Қуанғаны – қызылдардың кедейді жарылқап, байлар мен басқа да езуші таптың басында тұрған патша ұлықтарын құртып, барлық халыққа бірдей дәрежедегі теңдік әпергені еді. Осындай насихаттың арқасында қызылдар әп дегеннен-ақ қалың бұқараны сондарына ертті. Байлық пен мансаптарынан айрылғысы келмеген алпауыттар олармен жанталасқа түсті. Түскенімен, өз мүдделерін қорғауға шамалары келмей, тым-тырақай болды. Жаңа өкіметке жаны қас олар енді жасырын топтарға бөлініп, болмаса тау-тасқа тығылып соғысуға көшті.

Хожендке орнаған жаңа өкімет жергілікті жастардан жасақ құрып, сондай топтардың көздерін құртуға кірісті. Қараман, Жолдыбай, Ерген үшеуі бірден сондай жасақтың құрамына жазылды. Бір жылдай сол жасақтың құрамында жүріп, жаңа өкімет басмашы деп атайтын, тәжіктердің қойнау-шатқалы көп тауларына тығылған топтармен шайқасты. Бірақ қызыл әскерлер басмашыларға қаншалықты күйрете сокқы берсе де, оларды жоя алмай-ақ қойды. Қайта күннен-күнге қатарлары көбейе түскендей ме, қалай, соңғы кездері олар қызыл әскерлердің шабуылдарына төтеп бергені былай тұрсын, бұларға ондырмай сокқы беріп те жүрді. Әбден ашынған басмашылар әскер түгілі бейбіт ауыл қыстақтардың да адамдарын қырып, тонайтынды шығарды.

Жаңа өкіметтің орнағанына екі жылға аяқ басқанда басмашылар бұрынғыдан да бетер күшейіп, кішігірім елді-мекендерді қойып, осы өлкедегі кеңестің билік тұтқасын ұстағандардың орталығы – Хожендтің өзіне екі-үш мәрте шабуыл жасады. Сондай шабуылдардың бірінде Ерген оққа ұшты. Жолдыбай аяғынан жараланды. Жарақаты жеңілдеу болған себепті ол тез жазылды.

Жазу-сызуды білмесе де өзінің пысықтығымен, қиын қыстау кезде жол тапқыш алғырлығымен, оған қоса, құралайды көзге атқан мергендігімен көзге түсіп, отряд бастығы болып жүрген Қараманды бір күні жасақ командирі өзіне шақырып: «Жолшиев, біз сенің барлық ісіңе тәнтіміз. Бірақ сендей ақылды да батыр жігіттің сауатсыздығы менің жаныма батады. Сондықтан да сені анау Омашев Жолдыбай досыңмен бірге Тәшкенге оқуға жіберуді ұйғырып отырмын. Алты ай ликбезде оқисың. Одан соң сондағы әскери мектепте оқисың. Оқуды бітіргесін, әскери шен аласың. Сен сияқты қаһармандар біздің өкіметке өте қажет. Оқуды аяқтаған соң осында орал. Ол кезде шағын отрядты емес, көп әскерді басқаратын боласың», – деген.

Қараман Тәшкенге келгісі келмеді. Осы ойын командирге айтып еді, анау тулап кетті: «Ондай оқуды аңсап жүргендер көп осында. Сен қазіргі күніңді емес, болашағыңды ойла. Мен саған өтініш жасап тұрғаным жоқ. Бұйырып тұрмын!»

Сөйтіп, Қараман мен Жолдыбай 1919-шы, қой жылының мизам айында Тәшкенге келді. Хожендтегі жасақ командирі жіберген оқу орны өздеріне жақсы таныс вокзал алдындағы екі қабатты ғимарат. Бұл ғимарат бұрын да патша өкіметіне әскерлер дайындайтын оқу орны еді. Ғимарат сырты дуалмен қоршалған. Ауласы ат шаптырымдай кең. Батыс жақтағы дуал қорғанмен шектесе салынған бір қабатты ұзын үй әскерлікте және ликбезде оқитын жігіттердің құжыраханасы екен. Хожендтегі жасақ командирі жазып берген бір қағазды оқып шыққан оқу орнының бастығы екеуін сөзге келместен мектепке қабылдады. Әлгі құжыраханадан орын бергізді.

Міне, Қараман мен Жолдыбай «сауатсыздықты жою» деп аталатын мектепте оқығандарына бір ай болды. Мектеп мүдәрістерінің, яғни, оқытушылардың айтуынша, бұлар осында

алты ай, әбден сауат ашқан соң әскери оқуға кіріспек. Бір ай ішінде екеуі басқа оқушыларға қарағанда әріп тануда, оны жаза алуда оқ бойы озық кетіп, әжептеуір сауат ашты.

Бір күні түс қайта Қараман Жолдыбай екеуі дәрістен шығып, түскі тамаққа бара жатқандарында алдарынан жастары отызды алқымдаған әскери мектептің екі өзбек оқушысы қарсы кездесті. Оның ұзындау келген бірі Қараманға қадала қарап өтті. Ол қадалғанда, Қараман да оған тіктеп көз тастаған. Екеуінің бір-біріне бұлайша қадалғандары бірінші рет емес. Қараман үнемі жұптарын жазбай жүретін осы екеуін күнде көретін. Әр көрген сайын олар бұған тесіліп қарайтын. Әсіресе, ұзынының көз жанары һәм жүзі өте таныс көрінетін. Бүгін де олар кездескенде Қараманды «осыны бұрын қайдан көрдім?» деген ой мазалады. Есіне түсіре алмады, бірақ.

Ауқатханаға таяғанда әлгінде ғана қастарынан өткен жаңағы екі өзбек кейін бұрылып, бұларды қуып жетті.

– Сен жігітті бұрын бір жерден көрген сияқтымын. Атың кім болады? – деді ұзын бойлысы Қараманға қолын шошайтып.

– Маған да жүзің таныс сенің. Баяғыда жастау кезімізде көшеде төбелескен жоқпыз ба? Атыңды бірінші өзің айтшы, қай жерде көргенім, бәлкім менің есіме бұрын түсер.

– Менің атым – Илхам. Ал мынау – Абат, өзіндікін айтсайшы.

– Илхаммын деймісің? Илхам, Илхам...Бір жерде естігенмін. Бірақ қай жерде?

– Илхам, бұлар біз ойлаған жігіттер емес шығар, - деді Абат.

– Жә, қоя тұршы. Атын білейік те.

– Атым – Қараман. Сен сияқты мына ұзын досым – Жолдыбай.

– Ә, Қараман ба? Болды, болды, кәттә рахмет саған, – деп Илхам бұрылып жүре берді.

– Ей, есіңе түссе, айтсайшы! Қай жерде кездесіп едік? Илхам тіке кетіп бара жатқан бойы Қараманның сөзіне жауап бермеді. Тек қолын бір көтерді де қойды.

– Мына екеуінің дендері сау емес шығар.

– Жоқ, Жолдыбай бұлардың дендері сау болғанда қандай... Қараман сөзін аяқтамастан біраз ойланып тұрды.

– Есіңе бірдеңе түсті ме?

– Әй, мейлі, қоя берші. Анық солар ма, солар емес пе, білмей тұрғаным.

Екеуі ауқаттанып алып, құжыраhanaға келді. Кешке дейін үйренген әріптерін қайта-қайта жазып, қолдарын жаттықтырды. Қараңғы түсе, Қараманды мектеп басшысы шақырды. Бастық кабинетте жалғыз емес. Қасында жалтыр басты, шүңірейген көздері тұздай көкпеңбек, қапсағай денелі бір әскери орыс отыр. Мектеп басшысының да жүзі түнеріңкі, Қараман кіргенде өктем дауыспен босағада тұрған кішкене үстелді сұқ саусағымен нұсқады:

– Отыр! – Сосын жанындағы әскери орысқа басын бұрды:

– Жолшиев деген – осы. Сұрағыңызды бірден бастай бересіз бе?

– Әрине! Ал, Жолшиев, айтшы, сенің ауылың қайдан? Қай жерденсің?

Қараман ауылын айтты. Орыс алдындағы қағаздарды ары бері артарыстырып, біраз уақыт шұқшия оқыды.

– Туған жерің – Келес бойындағы Дархан ауылы-ә? Дұрыс. Алайда, сен, сонау Хожендте неғып жүрсің? Қандай жолмен бардың ол жаққа? Жоқ, қандай мақсатпен бардың дегенім ғой.

Қараман алдында отырғанның кеңес өкіметінің бір лауазымды өкілі деп ұқты. Ал кеңес өкіметі бұрынғы байларды жек көреді. Осындай сенім талай жылдардан бері көкірегіне нық орныққан Қараман бұрындары осы Тәшкенде байлар мен патша ұлықтарын қалай састырғаны жөнінде, адам жегіш жөйіттерді қалай қиратқаны жайында мақтана айтты. Кейін солардың түртпектеуінен Ташкеннен Парғанаға кетуге мәжбүр болғанын да әңгімелеп берді. Одан соң Хоженд тауларында басмашылармен қалай шайқасқаны туралы да баян етті. Осының барлығын сыдырта айтып шыққан Қараман әскери орыстан ризалық күтіп, оған күлімсірей қарады. Бекер күлімсірепті. Ол бұған көздерін сығырайтып, «өтірікті қалай айтасың-ә?» дегендей пиғылмен мысқылдай қарап отыр екен.

– Бәрін айтып болдың ба? – деді ол дереу түсін суытып. – Осы айтқан ертегілеріңнің бәріне мені, жоқ, бізді сенеді дейсің бе?

– Сенбесеңіздер, Жолдыбайдан сұраңыздар. Ол менімен үнемі бірге жүрген жігіт.

– Ол да сенімен бірге ұрлық жасап, сенімен бірге адам өлтірді ғой.

Қараман мына сөзге не дерін білмеді. Әскери кісі бағаналы бері айтқанының бәрін басқа нәрсеге әдейі балап отыр ма, жоқ, өзін сынап отыр ма, осы жағын аңғара алмаған Қараман, оған барлай көз тастады. Оның көзіндегі ызғары күшейіп, тісін шықырлатып-шықырлатып қойды.

– Сенің бұрын кім болғаның бізге белгілі, Жолшиев жолдас. Енді келіп еңбекші бұқараның сөзін сөйлейтін, өз қатарына тек езілген таптың адал өкілдерін топтастыратын кеңес өкіметінің адамы болып шыға келмекпісің? Сен бұрынғы ұрысың. Жастығыңа қарамай, күллі Тәшкен халқын шулатқан қарақшы болғансың. Маңайыңа кілең өзің сияқты қашқын, қаңғыбас балаларды жинап алып, қорғаны жоқ кедейді, панасыз жетім-жесірді тонаған адамсың. Анау ауылыңдағы би әкең сені сотталудан, итжеккенге айдалудан қорғап, қорғаштап жүрген. Тіпті сол әкең сені қарақшылыққа итермелеген. Бізде осындай мәлімет бар. Арың таза болса, жұрт алдында қылмысың жоқ, бетің ашық болса, нең бар Тәшкеннен безіп. Өңкей тау тас арасында, сонау қиян шалғайда бірнеше жыл қалай өмір сүрдің?

Ал, қалай өмір сүргенінді мен білем. Қарақшылармен бірігіп, бейбіт ауылдарды шауып, тонап күнелттіңдер. Кеңес одағы орнап, барар жер, басар тауларың қалмаған соң, әр қайсың әр жаққа шашырап, бірің ауған, бірің қытай астыңдар. Енді бірің «біз де кедейміз» деп кеңес өкіметінің қол астына кірдіңдер. Мысалға, мына сен, сондай арамза қулықпен жаңа өкіметтің туы астына келгенсің. Ой,ой, қандай арамза пиғылды адамдар кіріп кеткен ортамызға.

Екі езуінен көбігі ағып тоқтамай, қызулана сөйлеген әскери орыс сөзін осылай өкінішпен аяқтап, басын шайқап-шайқап қойды. Алғашқы таң болғаны түк емес екен. Қараман кейінгі сөздерді естігенде аузына сөз түспей, сілейген күй кешті. Тек аздан соң ойын жинақтады.

— Жолдас қызыл командир! - деп саңқ етті. — Біздің қазақта «бас кеспек болсада, тіл кеспек жоқ» деген сөз бар. Осыған орай ғапу етіңіз, сіздің жаңағы айтқаныңыздың бәрі жалған. Жаңа айтқанымдай, үйден қашып, шаһарға келіп, қаңғыбас болғаным рас. Біреулер мені қарақшы деп атаса, оны шығарған қарапайым жұрт емес. Мен сазайын тартқызған патша ұлықтары мен байлар. Бұл араға әкемнің түк қатысы жоқ. Қайталап айтайын, Тәшкеннен кетуіме сол ұлықтар мен байлар себеп болған. Ал мен өзім қайда жүрсем де, кедей мен шаруаның сөзін сөйлеп, соларды жақтаған жанмын. Кеңес одағының ниеті де осы кедей-жатақтың мүддесін қорғау емес пе? Ендеше, менің ісім мен өкімет ниеті бір жерге тоғысып тұрған жоқ па...

— Қысқарт! Сенің пәлсапанды тыңдауға шақырғам жоқ мұнда, — деп ақырды анау. — Сосын мектеп басшысына қарады: — Хожендтегі қызыл командирлер мұның кім екенін қайдан білсін. Бұл мынадай сумаңдаған тілімен оларды әбден алдап, сеніміне кірген ғой. Шақыр кезекші сарбаздарды! Қолын байлап, абақтыға жапсын! Сосын анау, кім еді, Омашев Жолдыбайды да қамандар! Қалған жауапты сол абақтыда алармын екеуінен.

Осыны айтқан әскери орыс орнынан ұшып тұрып, қағаздарын жинастырды. Лезде санасы ойрандалған Қараман да ұшып тұрды.

— Жолдас қызыл командир, сіздің мұныңыз шектен шыққандық! Айтқаныңыз жала! Мені қамауыңыз орынсыз!

Бұл кезде жанында қарулы екі сарбаз бар мектеп басшысы ішке кірген. Қараманның соңғы сөздерін есітіп қалған ол:

— Жолдас Жолшиев... — дей беріп еді, әскери орыстың өзіне алара қадалғанын сезді де дереу сөзін өзгертті. — Жоқ жолдас емес, бұдан былай қамалушы... иә, қамалушы Жолшиев, сізге сөйлеуге рұхсат етілмейді. Бүгіннен бастап алдыңыздағы жолдас Осиповтың сұрақтарына ғана жауап бересіз. Сізге түсінікті ме? Естімеймін, түсінікті ме?!

Қасарысқан Қараман жауап қатпады. Жаңа ортада енді ғана жап-жақсы болып келе жатқан өмірін құртпақ ниеттегі басшыға неге жауап бермек.

– Кеңес әскерінің сабындағы сарбаз – командир бұйрығына, сұрақ-сауалына анықтап, айқын етіп жауап беруге міндетті. Осы тәртіпті сен әлде ұмыттың ба?! – деп ақырды мектеп басшысы.

– Қоя бер, Ожар, қазірше үндемесе үндемей-ақ қойсын. Сөйлейтін, еңіреп жалынатын жаққа енді бара жатыр ғой.

Осипов осылай дегесін, мектеп басшысы Ожардың үні өшті.

Онымен еріп келген екі сарбаз Қараманның қолына кісен салды. Содан ай-шай жоқ, арқасынан итеріп, сыртқа шығарды. Есік алдында екі сарбаздың ортасында қолы байлаулы Жолдыбай тұр. Ол Қараманды көрген бойда:

– Не болды, Қараман? Бізді неге қамамақшы? – деді. Қараман бірдеңе дей беріп еді, сарбаздың бірі мылтық дүмімен желкесінен бір ұрып, гүж етті:

– Әңгімені тоқтатындар! Сөйлесуге тыйым салынады! Төрт сарбаз екеуін жан-жақтарынан қоршап, абақтыға әкелді.

Қарамандар бұл абақтыға бұрын да қамалған. Ескі абақтыны жаңа өкімет өз меншігіне қаратып алыпты. Осы жерге келгенде Қараманның ойына баяғы Әліксәндірі деген жасауыл бастығы түсті. Сонда оған «бізді босатсаң, алтын беремін» деп қашып кетіп еді. Иә, ол уақиғаға да талай жыл өтіпті-ау...

Абақтыға кіре берісте төрт сарбаз бұларды сондағы күзетшілерге тапсырды. Күзетшілер бір қағаздарды толтырып, екеуін камераға жапты. Камера іші қап-қараңғы. Қанша адам отырғанын айыру қиын. Өзара сөйлескендеріне қарағанда мұнда бірталай адам бар сияқты. Қараман біреудің аяғын басып кетпейін деп, босаға жаққа отыра кетті. Жолдыбай да қатарына жайғасты.

– Мына отырғандардың ешқайсысына сыр айтпа.

– Неге?

– Болды, айтпа дедім ғой.

Одан әрі бір-біріне сөйлемеді. Жолдыбай қайта-қайта күрсініп, қатты күйініш үстінде екенін білдіріп отырды. Ал Қараман қалың ойға батты. «Манағы Осипов деген пәле менің өткен өмірімді қайдан білген? Кім айтуы мүмкін? Бірақ ол барлығын білгеннің өзінде мені қамаудың қандай салдары бар? Тоқта, тоқта... Осы жерде бір гәп бар...

Иә, тоқта, есіме бірдеңе түсе бастаған сияқты. Бағанағы анау Илхам мен Абат сарттар... Е-е, олар бізді Әліксәндірі ұлық осында әкеп жапқанда бізбен бірге жатқан қулар еді ғой. Біз кіре салып, оларға бар сырларымызды жайып салғанбыз. Ертесіне Әліксәндірі барлық істерімізді көзбен көргендей етіп айтып берген. Сонда Илхам мен Абат тыңшы болғаны да. Сол уақытта да осылай ойлаған едім. Алайда онда оңай құтылып кеткендіктен бұл жайтты тез ұмытқам. Бүгінде бізді сатқан сол екеуі болуы хақ. Әйтпесе бұрынғы жауларымыз Әліксәндірі, Татарбай сияқтылар қазір аман болған күннің өзінде мұнда келгенімізді әзірше білмейді. Білгенде де, олар жаңа өкімет адамдарына шағым айта алмайды. Мейлі, олар айта алмайды дейік. Бірақ Илхам мен Абат та кезінде патша ұлықтарына қызмет еткен тыңшылар емес пе? Онда екеуі қалай кеңеске қызмет етіп жүр? Әттең-ай, осыны анықтауға мұршам болса ғой. Әлде ертең Осиповқа осы жайын айтсам ба екен? Егер бұлай етсем, олардың обалына қалып жүрмеймін бе? Кім біледі, бәлкім Илхам мен Абат кезінде ұлықтарға мәжбүрліктен қызмет еткен де шығар Енді жаңа өкіметтің арқасында адам болған шақтарында нем бар өмірлеріне балта шауып. Әйтсе де, Осипов барлығын қайдан біліп отыр? Керек болса, қазіргі кеңес сарбаздарының қатарында жүргендердің тең жартысынан астамы патша өкіметінің бұрынғы қызметкерлері. Анау Осипов те, Ожар да, басқа лауазымды адамдар да сол өкіметтің шекпенінен шыққандар. Әйтпесе орнағанына екі жыл болған кеңес өкіметі демде осындай әжептеуір дәрежелі адамдарды дайындауға үлгере алған жоқ шығар. Онда бәрін де маған ұқсатып қамау керек қой. Сонда бұл өкіметтің сапында кім қалмақ? Қойшы, маған қазір мұндай күрделі ойлардан гөрі өз жайымды ойлағаным абзал. Бірақ неліктен кінәлі болғанымның себебіне көз жеткізе алмай отырған жоқпын ба?»

Қараман осылайша көп ойланды. Ойлағанымен қамалуының себебін анықтай алмады. Тек көңілінде жылт өткен болмашы сенім көкірегінде орнығып қалғандай болды. Ол – өзін Илхам мен Абат сатты деген сенім еді...

Ертесіне таң азанымен тергеуші шақырды. Тергеушісі сол – Осипов. Кабинетінде бір өзі емес. Арғы бұрышында өңкиген

біреу отыр. Қараманды алып келген абақты сарбазы мұның қолын шешпей үстелге отырғызды. Осипов кешегідей бірден сұраққа көшті.

– Қамалушы Жолшиев, қылмыстарыңды мойындайсың ба?

– Қандай қылмыстарымды?

– Бұрындары адам тонап, кісі өлтіргенінді, қарақшылық жасағаныңды.

– Мен тонасам, бүгінгі кеңес өкіметі жек көретін байларды тонағанмын. Өз достарым үшін кек алғам. Рас, жөйіттерді қырғам. Онда да ешқайсысын әдейілеп өлтірген емен. Жалпы, мен баяғыдан-ақ жарлы-жақыбайларды жақтағам.

– Оған қандай дәлелің бар?

– Ал менің қылмыстарыма сіздің қандай дәлеліңіз бар? Мен ешқашан өздігімнен баскесерлік жасаған...

– Тоқтат! Әбден тау-тас кезіп, мәдениеттіліктен жұрдай болған екенсің, жабайы неме. Маған сұрақ беруге қандай қақың бар?! Кеше Ожар айтпады ма, «тек сұраққа жауап беруге тиіссін» деп. Әлде өзгені ақымақ, өзінді ақылды санап отырсың ба?

Қараман Осиповтың ақырғанынан да, ызғарлы сөзінен де ықпады. Қорлық көрсеткенді, зорлық жасап, жала жапқанды бұрыннан суқаны сүймейтін әдеті бар. Сол әдетіне бұл жолы да басты:

– Жарайды. Мен ұры да, қарақшы да болайын. Бірақ болсам, ол бұрынғы патша өкіметі заманының еншісінде қалған. Ал, әзіргі өкіметтің онда қандай шаруасы бар? Кеңес сапына кіргелі бері мен өз міндетімді адал атқарып жүрген адаммын.

– Ә, солай ма? Сенің осындай көзбояушылықпен аман қаламын деп жүргенінді біз білмейді деймісің? Біздің міндет – жаңа қоғамымызды сондай алаяқтардан тазарту.

– Мен түсінбей тұрмын, жолдас тергеуші. Сіз маған қазіргі қоғамның емес, патша өкіметі заманының мүддесін ойлап, соны қорғап отырған адам сияқтысыз. Шеніңізге қарасам, майорсыз. Екі жыл ішінде қатардағы сарбаздан майорға көтерілуіңіз мүмкін емес қой. Демек, сіз де патша кезінде әскерде немесе сотта қызмет еткенсіз. Сол үшін сізді ешкім жауапқа тартып жатқан жоқ қой. Жоқ әлде, сіз кеңес заманымен түспа-түс туылдыңыз ба?

Қараманның мына сөзіне не айтарын білмеген Осипов біраз абдырап, жанындағы сарбазға қайта-қайта қарады.

– Паша, мынаның тілі ұзын екен. Қырқып алсақ қайтеді? Асып тұрған ақылын жарым етіп тасташы. Жарымес адам айтқанға оңай көнеді.

– Кұп, жолдас тергеуші.

Пәле зор денелі екен. Оң жұдырығын сол алақанына соғып, Қараманға таяп келді де, мұның құлақшекесінен періп жіберді. Қараман үстелімен бірге бір қырына құлап түсті. Ыржиып күлген Паша жағасынан ұстап орнына отырғызды. Сөйтті де қолының қырымен иыққа ұрды. Қараманның оң қолы бірден жансызданды. Осыған жаны шығып кеткен ол, асқан жылдамдықпен атып тұрып, ананың ішіне баспен қойып жіберді. Паша артқа шегіншектеп кетті. Ол өз-өзін жинақтап үлгергенше Қараман атылып барып, тағы да басымен іштен сүзді. Бұл жолы секіріп келген соң екпін қатты болды ма, Паша құлаған ағаштай боп, еденге гүрс етті.

– Ей, ей, не істедің сен? Ох, жабайы! Құтырған баран! Ей, сарбаздар! Қайсың барсыңдар коридорда?! Жылдам келіндер бері! – деп айқайлады Осипов.

Демде екі сарбаз кабинетке кірді. Бір сарбаз қолын шекесіне апарып, келгені туралы баяндай беріп еді:

– Қане, тоқтат! Көрмейсіңдер ме, мына бұзақының не істегенін? Давай, жабылыңдар! Өліп кетсе де мақұл, – деп ақырып берді.

Екі сарбаз Қараманға жабыла кетті. Қолы байлаулы бұл екеуіне қарсы түк істей алмады. Аналар төбелеп, құлатып тастады. Біреуі ішінен теуіп, есінен айырды.

Үстіне біреу мұздай су құйып жібергенде селт етіп, есін жиды. Басын сілкілеп, тұрайын деп еді, денесін көтере алмады. Құдай салмасын, дене-денесінің бәрі сыздап, сүйектерінің быт-шыты шыққандай, қол-аяқтары икемге келмеді. Үстінен екі сарбаз төніп тұр. Анадай жерге еденге құйрығын басып, Паша отыр. Басы төмен салбырапты. Сірә, ол да әлі өз-өзіне келмей отыр-ау. Оның жанындағы Осипов қолдарын сермеп, көкезуленіп сөйлеп тұр.

– Міне, бұл оңбаған қарақшы нағыз жабайылығын көрсетті. Кеңес адамына қол көтерді. Мұның бұрынғы қылмыстарының керегі жоқ енді бізге. Осы қылмысының өзі ату жазасына тұрарлық. Апарындар қазірше камераға. Тамақ түгілі, су да бермеңдер!

Екі сарбаз екі қолтығынан алып, сүйрей жөнелді. Қараманның аузы-мұрнынан аққан қан камераға дейін сорғалап барды. Оған қарамаған сарбаздар камера есігін ашып, мұны ішке қарай тулақтай лақтырды.

– Ой, Қараман, не істеген саған? – деп сөйлеген Жолдыбай қасына жетіп келді. Келді де, мұны көтермек ниетпен қолтығына жармасты. Бағаналы бері мыңқ демеген Қараман осы сәт ауырсына тіл қатты.

– Жолдыбай, абайлашы. Хайуан сарбаздар өлгенше тоқтап тастады. Қабырғаларым, қол-аяқтарым сынған сияқты ма, әйтеуір сыздап барады.

– Неге ұрды?

– Қойшы, сұрай бермей. Шалқасынан жатқан мұның қасында Жолдыбаймен бірге басқа қамалушылар да қаз-қатар тізіліпті. Жоғарыдағы тесіктен түскен күн сәулесі камера ішін әжептеуір жарықтандырып тұр. Қараман айналадағылардың жүздерін енді көрді. Бәрі егде кісілер екен.

– Жолдыбай, досыңды осылай табалдырықта жатқызып қоямыз ба? Жайлап көтеріп, төрге апарайық, – деді олардың бірі. Сосын Қараманның бетіне еңкейді. – Сен, бауырым, сәл шыда. Өзіңді ана жаққа жатқызайық.

Бәрі қолдасып Қараманды көтерді де, төрге жылжытты. Жолдыбай шинелін шешіп, жерге төседі. Көтергендер Қараманды соның үстіне жатқызды.

– Жолдыбай, шинеліңді бекер шештің. Камера іші суық. Жаурап қалмайсың ба?

– Мен жаурасам да саумын. Ары-бері жүріп жылына аламын. Сен жаурамасаң болды.

– Жарайсың, нағыз достығыңды көрсеттің, – деді жаңа Қараманға сөйлеген кісі Жолдыбайдың арқасынан қағып. – Ал, сен батырдың аты Қараман ба? Иә, сен туралы мен бұрын естігем.

Кембағалдар өзінді жақсы көретін. Құдайға шүкір, қол-аяқтарын аман. Тек қатты соққылардан еттерің езіліп кетіпті. Ал енді бет-аузыңның іскені ештеңе емес. Ержігіт мұндайға мойымауы тиіс. Әсіресе Қараман деген аты бар жігіт, мұндай ұсақ-түйекті елемейі шарт.

Ол сөзін аяқтай бергенде, сақырлап камераның есігі ашылды. Есіктің ар жағынан Қараманды сүйреп әкелген екі сарбаз көрінді.

– Омашов, шық мұнда!

– Қайда барамыз? – деді Жолдыбай. Әлгі мұны балағаттап берді.

– Әкеңнің аузын... Неменеге сұрайсың, қайда баратыныңды?! Шық деген соң шық бері!

– Бар, Жолдыбай. Тергеуге апармақ қой. Тек тергеушімен ерегіспе, – деді манағы кісі.

Жолдыбайды алып кеткесін, камерадағылар Қараманды айнала қоршай отырып, тергеушінің не дегенін сұрады. Бұл болған оқиғаның бәрін айтты.

– Е-е, жағдайың қиын екен. Мектепте саған қастасқан біреу бар. Сол қаматып отырған. Ал жаңағы сарбазды ұрып құлатқаның дұрыс болмаған. Енді тергеуші осы ісінмен-ақ сені қаралауға көшеді.

– Сіздің атыңыз кім?

– Е-е, біз әлі таныспаппыз ғой. Менің атым Келдібек. Ал мыналарды шеттерінен таныстырар болсам, арғысы Бекберді, одан кейінгі Түймебай... – деп бәрінің аттарын атап шықты.

– Не үшін қамалдыңдар?

– Айтарың бар ма? Әркім әртүрлі себеппен...

Әңгімесін осылай бастаған Келдібек камерадағылардың барлығының не үшін отырғандарын айтып берді. Өзі екі сиыры мен бес қойын тартып әкетіп бара жатқан қызыл сарбаздарға қарсылық көрсеткені үшін қамалған екен. Қараман тыңдап отырса, осында отырғандардың барлығы болмайтын нәрсе үшін қамалған сияқты. Сонда да болса, Қараман сақтық жасап, барлық сырын, қазіргі өкімет туралы, Осипов сияқты оспадар тергеуші жайында ештеңе айтпады. Кім біледі, осылардың арасында оның тыңшысы отырған да болар.

Бір кезде Жолдыбайды әкелді сарбаздар. Оны да өлгенше таяқтап тастапты. Бірақ аяқ-қолдары сау. Өзі жүріп келді. Ерні, көздері ісіп кетіпті.

– Не сұрады? – деді бәрі бірдей оған.

– Өзіме қатысты мардымды ештеңе сұрамады. Тек «Қараманды бұрын адам өлтірген қарақшы, қазір кеңес өкіметін алдап жүрген адам деп жазып берсең болды. Осылай етсең, өзінді босатамыз, оқуыңды бітіріп, жақсы азамат боласың» – деді. Мен досымды қалай сатамын. Олай айтудан бас тарттым. Мені ары айналдырды, бері айналдырды. «Атамыз» деп қорқытты. Бірақ айтқанымнан қайтпадым. Содан жаңағы екі сарбаз жабыла ұрды. Шығып бара жатқанымда тергеуші: «Жақсылап ойлан. Ендігі жолы қасарысатын болсаң, аяқ-қолыңды сындыртам, ыстық темірді бетіңе бастырып күйдірем» деп қалды.

Қараман ойға батты. «Қап, Құдай-ай. Мен үшін бұ жазған әбден азапты көретін болды-ау. Осиповтың аңдығаны тек - мен. Жолдыбайды қараламағанына қарағанда, осылай түйін жасауға болады. Ендігі жолы көреміз. Қоймай бара жатса, соның айтқанына көніп, өзім-ақ сотталып кете барайын. Жолдыбай досымды азаптан тек қана осындай жолмен ғана құтқара аламын».

– Сендерді тергеп жатқан адам майор Осипов па? – деді Келдібек Қараман мен Жолдыбайға кезек-кезек қарап.

– Иә. Нақ сол жексұрынның өзі.

– Оны жексұрын деуге ғана болмайды. Ол зымиян, сатқын, нағыз көксоқанның өзі. Оның баяғыда Александр деген туған ағасы осы Тәшкенде патша жасауылдарының басшысы болған. Бұл сонда жасауыл кеңсесінде істейтін. Кеңес келгенде ретін тауып, оның қызметіне ауысып алды. Ал ағасын бір жаққа қашырып жіберді. Естуімше, ол таудағы басмашыларға ақылгөй болып жүргенге ұқсайды.

Осыны естігенде Қараман елең етті. «Міне, гәп қайда? Илхам мен Абат баяғыда сол Әліксәндірдің тыңшысы еді. Қазір олар да кеңес сапында жүр. Демек, олар әлі тыңшы. Осиповтың тыңшысы. Әліксәндірдің менде кеткен кегі бар. Егер ол тауда аман жүрсе, мына тергеуші інісімен хабарласып тұруы да кәдік. Інісі ағасы үшін менен енді кек алмақ. Жолдыбай екеуіміздің

қамалуымыздың мәнісі осы. Бұдан өзге ештеңе де жоқ. Егер таудағы ағасымен мен туралы ендігі келісіп қойса, сөз жоқ Осипов мені бір жақты етпей тынбайды»

– Келдібек көке, патша кезіндегі Тәшкен жасауылының басшысы Әліксәндірдің тегі Осипов па еді.

– Жоқ, ол қатынының әкесінің атымен жазылатын. Оны білетін себебім, мен жасауылдар атқорасында атбегі болдым көп жыл.

– Оның тегі кім сонда?

– Смирнов еді. Оны жайша сұрадың ба?

– Жәй, тегі сұрап жатқаным.

Арада бір апта уақыт өтті. Осы уақыт ішінде Осипов Қараманды бір рет те тергеуге шақырмады. Есесіне, Жолдыбайды үш мәрте шақырды. Үш мәрте де ол оңбай таяқ жеп келді. Бүгін төртінші мәрте алып кетті. Ол кеткелі шамамен үш-төрт сағаттай болды. Әлі оралған жоқ. Сірә, Осипов жазғанды тағы қинап жатса керек.

Жолдыбай тергеуге әр барған сайын таяқ жеп қайтатыны Қараманның жанына қатты бататын. Осипов оған Қараманға қарсы сөйле дейді. Ал Жолдыбай одан бас тартады. Сол үшін оңбай соққы да жейді. Бағана сарбаздар оны әкетіп бара жатқанда Қараман бүй деген:

– Жолдыбай, күнде таяқ жей беріп, денсаулығыңнан айрылып қаласың. Одан да тергеушінің айтқанына көне сал. Еш болмаса, біріміз аман қалайық.

Досы үндемей басын шайқап кеткен. Мұнысы «өлсем де сені сатпаспын» дегені де. Енді оны айтқанына қалай көндірмек? Ол ана жақта тән азабын тартуда.

Бір апта ішінде Қараман «Осипов баяғы Әліксәндір ағасы үшін менен кек алмақ боп, бізді ұстап отыр» деген ойға бекіді. Бекіді де, оған және анау Илхам мен Абат сияқты сатқындарға қылар айласы болмағанына налып, қатты күйзелді. Ілгеріде патша жасауылдары мен ұлықтарынан құтылу оңай екен. Ал қазіргі заманның абақтысынан адам түгілі, шыбын да ұшып шыға алмайды. Тар қапас, тор қамаудан құтылудың бір-ақ жолы бар. Ол – Осиповтың айтқанына көніп, сотталу. Бұрын айдауда болған мынау Ордаш пен Бекбердінің айтуынша, айдауға,

яғни сотталып түрмеге кетсең, еш болмаса таза ауа, кең жерде жүретінге ұқсайсың. Тіпті ол жерден қашып кетуге де болады екен. Сондықтан аумағы бес-алты қадам келетін сыз камерада жатқанша, сотталып кеткен абзал. Егер Құдай жазып, ол жерден қашып шыға алса, Осиповпен де, Илхам, Абатпен де есеп айырысуға болар еді.

– Жолдыбайды бұл жолы жүдә, көп ұстады-ау, – деді Келдібек.

– Найсаптар тағы төбелеп жатқан шығар. Келдібек Қараманға қарады.

– Бет-аузыңның ісіктері қайтты. Денелерің әлі ауыра ма?

– Екі қабырғам қимылдасам қатты ауырады. Басқа жерлерім епке келген сыңайлы.

– Әттең-ай, сен, пүркурорға жете алмайсың-ау. Жеткізбейді ғой. Соған шағымдануыңа болар еді.

– Пүркурор деген кім?

– Заңның әділдігін қорғайтын адам. Былайша айтқанда, әділ қазы. Одан соң Тәшкендегі өкімет адамдарының басым бөлігі қазақтар. Оларға да жете алмаймыз-ау. Аяқ-қолдарымызды кісендеп қойды-ау, мына Осипов залым.

Бір кезде сарбаздар Жолдыбайды әкелді. Бұл жолы ұрмапты. Сірә, Қараманның айтқанын орындаған болса керек. Бірақ Жолдыбай басқа хабар айтты.

– Тфу, нәлеті. Ана кәпір кабинетінде осынша уақыт бекерге отырғызды. Ең ақырында, «ештеңе мойындағың келмей ме?» – деді. «Нені мойындауым керек?» – дедім мен. «Қараманның қарақшылығын. Әй, мейлі, айтпасаң, айтпай-ақ қой. Бәрібір...» деп сөзін жұтып қойды. Сосын мен бұрын көрмеген екі әскери кісіні шақырды. Әскерилерге мені көрсетіп, «ертең кешке анау жаққа... ішт... түсіндіңдер ғой. Қашуға әрекет етеді... Бұлар екеу. Иә, түсінсеңдер болды. Мен документтеріңді дайындаймын» деп маған бұрылды. Солай Омашев, ертең басқа абақтыға ауысасыңдар, Жолшиев екеуің. Маған айтпаған сөздеріңді сол жақта айтасыңдыр», – деді. Маған оның сөздері жұмбақ көрінді. Келдібек көке, айтыңызшы, Тәшкенде басқа абақты бар ма?

– Тәшкенде басқа абақты жоқ. Қыбырай жаққа шыға берісте түрме бар. Бірақ түрмеге сендерді сотсыз қалай апарады?

– Келдеке, айтуға ауыз бармай отыр... Жаңа сен, Жолдыбай, Осипов «бұлар қашуға әрекет етеді» деп айтты дедің бе? Құдай салмасын, Осипов не ойлап отыр? – деп Ордаш сөзге араласты.

Оның не нәрсені айтуға аузы бармай отырғанын Қараман бірден түсінді.

– Турасын айтсам, Ордаш көке, бізді бір жерге апарып, атып тастамақ қой. Сосын, «қашуға әрекет етті» деп документ жасай салмақ та.

– Ашығын айтсам, жо-жоқ... кім біледі... сөздері тегін емес сияқты дегенім ғой. Құдай ондайдың бетін аулақ қылсын.

Ордаштың бұл сөздері жұбату үшін айтылғанын бәрі ұқты. Содан ешкім сөйлемеді. Бір сәт камера ішін тыныштық жайлады. Тыныштықты есіктің сықыры бұзды.

– Ей, Жолшиев, жүруге жарадың ба? Шық бері!

Айдаушы сарбаздың әдеттегі өктем үні. Қараман жайлап көтеріліп, есікке беттеді. Есік алдында сарбаздар қолына кісен салып, Осиповқа алып келді. Кабинетте Осиповтан басқа тағы екі адам отыр. Екеуі де әскери. Жолдыбайдың айтқан адамдары осылар болса керек. Осипов Қараманды оларға иегімен көрсетті:

– Жолшиев деген қарақшы – осы. Жас жігіт қой деп, танданып отырсындар ма? Бұл жас емес, бұл – пәле. Кісі өлтірген, адам тонаған. Қысқасы, лас адам. Өздерің білесіңдер, біздің қатарымызда мұндайларға орын жоқ. Кеңес өкіметіне қолы таза, ойы шынайы адамдар керек. Былғаныш иттерден қоғамымыз арылу керек.

Қалай айтса да, Осиповтың тыңдамайтынын білген Қараман, еш болмаса сөзбен өш алып қалайын деген оймен, бірден шабуылға көшті:

– Ойпырмай-ә, жолдас тергеуші. Кеңес қоғамына өткені таза адамдар керек екен ғой. Сен өзіңді тазамын деп ойлайсың ба? Ағаң Әліксәндірмен қосылып, патша жасауылы болып, елді қан қақсатқан жоқ па едіңдер бір кезде. Енді тұла-бойыңа таза қан салып, періште бола қалдың ба? Жоқ әлде, кеңес өкіметі – тек пиғылы өзгерген, ал сенімі баз-баяғы патша ұлықтарынан құралған өкімет пе? Бізді не үшін қамап отырғаның да маған

белгілі. Бір кезде ағанды «тұзға» отырғызып кеткем. Соның кегін алмақсың ғой-ә??

Жаны шығып кеткен Осипов орнынан атып тұрды. Ашудан ба, намыстан ба, қалш-қалш етіп, сөйлей алмай, Қараманға жетіп келді. Жетіп келгенімен, анадағы Паша секілді таяқ жеп қаламын деп ойлады ма, дереу кейін шегінді де, ана әскерилерге сөйлеп кетті:

– Айттым ғой, сендерге, айттым. Мұнымен сөйлесу пайдасыз деп. Болды, ертең атып тастаңдар. Кезекші, апар мынаны камераға. Соңғы рет түнеп шықсын.

Камераға келген соң отырғандар Қараманға жан-жақтан сұрақ жаудырды.

– Осипов не айтты?

– Ұрған жоқ па, әйтеуір?

– Атыласың деп қорқытқан жоқ па?

– Білмеймін. Пиғылы солай сияқты, – деді Қараман. – Тек біреуінен өш алмай, өзім өшіп қалам ба деп, өкініп тұрмын.

– Қой, ондайды айтпа, – деп бастаған Келдібек әңгіме арнасын басқа жаққа бұрды.

Басқалар да Қараман мен Жолдыбайға уайым жегізбей-ақ қояйық дегендей, күлдіргі әңгімелер айтуға кірісті. Осылайша, олар түн жарымына дейін отырды. Одан кейін бір-бірлеп жантайып, ұйқыға кетті.

Қараман бірден ұйықтай алмады. Әр түрлі ой қамап, біраз дөңбекшіді: “Қалайша осымен бәрі бітті. Бұрындары өліммен талай бетпе-бет келгенде бір сескенбеп едім, енді неге жан дүниемді уайым торлап алды? Қап, Құдай-ай! Адамның өмірде арманда кеткені жаман екен-ау. Көп нәрсені ойлап жүр едім.

Мейлі, ажал менің пешенеме осы жасымда жазылған шығар. Бірақ әттең-айы көп дүние артыңда қалғаннан өкінішті нәрсе жоқ екені хақиқат екен-ау”.

...Таң атты. Жоқ, мезгіл сәске болып қалған-ау, шамасы. Жоғарыдағы кішкене терезеден түскен күн сәулесі соны аңғартқандай. Сол сәуле бірте-бірте көмескіленіп, бір кезде камера іші күңгірт тартты. Одан соң қараңғылана түсті. Бір уақытта ақыры камера ішін тас қараңғылық басты. Демек, күн

ұясына қонды. Неге екені белгісіз, бұлардың бір де бірін күндікке тергеуге шақырмады. Түн жарымы болды-ау деген шамада есік ашылып, сарбаздар Қараман мен Жолдыбайдың сыртқа шығуын бұйырды. Қараманның ойлағаны келді. “Күндіз екеуін бір жерге апарып ату қиын. Ал түнде оны іске асыру оңай”.

Камера есігінің алдында сарбаздар бүгін әдеттегідей қолдарына кісен салмады. Арттарына қаратып, мекем жіппен байлады. Сыртқы қақпа алдында мылтықты төрт сарбаз тұр екен. Екі сарбаз бұларды соларға тапсырды. Олардың бірі мылтығын Қараманның кеудесіне тақап тұрды да, бірі қолын байлаудан босатып, үстіндегі шинелін шешіп алды. Сөйтіп қолын қайта байлады. Бұдан соң Жолдыбайды да шешіндірді. Төрт сарбаз екеуін шешіндіріп болғанда, кеше Осиповтың жанында отырған әскердің біреуі келді.

– Шешіндіріп болдыңдар ма? Аяқтарындағы етіктерін неге шешпегенсіңдер? Гимнастеркаларын да шешіндер. Бәрі өкімет берген киімдер. Алып қалыңдар. Енді бұларға киімнің керегі не?

Сарбаздар оның бұйрығын екі етпеді. Екі дос демде дамбал-көйлектерімен жалаңаяқ қалды. Қарашаның түнгі ызғары екеуінің денесін тітіркендіріп жіберді. Жер де мұздай екен. Табандарынан өтіп барады. “Ататындары рас болды ғой, – деп ойлады Қараман. – Егер басқа абақтыға апаратын болса бұлай шешіндіріп тастамас еді”.

Қақпа ашылды. Жан-жағынан қоршап алған төрт сарбаз екеуінің арқаларынан итеріп, сыртқа айдады. Содан вокзалды айнала өтіп, бейсауат адам жүрмейтін қиқы-жиқы көшелермен жүре отырып, шаһар шетіне шықты. Одан соң елсіз жермен біраз жүрді. Әлден уақытта алдарынан қарауыта көрінген кішкене-кішкене төбелер шықты. Екі-үш төбені асқанда қамысты сайға түсті. Осы жерге келгенде төрт сарбазды бастаушы манағы бұйрықшы әскери:

– Тоқтаңдар! – деп бұйырды.

Қараман «қамысқа қарап қаша жөнелсем бе екен, құтылсам құтылармын. Құтылмасам, бәрібір өлім, қуып жеткен бір оқтың құрбаны болам да» деп ойлады. Сондай оймен Жолдыбайға

“қаштық” деп айта берем дегенше екі сарбаз келіп, алдарына тұра қалды.

– Ей, сен мылтығыңды маған бер, – деді бұйрықшы әскери бір солдатқа. Оны алғасын: – Сендер әлі адам атып көрген жоқсыңдар-ә? Сондықтан анау төбелердің ар жағына барып тұрыңдар. Бұл қос қарақшыны өзім-ақ жайратам. Барыңдар енді тезірек! – деп мылтықтың құлақшасын қайырды.

Төрт сарбаз зу-зу етті. Олар ұзады-ау дегенде:

– Қараман, – деді әскери. – Мен сені бұрыннан білемін. Ертеректе бір рет базарда ауру шешемді арқалап, қайыр сұрап жүргенімде маған көп ақша ұстатып кеткенсің. Сол жақсылығыңды ұмытсам, адамды ғым қайсы. Жаңа өздеріңді шешіндірмей алып шығуға болар еді. Бірақ солай көзалдау етпесем болмады. Оны түсінерсіңдер. Ал қазір қашыңдар. Мен сендерді атқандай боп, мылтықты аспанға қаратып екі рет атамын. Ең бастысы, аман кетесіңдер. Талайды көрген азаматсыңдар ғой, киім-кешекті бірнәрсе етіп тауып аларсыңдар.

Қалтасынан бәкісін шығарды да екеуінің қолдарындағы жіпті киды. Қараман одан көп нәрсе сұрағысы келді.

– Атың кім өзіңнің? Анау Осипов...

– Атым – Рахымбай. Ал басқа әңгімеге уақыт жоқ. Тез кетіңдер. Өтінішім, Тәшкенге қазірше келмеңдер. Ой, айтпақшы, мыналар керектеріңе жарар, – деген ол Қараманға наған мен әлгі бәкісін берді.

– Рахмет саған, бауырым! - деді де Қарамандар қамысқа қарай жүгірді. Арттарынан екі рет атылған мылтықтың дауысы естілді. Қамыс ішіне кіргенде Жолдыбай:

– Осы, Қараман, сенің оққағарың бар-әй. Тіпәй, тіпәй, тілім тасқа. Құдай бізге Рахымбайды жолықтырғанын қарашы, – деп лепіре сөйлеп, досын құшақтай алды.

– Жә, аптықпа. Қуануға әлі ерте. Осиповтың, Илхам мен Абаттың сазайын береміз, міне, содан кейін қуануға болады.

– Жаңа жаурап келіп едім, қазір қуанғаннан денем ысып кетті.

- Ысысын, ысысын денең. Түнгі салқынға төтеп берер.

– Бәрібір осы қамыс арасында түнемейтін шығармыз.

– Қалай ойлайсың, қайда барсақ болады?

– Білмеймін. Бір наған, бір пышағымыз бар. Біреулерді қорқытып, киімдерін тартып алудан басқа амал жоқ.

– Дұрыс айтасың. Біреуден киім тартып аламыз. Бірақ кім көрінгеннен емес. Тура Осиповтың өзінен. Келдібек бізге оның үйінің қай жерде екенін айтқан еді-ә. Демек, оны оңай табамыз.

– Оған қашан барамыз?

– Қашаны несі. Бүгін қолымыз бос, азат емеспіз бе?

Екі дос бір-бірін түсінді. Қамыс арасынан шықты да, шаһарға тартты. Кілт қимылдамаса, Қараманның сынған қабырғалары онша ауырмайды. Әрі денелері мұздап қалмас үшін қатты жүріп, шаһарға лезде жетті. Осиповтың үйі – белгілі үй. Ол жерден баяғыда бұлар ары-бері талай өткен. Келдібектің айтқаны рас шықса, Көнеорда маңындағы тамдардың ең үлкені – сонікі. Көнеорда орамы Бестамның бергі шетінде.

Тәшкенді бес саусағындай білетін қос қаһарман діттеген жерлеріне де тез келді. Бұл жердегі тамдар шаһардың басқа орамдарындай бір-біріне жапсарлас салынбаған. Әр там жеке-жеке. Кейбірінің сыртында қоршауы да жоқ. Көнеорданың көшесіне түскен екеуі аздан соң ең үлкен үйге жетті.

– Осиповтың үйі расында осы ма екен?

– Иә, Жолдыбай, қызбалықпен осында жеттік. Енді расында бұл там Осиповтікі ме, соны анықтау керек. Бірақ қалай?

Екеуі тосылып көп тұрды. Денелері тітіркеніп, жаурай бастады. Бұлай тұра берсе, бекерге уақыт өткізетіндерін білген Қараман:

– Жолдыбай, Осипов болса да, болмаса да «Құдай кешірсін» деп, үйге кірейік. Бұл үйде Осипов тұрмағанымен, бәрібір, бір өкімет адамы тұрады. Әйтеуір қатардағы адамның тұрмасы анық. Еш болмаса, киім тауып кимесек, өліп қалармыз, – деді.

– Менің де қазір ойлап тұрғаным киім ғой. Дамбал-көйлекпен, жалаңаяқ қайда бармақпыз? Кеттік, тәуекел!

Үй пәс дуалмен қоршалған. Одан оңай асып түскен екеуі үйді жағалап, сыртқы есікке жетті. Есік алдында кішкене күрек тұр. Жолдыбай оны қолына алды. Қараман нағанмен есікті дүрсілдете ұрды. Бір уақыттан кейін іштен “Кім бұл?” деген дауыс шықты.

Оған не деп жауап берерін білмеген Қараман есікті қайта ұрды. Ойы – үндемей тұрып, есікті аштыру.

– Кім деймін бұл?

Құлақ түбінен естілген дауыстың анық Осиповтікі екенін екеуі бірден таныды. Ол үшінші рет айқайлағанда:

– Таудан келдік. Александр мырза сізге шұғыл хабар жіберді, – деді Қараман дауысын қарлықтыра өзгертіп.

– Шұғыл болған ол қандай мәселе? Неге ертерек келмейсіңдер? – деп сөйлеп тұрып Осипов есіктің кілтін шиқылдата бұрады.

Кілт ашылды-ау дегенде, Қараман есікті барынша тартты. Ар жақтан қолында кішкене шамы бар Осипов көрінді. Жолдыбай сөзге келместен күрекпен басынан салып жіберді. Айқайлауға мұршасы келмеген Осипов басын ұстап, тізерлеп отыра кетті.

Жолдыбай енді іштен тепті.

– Абайла, өліп қалмасын. Сен бұған қарай тұр. Мен іште кім бар екенін біліп келейін.

Қараман шамды қолына алып коридордан өтіп, төргі бөлмеге жетті. Мұнда ешкім жоқ. Осы кезде түпкі бөлмеден:

– Не шу бұл, Вася? Біреу келді ме? – деген әйел даусы шықты, Қараман сонда кіріп барды. Әйел эппақ дамбал-көйлекті бейтаныс еркекті көргенде шыңғырып жіберді.

– Жан керек болса, шығарма үніңді! Үйде сендерден басқа кім бар?

– Ешкім жоқ, – дегенді әйел әзер айтты.

– Жолдыбай, малғұнды әкел мұнда! – деп айқайлады Қараман. Денелі Жолдыбай Осиповты қап сүйрегендей етіп сүйреп әкеп, кереуеттің аяқ жағына лақтырып жіберді. Басы кереуеттің аяғына тигенде Осипов сәл есін жиды да, бұларға аң-таң кейіпте қарады.

– Өй, сендер қайдан жүрсіңдер?

– О дүниеден оралдық. Өлтіруге өзің бұйырмап па едің? Әй қатын, сен сұңқылдап жата бермей тұр! Бізге киім әкел. Жарамды еркек киімі болса, әкеле бер. Тұр орныңнан!

– А-а, мен ішкөйлекпен ғана жатырмын. Қалай тұрамын?

– Ішкөйлекпен жүре бер. Біз сені зорлауға келген жоқпыз. Ол тұрып, басқа бөлмеге кетті. Жолдыбай оның соңынан ерді.

– Ал, Басиа, сөйле.

– Не сөйлеймін?

– Әліксандір ағаң қай тауда жүр? Қай құрбашының қолында? Осыны айтсаң өлтірмеймін.

– Ол Қамшық асуында. Қандай құрбашымен бірге екенін, бірақ білмеймін.

– Бізді саған кім сатты? Сатты деппін ғой, кім арандатты? Баяғыда Әліксандір ағанды қатырып кеткенімді кім айтты? Сол үшін бізді ұстап қаматтың ғой-ә? Рас па осы?

Вася үндемеді. Қараман нағанмен басынан аямай ұрды. Онсыз да қанап тұрған басы одан бетер қанталады.

– Қазір ата саламын. Одан да айтсайшы, бізді көрсеткеннің кімдер екенін.

Анау тағы үнсіз. Қараман оны тағы төбелей түсті. – Айт деймін. Қарақшылардың көп сөйлей бермейтінін білесің ғой. Бізді көрсеткен Илхам мен Абат қой-ә?

- Иә.

– Одан соң Әліксандір бізді «кұрт» деді ме?

Вася басын изеді. Осы кезде қолында бір құшақ киімі бар жаңағы әйел кірді. Артындағы Жолдыбай шыртытай киініп алыпты.

– Маған шақ киімдер бар ма екен? Таңдашы.

– Мынаның бәрі саған лайық.

Қараман алдымен шалбарды киді. Етікті аяғына сұғып еді, ол да шап-шақ екен. Одан соң орыс үлгісімен тігілген костюмді киді. Онысы сәл үлкендеу болды. Ал өзбектің биқасам шапаны үстіне қона кетті.

– Мына сұмның үйіндегі артық киімдер екеуімізге бұйырды. Енді не істейміз?

– Мен бәрін білдім, Жолдыбай. Енді кетуімізге болады. Мынаны күрекпен басына екі рет ұр. Өлсе де, өлмесе де тағдырынан көрсін. Ә, тоқта. Ей, Басиа, нағаның қайда?

– Ұрмаңдаршы, ұрмаңдаршы. Мә, нағанын мен-ақ берейін сендерге, – деп шап еткен әйелі жастық астынан қаруды шығарды.

Жолдыбай оның сөзін елең қылмай, кереует түбінде сұлқ отырған Васяны күрекпен басынан екі рет ұрды. Әйелі баж етіп араға түспек боп, келе бергенде оны да бір ұрып, етпетінен түсірді.

– Әйелін бекер ұрдың ғой.

– Артымыздан шыңғырып пәле болар. Екеуі де өлмесе өмірем қапсын. Екеуі көшеге шыққанда Жолдыбай:

– Айтпақшы, жаңағы әйелден біраз ақша да алдым. Ақшасыз күніміз қараң емес пе, – деді.

– Иә, оның дұрыс болған. Ал қазір мектепке барып, Илхам мен Абатты шақыра алмаймыз-ә?

– Ол жердегі қарауылдардың бәрі бізді таниды.

– Онда қайда барамыз?

– Ә, мұның ойланатын жәйт. – Жолдыбай сәл үнсіз тұрды. – Таптым, Қараман, қайда баратынымызды. Өзіміз баяғыда тұрған “Ойықтастағы” үңгірге барайық. Бізді әзірше ол жерден ешкім іздей қоймасы анық.

Екеуі “Ойықтасқа” жеткенде қарашаның ұзақ таңы бозара бастаған-ды. Үңгір баз қалпында. Тек көптен бері адам кірмегендіктен кіре беріс шылауланып қалыпты. Үлкен жертөледе бұрын өздерінен қалған ескі киіздер мен жырым-жырымы шыққан көрпе-жастықтар жатыр. Бәрі кірден қатпарланып, шаңданып кетіпті. Тіпті бір кездері өздері пайдаланған майшамдар да аман. Кеуірт жаққан Жолдыбай олардың бірін тұтатты.

– Бізден кейін мұнда ешқандай қаңғыбастар келмепті. Қарашы, айналадағының бәрі өзіміздің бұрынғы заттар. Бұған да Құдайға шүкір. Осында Илхам мен Абаттан кек алғанымызша тұра беруімізге болады.

Сол күннен бастап екеуі осы үңгірде он бес күндей тұрды. Он бес күннің ішінде Илхам мен Абатты оңашада кездестіре алмай, сарсаңға түсті. Күнде көшеге бір-ақ рет шығып жүрді. Көшеде көп жүру – екеуіне де қауіпті. Аңадағы Осиповтың өлімінен соң өкіметтің мілісалары шаһардағы барлық қайыршылар мен қаңғыбастарға шүйлігіп алған. Әрине, олар Осиповты өлтірген осы екеуі екенін білмейді. Сонда да болса, аса сақтық керек. Бұған қоса, шаһардағы билік кеңес құзырында болғанымен, шеткі қышлақтар мен тауларда басмашылар мен байлардың ықпалы қара халыққа әлі жүріп тұр. Керек десен, олар өкіметтің кейбір адамдарына айтқандарын істете алады. Шет-шеттегі мыңғырған байлар баз-баяғы тұрмыстарымен күн кешуде. Осыған орай жаңа

өкіметтің күш-қуаты бар тарапқа әзірше жетіңкіремей жатыр. Оның негізгі күші шаһарда ғана. Осындай жағдайда тауға тығылып, жаңа өкіметпен күресіп жүрген Әлександр мұндағы өзіне қарасты билік адамдарына қатаң нұсқау беріп, інісін өлтірген адамдарды қатты іздестіріп жатқанға ұқсайды. Бір жағы – өлген Осипов көп құпияны білмейтін көпшілік үшін кеңес адамы. Ал кеңес адамын өлтірген дұшпан – жаңа заманның қас жауы. Осы пиғылдағы мілісалар күндіз күлкіден, түнде ұйқыдан айрылып, қаскөйлерді іздестіріп шарқ ұрып жүр. Ал оны өлтірген екі кекшіл “Ойықтас” үңгірінде қайыршы қалыпта өмір сүріп, тағы біреулерден кек алмаққа ниеттеніп, сәтті шақты күтуде.

Бүгін түс қайта сол екі кекшіл әскери мектеп жақты тағы бір шолып қайтты. Илхам мен Абатты кездестірудің сәті тағы түспеді. Сақал-мұрттары қауғадай болып өскен Қараман мен Жолдыбай үстеріне ілгеріде үңгірде өздерінен қалып кеткен жаман шапан мен жыртық тымақтарды киіп, кешірек көшеге және шықты. Мына түрлерімен екеуін жақын адамдарының өздері танымауы кәдік.

– Өнеукүннен бері айтып жүргенімді тағы айтайын, Жолдыбай. Сол екі сатқынды қолға түсірсек, қол-аяқтарын байлап тұрып, пұркурордың алдына апарамыз. Соның алдында бәрін мойындасын. Содан соң біздің ақ екендігіміз әп-сәтте-ақ анықталады.

– Мейлі, бәрі сенің ойлағаныңдай-ақ болсын. Алайда ана екеуі пұркурорға ешнәрсе айтпай қойса ше?

– Алдымен екеуін өзіміз мойындатып аламыз. Енді екіге бөлінейік. Сен мектептің батыс жағында тұр. Мен қақпа алдын андимын. Осы кезде оқушылар көшеге бір мезгіл шығушы еді ғой.

Құдай қолдап, ойымыз іске асса... Айтпақшы, нағаныңды ұмытқан жоқсың ба?

Жолдыбай “наган мына жерде” дегендей, шапанының кіндік тұсын ұрып-ұрып қойып, арғы көшеге түсті. Аздан соң екеуі әскери мектептің екі жағынан жақындады, Үлкен қақпаның қарсы алдындағы жуан қара талдың панасына тығылған Қараман мектепке кіріп-шыққандарды андып ұзақ тұрды. Күн

батар мезгілде қақпадан көптен бері күтіп жүрген Илхам мен Абат шықты. Илхамның қолында қап бар. Сірә, жақын маңдағы дүкеннен бірнәрсе алуға шыққан-ау. Қақпадан сәл ұзағанда тоқтап, Илхам қалталарындағы ақшаларын шығарып, санай бастады. Ақшаларын қалтасына қайта сүңгіткен ол, Абатқа қолын сермей, әлдене айтты. Абат кері бұрылды да, мектеп ауласына кіріп кетті. Илхам болса, қапшығын қолтығына қыстырып, екі қолын қалтасына сала ысқырып, әрі қарай жүрді. Ол жақта Жолдыбай тұрған. Қараман тез-тез басып, Илхамның соңына түсті. Тұйықтау көшеге жете бергенде арғы жақтан Жолдыбай көрінді. Ойында ештеңе жоқ Илхам тура соған беттеп барады. Оның желке жағынан келе жатқан Қараман Жолдыбайға «ананы тоқтат» дегендей, қолымен белгі жасады.

– Тоқта, жігіт! – деп оның жолын бөгеді Жолдыбай.

– Не дейсің-ей, дуана! Жоғал былай жолымнан! – деп ақырды Илхам.

– Ол дуана емес, дуана қазір сен боласың, – деді арт жағынан жеткен Қараман оның желкесіне нағанын тақап.

– Ей, жоғалыңдаршы ары! Кімсіңдер өзі сендер? – деп өктемсі сөйлеген Илхам артына бұрылды. Қақ маңдайына тірелген нағанды көргенде өңі бозарып, жаны қалмады:

– Әй, әй, бұларың не? Ойнамаңдар қолдарыңдағылармен.

– Үнінді шығарма! Айқайласаң ата саламын. Алдыма түс!

– Қайда барамыз?

– Алға қарай жүр!

Дір-дір еткен Илхам Қараманға бағынудан басқаға амалы болмады. Біраз жүрген соң оны шаһар шетіне шығарған Қарамандар өз үңгірлеріне бір-ақ алып келді. Жолдыбай қараңғы жертөледе майшамды жаққан кезде Илхам екеуін танығандай болды.

– Сендер Қараман мен Жолдыбай емессіңдер ме? Өй, сендерді Рахымбай атып тастаған жоқ па еді. Әлде мен ұқсатып тұрмын ба?

Қорқынышы мен таңданысы жүзінен бірдей білінген Илхамның екі көзі атыздай болып, одан бетер қалшылдай түсті.

– Ұқсатып тұрғаның рас, опасыз неме. Енді соның үшін жауап беруіңе тура келеді, – деп Қараман тұмсығынан аямай бір соқты.

Илхам артқа теңселіп кеткенімен құламады. Осы соққы есін жидырды ма, демде өзгере қалып, түк білмейтін адам сияқты сөйледі:

– Өй, неге ұрасың? Жазығым не? Жалпы, мені мұнда неге әкелдіңдер? Мен өзіммен-өзім жүрген адаммын.

– Аһ, жексұрын! Күнәсіз адамдай мәймөңкілене қалғанын қарашы. Қысқасы, былай. Сенімен көп тәжікелесіп жатпаймыз. Кімнің тыңшысысың? Және бізді Осиповқа неге саттың? Одан соң Әліксәнді қай тауда? Осының бәрін айт та, жөніңе кете бер. Егер айтпасаң, өлігің осы жерде қалады.

– Не айтқаныңды түсінбей тұрмын. Қайдағы тыңшы? Осипов, Александр дегендерің кімдер?

Илхамның жалтарма жауабына назаланған Жолдыбай оны бір ұрып, етбетінен түсірді. Жатқан жерінде бас демей, көз демей, тепкілей бастады. Оған Қараман қосылды.

– Жолдыбай жанын қинап не қылымыз сатқынның. Басынан ата салайық та.

– Ойбай, әкелер, тоқтатыңдар. Жарайды, жарайды, айтайын бәрін. Тек, атпаймыз деп уәде беріндерші.

– Жаңа айттық қой, «шыныңды айтсаң, тимейміз» деп. Илхам көз жасын көлдете отырып, бар сырын жайып салды.

Өзінің патша заманында Әліксәндірің тыңшысы болғанын, кейін кеңес өкіметі келгенде, ол мұны әдейі қызыл сарбаздардың қатарында қалдырғанын айтты.

– Неге сен онымен бірге тауға кетіп қалмадың? Бір күні осыныңды қызылдар біліп қойса, атып тастайды ғой.

– Әліксәндірі «Біз жақында қызылдарды құртамыз, сен осында жүріп бізге пайдаңды тигіз. Кейін өкіметті өзіміз қолға қайта алған соң, өзіңді кәтә ұлық етемің» деді. Соған сендім.

– Әлі сеніп жүрсің бе?

– Әлбетте. Ал сендерді Осиповқа көрсеткенім – Әліксәндірі: «Менің бұрынғы жауларымның бәрін Осиповқа көрсет, бәрінің сазайын береді», – деген соң орындадым.

- Осипов бізден басқа қанша адамның көзін құртты?
- Олардың көбісін мен сатқаным жоқ. Абат бәрін көрсеткен.
- Кәззап, сұмырай, – деп Қараман басына бір қойды. –

Абат досың емес пе? Күнәға бірге батқансыңдар. Енді келіп, бәріне сол кінәлі болғаны ма? Сүмелек сен үшін біз қанша азап көрмедік. Азаптан бұрын жаламен жазалы болғанымызды айт. Жарайды, қазір бір кісіге барамыз. Сол кісінің алдында осында айтқаныңның бәрін айтасың.

- Шаһар прокурорына.

– Ой, ой, ол мені соттап жібереді ғой.

– Ол соттайды. Сотталған адам өлмейді. Ал біз өлтіріп тастауымыз мүмкін. Қайсысы жеңіл? Жолдыбай, қолын байла. Мойнына да жіп сал. Прокурордың алдына мал секілді жетектеп апарайық мұны.

- Жолдан Абатты да ала кеткенде болатын еді.

– Ол мүмкін емес. Мына сатқынның бір өзі де жетеді.

Шығайық.

Қарамандар өткен бес күнде прокурордың үйін де, аты-жөнін де біліп алған-ды. Оның үйі бұрынғы патша ұлықтары отыратын екі қабатты кеңсенің артындағы көшеде. Ол көше қазір Хамза атындағы көше деп аталады. Үңгірден шығарда жаман шапандарын тастап, Осиповтың үйінен алған жаңа киімдерін киген Қараман мен Жолдыбай Илхамды жетектеп, Хамза көшесіне бір сағатта жетіп келді. Прокурордың дарбазасын бір қарулы сарбаз ашты. Ол үй қарауылы болса керек.

– Түннің жарымында бұл не жүрістерің? Қошынбай әкем жатуға дайындалуда. Мына біреулерің байлаулы ма? Ойбай, мынаны мал сияқты байлап алғансыңдар ма? Кім еді бұл?

– Бұл сатқын, – деді Қараман. – Сатқындығын прокурордың алдында мойындатуымыз қажет. Айт бастығыңа, бізді кіргізсін!

– Сен кімсің бұлай сөйлейтін? Сатқынды ұстасаң, ертең жұмысына апар. Қошынбай әкем үйде ешкімді қабылдамайды.

– Сен түсін, бауырым. Ол кісімен қазір жолығу керек. Ертең кеш болады.

– Аспан айналып жерге түсіп кетсе де, Қошекенді тұрғыза алмаймын. Кет деген соң кетіңдер. Әйтпесе атып саламын.

Сарбаз мылтығын иығынан сыпырып қолына алды.

– Үшке дейін санаймын. Тыңдамасаңдар, өз обалдарың өздеріңе.

– Ей, кімдер келіп тұрған? – деген дауыс шықты осы кезде іш жақтан.

Сарбаз лезде мылтығын иығына ілді де:

– Жолдас прокурор, баяндауға рұқсат етіңіз. Екі бейтаныс адам біреуді сізге әкеліп тұр. Әкелген адамды «сатқын» дей ме, әйтеуір менің «кет» дегеніме көнбей қасарысып, «қалайда сізге жолығамыз» дейді.

Дарбаза алдында шапанын желбегей жамылған ұзын бойлы кісі келді:

– Қандай адамдар? Неге бұлар жұмысқа келмейді?

– Жолдас прокурор, – деп шап етті Қараман. – Сіздің жұмысыңызға біздің баруымызға мүмкіншілік жоқ. Біз, мына досым екеуміз әскери мектептің оқушысымыз. Байлар мен басмашылардың мына тыңшысының кесірінен жазалы болып, шындығын айтқанда, қашқын атанып жүрміз. Бір жерде отырып, әңгімемізді кеңінен тыңдасаңыз болар еді.

– Бәрін бері кіргізші, – деді прокурор сарбазға.

Сарбаз үшеуін прокурордың соңынан ілестіріп үйге кіргізді. Кіре беріс үлкен бөлме екен. Прокурор ұзын үстелдің басына жайғасты. Қарамандар түрегеп тұрып шаруаларын айтты. Илхам еңкілдеген күйі бар шындықты мойындады. Мойындап тұрып Қарамандарды да кінәлап өтті.

– Осиповты өлтірген осы екеуі. Жалпы, бұларға сене бермеңіз. Екеуі бұрыннан қарақшылықпен айналысады. Істемеген бәлелері жоқ.

Прокурор үстел үстіндегі телефонның құлағын бұрап жіберіп, әскери штабты сұрады. Керек адамын тапқан соң дереу үйіне төрт-бес сарбазды жіберуін бұйырды. Ол сөйлесіп болғанда Қараман бұрын кім болғандары жөнінде әңгіме бастады. Әңгімесін үйге прокурор шақырған төрт-бес сарбаз келгенше айтты.

– Жә, тоқтат. Кім екендеріңді әлі-ақ анықтаймыз. Бірақ қанша ақталғаныңмен, кісі өлтіріп қылмысты болғансыңдар. Әсіресе,

Осиповтай қызыл әскердің тергеушісін өлтіру... Ия, қарақшы десе қарақшы екенсіңдер.

– Ол басмашылардың тыңшысы ғой. Оны Илхамның өзі айтып тұр емес пе?

– Атыңды Қараман деп пе едің? Ия, Қараман көзіңді шақшитып маған қарама! Кімнің ақ, кімнің қара екенін анықтауда сенен ақыл сұрамайтын шығармын? «Кедейлерге, әлсіздерге жақтастым» дейсің. Қане, айтшы, кімнің басына там, қорасына мал салып беріп едің? Өзіңді кеңес өкіметінің әділ заңы алдында ақтап алмақ үшін «сатқын» деп мынаны ұстап әкелгеніңнің қулық екенін мен білмейді дейсің бе? Сендер, сарбаздар, неге қақиып тұрсыңдар? Тұтқындандар екеуін де! Түн ішінде прокурордың үйіне рұқсатсыз келгеннің қандай екенін білсін. Осиповты өлтірген осылар екен. Қармаққа өздері-ақ келіп түсті.

Қараманның осы заматта басына бірнеше ой келді. «Прокурордың өзі де сатқын, немесе сөз түсінбейтін кеше. Әйтпесе, ақылды адам осындай сөз айта ма? Қой, абақтыға түсіп тағы қор болғанша, ештеңенің байыбын түсінбейтін мұндай пасықтармен алысып өлген абзал».

Қараман төрт сарбаз белдеріндегі қыстырулы кісендерін шығарғанша, шапанының астындағы наганын суырып алды. Жолдыбай да сөйтті.

– Біреуің қимылдандар, шеттеріңнен жайратып тастаймын. Қане, мылтықтарыңды тастандар. Сен, прокурор, бұйыр дереу! Мыналар мылтықтарын тастасын! Әйтпесе наган оғы бірінші саған қадалады.

Қараман наганын суырып алғанда, орнынан ыршып тұрған прокурор аналарға қарап қолын сілтеді. Төрт сарбаз және манағы қарауыл да бірдей мылтықтарын иықтарынан сыпырып, Қараманның аяғына лақтырды.

– Ей, Қошынбай, саған әділдік іздеп келіп едік. Сен болсаң, бізді қаралап, абақтыға тықпақсың. Менің мынау Тәшкендегі кеңес адамдарының бәрі жаңа өкіметтің заң-зәкүндерін өз ниеттеріне қарай икемдей беретіндеріне көзім жетті. Біз саған сеніп өкіметіңе болыспақ едік. Бірақ ниетімізді қайтардыңдар. Бәлкім, сен де кеңес өкіметін алдап жүрген алаяқ шығарсың? Онда

бұл өкімет – алаяқтар өкіметі болды да. Біз енді өз дегенімізді істейміз.

Прокурорға қатысты сөзін аяқтаған Қараман қарауылға анау төрт сарбазды байлап тастауды бұйырды. Ол айтқанын екі етпеді. Сосын Қараман прокурорға жақындап барып, аяғынан бір атты:

– Кешір мені, санасыз неме. Мынау менен қалған естелік болсын.

Жандаусы шыққан прокурор жата кетті. Жолдыбай болса, Илхамды ұрып құлатып, атуға ыңғайланды.

– Тек екі аяғынан ат, Жолдыбай. Прокурор жазылған соң оны соттар ма екен, соттамас па екен, көрелік. Соттаса риза боламыз. Егер соттамаса, прокурордың да сатқын болғаны. Бір күні келіп, басын алып кетеміз.

Жолдыбай Илхамның аяқтарын кезек-кезек атты. Анау талып қалды. Ол түгілі оқ тимесе де, гүрсілдеген оқ даусынан қатты шошынған сарбаздар жата-жата қалып, бастарын үстел астына тықты.

Екеуі бес мылтықты жиып, қақпадан шыға бергенде, алдарынан қаруын оңтайлап бір сарбаз шыға келді. Ар жағында үш ат жегілген арба қарауытады. Мына сарбаз сол арбаның айдаушысы болса керек. Анау төртеуі мана ішке кіргенде, бұл арбаны қарауылдап сыртта қалған-ау, шамасы.

– Көтеріңдер қолдарыңды. Сендер ме жаңа мылтық атқан?

– Бауырым, бізді жібере сал.

– Немене, қайда жіберемін, сендер сияқты бандыларды? Қане, көтеріңдер қолдарыңды дереу!

Жолдыбай мылтықтарды жерге тастады да:

– Кешір мені, бауырым, – деп шапшаң қимылмен нағанын суырып алып ананы бір атты.

Сарбаз жерге қадала құлады. Наган даусынан селт еткен арбадағы аттар орындарынан қозғалақтап алға жылжыды.

– Жолдыбай, мылтықтарды жина! Аттарды арбадан босатып мінейік те, кетейік шаһардан. Мұнда енді тыныштық жоқ бізге.

Әлден соң екі атқа жайдақ мінген қос қаһарман Тәшкен көшелерін дүрсілдетіп, шығыстағы тауларға қарай шауып бара жатты.

...Бір айдан соң екеуі Хожендке жетті. Аанада Тәшкеннен шығып, Қарақор ойпатын баса өтіп, Бегабадқа жеткенде қалың қар түскен. Сол себепті Бегабадта он бес күндей аялдады. Жәді айының ортасы ауа күн қайта жылынып, сапарға шығуларына мүмкіндік туған соң, Құрама тауын көктей өтіп, Шатқал асуынан асып, осында жеткен. Мұнда келгенде күн қайта суытып, қар қалың түсті. 1920 жыл басталардан бір күн бұрын Хожендтегі аанада өздерін Тәшкенге оқуға жіберген қызыл командирге келді. Командирдің аты – Құрбан еді. Ұлты тәжік Құрбан аса бауырмал, түсінігі мол кісі. Екеуімен құшақтасып көрісті. Аз-кем амандық сұрасты. Қараман «ол неге ертерек келіп қалдыңдар?» деп сұрайтын шығар деген ойда отырғанда Құрбан сөйлеп кетті.

– Ия, аман келіпсіңдер, әйтеуір. Бұл да тәуір болар. Бірақ неге оқуды тастап келіп отырғандарыңды жақсы білемін. Тәшкенде кіммен айқасып жүрсіндер? Екеуің бір тергеушіні өлтіріп қойғанға ұқсайсыңдар. Қала прокурорын да атып кетіпсіңдер. Осылардың бәрі рас па? Әлде маған жалған хабар жетті ме?

Бұлар бар шындықты айтты. Тәшкендегі милисалар мен әскерилердің біраз адамдары басмашылармен сыбайлас екендігіне де көздері жеткенін баян қылды. Қашып келгендерін мойындады.

Құрбан қамшысымен қонышын сабалай, ұзақ уақыт үнсіз отырды. Бір кезде орнынан тұрып, есікті қымтай жапты.

– Бәрін түсінемін, бауырларым, бәрін түсінемін. Жандарыңда жүрмесем де, ақ екендеріңе сенемін. Бірақ сол сенімім сендерді ақтап ала алмайды. Сендер үшін жоғарғы жақтан қатаң сөгіс те алдым. Түсінбейтіндер көп қой ол жақта да. Бұйрық бойынша көрген жерде өздеріңді тұтқындауға тиіс едім. Алайда мен бұған бармаймын. Обалдарыңа қалып не керек? Сол үшін де бұл жерде қала алмайсыңдар. Жақын маңда сенімді тамыр-таныстарың болса, күн жылынғанша тығыла тұрыңдар. Содан соң қайда баратындарыңды шешіндер. Ең жақсысы – Шымкент жаққа кетсеңдерші. Ал Тәшкенге жуық арада жоламаңдар.

Құрбан солай дегесін, салдары суға кетіп, Хожендтен Ошқа жол тартты. Аппақ қар басқан таулар арасында жолдан адасып қалды. Аспандағы бұлт бір ыдырамай тұрып алғандықтан, бағыт-

бағдарды шамалауға да мұршалары болмай, екі күн бойы шатқал-шатқалдарды жағалап жүрді де қойды. Үшінші күні қараңғы түсе, қалың арша тұтаса біткен бір қия тұсына ат шалдырды. Арша іші ық, әрі табанында қар жоқ. Тұтасқан ағаштардың шет-шетіндегі қалың бозды да қар онша баса қоймаған. Аттарын қаңтарып, арша ішінде біраз жылынып екеуі азық жайында ойлай бастады. Алдымен сөйлеген Жолдыбай болды:

– Құдай беріп, анау арғы беттен таутекелер ме, арқарлар ма шыға келсе екен. Ішіндегі бір семізін атып алып, ой, бір, тояр едік-ау.

– Таутеке емес, арқар емес, қоян шыға келсе де қуанар едік. Қой, біз ашықсақ та, аттар ашықпасын. Бізді өлмейтін жерге жеткізетін – осылар. Ауыздықтарын алайын. Бозға бас қойсын.

Оны істеп келгесін, аршалар түбінде неше жылдан бері қордаланып, қоқысқа айналған жапырақ үгінділерін оя қазып, өздері сиярлықтай шұңқыр етті де, жата кетісті. Үгінді арасы жып-жылы. Бірден маужырап ұйқылары келді. Сол ұйқыдан екеуі ертесіне сәске мезгілінде бір-ақ тұрды. Аспан шайдай ашылыпты. Бір-біріне шырмалған арша бұтақтарынан күн сәулесі жылтылдайды. Алдымен оянған Қараман Жолдыбайды тұрғызды.

– Қалай, жаураған жоқсың ба?

– Жаурағанымды да білмей, қатып ұйықтаппын. Біз аман екенбіз, аттар қайда екен? Көріп келейін.

Қараманның тұруын күтпей, Жолдыбай арша шетіне еңбектей жөнелді. Аздан соң ол қатты айқайлады:

– Қараман, Қараман, бері кел!

Бұл мылтығын ала айқай естілген жаққа беттеді. Арша шетіне шыққанда бірінші көргені – қар үстіндегі қып-қызыл қан болды. «Жолдыбайға бірдеңе болып қалды ма?» деп ойлап, пәске көз тастап еді, анадай жерде жартылай денесі қып-қызыл болып жатқан атты көрді. Аттың қасында Жолдыбай тұр.

– Түк білмей ұйықтай беріппіз. Қарашы, бір атымызды қасқыр ма, жолбарыс па жарып кетіпті.

– Екінші ат аман ба?

– Ол жануар аман қалыпты. Көрген жоқсың ба, анау тұр ғой.

– Е-е, бұған да шүкір. Дегенмен аман екен. Өзіміз союға қимап едік. Енді аңнан қалған етті жейміз.

Түске дейін аңға жем болған аттың біраз етін кесіп алып отқа қақтап жеді. Біраз етін дорбаларына салып, бір атқа мінгесіп, түс ауа жолға шықты.

– Ош Хожендтің шығыс жақ бетінде емес пе еді?

– Шығысы шығыста ғой, Қараман. Бірақ біз екі күн бойы қай бағытта жүрдік? Соны біле алмай қалған жоқпыз ба?

– Тәуекел, шығысқа қарай жүре берейік.

Тау арасындағы жол көбінесе сай-саланың табаны. Шың мен құзды, биік беткей мен шатқалдарды асып жүре алмайсың. Ал сай-саланың табаны үрінді қарға толған. Ат омбығып эзер жүреді. Шамамен екі сағаттай жүргендерінде бір биік шың түбінде түтін көрінді. Қараман аттың басын тартты.

– Бұл маңда ауыл болмайтын шығар? Мынау не түтін? Әлде аң аулап жүрген адамдардың оты ма?

– Кім болса да, бара көрейік. Еш болмаса жөн сұрармыз. Түтін шыққан тұсқа төте баратын жол жоқ. Алда тұрған тұтас жартасты айналып өту керек. Сол жартасты айналып өте бергендерінде жоғары жақтан біреу ысқырды. Қараман мен Жолдыбай жартас басына қарады. Онда өздеріне мылтық кезеніп бес адам тұр. Киімдері қызыл сарбаздікі. Бәрі мылтықтарымен екеуін көздеп алыпты. Осы кезде алдыңғы жақтан тағы бес сарбаз шыға келді. Алдындағысы бұйырды:

– Мылтықтарыңды тастаңдар да, аттан түсіндер!

– Мұнда қызылдар қайдан жүр?

– Айтқандарын істей салайық. Бәрібір қашып құтыла алмаймыз.

– Ей, түсіндер аттан! – деп тағы да айқайлады жаңағы сарбаз.

– Иә, өмірімізде бірінші рет өз еркімізбен берілдік-ау, – деп Қараман мылтығын жерге лақтырды. Жолдыбай да сөйтті.

Сосын аттан түсті қосарлана. Аналар қарға омбығып жетіп келді де, мылтықтарды жинап алды. Сөз айтпаған күйлері екеуінің қолдарын байлап алға итермеледі.

– Айдама бізді! – деді Қараман әлгі басшыға. – Қайда жүретінімізді айт. Өзіміз барамыз.

Сарбаздар басшысы жауап қатпады. Жанындағыларға иек қағып еді, аналар екеуін сүйрей жөнелді. Жаңағы түтін шыққан шың түбінде үлкен үңгір бар екен. Үңгір маңында жүзге тарта ат тұр. Сарбаздар да көп. Олар үңгір аузында әр жерден от жағып, айнала отыр. Қараман мен Жолдыбайды сүйрелеген сарбаздар үңгір төрінде отырған қатырма жағасында төрт жұлдызы бар әскерге алып келді. Ол бірден тергеуге көшті.

– Неғып жүрген жансыңдар? Қайдан келесіңдер? Қайда барасыңдар? Аты-жөндерің кім?

– Ош жаққа бір туысымызды іздеп бара жатырмыз. Өзіміз Балтаудан боламыз. Менің атым – Қарабай, досымның аты – Ендібай, – деп кулыққа басты Қараман.

– Не оттап тұрсың? Балтау қайда? Ош қайда?.. Туысын іздеп бара жатқандар қос-қос мылтықты не қылсын? Одан да шындықты айт. Қай құрбашының жансызысыңдар?

– Біз ешқандай құрбашыны білмейміз.

– Қалай білмейсің, осы таулардың бәрін басмашылар жайлап алған. Әрі олардан басқа мұнда бейсауат адам жүрмейді. Қасарыса бермей, ақиқатына көш. Өзіне жеңілдеу болады. Егер бізге басмашыларды табуға көмектессеңдер, қызыл сарбаздар қатарына қабылдаймыз. Қызыл сарбаз болу қандай абырой, қандай мәртебе. Бір күні тастың астында, бір күні құздың қуысында тығылып, басмашы болып күн кешкеннен, сарбаз атанып, кеңес өкіметіне қызмет еткен жақсы емес пе? Біз басмашылардың бәрінің көзін құртамыз. Тіпті осы жолы-ақ тау-тастан түгел түре қуып шығамыз. Сол үшін де ойлан. Кеңес өкіметі кешірім сұрағандарға, адасқандарға рахымшылық жасайды. Өздерің жап-жас жігіт екенсіңдер. Бар өмірлерің алда. Сол өмірлеріңді бізбен бірге жүріп, лайықты өткізбейсіңдер ме? – деп біраз насихат айтқан капитан бірауық үнсіз отырды. Сосын:

– Ал, қане, айтыңдар! Көр Шермат, Абылхайыр көпес, Тархан құрбашы, Смайыл Паша, Абзалбек паруанашылардың отрядтары қай қуыста тығылған? Жарайды, олардың бәрін білмейтін де шығарсыңдар. Бірақ өз құрбашыларыңды атап, қай жерде отырғанын айтсаңдар болды.

Қараман мен Жолдыбай ештеңе білмейтіндерін айтып ақталып-ақ бакты. Дегенмен қызыл командир айтқандарына сенбеді. Адасып қалдық дегендеріне де иланбады. Қайдан илансын? Жандарында бес қаруы бар сай адамдардың тегін еместігін ол да білетін сияқты. Қараман бар шынын айтайын десе, тағы болмайтын тәрізді. Осиповтың өлімін, Қошынбай пүркурордың атылғанын естісе, бұлар өздерін ата салуы да кәдік. Олай айтса, өздеріне жақсылық жасаған Құрбан командирге де қауіп төнуі мүмкін. Осыған байланысты Қараман алғашқы айтқанынан танбады. Оның ойын ұққан Жолдыбай да бір сөзді қайталап тұрып алды. Екеуінен ешқандай мәлімет ала алмайтынын білді ме, капитан сарбаздарға айтты:

— Құрбашылар бұлардың миын әбден айналдырып қойыпты. Бәлкім ағылшын шпиондарынан дәріс алған болар. Екеуін қосақтап анау аршалардың түбіне байлап қойындар! Жаурап өліп бара жатса, тілдері шығар.

Сарбаздар дереу бұйрықты орындады. Үстерінде сыртқы киімдерін шешіп, камзолшаң күйлерінде аршаға шандып тастады. Бір-біріне арқаларымен жабыстырылып байланған екі дос іштей ұғысып, таң атқанша сөйлеспеді. Азанға дейін мыңқ етпегендеріне қайран болған қызыл командир, сәске мезгілде екеуін өзіне алдырды. Қараман мен Жолдыбайдың суықтан сіресіп қалған аяқтары үнгірге жеткенше басуға эзер көнді. Капитан тағы да бірден сұраққа көшті:

— Ойландыңдар ма?

— Не жайында?

Капитан түсін суытып, тістерін шықыратты. Ашуға булығып сәл отырды да айқайға басты:

— Не жайында болушы еді, құрбашының сілімтігі, кеше не сұрап едім?!

— Байқап сөйле, біз ешкімнің сілімтігі емеспіз. Бұлай сөйлегенше, бізді атып тастай сал.

Қараманның бетінен ызғар шашып, түтігіп кетті. Оның онсыз да суық жүзі, зәрлі, әрі шоқтай жанып тұратын өткір көздері одан бетер жалындап, қорқақ адам тіктеп қарай алмастай кейіпке түсті.

Осы суық көзқарас мысын басып тастады ма, капитан бұған тіке қарай алмай, бетін бұрып әкетті.

– Мынаның түрі аш қасқырдың түрінен де зәрлі ғой, – деді ол бәсең үнмен қасындағы әскериге бұрылып. – Бойы от, көзі шок екенін кеше де байқап едім.

– Аш қасқырға ұқсаса – әбден тау-тасты кезіп, тағы болып кеткендігінен ұқсайтын шығар? Мұндайлар осында аз дейсіз бе?

– Жоқ, мұның бәрібір бітім-болмысы басқалардан бөлектеу. – Ақырындау сөйлеген капитан Қараманға мойын бұрды. Тіктеп қарауға дәті шыдамағандай көздерін ары-бері ойнақшытып, сөздерін жаймен жалғастырды. – Сендер түсініңдер, кеңес өкіметі тап жауларын бәрібір құртады. Және тез арада. Бізге де оңай емес – мынадай ақ қар, көк мұзда, қар жастанып, мұз шайнап, қатын, бала-шағамыздан безіп, тау-тауда құрбашылардың соңына түсу. Біздің өкіметтің болашағы – сендер сияқты жастардың қолында. Ал сендер бізге көмектесуден бас тартасыңдар. Мейлі, бейтарап адам екендіктеріңе сенейін-ақ. Онда біздің отрядқа қосыласыңдар ма? Біз адам күшіне өте зәруміз.

– Жолдас капитан, – деп оның сөзін бөлді жанында отырған лейтенант. – Қайдағы бір қарақшыларды отрядқа қосып ... Ертең өзімізге қастандық жасап жүрсе қайтпекпіз? Одан да көздерін құрта салайық та.

– Жолдас Мамашов, бұл жерде шешім қабылдайтын сіз бе, мен бе? Әзірше отряд бастығы – мен! Кім көрінгенге сенімсіздік көрсетіп ата берсек, онда кеңес өкіметінің әділдігіне кім сенеді? Біраз сынайық та екеуін. Алда-жалда сатқындық жасап жатса, екеуі жүз адамға қарсы бірдеңе істей алар деймісің? Әсіресе маған мына Қарабай дегені ұнап отыр. Көздерінде жалғандықтың табы жоқ. Солай ма, Қарабай?

Неге екені белгісіз, капитанның осы сөздерінен кейін Қараман оны бірден жақсы көріп кетті.

– Солай, жолдас капитан. Отрядыңызға алам десеңіз, біз дайынбыз.

Жолдыбай басын изеп, Қараманның пиғылын мақұлады. Капитан папкасынан қағаз алды да, бұлардың фамилияларын жазды. Қағаздың төменгі жағына қолдарын қойдырды.

– Міне, антқа қол қойдыңдар. Бүгіннен бастап қызыл сарбазсыңдар. Егер айтқандарыңнан тайсаңдар, сотсыз бірден атыласыңдар.

Осылайша, бұл жолғы тағдырлары да оңай шешілді. Жалпы, Қараманның сергелдеңмен өткен ұзақ соқпақты жұмырындағы қауіп-қатерге толы кезеңдері мұның көбіне жолы болғыштығымен ерекшеленетін. Бәлкім оның кез келген пенденің тағдырына жазылмаған күрделі өмірін жаратқан ием әу баста осылай белгілеп те қойған болар. Бұл жайын ол сонау от пен оқтың арасында жүріп, ылғи қияметті күндермен шектелген жастық шағында ойламағаны анық. Бұл туралы ол кейін ойлап, өзімен пікірлес болған кісілер алдында мойындаған...

Сөйтіп, сол күні Қараман мен Жолдыбай бірі – Қарабай, бірі – Ендібай болып, қызыл сарбаздардың сапына қосылды. Түс қайта отряд атқа қонып, батысқа қарай жүрді. Кеш бата бір терең шатқалдардың түбіне тығылған бір топ басмашылардың үстінен түсті. Басмашыларды жан-жақтан қоршап алған қызыл сарбаздар, оларға бірден оқ жаудырып жайпап салды. Тірі қалған жеті адамы қолға түсті. Командир қолға түскендердің айтуымен ертесіне басмашылардың тағы бір тобын жоқ етті. Мұнда үш басмашы тірідей берілді. Бұл атақты Абылхайыр көпестің тобы еді. Бір өкініштісі, Абылхайырдың өзі қолға түспей, бірнеше адамымен қоршаудан сытылып кетті.

Үшінші күні қызыл сарбаздар қалың аршалы тоғайға бекініп алып, Тархан құрбашының басмашыларымен шайқасты. Қызыл отрядта төрт пулемет болғанымен, Тархан тобын түгел жоя алмады. Қайта өздері көбірек шығынға ұшырады. Әбден атысып болған соң, түскен қараңғылықты пайдаланып, қалың аршаның ішімен іздерін жасырып кеткен Тарханның басмашылары қырық шақты қызыл сарбазды жер жастандырды. Оның ішінде отряд командирі – капитан Тұрдиев те бар. Тұрдиевтің өліміне Қараманның іші қатты ашыды. Отряд басшылығын қолға алған лейтенант Мамашов ұрыс біткесін, бірден өлген сарбаздардың денесін жинауға бұйрық берді. Алпыс шақты сарбаз оларды жинап болғанында түн түскеніне қарамастан Мамашов

жер қазып, өліктерді жерлеуге бұйырды. Қары қалың, тау арасындағы тастақты тоғай ішінде сарбаздар азанға дейін мүрде қазып, жолдастарын жерледі. Таң атқанда Мамашов отрядтың тынығуына мұрсат бермей, атқа қондырды. Содан күн бойы жүрген отряд бір қышлақтың үстінен түсті.

Қараман Мамашовтың отрядты неге бұлай асықтырғанын жолай бір сарбаздан білді. Сарбаздың айтуынша, алдыңғы күнгі ұрыста қолға түскен бір басмашы жақын маңдағы әлдеқандай қышлақтың адамдары өздеріне астық, нан беріп, көмектесіп тұратынын айтыпты. Енді Мамашов сол қышлақтың тұрғындарын жазалауды ойлапты. Тау жотасының етегінде орналасқан екі жүздей қаралы үйлі қышлақты көргенде Мамашов айқайлап, жаяу айдалған бір басмашыны шақырды:

– Өзің айтқан Хузрат деген қышлақ осы ма? Басмашы басын изеді.

– Қышлақтың белсендісі кім?

– Шахрох деген кісі.

Осыны айтқан басмашыны Мамашов бір теуіп жерге жалт еткізді.

– Отряд, бұйрығымды тыңдаңдар! Алханов, сен өз тобыңмен қышлақтың екі жағынан барып, үй-үйлердегі бір жанды қалдырмай, анау саздың жағасына айдап келіңдер. Қарсыласқандары болса аямаңдар, жүдә көнбей жатса, атып тастауға рұқсат беремін.

Сол-ақ екен, сарбаздарға бөлінген отряд қышлақтың екі шетін бетке алып жаба жөнелді. Мамашов қалған сарбаздармен қышлақ ортасындағы көлшікке беттеді. Қараман мен Жолдыбай осы топта еді. Отряд көлшікке таяғанда Мамашов артына бұрылды:

– Ей, аттарың кім еді?.. Ия, мынау келе жатыр екен ғой. Қарабай мен Ендібай, мылтықтарыңды жандарыңдағы сарбаздарға өткізіндер де, тұтқындарды қарауылға алыңдар. Міндеттерің – сол болсын.

– Аһ, кәззап, бізге әлі сенбей жүр.

– Ия, ия, сенбегенін сөздерінен-ақ байқадым, – деп Жолдыбай Қараманмен бірге мылтығын қасындағы сарбазға берді.

Осы кезде қышлақ ішінен тарсылдап атылған мылтық дауыстары мен әйел, бала-шағалардың сыңсып, еңіреп жылаған үндері шықты. Аздан соң дауыстар үдей түсті. Әр тұрғынды мылтық атып қорқытып, үйлерінен шығарған сарбаздар оларды бас-көз демей сабап, көлшікке айдап келді. Лезде көлшік маңына қарақұрым халық жиналып қалды. Іштерінде шал-кемпірлер де, ересек кісілер де, жас жігіттер мен бала көтерген келіншектер де бар. Бәрінің үрейлері ұшып, бір-біріне жабысып алыпты. Айдап келген сарбаздар халықты жан-жақтан қоршап тұр. Атын ойқаастатып, жұрттың алдына Мамашов шықты:

– Шахрох деген қайсың? Бері шық!

Жұртта үн жоқ. Мамашов тағы айқайлады. Бері шыққан ешкім болмады. Одан соң нағанын аспанға екі рет атқан лейтанант үшінші мәрте ақырды. Бұл жолы да алға суырылып шыққан адам көрінбеді. Ызаланған Мамашов бағанағы тұтқын басмашыны шақыртты:

– Жаныңның барында маған Шахрохты көрсет! Басмашы жиналғандардың арасын бір аралап өтті.

– Ол мұнда жоқ.

– Оны білетін кім бар мұнда?

– Оны бәрі біледі, мәселен, мына шал, анау кісі. Ой, әйелі тұр ғой мынау. Осылардың барлығы оның қайда екенін біледі.

Басмашының көрсетуімен екі-үш сарбаз бет-аузын орамалмен тұмшалаған жас нәрестелі бір әйелді және бір шал мен орта жастағы кісіні ортаға сүйреп шығарды.

– Ей, сайқал, байың қайда? – деді Мамашов оған ат үстінен үңіліп.

Әйел жауап қатпады. Басын көтермеген күйі үнсіз тұр. Мамашов қамшысымен оның басына нұқыды:

– Тілің бар ма-ей, өзіңнің?

Әйел басын нәрестенің иегінің астына тығып, сыңси жылады.

– Ой, нәлеті, сыңсиды ғой тағы. Сенің опасыз байың асырап отырған бандылар қанша жолдастарымды жер жастандырды. Ал сен болсаң сыңсисың келіп. Байыңның орнына сені өлтіре салайын ба?

Әйел сыңси түсті. Нәрестесі шыңғырып жатыр. Жұрт гу етісті. Бірақ оған назар аударған Мамашов жоқ. Атын өңмендетіп тұтқын басмашы көрсеткен шалға жетіп барды:

– Қайда Шахрох?

– Қайда кеткенін білмеймін, бастық, – деп жәутең-жәутең етті шал.

– Әй, сендер не білесіңдер сонда? – деген Мамашов шалды да қамшысының астына алды.

– Мамашов ақымақ екен-ау, – деді Қараман Жолдыбайға.

– Бір адам үшін соншама жұртты жиып қорқыту әбес тірлік. Әйел мен шалды сабау да ерлік емес. Шахрохты басқа жолмен ұстауға да болады ғой.

Бұл кезде Мамашов шалдың қатарындағы орта жастағы кісіні тергеуге алып жатқан. Ол кісі жүректілеу екен. Сөздерін нығырлап айтып тұр.

– Шахрох азанда тауға кеткен. Жалғыз кетті. Көр Шерматқа ма, Тархан құрбашыға ма, әйтеуір, соларға қарай жол тартқан. Бірақ біз Шахрохқа ілесіп, басмашыларға көмек берген емеспіз. Сол үшін де оның өзін ұстап жазала. Сол үшін мына кінәсіз жұртты жиып үрейлендірудің қажеті не? Кеңес үкіметі кедейді, әділетті жақтайды дегені қайда? Баскесер басмашылардың өздері жұртты бұлай жиып қорқытпайды. Әйелді сабамайды, жұртты ұрмайды. Шахрох әйелімен санаспайды. Мына шалға да сыр айтпайды. Маған да есеп бермейді. Сондықтан Шахрох үшін жұрттың бәрі жазалы емес.

– Ә, солай ма... Жаңағы басмашы қайда? Ей, сілімтік, өздеріңе азық тасып жүрген адамдарды көрсет.

– Олардың қайсыбірін танимын мен? Бірақ осылардың бәрі Шахрохтың адамдары екені кәдік.

– Ей, жігіт! Бәрімізді бірдей қаралауға Құдайдан қорықсайшы, – деді орта жастағы кісі.

Басмашы үшін Мамашов сөйледі. Сөйлегенде құтырына сөйледі:

– Бұл жігіт Құдайдан неге қорқады? Ол қорқатын, әлгі сендер сенген Құдай жоқ. Құдайға сену – ескіліктің қалдығы. Сендер кінәлі адамдарды өздерің көрсетпейінше, бұл жерден

кетпейсіңдер. Жоқ, сендерді ұстап тұрғаннан ештеңе шықпайды. Одан да тобырды сөйлету үшін басқа шара қолдану керек. Алханов, Тұрсынов, отрядтарыңды жабыңдар тобырға. Алыңдар бәрін қамшының астына.

Қырық шақты сарбаздар жиылғандарға жас демей, кәрі демей қамшы жаудырды. Тіпті біреулері жұртты атпен қағып, мылтықтың дүмімен ұрып, құлатып жатыр. Жаңа ғана үндері шықпай, тым-тырыс тұрған қышпақ халқы айқай-сүреңге басты. Қамшы мен мылтық соққысынан қайда барып құтыларын білмей, бірінің үстін бірі басып, күніреніп кетті. Мына көрініске Қараманның жүрегі тас төбесіне шықты. Лейтенантқа істер айласы болмай, қатты тістенді.

Өлден уақытта лейтенант наганын аспанға атып, сарбаздарды тоқтатты. Халықтың басынан, бетінен аққан қан қар үстін қызыл түске бояды. Өкіріп біразға дейін күніренген үндерін баса алмаған халыққа қарап Мамашов айқайлап берді:

– Өшіріңдер үндерінді. Енді кім де кім даусын шығаратын болса, табанда атылады. Ә, осылай мылқау адамдай демдеріңнен басқа дымдарың шықпай тұрыңдар. Тағы айтамын, басмашыларға көмектескендер кімдер? Онға дейін санаймын. Айтпасаңдар, мына отрядқа бәрінді таптатып тастаймын.

Мамашов дауыстап онға дейін санады. Жұрт «басмашыларға көмектескен мынау» деп ешкімді көрсетпеді. Лейтенант отрядқа қарап, «Ұруды бастаңдар» дегендей қолын көтере беріп еді, көп ішіне таяғына сүйеніп әрең жүрген шал шыға келді.

– Қарағым, бұл жұрттың сенің алдында кінәсі жоқ. Басмашыларға көмектесіп жүрген – мен. Атсаң, мені ат!

– Ой, алжыған кәрі әңгі. Жасыңды малданып, ағайындарыңды аман сақтағың келіп тұр ма? Сеніп боппын сөзіңе. Кетші әрі!

Мамашов оны бір тепті. Шал қалбалақтай ұшып түсті. Сосын кабурасынан наганын суырып алды:

– Кінәліні көрсетпесеңдер, бәрің де көресіні көресіңдер. Алханов дайынсың ба? Тоқтай тұр. Тобырды мынадай тәсілмен сөйлетейік, – деп жерде тыпырлаған шалды шекесінен бір атты.

Жұрт тағы да гу етті. Шалдың өлігін місе тұтпаған лейтенант Шахрохтың әйеліне жақындап барды:

– Сенің байың тойындырып отырған басмашылар бізге не көрсетпеді? Қанша жолдастарды қырды. Сен де сол жолдастардан әулие емессің, – деп оны да қақ шекесінен бір-ақ атты.

Сосын Алханов пен Тұрсыновқа қаратып қолын сілтеді. Содан сарбаздар қорғансыз, қауқарсыз жұртқа тағы да лап қойды. Лезде айналаны күңіренген дауыстар кернеп, қышлақ үсті зарға толды.

Бағаналы бері Мамашовтың қышлақ халқына көрсеткен зәбіріне зорға шыдап тұрған Қараман, осы жолы өзін-өзі ұстай алмай қатарындағы бір сарбаздың нағанын жұлып алып, оған шауып барды.

– Жолдас, лейтенант, тоқтатыңыз мына қырғынды! Жұрттың не кінәсі бар? Әйел, бала-шағалардан обал емес пе?

Анау алғашында Қараманға не айтарын білмей, тосырқап тұрды да, аздан соң ес жиды:

– Ей, не былжырап тұрсың? Қаңғыбас қазақ, тәжіктерге неге жаның аши қалды? Әлде, сен осылармен біргемісің? Ия, ия, әнеукүні-ақ білгенмін жансыз екенінді, – деп нағанын ала бергенде, Қараман шапшаң қимылдап оның қақ жүрегінен бір атты.

Лейтенант ат үстінен аунап түсті. Гүрс еткен наған даусынан сарбаздар жұртты сабауын бірден тоқтатты. Сірә, олар алғашқыда Мамашов мылтық атып, халықты ұруды тоқтатуға белгі берді деп ойлап қалды-ау. Бірақ жерде бүктетілген басшыларын көргенде көздері атыздай болып, не болғанын түсінбей, бәрі бір жерге жиналды. Жұртта үн жоқ. Лейтенантты атқан Қараман екенін көрген арттағы сарбаздардың да тілдері байланып қалғандай, үн шығармайды. Дәл сол сәтте арт жақтан мылтық атылды. Сарбаздар да, халық та солай жалт етті. Мылтық атқан Жолдыбай екен. Ол атқа өңгерілген бір пулеметтің тұтқасын ұстап, аузын сарбаздарға қаратты.

– Қимылдап көріңдер, бәріңді таудай түсіремін. Қараман бері шап!

Қараман атымен солай шапты. Ол Жолдыбайдың жанына жеткенде Алханов айқайлады. Ол Мамашовты атқан Қараман екенін білген сияқты.

– Аtpандар, атпандар! Біз тек бұйрықты орындадық. Мамашовтікі дұрыс емес. Мәмілеге келейік.

– Мәмілең сол болсын, отрядты жина да, тайып тұр! Біз енді ештеңеге келісе алмаймыз. Бізбен достассаң, өкімет алдында жауапты боласың. Ұқтың ғой айтқанымды.

– Ұқтым.

– Ұқсаң, тезірек кет! Қашан ұзап кеткеніңше өзінді қарауылға алып тұрамын. Байқа, қулық ойлаушы болма.

Алханов атының басын кері бұрды. Оның соңынан Тұрсынов ерді. Отрядтың ендігі қалған екі басшысы ары бұрылғанда, бүкіл сарбаздар жайлап соларға ерді. Бір уақтан соң олар қыр асып көрінбей кетті.

Қараман мен Жолдыбайға дән риза болған Хузрат қышлағының өзбек тілдес тәжік тұрғындары екеуін үш күн бойы күтті. Әр үйге қонақ болған сайын бәрінің айтатыны әнеукүнгі оқиға. Екеуіне небір мақтау сөздер арнаған тәжіктер, бұларды ертегінің қаһармандарынан да асырып тастады. Қараман зәуімде мақтан сүйер жан емес. Алайда тәжіктердің ауыздарын қақпады. Не айтса да, басын шұлғып отыра берді.

Үшінші күні кешке әнеукүнгі Мамашовқа тайсалмай сөз айтқан орта жастағы кісінің үйіне барған. Өзін Ахметпін деп таныстырған ол, дастарханына барын салып, Қараман мен Жолдыбайды жақсылап сыйлады. Үйде Ахметтен басқа төрт кісі бар. Ауқат желініп болғанда шығып кеткен бір кісі үйге тез оралды.

– Ахмәд әкә, Шахрох әкәм келе жатыр.

– А-а, қайда? Расымен Шахрохтың өзі ме келген? Артынша үйге екі иығына екі кісі мінгендей, бетін қап-қара сақал-мұрт басқан, орта бойлы кісі кірді. Дастархан басындағылар оған иіліп сәлем беріп жатыр. Қабағы қатулы Шахрох олардың сәлемдерін сүлесок алды да, төрге озды. Қараман мен Жолдыбайдың да қолдарын ықылассыз алған ол, оң жаққа жайғасты.

– Қызыл командирді атқан қазақтар осылар ма? – деп гүж етті. Сосын отырғандарды суық жанарымен бір шолып өтті. – Болған оқиғаны жөнді ести алмадым. Тарқатып айтып беріңдерші.

Ахмет оқиғаның бүге-шүгесіне дейін түк қалдырмай айтты. Ең ақырында Қараманды мақтауды ұмытпады:

– Осы жігіттің жаужүректілігінің арқасында аман қалдық. Әйтпесе біразымыз қазір анау Ожан шалға ұқсап, жер астында жатар едік.

Шахрох Қараманға бір қарады да басын төмен салып ойға түсті. Не ойлағаны белгісіз, әйтеуір ұзақ уақыт үнсіз отырды. Бәлкім әйелінің өліміне қайғырған болар. Отырғандардың ешқайсысы оның ойын бұзбай, демдерін ішіне тартып, дымдарын шығармады. Бір уақытта «уһ» деп терең күрсінген Шахрох тілге келді.

– Мен үшін бәріңнің бастарыңа қамшы ойнатқан екен-ау, жексұрындар. Қап, білмей қалдым-ау. Таудағы жігіттерді жиып келіп, бірін де осы жерден аман жібермес едім. Мейлі, қызылдардың күні бәрібір санаулы. Ал енді, сендер, екі жігіт не істемексіңдер?

– Біз негізі анада Хожендтен Ошқа шығып едік. Тауда адасып кетіп, қызылдарға тап болдық. Арғысы белгілі ғой. Сәл күн жылынса, Ошқа кетсек пе дейміз.

– Ол жақта не қыласыңдар?

– Не қыламыз, күн көрістің қамы да.

– Үй-жайы, туғаны жоқ қаңғыбассыңдар ма сонда?

– Солай десе де болады. Бала кезімізден бері өз күнімізді өзіміз көріп жүрміз, – деп Қараман өздері жайында біраз нәрселер айтып берді.

– Онда Ошқа бармай-ақ қойыңдар. Ошты да қызылдар билеп алған. Тәшкенге қайтуларыңа да болмайды. Кешегі қызыл сарбаздардың қолына түсіп қалуларың мүмкін. Түрлеріңе қарасам, нағыз батыр жігіт сияқтысыңдар. Мен сендерге жақсы пана жер тауып берейін.

– Қандай жер екенін білуге бола ма?

– Ертең көресің. Өздеріңе пайдалы жер.

Сол түні Ахметтің үйіне түнеп шыққан екеуін, ертесіне Шахрох тауға ертіп кетті. Жол бойында ол кеңес үкіметін жамандаумен болды. Оны құртқанша бір тыныш таппайтынын, оған қарсы үлкен күштердің бірігіп жатқанын, тіпті таудың арғы

жағындағы Ауғанстан деген ел арқылы ағылшындардың озық қару-жарақтары өздеріне келіп түскендігін әңгімелейді.

– Қазір сендерді көр Шермат деген құрбашы басқаратын үлкен топқа алып барамын. Соның қол астында болсаңдар бүгін де, келешекте де қор болмайсыңдар. Ақыры басқа баратын жерлерің жоқ. Көр Шерматқа қосылып, кешегі Мамашов сияқты парықсыздардан өкіметті тартып аласыңдар. Хоженд, Қоқан, Пархана, Тәшкен сияқты үлкен шаһарларда да біздің адамдар көп. Олар жасырын түрде кеңеске қызмет етіп жүр. Кезі келгенде олар да бірден көтеріледі.

Осыны естігенде Қараманның ойына Осипов пен Илхам түсті. Әліксәндірді де ойлады. Ойлады да, «Оны танысың ба?» деп Шахрохтан сұрайын деді де, ойынан бас тартты. Енді бүгін басмашылардың жаласына қалса қиын ғой.

Алай тауларының терең қойнауларымен ұзақ жүрген үшеуі іңір түсе бір құз етегінде отырған адамдарға жетті. Құздың алды ойпаңдау екен. Сол ойпаңда бірнеше жеркепе бар. Жеркепе маңы тола адам. Құз табанында қолмен ойылған ба, жоқ әлде өзі сондай ма, іші кең үңгір бар. Үңгір алдындағы және жеркепе маңындағылардың бәрі келіп Шахрохпен амандасты. Шахрох қос қазақты ертіп үңгірге кірді. Үңгір іші жап-жарық. Қабырғаларға бірнеше майшам ілінген. Жеті-сегіз адам жамбастап жатыр. Бәрі қап-қара ұзын сақалды. Әсіресе төрде жолбарыс терісінің үстінде көсілген кісінің түр-келбеті суық. Бір көзін қара матамен байлап алыпты. Шахрохпен басқалар түрегеп амандасты. Ал ол жатқан күйі оған қолын созды.

Үшеуі шет жақта отырды. Бір көзін байлаған кісі жартылай көтеріліп, түрегеп отырды:

– Шахрох, Файзулдың айтып келгені рас па? Даусы жіп-жіңішке, сондай жағымсыз екен.

– Рас екен, Шермат әкә, рас екен. Қызыл командирді атып тастаған екі қазақ жігіті мыналар.

Шахрох Қараман мен Жолдыбайды көрсетті. Шермат екеуіне тесіле қарады. Бір көзінің өзі сондай отты екен. Қараман да одан тайсалмай, қадала қарады. Шермат көзін тайдырып әкетті.

– Аттарың кім?

- Қарабай, Ендібай.
- Руларың ше, Қазақтар руға бөлінеді ғой.

Қараман Шерматтың жүзінен бір қулық ойдың нышанын бірден байқады.

- Екеуміз де Сіргеліміз.
- Шахрох, бұлардан бұрын кім болғанын сұрадың ба?
- Ия, – деп сөзін бастаған ол, Қараманнан кеше есіткеннің бәрін қайталап айтты. Біткен кезде Шермат:

– Солай де. Қаңғыбас болып өскен жігіттер де. Қарабай сенің шын атың Қараман емес пе? Естуімше, Тәшкенде Қараман деген жас қазақ қарақшы бар дейді. Ондайды естіген жоқ па едің? -деді.

- Естігем. Бірақ өзін көрген емеспін.

Қараман Шерматтың сөзінің артында не мән жатқанын ойлап көрмек еді. Алайда анау тағы сөйлеп, ойлауға мұрша бермеді:

– Шахрох, одан соң сендер, – деді Шермат қасындағы отырғандарды саусағымен нұсқап. – Бір қазақ отрядының көзінше қызыл командирді атып тастайды. Ал алпыс шақты қызыл сарбаз оқ атып, қарсылық көрсетпек түгілі, сөз айтуға да қорқып, тұра қашады. Осы шындыққа сая ма? Осы тірлік әдейі ұйымдастырылған деп ойламайсыңдар ма? Сендерді қайдам, менің көңілімде күдік көп.

«Мынау аса сұрқия, залым адам екен, – деп ойлады Қараман. – Иттің сақтығын қарашы. Тіпті бұл мені сырттай білетін де болып шықты. Соған қарағанда Әліксәндірі осының досы-ау. Қайткен күнде де еш сыр бермеу керек».

Шерматтың сөзіне адамдары жауап бере алмай, бастарын төмен салды. Қараман уақытты созып, оның күдігін күшейтпейін деген оймен сөйлей жөнелді:

– Тақсыр, ол кезде әдейі ұйымдасырылған ештеңе болған жоқ. Олай болатұғын болса, мен командирді өлтірмес едім. Одан соң қызыл сарбаздардың бәрі, шынын айту керек, өз командирінің бұйрығына амалсыз көнген-ді. Жүректері жұмсақ болғандықтан да, олар зәбірші командирлерінің өліміне онша қайғыра да қойған жоқ. Біз олардың қатарында үш күндей болдық. Сонда сол командирді қызыл сарбаздың көпшілігі жек көретіндіктеріне

көз жеткізгем. Оның үстіне мына досым оларға пулеметті кезеп тұрды. Бұл қызылдардың тез кетуіне себеп болды.

Шермат шалқалай жатты. Басқа сұрақ бермеді. Бірауықтан кейін:

– Шахрох, достарыңды жеркепенің біріне апарып орналастыр. Бір-екі күннен кейін ерліктерін көреміз, – деді.

Шахрох бұларды шеткі жеркепеге орналастырды. Мұнда жеті адам жатады екен. Орындарын белгілеп алғасын, қосарланып дәретке шықты. Жеркепеден аулағырақ барған кезде Қараман айтты:

– Жолдыбай, Шермат аса сақ адам екенін көрдің. Кіммен болса да, абайлап сөйлес. Біздің арамызға тыңшы қоюы мүмкін. Байқауымша, Әліксәндір оның досы сияқты. Кім екенімізді білсе, қиын жағдайға тап болуымыз мүмкін. Содан соң екеуміз оңаша көп сөйлесе бермейік. Күдігін күшейтеміз.

– Енді осылармен бірге басмашы боламыз ба?

– Амал жоқ. Әзірше шыдай тұрайық, бұлардың да тірлігін көрейік.

Жеркепеге қайта келіп Шахрох көрсеткен орындарына жайғасты. Жатқан жерлеріне қалың етіп тау жалбызы төселген. Ортада от жанып тұр. Жып-жылы. От маңында отырған қара сақалды екеуін әңгімеге тартты. Қараман өздерін таныстырды. Еріккен басмашылар әрдеңе жайында сұрап, көп отырды. Содан кейін өзара әңгімелесіп кетті. Қара сақал серіктеріне бір қызыл сарбаздың басын қалай кесіп алғанын, белсенді бір әйелді қалай зорлап, қалай буындырып өлтіргені жайында рахаттана әңгімеледі. Одан соң тағы бір басмашы өзінің ерліктерін айта бастады. Оны тағы біреуі қостады. Не керек, бәрінің әңгімесі қызылдарды қалай өлтіргендері жайында болып кетті. Тыңдап жатқан Қараман олардың хайуандық әрекеттерінен жиіркеніп, біртүрлі мазасыз күй кешті. «Залымдар, қорғансыз адамды өлтіргендерін ерлікке балайды-ау. Шіркіндердің санасы мұншалықты таяз болар ма? Мына түрлерімен бұларға адамшылық қасиеттердің жарқын үлгісін бойларына сіңіру, үйрету мүмкін емес. Шетінен даңғой. Көздері жұмық, көкіректері қапас. Жаратылыстары осылай кемдеу болғандықтан да болар,

Көр Шермат сияқты залымдардың алдауы мен арбауына еріп, адасып, жазықсыз жандарды өлтіргендерін мақтан тұтатындары. Иә, бұл өмірде адамзат болмысының ой-шұқырына терең көз жіберіп, өзгенің жай-күйін шынайы түсіне алатын адамдар бар ма? Бай құлқынның құлы, ұлық өзінен төменге көз салмайтын мешеу болса, бастық тек өзінікін жөн санайды. Озбыр жұрттың қанын соруды қалайды, күші мол өзгеге әлімжеттік жасағысы келіп тұрады. Сонда да әу баста Құдайдың қолынан бәрі бірдей жаратылған адамдар тұрмыс, ақыл, күш жағынан неге тең емес? Әлде тұрмыстымен тең болу үшін өзің де тұрмысты, күштімен тең болу үшін өзің де күшті болуың керек пе? Зымиянға зымияндықпен, залымға залымдықпен, менменге менмендікпен, санасызға санасыздықпен, жалпы, айналадағы өзінді қоршап жүрген адамдар қандай болса, сен де сондай болып, ә десе мә деп тұру керек пе? Ілгеріде ауылда ақылгөй атанған Абзал қария әкем Жолшымен әңгіме құрып отырғанда: «Жұрттың бәрін бірдей теңдей көретін һәм көпшіліктің көңілін бірдей табамын деген адам, барып тұрған ақымақ» деуші еді. Сол айтқандай, «жұрттың бәрі неге бірдей емес?» деп ойлайтын мен ақымақпын ба? Сол ақымақтығымнан шығар, қонарымды сай, ұшарымды жел біліп жүргені. Бірақ неге екені белгісіз, біреудің еңбегін қанап, жақсы тұрмыс кешетін байлар сияқты өмір сүргім келмейді. Неге осы менің көңілім мен көзқарасым жалпы жұртпен қабыса алмайды? Міне, бүгін басқа түскен жағдайдың кесірінен басмашыларға қосылдым. Ә дегеннен-ақ бұлар да ұнамай отыр. Бұл тәрізді ылғи баскесер жауыздармен бір ымыраға сірә келем бе? Қойшы, ой түбіне бәрібір жете алмайтын секілдімін.. Ендігі күндерімнің не боларын талқымнан көрем де...»

* * *

...Қараман мен Жолдыбай басмашылар ортасына келгелі бері бір жеті өтті. Жеті күн ішінде жаңа ортамен жеткілікті танысып бітті. Танысқанда, мұндағы жетпіске тарта басмашылардың аты-жөндері мен жүздерін толық біліп алды. Алайда әзірше бұларға ешқандай басмашы сыр айтпады. Шермат құрбашы күнде екі-үш адамнан құралған төрт-бес топты әлдеқайда жіберіп жатады.

Олардың кейбірі бір күнде, кейбірі екі-үш күнде қайта оралып жатады. Қайда барды олар, қайдан келді, ол жағы белгісіз. Қараманның топшылауынша, ондайлар тыңшылық қызмет атқарып келетін сияқты.

Сегізінші күні таңертең екеуін Шермат шақырды. Үңгір ішінде әнеукүнгі кісілер де бар. Қатарларында тек Шахрох жоқ. Шермат көңілді екен:

– Қарабай, Ендібай, сендер мені жұрт неге «Көр Шермат» атайтынын білесіңдер ме? Білмесеңдер, айтайын. Ілгеріде сендердей жас кезімде ұры, қарақшы болдым. Алай, Парғана, Пәмір тауларына тығылып алып, осы өңірдегі халықтың үрейін ұшырдым. Бірде бір байдың жүз жылқысын айдап бара жатқанымда соңыма түскен төрт қуғыншы атымды атып, өзімді қолға түсірді. Қол-аяқтарымды байлап, байға алып барды. Бай аса залым адам екен. «Көздері жаман ғой мынаның. Сол көздері енді жылқыларды көрмейтін болсын. Әрі үнемі мені есіне алып жүрсін. Бір көзіне ыстық темір басып ағызып түсіріңдер» деді. Содан әлгі жандайшаптар мені талға байлап қойып, бір көзіме шоқтай қызарған көсеуді басты. Ол аз болғандай екі алақанымды, екі табанымды күйдірді. Сол күйіктерден алты айдан кейін зорға жазылдым. Жазылған соң жігіттерімді топтап алдым да, әлгі байдың үйіне түнде кіріп, өзін де, қатынын да бауыздап кеттім. Ал көзіме ыстық көсеу басқан жандайшаптарын атқа өңгеріп тауға әкелдім де, бәрінің бір-бір көздеріне ыстықтемір басып, ағызып жібердім. Мандайларын, беттерін күйдірдім. Осылайша, өздерінің маған істегендерін өздеріне істеп, кек алдым. Ия, мен кекшіл адаммын. Қасқырдан да кекшілмін. Бірақ содан кейін жұрт мені «Көр Шермат» дейтін болды. Ал Шермат көр болса да, маңдайына адырайып екі көз біткен ақымақтардан әлдеқайда артық.

Осыны айтып, ол қарқылдай күлді. Күліп отырса да, жүзінен залымдықтың табы кетпейді екен. Иегімен қоса екі жақ сүйектерін жапқан қара сақалы күлген кезде тікірейіп, түрін одан бетер қорқынышты етіп жіберді. Оған тіке қараған Қараман енді байқады. Ол апиын ішіп, балқып отыр екен. Бірақ балқып отырса да, күлкісін тез тыйып түнерген кейіпке түсті:

– Сендер, екі қазақ, бізге масыл болып жата бермеңдер. Бір жерге жұмсамақпын. Сыналатын кездерің келді. Айтқанымды орындап келсеңдер, арамызда құрметке лайық боласыңдар. Ал сатып кетсеңдер немесе қашып кетсеңдер, жердің астына кірсеңдер де ажалдарың менен.

– Қайда баруымыз, не істеуіміз керек?

– Аанада өздерің болған Хузрат қышлағының шығысындағы үлкен төбенің астында «Оймақ» деген ылғи қазақтар отыратын ауыл бар. Ол Хоженд уәлаятына қарайды. Сол «Оймаққа» жақында Балтабай деген белсенді келіпті. Екі күн ішінде сонда жетіп, Балтабайдың басын кесіп, маған әкеліндер.

– Жазықсыз адамның басын қалай кесеміз? – дей жаздады Қараман.

Бірақ Шермат өзі кектенген адамның ажалын біреулер арқылы келтіретінін сезген ол, басқа нәрсе айтуға оқтала бергенде, үңгірге есік алдындағы қарауыл-басмашының бірі асығыс кірді.

– Тақсыр, Әліксәндір келді. Өзі абыржулы сияқты.

Қараман оны салған жерден таныды. Түрі де, тұрқы да базбаяғы қалпы. Ол отырғандардың біріне де көз салмай Шерматтың жанына жетіп барды. Басындағы түлкі тымағын сыпырып, анадайға лақтырып жіберді.

– Так, Шермат, дереу жігіттерді атқа қондыр. Он күн бұрын Піскенттен шыққан қызылдардың отряды тура осында келе жатыр. Бүгін олар Алмасайға жеткен болуы да керек. Егер Алмасайдан Күреңті шатқалы арқылы асып түссе, кешірек осы маңға таяп қалады. Ал біз дереу атқа қонып, қызылдарды «Қамалтас» етегінде күтіп алайық. Бағана Абзалбек паруанашы мен Тархан құрбашыға Шахрохты жібердім. Олар да көп кешікпей, «Қамалтасқа» жетіп қалады.

– Ол екі даңғойға Шахрохты несіне жібердің? Қызылдарды өзіміз-ақ құртар едік қой.

– Бір-біріңмен басараздықты қашан қоясыңдар, Шермат? Бас-бастарыңа би болғандарыңның кесірінен ғой, Азияда қызылдарды әлі құрта алмай жүргеніміз. Ал олар болса, күннен күнге күшейіп келеді. Күшейгенін көрмейсің бе, соңғы кезде

тауға қарай жиі-жиі отряд шығарып жатыр. Бәріңнің бірігетін кез келді. Айтпақшы, Ауғанстан жақтан хабар жоқ па?

– Смайыл паша «тағы бір керуен қару, оқ-дәрі әкелемін» деп кеткеннен әлі оралмады. Ол жақтан келетін ағылшын әскерлері қайда? Неғып келмей жатыр?

– Ағылшындар жазға таман келіп қалар. Ал біз қазірше майда-шүйде отрядтардың көздерін жоя берейік.

– Тез шық та, жігіттерді атқа қондыр! – деп пәрмен берді Шермат аяқ жағында отырған кісіге. – Үш пулеметті де, гранаталарды да көбірек алсын. Қарабай, сендер де атқа қоныңдар. Бәрің соғысқа қатысасыңдар. Ал Балтабайға кейін барасыңдар.

Қараман Әліксәндірі өзін танып қоймасын деп, тымағын баса киіп отырған. Шермат жаңағы сөзді айтқанда лып етті. Бірақ Әліксәндірі бұған назар да аудармады.

Басмашылар лезде жорыққа дайын болды. Көр Шермат пен Әліксәндірі екі ақбоз атқа мінді. Олардың алдына бір пулеметті атқа өңгерген он шақты басмашы түсті. Қалған қырықтай басмашылар соңынан жүрді.

Тау арасы жүріске жайсыз. Кейбір өткелдерден аттар бір-бірлеп тізбектеліп қана өте алады. Кейбір тұстарда үш-төрт ат қатарласып жүре алады. Қараман қайта-қайта алға мойын созып, Шермат пен Әліксәндірге көз тастап қояды. Басмашылардың қоршауында қауіпсіз келе жатқан олар қауқылдаса сөйлесіп, қарқылдаса күліседі. Қараман Жолдыбайға ол туралы бірдеңе дейін десе, жан-жақтағы басмашылар естіп қояр деп, айтпағын ішкі ойымен ұштастырып келеді. «Анада Тәшкендегі Илхам айтпақшы, Әліксәндірі таудағы барлық құрбашыға шынымен үстемдік жүргізе алады екен. Мені танымағаны қандай жақсы болды. Әйткенмен алдағы күндерде сақ болу керек. Інісінің өлімі үшін, Илхам үшін, ол бізді аямасы анық».

Тұтасқан таудың еске сақтауға өте қиын, арна-арналарымен, жықпыл-жықпылдарымен еш жерге аялдамай суыт жүрген Шермат қолы бір дөңеске келгенде тоқтады. Дөңестің арғы жағы кең алап екен. Алаптың екі жағын биік шыңдар қоршап тұр. Алапқа шыққан жолаушы егер бері қарай жүретін болса, еш жаққа бұрыла

алмай, тура осы дөңесті бетке алар еді. Дөңес үстінде ұзыннан-ұзақ кісі қолымен жасалғандай тас қабырғалар бар. «Қамалтас» деген жер осы екен. Расында әлгі тас қабырғаларға жабысып тұрып, анау тегіс алаптағы дұшпанның саны қанша көп болса да, оп-оңай мылтықпен жайпап тастауға болады. Осы себепті тас қабырғалар «Қамалтас» аталса керек. Шерматтың бұйрығымен басмашылар аттарын дөңестің бергі етегіне қалдырды да, өздері тас қабырғаларды жағалай отырып, пулемет, мылтықтарын дайындай бастады. Қараман мен Жолдыбай да қатарға жайғасты. Біраздан соң бұларға отыз шақты қарулы топ келіп қосылды.

– Абзалбек паруанашының адамдары келді, – деді Қараманның жанында отырған бір жігіт.

– Абзалбектің өзі қайсы?

– Шерматтың жанында тұрған күрең атты сол кісі. Бұл жолы азғантай адамдарын әкепті ғой.

Күн батуға найза бойы қалғанда кең алаптың арғы шетінен қарайған топ көрінді. Биік тастың ығында сол жаққа дүрбі салып тұрған Шермат:

– Бәрің бұғыңдар! Бір де біреуің бас көтеруші болмаңдар! Қызылдар келе жатыр, – деп айқайлады.

Басмашылар тас қабырға түптеріне жата-жата қалысты. Бәрі демдерін ішіне тартып үнсіз жатыр. Бір-біріне сөйлесе, сонау алыстағы қызылдар естіп қоятындай, дөңес үстін лезде тыныштық жайлады. Бірауық өткенде Шерматтың Әліксәндірі мен Абзалбекке сөйлегені естілді. Бірақ не айтып жатқаны түсініксіз. Ол да ұзақтағы қызылдардан қаймыққандай бәсең сөйледі.

Қызылдар бірте-бірте жақындап келеді. Бет-жүздері әлі анық көрінбесе де иықтарына асынған мылтықтары байқалды. Тас қабырғаның саңылауынан сығалаған Қараман Жолдыбайға сыбырлады:

– Неліктен біз бұл жазғандарға қазір оқ атамыз? Олардың арасында да, еш күнә арқаламаған өрімдей жастар көп қой. Байғұстарға обал болатын болды.

Қараман өзіне зияндық жасағандарға қанша қатал, кешірімсіз болғанымен, былайғы жұртқа жұмсақ жүрекпен қарай алатын

мейірімді еді. Бір адам бойында сирек кездесетін мұндай кереғар қасиеттер, тек өмірге көзқарасы кең кісілерге ғана тән нәрсе-ау, шамасы. Қазір бекерден бекер қырылғалы тұрған анау қызыл әскердің қатардағы бейкүнә сарбаздарына жанашырлық танытып жатқаны соның айғағы.

— Қызылдардың мұнда келе жатқанын Әліксәндірі қайдан білді екен? — деді Жолдыбай.

— Тәшкенде, Піскентте, жалпы барлық шаһарда оның Илхам секілді тыңшылары бар да. Қазір атыс басталғанда ешкімді көздемей мылтығыңды беталды ата бер.

Қызылдар жазық ортасына келгенде кілт тоқтады. Сандары шамамен жүз қаралы. Жүз қаралы сарбаздардың алдындағы дәу атқа мінгені арттағыларға қарап, «Қамалтасқа» қарай қолын сілтеп, бірдеңе айтты. Әскер ішінен екі атты суырылып, басмашылар тығылған «Қамалтас» дөнесін бетке алды. Сірә, бұларды командир барлауға жіберді-ау. Қараман осылай түсінді. Мұны Шермат та дереу түсінді:

— Барлаушылар бері беттеді. Тырп етпей жатыңдар. Қалай да қолға түсірейік.

Екі барлаушы дөнеске жетті. Сорлылар ажалдарына асықты ма, дөнес үстіне тіке шықпай, етекпен айналды. Сәл жүргендерінде дөнес оларды қызыл әскерлердің көздерінен таса етті. «Қамалтастың» қия жағындағы шетінен жанап өте бергендерінде, бірнеше басмашы оларды бассалды да, аттарынан жұлып түсірді. Сөйтіп екеуін дөңестің бергі бетіндегі Шерматтың алдына сүйреп әкелді. Шермат екеуінің шинельдері мен бас киімдерін шештірді. Сосын сөзге келместен, жастау біреуінің тамағын қанжармен осып-осып жіберді. Тамағынан қан атқылаған ол сорлы қор-қор етіп жөтелгендей болды да, етпетінен құлады. Осы көрініс өзіне жаман әсер еткені соншалық, Қарман мылтығын бірден Шерматқа кезенді. Алайда санасында жылт еткен сәттік ой райынан қайтарды. Ал Шермат түк болмағандай, қанжарына жабысқан қанды жүрелей отырған тірі қызыл сарбаздың иығына сүртіп алды да, оған бірнеше сұрақ қойды. Сарбаз дірілдеген күйі жауап берді. Қараман Шерматтың одан не сұрағанын, сарбаздың не жауап айтқанын анық естімеді. Қызыл

сарбаз сөйлеп болғанда, оның иығын басып тұрған бір басмашы қонышынан ұзын пышағын суырып алып, кеңірдегін кескілеп, мал секілді бауыздай салды.

Қараман айқайлап жіберуге шақ қалды. Дегенмен тағы сабыр сақтап, өз-өзін басып, жан-жағына қарады. Басмашылардың бір де біреуінің жүзінде аяушылықтың табы жоқ. Қайта мәз болысып, күлісіп отыр. Мұны байқаған Қараманның жүрегі мұздап, іші қан жылады.

Шермат өлген екі қызыл жауынгердің шинельдері мен бас киімдерін екі басмашыға кигізіп, аттарына мінгізді. Қызылдардың киімін киген екі басмашы тас қабырғалардың арасынан өтті де анау отрядқа қол бұлғады. Алданған отряд алға жылжыды. Анау екеуі бергі жаққа зып етті. Кеңес әскері дөңеске елу қадамдай қалғанда Шермат «Атыңдар!» деп айқай салды. Сол-ақ екен, басмашылар аналарға оқ жаудырды. Алдыңғы қатардағы қызыл әскерлер баудай қырылды. Аттары кісінеп, адамдары айқайға басып, улап-шулады да қалды. Сап соңындағы сарбаздар жерге түсе салып, өлген аттар мен адамдарды паналап, оқ атуға кірісті. Біреулері шың түбіне қарай жылжып, сол жақтан пана іздеп жанталасты. Ондайлардың біразы лезде жер құшты.

Қызылдардың атқан оқтары тас қабырғаларға тиіп жатыр. Тірілері әлі де мол сияқты. Бір кезде олар пулеметін іске қосты. Тас қабырғаларға жабысып, оқ атып тұрған бірнеше басмашы орылған шөптей жапырылып түсті. Шермат:

– Пулеметпен атыңдар сендер де, пулеметпен! – деп бұйырды.

Дәл осы мезет қызыл сарбаздардың арғы шетінен елу қаралы аттылар шыға келді. Аттарынан түсе қалған олар бір қатарға тізіліп, қызылдарды атқылай бастады.

– Ой, жарайсың! Тархан құрбашының жігіттері ғой мыналар, – деп лепіре сөйледі Әліксәндір.

Қызылдар екі жақтан қыспаққа қалса да, жан беріспей атысты. Қараман анда-санда қызылдардың үстінен бір атып қойып, Шермат пен Әліксәндірді аңдып жатқан. Әліксәндір жаңағы сөзді айтқанда қуаныш кеудесін кернеп кетсе керек, тасадан атып шығып тас қабырғаға жүгіріп келді.

– Ержүрек қырандар, орындарыңнан тұрыңдар! Қызылдарды жатқан жерлерінде жабыстыра салайық. Қане, алға жүгіріңдер! – деп айқайлады.

Басмашылар тас қабырғалардан асып-асып өтіп, ылдиға жүгірді. Ә дегеннен-ақ жүгіргендердің бірталайы оққа ұшты. «Бағанадан бері ойланғанымның сәті енді келді» деп ойлаған Қараман басмашылардың соңын ала орнынан тұрды. Ешкім өзіне қарап тұрған жоқ па екен деп, жан-жағына шапшаң қарады да ылдиға қарай қолын сермеп, ұрандатып тұрған Әліксәндірді бір атты. Ол құлап түсті. Қараманның енді онда шаруасы болмай қабырғадан секіріп өтіп, пәске жүгірді.

Қараман етекке түскенде шабуылдаушы басмашылардың алды қызыл әскерлердің шебіне жетті. Қиян-кескі қолма-қол ұрыс басталды. Шерматтың басмашыларына арғы шеттегі Тархан құрбашының адамдары көмекке келеді. Айқас жарты сағатқа созылды. Қызыл әскерлердің өлгендері өліп, тірі қалған жиырмадай сарбазы қолға түсті. Басмашылар олардың бәрін байлап, дөңес үстіндегі Шерматтың алдына айдап келді. Әліксәндірден айрылып, қаны қарайған Шермат байланған сарбаздарды балағаттап, шетінен қамшымен сабады. Сәлден кейін аз да болса ашуы тарқаған ол, үнемі жанында жүретін оң қолы Аюбекке қанша жігітінің өлгенін тексеруді бұйырды. Аюбек басмашыларды ары-бері шапқылатып, өлгендерді бір жерге жиюға пәрмен етті. Тірілер аз уақыттың ішінде отыз шақты өлікті бір жерге жинады. Жараланғандары он бір кісі екен. Оның жетеуі ауыр жаралы. Ауыр жаралыларды Шермат бірден атып тастауды бұйырды. Күні ертең осындай жағдай өз бастарына түсетіндіктерін ойламаған сау басмашылар, қолдары дір етпестен оқ тиген бауырларын атып-атып тастап, өлгендердің үстеріне лақтырып-лақтырып жіберді.

– Ей, құрбашы, тыңда мені! – деді осы сәт байлаулы қызыл командир. – Бізді босат! Анау өлген жолдастарымызды жерлейік ең болмаса. Қарусыз, атсыз ешқайда қаша алмайтынымызды білесің ғой.

– Не дейді? – деді Шермат кекесін үнмен. – Жолдастарымды жерлемедім деп қапа болма. Сен түгілі біз де өз адамдарымызды

жерлемейміз. Оларды бүгін түнде аң-құстар жерлеп кетеді. Хайуандарға да ауқат керек қой. Айтпақшы, Аюбек, Қарабай мен Ендібайды да осыларға қосақтап байлаңдар. Үңгірге жеткен соң екеуімен жеке сөйлесем.

Шерматтың жаңағы залымдығына бағанадан бетер қаны қайнап, күйінген Қараман өз ойымен өзі алысып тұрып, Шерматтың соңғы сөзінің мәнісін түсінбей қалды. Өзіне бес-алты басмашы жабылып кеткенде, қапыда қолға түскенін біліп, өкініш өзегін өртеді. Шермат қолға түскен жиырма жас сарбаздың онын тура осы жерде аттырды да, қалғандарын басмашыларына жаяу айдатып, үңгірге бұрылды. Бұл кезде күн қызарып батып бара жатқан еді. Дөңес үстіндегі және алаптағы қар бетіне төгілген қызыл қан күнмен шағылысып, жылт-жылт етеді.

Түн ауа Шермат тобы қоныстарына жетті. Он сарбазбен қосақталған Қараман мен Жолдыбайды біріктіріп, байлауларын шешпестен бір жеркепеге қамап қойды. Түнімен бір-бірімен күбірлесіп, аһылеп-уһілеп шыққан қызылдар ертесіне Қарамандардан жөн сұрады:

– Біздің ахуал белгілі ғой, Шерматтың жауымыз. Ал сендер оның адамдары емессіндер ме? Неге қамалдыңдар?

Алғашқы танысқан адамға кім болса да сыр шашпауды дағдыға айналдырған Қараман, жалтара жауап берді:

– «Қызылдарға қарсы жөндеп оқ атпадыңдар» деп қамап қойды-ау бізді, әсті. Әйтпесе басқадай кінәміз жоқ сияқты.

Содан кейін қызылдар да, бұлар да үндеген жоқ. Бір уақытта үш басмашы келіп, Қараман мен Жолдыбайды Шерматқа әкелді. Шермат әдеттегідей бетінен зәр шашып, түнеріп отыр. Аюбек те, қасындағылар да ашулы қалыпта.

– Ей, қос қазақ! Сендерді не үшін байлатып, қаматқанымды білесіндер ме?

Шерматтың жер астынан шыққандай болып құлаққа тиетік жіңішке, қарлығыңқы, жағымсыз даусы бұрынғыдан бетер сүйкімсіз естілді. Қараман қаймықпады:

– Осы сұрақты түнімен өзіме қойып шықтым. Расында да, не кінәміз бар еді? Жазықсыздарды жөнсіз кінәлай беру – қаныңызға сіңген қасиет пе деймін?

Әшейінде мұндай сөзге талағы тарс айрылатын Шермат мырса етті:

– Ия, қаныма сіңген қасиет көп менде. Мен біреуге күдіктенсем болды, сол адам түбі жау болып шығады. Алдыңғы күні Әліксәндірі атқан сен ғой. Ол құлағанда сен мылтығыңды ары бұрып жатқаныңды көзім шалып қалды. Одан соң оқ Әліксәндірінің құлағынан жоғары жеріне тиген. Демек, оған оқ оның оң жағынан келген. Сен ол кезде оң жақта тұрғансың. Ал егер ол қызылдардың оғынан өлсе, алдыңғы жағынан тиер еді. Себебі қызылдар қарсы бетте болды.

Қараман Шерматтың аңғарымпаздығына таң болды. Қисынды нәрсені қалай жүйелеп айта алады. Залымдығымен қатар ақылы бар әккі екен.

– Жә, саған көп сөйлеп не керек? Әу баста-ақ ұнамап едің. Адам танысам, келешекте сенен асқан дұшпан болмайтын сияқты. Әттең, мұнда биік ағаш жоқ. Әйтпесе алдыңнан зәріңді, артыңнан нәжісіңді ағызып, дарға асар едім. – Шермат тістеніп, қарауылдарға бұрылды: – Әкетіндер екеуін. Енді қызыл командирді әкеліндер.

– Шақырғанда бар айтқаны сол-ақ па? Жексұрын, бізге не істейтінін айтпады-ау, – деді Жолдыбай жеркепеге келгенде.

– Не істейтіні қызыл командирді тергеп болған соң белгілі болады.

Шермат қызыл командирді ұзақ ұстады. Түс қайта оны үш басмашы сүйреп әкелді. Командирдің бет-аузының сау жері жоқ. Әбден төбелеп тастапты. Тілге келмейді. Сірә, бұл қызылдардың құпиясын Шерматқа айтпаған-ау.

Командирді жеркепеге қалдырып, басмашылар басқа тұтқындарды түгелдей далаға шығарды. Жеркепе алдында Шермат, Шахрох, Абзалбек үшеуі тұр екен.

– Сен Қарабай емес Қарамансың ғой-ә? Өлер алдыңда кім екеніңді мойындай салсайшы.

– Кім екенімнің енді саған керегі не, Шахрох?

– Ай, Шахрох не қыласың бұл қазақтың кім екенін сұрап? Өлетін адамнан сырын сұрадың не, сұрамадың не? Жігіттер, айдандар бәрін ана жаққа. Аулағырақ әкетіндер. Өліктері сасып,

мұрнымызды жарып жүрмесін. Жаңа айтқандай, оқ шығындап ешқайсысын атпаңдар. Мылтықтарыңды осында тастаңдар. Бір-бірлеп бауыздап, қинап өлтіріңдер.

Қызыл сарбаздардың бес-алтауы өкіріп жылап жіберді. Тіпті бір-екеуі Шерматтың аяғына құлады. Басмашылар оларды төбелеп тұрғызды да, бәрін шығыс жаққа айдады. Бір-біріне матала байланған сарбаздарды он бес басмашы біресе итеріп, біресе сүйрелеп, терең сайға түсірді. Сай ішіндегі қар басқан қалың жалбыз шетіне келгенде бәрін бір жерге үйірген басмашылар өзара ақылдасып біраз тұрды. Араларында егделеу келген біреуі айтты:

— Бұларды бір жерде соймайық. Жаңа Шермат әкәм айтты ғой, «өліктердің иісі қоныс жаққа жетпейтін жерге апарып жайратыңдар» деп. Бұл сай қонысымызға жақын. Жартастың үстіне шығарайық. Жартастың ар жағы терең сай. Бір-бірлеп бауыздап, сол сайға лақтыра береміз.

Жендет басмашылар тұтқындарды тағы сүйрелеп, жалбыз шетін жағалап өтті де, қарсы беттегі жартас үстіне шығарды. Жартас бергі жақтан биік көрінбегенімен арғы жағы құлама құз екен. Құз түбі терең үйінді қарға толы. Басмашылар дабырласа жүріп, қызылдарды бір-біріне қосақтап тұрған арқанды шешті. Қолдарын босатпады. Сосын екеуі екі-үш сарбазды құз шетіне апарды да, қарындарына пышақты сұғып-сұғып жіберіп, төменге итере салды. Құлаған сарбаздардың айқайлаған дауыстары тау ішін жаңғыртып жіберді. Одан кейін тағы екі сарбазды әлгіндей тәсілдермен жоқ етті. Кезек төртінші, бесінші сарбаздарға да жетті. Осылардан кейінгі кезек Қараман мен Жолдыбайдікі. Басмашылар ана екеуін жайратып жатқанда Қараман өзін ұстап тұрған басмашыға қарады:

— Мұсылмандарда өлетін адамның соңғы тілегін орындайтын ғұрып бар. Соңғы тілегім болсын, өлер алдымда қолымды босатшы.

Баяғыда Кенепбай қарақшы Шибөрісай маңындағы үңгірде Есімбек екеуін шибөрілерге талатып өлтірмек болып, апанға тастар кезінде де, оған осындай өтініш айтып еді. Қазір сол уақиға есіне түсіп, аман қалудың бір амалын ойлап тұрды.

– Е, мейлі, орындайын соңғы тілегіңді.

Анау мұның қолындағы жіпті пышағымен қиып жіберді.

– Ой, неге қиясың байлауын? – деп қасындағысы оған шап етті.

– Бәрібір өлетін адам ғой. Қолы бос болса аман қалар деймісің? Қазір мұның өзін ...

Қараман оның сөзін аяқтатпады. Шапшаң қимылмен айналып тұрып, басмашының ішінен басымен бір қойды. Көзі аларып теңселіп кеткен оның беліндегі қанжарын суырып алды.

– Қаштық, Жолдыбай, Секір төменге!

Өзі жүгіріп барып, құз түбіне секірді. Көзді ашып-жұмғанша қарға күмп етті. Одан қарманып көтеріле бергенде, Жолдыбай тура жанына дүңк етіп түсті. Одан кейін бір сарбаз секірді. Жоғарыдағы басмашылар улап-шулап қалған сарбаздарды ұстап әлек болып жатқанда, Қараман Жолдыбай мен қызыл сарбаздың қолындағы жіпті қиып тастады. Қолдары бос үшеу омбы қарды белуардан кешіп арғы жаққа ұмтылды. Жартас басындағы басмашылар не істерлерін білмей, арттарынан айқайлап жатыр. Ешқайсының бұлардың артынан терең құзға секіруге батылдары жетпеді. Атайын десе мылтықтары жоқ. Барлығы қаруларын қоныстарына тастап кеткен. Ал жартастың үстін айналып төменге түсу тағы қиын. Жартас үсті созылыққы, әрі бергі бет жағы жып-жылтыр құз.

Құз түбіндегі омбы қардан лезде шыққан үшеу жазықтау жерге аяқ іліктіргесін, тез-тез жүріп, басмашылардың көзінен таса болды. Тағы біраз жүргесін, олардың айқай-шулары да естілмей қалды. Бір-біріне үн қатпаған үшеуі тек алға жылжып, әлден уақытта тоқтады. Ендіккен қызыл сарбаз тіл қатты:

– Уһ, құтылдық па, әйтеуір. Ой, жігітім, саған мың рахмет! Секіріп кетуді сен ойламағанда, менің басыма ондай ниет келмейтін еді.

– Ертеқуанасың, – деді Жолдыбай. – Басмашылар қоныстарына барып, аттарына мініп, қаруларын алып, артымыздан түссе ше? Жаяу, әрі мылтықсыз біз оларға қалай қарсы тұрамыз?

– Ия, ия, ондай да болуы мүмкін екен-ау. Онда неғып тұрмыз? Ұзап кетейік те.

– Мен білсем, басмашылар бізді қумайды. Өйткені олар Шерматқа біздің қашып кеткенімізді айтпайды. Айтса, Шермат шетінен қырып тастайды.

– Айтқаның келсін, Қараман. Бірақ енді өзіміз не істейміз?

– Өне бір шыңның етек тұсында үңірейген қуысты көрдіңдер ме? Сол қуыс бізге бүгін пана болуға жарарлық сияқты.

Үшеуі қойнауудың табанын көктей өтіп, шың етегіне жетті. Үңірейген апан іші кең екен. Соған кіріп жайғасты. Небір қауіп-қатерді бастан кешіп, ондайға еттері өлген Қараман мен Жолдыбай жаңағы уақиғаны ұмытқандай. Ол жайында тырс етпеді. Есесіне, қызыл сарбаз көрген қорлықтары мен басмашыларды құп қатырғанын қайта-қайта айтып, жағы сембеді. Аман қалдырған Құдайға, қала берді, Қараманға мың алғыс айтып, шүкіршілігі таусылмады. Қараман одан атын сұрады.

– Менің атым – Естай. Ал өздеріндікі ше?

Жолдыбай өздерін таныстырды. Естай Қараманға қарады.

– Сенің атың Тәшкендегі бір қарақшымен аттас екен.

– Ол қандай қарақшы болыпты?

– Ой, сұмдық. Кектенген адамының түнде үйіне барып, бала-шағасымен қосып қырып кетеді екен. Кеңес үкіметінің де бірталай адамдарын қырған. Осы жылдың алдында ғана Тәшкенде бір тергеуші мен қала прокурорын, әскери мектептің бір оқушысын атып кетіпті. Тәшкендегі бүкіл мілісалар мен әскерлер көтеріліп, шарқ ұрып іздесе де, жердің астына кіріп кеткендей таптырмапты. Біреулер айтады: «Ол кедейлерге өте болысқыш» деп. Егер ондай болса, Кеңес адамдарын неге өлтіргеніне таңым бар.

Қараман мен Жолдыбай бір-біріне қарап күлді.

– Тағы не білесің ол жайында?

– Ой, қайсыбірін айтайын, әйтеуір ол жұрт аузында аңызға айналған. Мен кейде ойлаймын: «Жұрт оны дақпырттап жүр ғой» деп. Сөйтсем, оның шынында қарақшылығы асқан адам екен. Әрі өзі өте айлакерге ұқсайды. Қызыл сарбаздың қатарына өтіпті де, Мамашов деген командирді атып өлтіріп, қашып кетіпті.

Естай Қараманды ұзақ жамандады. Жамандап отырып, мақтап та қояды. Бұдан соң ол басмашылар туралы әңгімеге көшті.

Оларды да өлтіре жамандап отырып, «әй, осыдан біреуі қолыма түссейші» деп кіжініп қояды.

Басмашылар қызылдарды қырған күні аспан шайдай ашық еді. Бүгін аспанды бұлт торлап, батыстан суық жел соғып тұрған. Естай әңгімесін аяқтағанда, жел қатайып, қар жауа бастады. Демде айнала қараңғыланып, тау іші алай-дүлей боран болды. Үшеуі отырған қуыс бораннан ық болғанымен, азынаған суыққа сеп болар емес. Әлгінде ғана аман қалғанына мың шүкіршілік қылып, енді қандай да азапқа көніп бағамын деген Естай уайымға берілді:

– Алда, Құдай-ай, енді қайттік? Боран осылай соға беретін болса, таудан шығатын жолды таппай адасып, қасқырға жем болатын шығармыз. Қап, нем бар еді, осы қызыл әскер сапына жазылып?

– Осы боран бізге көмектеседі, Естай. Қайта мұның таң атқанша басылмауын тілейік.

– Айтасың-ау, Қараман. Боранның о заманда бұ заман адамға көмегі болушы ма еді? Әсіресе біздің жағдайымызда.

– Боранның адамға әр кез жәрдемі болмаса да, тап бүгін бізге көмегі болайын деп тұр. Қане, үшеуіміз ақылдасып, бір істі келісіп алайық, – деген Қараман түнде басмашылардан қалай кек алу керектігі жайында әңгіме қозғады. Екі дос бастарын изеп, оның айтқанын мақұл көрді. – Бізге осыны істеуден басқа лаж жоқ. Жаяу алысқа ұзай алмаймыз. Бір жағынан ықтап, жеркепелерінде тығылған жауыздардан кек аламыз да, елге кетеміз.

Бір ойға келіскен үшеуі түннің бір уағында апаннан шықты. Қар құйып, боран әлі ұйытқып соғып тұр. Басмашылар қонысын шамалап, батысқа бет алды. Әлден уақытта алдарынан қарауытып күз көрінді. Бұл кезде қар тоқтаған. Ал жел басылмады. Әппақ қар айналадағы қараңғылықты серпіп, себезгілене жарықтандырып тұр. Алдарындағы күз – бағана өздері секірген күз екенін үшеуі бірден таныды. Оның биіктігі шамамен жиырма құлаштай. Оны ұзақ айналып жүріп, төбесіне шықты. Одан кейін жалбызды сайды кесіп өтіп, басмашылар қонысына жақындады.

– Қорқып тұрған жоқсың ба, Естай? – деді Қараман. – Қорқушы болма, батыл бол! Сәл қобалжысаң, ажал табасың. Жарылғыш тастарды қалай лақтыруды білесің ғой.

– Қолыма жауыздардың жарылғыш тастарын тигізші. Шетінен бақыртып тұрып, о дүниеге жіберейін.

– Жарайды, бұдан былай бір-бірімізге сөйлемейміз. Бәрі келіскеніміздей болсын.

Кекшіл үшеу жыра-жыраларды паналап, қоныстың бергі шетіндегі ат қораға жақындады. Өздерінен басқа ешкім білмейтін тау қойнауындағы қоныстарына мынадай боранда ешкім келмейтініне сенген басмашылар алаңсыз ұйқыда сияқты. Ат қора маңында ешкім жоқ. Жолдыбай үш ерттеулі атты қора аузына апарып байлады. Ал Қараман мен Естай басқа аттардың тартпаларын қиюға кірісті. Аттардың көбісі жайдақ. Ерттеліп дайын тұрғандары аздау екен. Осыған байланысты олардың тартпаларын қию жұмысы тез бітті.

Одан шығып шеткі жеркепеге жетті. Мұнда анада Қараман мен Жолдыбай бір жеті тұрған. Дәл осы жеркепеге жәшік-жәшік жарылғыш тастар бар. Жеркепеге еңбектеп жеткен үшеу есік алдында тың тындап, біраз аялдады. Сосын киіз есігін сәл көтеріп, еңбектеген күйлері ішке енді. Жәшіктер кіре берісте тұрады. Ішке алғаш енген Қараманның қолы жәшіктің біріне тиді. Оны Естай екеуі көтеріп, сыртқа апарды. Жолдыбай екі мылтықты олжалап, екеуіне берді.

Жәшікті көтеріп, ат қора маңына келді. Қақпағын ашса, жәшік ішінде он бес жарылғыш тас бар екен. Оларды бес-бесеуден белдеріне іліп, үшеуі атқа қонды. Естай мен Жолдыбай жеркепелерге, Қараман Шермат жататын үңгір аузына таяды.

Қараман жарылғыш тастың бірінің сақинасын тартты да, үңгірге лақтырып жіберді. Сұмдық гүрсіл тау ішін кернеді. Артынша, Естай мен Жолдыбай жарылғыш тастарды басқа жеркепелерге лақтыра бастады.

Жер дүниені дүрсілдеткен жарылғыш тастардың гүрсілімен бірге ойбайлап, айқайлаған дауыстар аспанды дірілдетті. Кекшілдер оған қарамады. Жарылғыш тастарды басмашылардың ұяларына бірінен соң бірін тастады. Қараман үшеуін Шерматтың

үңгіріне тастады. Іштен әлдекімдердің жандауыстары естілді, Бірақ бір де біреуі сыртқа шықпады.

Жеркепелердің іші отқа оранып, айнала лезде түтіндеп кетті. Біреулер далаға атып шығып, қарға аунап жатыр. Сірә, денелерін күйік шалса керек. Әлде жарылғыш тастардың жарықшағы жарақаттаған болуы да кәдік.

– Болды, кеттік! – деп айқайлады Қараман достарына. Сөйтті де энеукүнгі «Қамалтасқа» апаратын арнаға қарай шаба жөнелді. Соңынан Естай мен Жолдыбай ілесті. Ал артта қызыл жалынға оранған жауыздардың жеркепелері мен жаудың қай жақтан келгенін андамастан, бірі өлік, енді бірі жаралы болып өкірген басмашылар қалып бара жатты.

Алай тауларында не көп, үңгір көп. Сол түні таң қылаң бере жолай кездескен бір үңгірге ат шалдырды. Кезектесіп ұйықтап, тағы жолға түсті. Түнде діттеген бағыттарынан қиыс кеткен бе, қай жерде келе жатқандарын айыра алмады. Айнала қоюлана бастаған уақытта тағы бір қуысқа кез келді. Неше күннен бері нәр сызбаған үшеуі, әрі қарай жүруге шамаларының жоқтығын бір-біріне айтпай ұғысып, аттан түсті. Аттар тұяқтарымен қарды ашып, шөп теріп жеуге бас қойды. Олар қар астындағы шөпті күтір-күтір шайнаған сайын, бұлардың қарындары шұрқырап, мазалары қашты. Сөйтіп отырғандарында аттар оқыранып, бір-біріне жанасты да, әлденеден үркіп, қуысқа беттеді. Бір қауіптің төнгенін сезген үшеуі мылтықтарын оңтайлап, апан жиегінен сыртқа сығалады. Анадай жерде қар үстінде қарауытып, бір хайуан аттарға жылжып келеді екен.

– Тау барысы, – деген Қараман Жолдыбайдың мылтығын жұлып алып, оны көздеп тұрып, бір атты.

Жылжыған барыс қимылсыз қалды.

– Ойбай, ар жақтан тағы бір барыс шыға келмесін...

– Естай, барыс топпен жүрмейді. Мұндай аң саяқ жүре береді. Барысқа жақындап барғандарында Қараман сақтанып, оны тағы бір атты. Содан үшеулеп қуысқа сүйреп әкелді. Сөйтіп, оны сойып, етін шикідей жеді. Өйтпеске амалдары жоқ. Қақтап жейін десе, оттықтары және жоқ.

Ет шикі болса да, ашқан қарындарына сеп болды. Ертесіне сапарларын жалғастарды. Бірақ қанша жүрсе де, ұшы-қиырсыз таудың шеті көрінер емес. Қараман ат шалдыратын пана жер болса, демалуды ойлады. Бір үшкір тастар жиналған сайды көктеп өтіп бара жатқандарында бас жақтан екі салт атты көрінді. Бәрі үшкір тастарды паналап, әлгілерге көз тастады. Ештеңеден күдіктенбеген екеу жайбарақат жақындаған кезде Қараман екеудің бірін бірден таныды.

– Жолдыбай, Шахрохты таныдың ғой. Не болса да оны тірідей ұстауымыз керек.

— Қалай?

– Жақындай бергенде үшеуміз үш жағынан қоршаймыз. Сен екеуің мылтықпен, мен жарылғыш таспен қорқытамыз.

Екі дұшпан ақырын әңгімелесіп таяп қалғанда, үшеуі аттарын ойқастатып, жан-жақтарынан шыға келді.

– Шахрох! – деп ақырды Қараман жарылғыш тасты жоғары көтеріп. – Күлің көкке ұшайын демесе, қаруларыңның бәрін жерге тастандар! Бол, айтқанымды істе тез! Әйтпесе ана жігіттер екі бүйіріңнен бірдей атады.

Қалай таңданса да іштен тынып, аузынан сөз шығармаған Шахрох беліндегі наганы мен қонышындағы қанжарын Қараманның алдына лақтырды. Қасындағысы да сөйтті.

– Енді аттан түсіңдер!

Екеуі аттарынан түсе берді. Шахрохтың қасындағы мылтығын лақтырғанымен, шапанының астында наганы бар екен. Жерге түскенде шапшаң қимылмен наганын суырып алып, Естайды бір атты. Ол қас-қағым сәтте Жолдыбайды да ұшырып түсірер еді. Бірақ Жолдыбай одан бұрын атып үлгерді. Қақ шекесінен тиген оқтан анау қарға күмп берді. Мұның бәрі көзді ашып-жұмғанша уақытта болды. Шахрох серігінің қаруын алуға ниеттеніп, еңкейе бергенде Қараман атын екі секіртіп, оған жетті. Оны ат сауырымен бір қағып, қамшымен басына екі рет тартты. Шахрох сонда да қайтпай, аттың шылбырына жабысып, өліспей беріспейтіндігін білдірді. Жолдыбай шауып келіп, мылтық дүмімен желкесіне бір қойды. Шахрох сылқ етті. Құлағанымен есін жоғалтпай, айқайға басты:

– Ой, әкеңнің... Қарабай. Аанада сенің қарақшы Қараман екенінді білмей қалыппын. Білгенде сол күні-ақ бауыздап, өлігінді құзғынға шоқыттырар едім.

– Енді өзіңнің өлігінді құзғын шоқиды, – деп жерге түскен Жолдыбай аузына мылтық ұнғысымен бір ұрды.

Бұл сәтте Естай дірілдеп, әлі тірі жатқан. Қараман мен Жолдыбай қасына келді. Оқ тура кеуде тұстан тиген екен. Тірі қалуы екіталай. Екеуі оны не деп жұбатырын білмеді.

– Қараман, – деді ол қырылдап. – Сен, мен есіткен нағыз Қараман қарақшы екенсің ғой. Кешір мені... жел сөз айтқаным үшін... Сен нағыз жаужүрексің...

Өзер сөйлеген ол ышқынып барып, денесі созылып, «жүре» берді. Қараман мен Жолдыбай демдерін іштеріне тартып, үнсіз егілді. Жоқ, егілгеннен бұрын жан дүниелері ауыр күйзеліске ұшырап, көмейлеріне өксік тығылды. Әсіресе Қараманның жүрегін ащы мұң ба, әлде күйінішті қасіреттің өкініші ме, әйтеуір бір азапты қайғы басып, жаны қатты езілді. Есін білгелі бері ылғи көргені – әділетсіздіктің құрбанына айналған серіктерінің қазасы жан мен тәнін зэрәзәп күйге түсіріп, өңкей оқ пен оттың ортасында өтіп жүрген жастық ғұмыры кіл сергелдең шақтармен ұштасып, осындай қиямет шақтар қайта-қайта басына төне беретіндігіне бүгін ғана мойығандай сезім кешіп, аза бойы қаза болды. Алайда көп мүжілу әу баста пешенесіне жазылмаған Қараман, әлден соң жасыған күйден арылып, ылғи кек алуға ұмтылып, жалындап тұратын мінезіне басып, орнынан көтерілді. «Тек жүрсен, тоқ жүресің, уайымсыз боп жүресің» деген сөздің адамы боп жаратылмаған ол, күнделікті күйбең тіршіліктің қамытын мойнына кигізіп, күнкөріс нәпақасы үшін тырбаңдап жүретін қатардағы пенденің жуас тірлігін тағдырына жат еткен ол, бөлек біткен бітім-болмысына салып, Шахрохқа жетіп келді. Ол енді есін жинап, қыбырлай бастаған екен. Ішіне тағы бір теуіп, оны екі бүктетті.

– Қайдан келесің? Қайда барасың?

– Ей, қарақшы! Саған сыр айтады деймісің?

– Айтпасаң қал, досыңның жолын құшып. Жолдыбай, атып таста мынаны!

Жолдыбай келіп, мылтығын Шахрохтың маңдайына тіреді. Қарудың суық ұңғысы бойына қорқыныш ұялатты ма, ананың жаны қалмады:

– Аtpa, атқызба, Қараман! Айтайын, қайда бара жатқанымды. Ә, бірақ оны айтпасам да білесің ғой. Тархан құрбашының қосынынан шығып, Шерматқа жол тартып барамын. Артта үш ат пен жеті түйеге жүк артып, керуен келеді. Біз ертерек жолға шығып едік.

– Керуен осы жерден өте ме?

Иә

– Қанша қарауылы бар?

– Сегіз адам. Олар ендігі таяп та қалды. Сол керуендегі азық-түлік пен оқ-дәріні саған-ақ берейін. Тек мені аман жібер.

– Сегіз адамды қайтесің?

– Сегіз адам мен «жат» десем жатады, «тұр» десем тұрады. «Қайт» десем қайтады.

Керуенді қолға түсіру үшін Қараман Шахрохты пайдаланғысы келді. Осыған байланысты оны аман ұстап тұруды ойлады. Сонымен қатар алдағы істерді іштей жоспарлап та қойды.

– Жарайды, Шахрох. Сен керуенді тоқтатып, сегіз адамды қайтарып жібересің. Керуенді мен қолыма алған соң өзінді босатамын. Ал қазір мына серігіңнің өлігін ана тастың ығына сүйреп таста.

Шахрох тез қимылдады. Қараман оны атына мінгізді. Жолдыбай да атқа қонды.

– Тура осы жерде тұрып керуенді күтесің. Жолдыбай артында саған мылтық кезеніп тұрады. Мына жарылғыш тастарды көрдің ғой. Қулық ойласаң, бәріңе лақтырып, қырып саламын.

Қараманда әлі екі жарылғыш тастар бар еді. Өлген басмашының атын үшкір тастың тасасына байлады. Өзі сол жерде тұрып, мылтығын сайлап, керуенді күтті.

Көп кешікпей керуен көрінді. Алдында төрт салт атты бар. Төртеуі бір-біріне қосақтаса байланған аттар мен түйелерді жетекке алған. Қалған төртеуі артта. Мылтық алдағылардың біреуінде және арттағылардың екеуінде ғана бар. Қалғандары

қарусыз. Керуен үшкір тастардың арасына жете бергенде Шахрох қолын көтерді.

– Не болды, мырза? Осында сәл аялдаймыз ба? – деді алдағы мылтық асынғаны. – Жаныңыздағы кім?

Шахрох оған емес, Жолдыбайға сөйледі:

– Сен қозғалма. Мен барып, оларды кейін қайтарайын, – деп керуенге қарай атын шоқытты. Жолдыбай «тоқта» дегенше болған жоқ, дереу бір түйенің панасына тығылған Шахрох айқай салды:

– Атыңдар ананы! Ол ышпана. Анау тастың артында екіншісі тұр.

Алдағы басмашы мылтығын көтере бергенде тасадағы Қараман оны бір атты. Сосын Шахрохты іздеп еді, ол қай түйенің тасасында бұқпантайлағанын көре алмады. Жолдыбай болса, кілт бұрылып, жанындағы тастың ығына жетті. Керуен соңындағы мылтықты екі басмашы алға шауып шыққанда, Қараман жарылғыш тастың бірін лақтырып жіберді. Анау екеуі ат-матымен жер құшты. Арттағы үстеріне жүк артылған бір ат пен екі түйе де жарылғыштың жарықшағынан жараланып, алқымдарымен жер тірей, тұмсықтарымен құлады. Жарылғыштың дауысынан шошынған басқа түйелер өкіріп, тарпандап ары қашпақшы еді, жатқан түйелерге көгенделе байланған арқаннан босана алмады. Шахрох атына қамшы басып, ары шауып кетпекші боп, суырылып шықты. Жолдыбай дәлдеп тұрып, шүріппесін басып қалғанда ол өкіре құлады.

– Қалғандарың беріліңдер! Бейбіт берілсеңдер, ешқайсыңа тимейміз. Аттан түсіп, қолдарыңды көтеріп, маған жақындаңдар!

Тірі қалған төрт керуенші қолдарын көтеріп, Қараман паналаған тастың алдына жақындады,

– Жолдыбай, бар да бәрінің үстін тінтіп шық!

– Бізде ештеңе жоқ, мырза. Біз тек түйеші ғанамыз ғой, – деді төртеудің бірі жыламсырап.

Жолдыбай түйешілердің үстерін тексеріп шықты. Шынында ештеңе табылмады. Тек бірінің қалтасында кішкене бәкі бар екен. Қараман оларға жақындады. Кімдер екенін сұрады. Түйешілердің барлығы Шахрохқа жалданып жүрген Хузрат қышлағының

тұрғындары екен. Төртеуі де Қараманды танитындарын, анада қызыл командирді атқанына риза болысқандарын айтты. Киімдері жұпыны түйешілердің мана сөйлеген мосқал жастағысы:

– Шынымызды айтсақ, біз кірешілікке жалданған емеспіз. Шахрохтың бұйрығымен осы іске барып жүрміз. Әйтпесе, кімге болса да ажал әкелетін оқ-дәріні тасымалдауға ешқайсымыз кұштар емеспіз. Бармайық десек, Шахрохтан қорқамыз. Өткен жолы ол өзіне бағынбай қойған Ергеш деген ауылдасымызды Тархан басмашыларына айтып, екі көзін ойдыртып тастады. Екі баласын өлтіріп қойды. Бәрімізді осылай қинай ма деп, оның айтқанын істеп жүрміз, – деді.

– Неге онда күллі қышлақ болып оған қарсы тұрмайсындар?

– Олай айтуға жеңіл ғой. Мәселен, біздің қатын, бала-шағаларымыздың бәрін қазір Тархан басмашы өзінің қолында кепілге ұстап отыр. Қит етсек, Тархан оларды өлтіреді. Мұның барлығын істетіп жүрген Шахрох. Жексұрын, аласұрып, жұрттың апшысын қуырушы еді. Ақыры бүгін ажал тапты ма?!

Мосқал кісі түйелердің шетінде қарға етпеттеп жатқан Шахрохтың өлігіне қарап, бір түкірді. Қараман түйешілердің пәс тартқан солғын жүздерінен бәрінің тек жандары үшін кірешілдікке көніп жүргендіктерін ұқты. Оларды біртүрлі іштей аяп кетті:

– Түйелерге не заттар артылған, көке? Айтпақшы, сіздің атыңыз кім?

– Атым – Ирхан. Жүктер арасында нақты қандай заттар бар екенін білмеймін. Ұн, оқ-дәрілер-ау деймін.

– Онда тексерейік. Түйелерді шөгеріңіз.

Жараланған ат пен түйелерде түрлі қару-жарақтар, жарылғыш тастар бар екен. Қалғандарына ет пен ұн артылыпты. Демде бір-бірімен сөз жарастырып, достасқан Қарамандар мен кірешілер бір мәмілеге келісті. Жаралы ат пен түйелерді сойып, ұн мен етті сау түйелерге артты. Қару-жарақтың, жарылғыш тастардың бірнешеуін өздеріне қалдырды да қалғандарын бір қуысқа тықты. Жұмыстары біткесін Қараман:

– Ал, Ирхан көке! Бастаңыз, Тарханның қосынына! – деді. Түннің бір мезгілінде бұлар Тархан құрбашының тұрағына

жақындады. Бір жақсысы, басмашылар ит ұстамайды. Әрі түн ішінде сырттан келген жау өздерін әзірше мазаламағандықтан қауіпсіз жатады. Басмашылардың осындай алаңсыздығын білетін Қараман Ирханға үн қатты:

– Азық-түлік артқан түйелерді осында қалдырайық. Бір жігіт қарауылдай тұрсын. Қалғандарымыз Тархан құрбашыны итаршыларымен қосып, күлдерін көкке ұшырайық.

– Тарханды құртқанымызбен, Шермат бар ғой. Ол бізге өлсе тыныштық берер ме?

– Сіздерге айтқан жоқ едік. Кеше түнде Шерматтың тобын өзімен қосып, жоқ қылғанбыз. Ал, түйелермен бірге кім қалады?

– Ералхан, сен қал осында, – деді Ирхан.

Ералханға бір мылтық қалдырды да, Қараман бастаған төрт адам терең шатқалдың етегінде орналасқан басмашылар қосынына таяды.

– Бұл топта қанша адам бар?

– Біздің қатын, бала-шағаларымызды қоса есептегенде қырық шақты болып қалады-ау.

– Жеркепелері нешеу?

– Жетеу.

– Қатын, бала-шағалары қайсысында?

– Оларды шеткі жеркепеледе ұстайды. Онда қарауыл болмайды. «Қатындар мен балалар түнде қайда қашады» деп ойлайды-ау, әсті.

– Онда сіз жаныңызға анау Әзізбекті ертіңіз де, бала-шағаларыңызды у-шусыз бері алып келіңіз.

– Ойбай, жүрегім дауаламайды. Бір көксоққан оянып кетіп, атып тастаса қайтем?

– Жә, қорықпаңыз. Онда сізбен бірге Әзізбек емес, Жолдыбай барады. Бұған тек жол көрсетсеңіз болды.

Жүрістерінің тықырын білдірмей жеркепелерге бет алған екеуі көп ұзамай, екі-үш қатын мен бір топ балаларды ертіп келді. Тәжіктердің әйелдері бөтен еркек алдында сөйлей бермейді. Балалар да үнсіз. Бәрі әлі қорқып тұрған сияқты.

– Әзізбек, барлығын ертіп, түйелер тұрған жерге бар. Біз кешікпей келеміз.

Қараман осылай деп, орнынан тұрды. Өзізбек бастаған қатындар мен балалар ары кетті де, қалғандары қосынға жүрді.

Сәлден соң жеркепелерді дәлдеп, жарылғыш тастарды лақтыра бастады. Тура кешегі Шерматтың қосынындағыдай, бұнда да әпсәтте жарылғыш гүрсілімен бірге басмашылардың азан-қазан дауыстары шықты. Бір жеркепеден сыртқы киімдерін киюге де үлгермеген екі басмашы шыға сап, жандалбасамен бұларға қарай жүгірді. Айналадағы құлақ тұндырар ащы дауыстардың арасынан екеуінің өкіргендері басым түсіп, Ирханға жабысты. Екі басмашының үстіндегі киімдері бықсып жанып жатыр.

– Ойбай өшір, өшір үстіміздегі отты! – деп қарға аунай кетті. – Атаңның көрі... Жанбақ түгілі, күл боп кет. Біз жоқта қатындарымызды әбден зорлаған шығарсындар-ә?! – деп ақырған Ирхан екеуін жатқан күйлерінде мылтығымен тоқпақтап-тоқпақтап жансыз қалдырды. – Ә, мына біреуі тағы жүгіріп жүр ғой, – деді де анадайда қалбалақтаған бір басмашыға жетіп барып, оны да ұрып құлатты.

Бір Ирхан емес, Ғазидулла да жеркепеден аман шыққандарды қуалай соғып, жер құштыруда. Жолдыбай болса, ондайларды атып сұлатып жатыр. Үш-төрт басмашы жанұшыра аттар байланған тұсқа жүгірді. Жолдыбай үш-төртеуінің ортасында бір жарылғыш тасты дөп түсіріп, бәрін жер қаптырды. Ортадағы жарылғыш тастан төбесі ойылып түскен бір жеркепеден бажылдаған басмашылардың дауыстары шығып тұр еді. Аз-кем уақытта сол үндер сап тиылды да, ойық жерден төбелері қараңдап көрінген екі-үш адамдар бұларға қаратып оқ ата бастады.

– Қараман, Тархан әлі тірі білем. Оқ соның жеркепесінен атылып жатыр, – деп айқайлады Ирхан.

Қараман ол жаққа бұрылғанда, Жолдыбай тура сол жеркепеге қос бірдей жарылғыш тасты лақтырып жіберді. Мылтық үні лезде өшті. Есесіне, жартылай қирап, опырылған басқа жеркепелердің ішінен жан дауыстары шығып, бақырған дауыстар бұрынғыдан бетер күшейіп кетті. Осы кезде бір жерден сумаң етіп шыға келген бір басмашы:

– Жігіттер, Тархан да, Қазарақ та өлді. Әлің келетіндерін тұс-тұсқа қашыңдар. Өйтпесе, қызылдар шетімізден отқа өртеп жібереді, – деп айқайлап, ары қашты.

– Ә, сүмелек. Бізді қызылдар деп ойладың ғой-ә? Мә, саған, – деп Ирхан оны бір атты.

Жан-жақтан шыққан жалындардың жарығымен сұлбасы анық көрініп, қисалаңдап жүгірген ол етпетінен түсті.

– Бұл кім?

– Оңданбек сұмырай ғой. Тарханның бірінші итаршысы.

– Қазарақ деген кім еді?

– Тарханның оң қолы.

– Тарханның өзі мен итаршыларсы өлсе болды, қалғандары бассыз дене сияқты зиянсыз. Кетелік!

– Жоқ Қараман. Бәрін қырып кетейікші. Бұлардың оңғаны жоқ.

– Болмайды. Қане, жігіттер, жиналыңдар! Кетеміз. Қараманның бұйрығына көнген бәрі шетке ысырылып, келген жолдарына түсті. Түйелер тұрған жерге келсе, Әзізбек қатындар мен балаларды осында әзір ғана жеткізген екен. Оларды аттарға мінгестіріп, жүк артқан түйелерді жетекке алған алтауы тоқтамай жүріп, күн найза бойы көтерілгенде Хузрат қышлағына жетті. Тау арасына қарағанда мұнда қар жұқалау. Әр жер-әр жерде қары кетіп, қарауытқан төбе-төбешіктердің бастары табиғатты бір түрлі реңсіз етіп тұр. Қышлақтың жұпыны тіршілігіне айналаның осы бір сұрықсыз көрінісі үйлесім тапқандай, адамдардың да бәрі көңілсіз күйде. Қараман дереу қышлақ адамдарын бір жерге жинады да, ат-түйелердегі ет пен ұндарды бәріне теңдей үлестіріп берді. Мұның қайдан келген олжа екенін жұртқа Ирхан түсіндіріп берді. Шерматтың да, Тарханның да, Шахрохтың да енді жоқ екенін айтқанда, азыққа қарқ болып, көңілденген жұрт иықтарынан ауыр жүк түскендей «уһ» десіп, Қараманға алғыстарын жаудырды.

– Ертең мына түйелерді де сойып, тарқатып алыңдар. Енді келіп, сендерді қорқытатын басмашылар жоқ.

– Қарағым, Қараман, – деді бір шал. – Бесіктегі баламызға дейін иманымызды ұшырып біткен жауыздарды құртқаныңа

мың алғыс. Бірақ бұл қышлаққа дұшпан бір басмашылар емес. Қызылдар келсе де, момын елге қырғидай тиеді. Осы біздің басымызға тыныштық орнайтын күн бола ма?

Қараман оған жауап бере алмай, терең күрсінді. Дегенмен анау шалдың көңілін орнықтырайын деп, біраз уақыттан кейін аз ғана сөз айтты:

– Қызылдардың энеукүнгі Мамашовтай әпербақан басшысы болмаса, басқалары елге жөн-жосықсыз тиісе бермейтін шығар. Өйткені баяғы патша ұлықтары өз еліне, яғни сіздерге бассалып, тіс батыра бермеуші еді ғой. Қызылдар билікке түгел жетіп, басмашыларды құртса, өз құзырындағы халыққа зорлық жасамайтын болар.

– Білмеймін. Қайсысы келсе де, бізге бір зияндық тигізбей кетпейді. Көңіліне жақпағандарды атады, асады. Бірінің залымдығынан бірі өтеді. Осы сөзім дәлелді болсын, жүрші, мен саған бірінің қорыққанынан басмашыларға аз ғана көмек бергеніне бола, қызылдар аяғын кесіп кеткен, ал енді бірінің қызылдарға болысқаны үшін басмашылар көздерін ойып алған екі туысқан кісілерге ертіп барайын, – деп көкірегін қарс айыра күрсінген шал Қараманды қышлақтың күнге бетіндегі бір үйге ертіп әкелді.

Үй алдында екі бала ойнап жүр. Қару асынған Қарамандарды көргенде екеуі де ойбайлап, үйлеріне қашты. Қараман мен Жолдыбай аттан түсіп, шалдың соңынан үйге кірді. Ауызғы тамда әлгі екі бала шешелерінің етегіне тығылды. Бәрінің қарулы кісілерден әбден зәрәзәп болғандары көрініп тұр.

– Қорықпаңдар, балалар. Сен де қорықпа Ғайса. Бұл кісілер ешкімге жаулық жасамайды. Қайта көмектеседі, – деді шал.

– Әй, Ғайса! Кімдер келген? – деген еркектің гүжілдеген дауысы шықты осы сәт ішкі тамнан.

– Біз ғой, Онсар, біз ғой.

Шал сол тамға өтті. Артынан Қарамандар кірді.

Сол жақтағы дуал түбінде бастарын түйістіріп, екі кісі жатыр. Бірінің көздерінде қара мата байлаулы. Ал бірі тізеден төмен көрпе жауып алыпты. Шал олардан амандық-саулық сұрап, біраз әңгімелесті. Қараман мен Жолдыбайды таныстырды. Екеуінің

Шермат пен Тарханды, Шахрох пен Оңдабекті жоқ қылғанын айтты.

– Не дейді? Рас па? Сауап болған екен иттерге. Бұл қай жігіттер? – деп көзі байлаулысы орнынан көтерілді. – Уһ, Құдай, бар екенсің-ау. Ертоқ жәке, шынымен әлгі жексұрындар өлді ме?

– Иә, иә, рас, Онсар. Ирхан, Ғазидулла, Ералхан... бәрі куә бұған.

Онсар көзіндегі матаны жұлып алды. Қараман бетіне тіктеп қарап еді, жүрегі дір етті. Ананың көздерінің орнында қап-қара боп қатқан қанға толы үңірейген екі қуыс қана бар. Қастарының асты дөңгеленген жара. Қараман қанша сұмдықты көріп жүрсе де, дәл мынадай үрейлі, әрі көруге жағымсыз нәрсені көрген емес. Шығып кетуге ыңғайлана бергенде:

– Сол сұмдардың кесірінен мен аяғымнан айырылдым. Қап, қайсысы қолыма түссе, дәл өзімдей етіп, шолақ қылып тастар едім, – деп екінші кісі тізедегі көрпесін кейін ысырып тастады.

Қараман оған да көз салды. Бір аяғының тізеден төменгі жағы жоқ. Тізесін матамен қалындап орап қойыпты. Ол өз шағымын тағы айтты:

– Тарханның бір рет тілін алғаным үшін қызыл кәмәндірі қолымды байлап, бір томардың үстіне осы аяғымды қойдырды да, екі сарбазға қылышпен шаптырып тастады. Қатыным келіп, үстімен құламағанда, екінші аяғымды да шабар еді.

Біреуден жапа шеккенді көргенде шыдай алмайтын Қараман далаға атып шықты. Далада Онсардың көзін ойған, ағасының аяғын кескен басмашы да, қызыл командир де жоқ. Қатты тістенген ол, үйді екі-үш айналып шыққанда ғана, көкірегін құрсау боп қысқан ашуын әзер басты.

– Қараман, үйге жүріп, қонақ бол, – деді Ертоқ шал. Жолдыбай екеуі атқа қонып, оған ілесті.

7. КЕДЕЙЛЕР ҮШІН КҮРЕС

Екеуі осы қышлақта көктемге дейін аялдады. Бұл жақта көктем ерте түсіп, күн тез жылынады. Хамал туа Тәшкенге аттанды. Бес күннен соң Алмалық жанындағы Қорғансайға жетті. Бұл жердегі баяғы саудагер Татарбайдың қыстағы бәз қалпы. Үлкен қора маңында малдар мыңғырып жүр.

— Қызылдар Татарбай саудагерден қалған малдарына тиіспеген бе? Жаңа өкіметтің бай-манаптарды құртады дегені қайда? — деді Жолдыбай.

— Кім біледі? Солай дегенмен, қызылдар да осындайлардың арқасында күн көріп жүр білем.

Әлден кейін Алмалыққа маңдай тіреді. Бір кішкене сайдағы долана ағашы түбінде мылтықтары мен жарылғыш тастарын тығып, нағандарын шапан астына жасырды. Қошымбай пұркурор болмаса, өздерін аңдыған басқа дұшпандарының бәрі о дүниелік екенін білетін екеуі кеш бата шаһарға жетті. Бірден «Ойықтастағы» үңгірлеріне барды. Сол жерде бір түнеп, ертеңіне көшеге шықты. Хузрат қышлағында бір де бір рет қырынбаған екеуінің сақалдары тәжіктердікі секілді қауғадай боп өскен. Жалпы, сақалдарын бір жылдан бері алған жоқ. Тәшкенге келуді ойлағандарында да әдейі өсіре түскен. Бұл өздерін көлденең көз танымау үшін ойлаған амалдарының бірі еді.

Шаһар баяғыдай лас емес, жинақылана түскен. Әр жерде жаңа өкіметтің түрлі кеңселері көп. Көшелерде қызыл сарбаздар қаптап жүр. Солардан қаймыға ма, жұрт біртүрлі үрейлі сияқты. Алайда шаһар халқының тұрмысы бұрынғыдай. Базарлар қызып жатыр. Ондай жерлерде қызыл сарбаздар жоқ. Адам көп жиналатын жерлерді қызыл әскердің міліса деп аталатын бір бөлігі бақылауға алған. Ал олардың сандары онша көп емес сияқты. Жетім балалар мен қаңғыбас жастарды оқытып, тәрбие беретін мектептер көбейіпті. Оған қарамастан көше-көшеде қайыршылық жасап немесе ұрлықпен күн көретін қаңғыбастар жетіп артылады. Далалы жерлерде болмаса, шаһар ішінде байлар

мен саудагерлердің күндері бітіпті. Бұрынғы небір байлардың зәулім үйлері өкімет есебіне өтіп, мектеп, жатақхана, ауруларды емдейтін орындарға айналыпты. Бұрынғы уақыттарда сондай байларды тонап, күн көруге болатын еді. Енді ондайлар жоқ. Екі күн бойы шаһарды жаяу аралаған Қараман мен Жолдыбай не ақша алатын, не тамақ сататын ешкімді таба алмай, әбден қиналды.

Үшінші күні базарға бір аттарын апарып сатты. Сол ақшаға тұратын жай тауып, біраз күнелтті. Одан соң екіншісін сатты. Жастайларынан үйде құры жатып дағдыланбағандықтан іштері пысып, не істерлерін білмей абыржыды. Күні бойғы ермектері көше аралау. Көшелерде бұрынғы бірнеше таныстарын кездестірді. Олар бұларды танымады. Сыр шашуға бұлар да құлықты бола қоймады.

Бір күні Қонышбай пұркурордың бар-жоғын анықтауға кірісті. Ақыры оның жақында ғана Самарқанға ауысып кеткенін естіді. Илхам сотталып кетіпті. Сөйтіп жүргендерінде бірде вокзал алдындағы үлкен жазуға көздері түсті. Жазудағы сөздерді ежіктеп оқыды. Қызыл әскер гарнизоны өз сапына жастары отызға дейінгі жігіттерді сарбаздыққа қабылдайды екен. Жазудың астына гарнизонның мекен-жайы бар. Сол мекен-жайға келсе, гарнизон дегені баяғы Тәліпбай саудагердің үйі екен. Үй де, атқора да, қоршау дуал да, еш өзгеріссіз. Өзгергені адамдар ғана. Қызыл әскер киімдерін киген қырғын жастар кең аулада жаттығу жасап жүр. Бір командир бұйрық беріп, сарбаздарға жекіп тұр.

– Не керек сендерге? Кімге келдіңдер? – деді ол.

– Сарбаз сапына жазылуға келдік, – деді Қараман.

– Анау үйге кіріңдер. Сонда мектеп, ой, гарнизон бастығы бар. Соған жолығындар.

– Тау-таста, болмаса далада өскен жабайылар сияқты. Сақалдарын қараңдар. Осы түрлерімен «қызыл сарбаз боламыз» дейді ғой, – деді әлгі командир жанындағыларға.

Ол сөзін Қарамандар есітпейді деп айтты, сірә. Бірақ екеуі оған тіл қатпай, үйге кірді. Ауызғы бөлмедегі үстел басында екі әскери отыр. Жөн сұраған олар, екеуін төргі бөлмеге кіргізді. Бұл да таныс бөлме. Тәліпбайдың қонақ күтетін бөлмесі. Бөлме

ішіне ұзын үстел қойылыпты. Бас жағындағы кісі бірдеңе жазып, басын төмен салып отыр. Бастап кірген лейтенант оған келуінің мәнісін баяндады. Анау басын көтеріп:

– Кім дейсің, келгендер? Қызыл әскер болуға ынтық жастар ма? О, жарайсыңдар! – деп сөйлеген ол Қараман мен Жолдыбайды көргенде көзі атыздай болды. – Ой, ой, бұлар басмашылар ғой. Ұстандар дереу екеуін!

Бұл екеуі де оны бірден таныды. Аанада Хузрат ауылындағы Қараман Мамашовты атқанда, Жолдыбай кезенген пулеметтен сескеніп, сарбаздарын әкеткен отряд бастығы Алханов еді бұл.

– Ұстандар! – деп тағы ақырды ол. – Аһ, иттер, оп-оңай қолға түстіңдер ме?!

Ішке ауызғы бөлмедегі екінші лейтенант та жүгіріп кірді. Ол келе сап, Жолдыбайдың қолын қайырды. Екіншісі Қараманға жабысты. Қараман еңкейіп тұрып, ішінен баспен бір қойды да, беліндегі жасырған наганын суырып алды:

– Ажалдарыңа асықпасаңдар, біреуің тапжылмандар! Ей, жібер досымды! Жолдыбай, бәрін қарусыздандыр.

Ол демде үшеуінің де нагандарын алып қойды. Осы жолы тірі қалмаспын деп ойлады ма, Алханов:

– Жарайды, жарайды, кете беріңдер. Біз сендерге тиіспейміз, - деді қалш-қалш етіп.

– Әлбетте, кетеміз. Бірақ сен бізбен бірге жүресің. Ешкім бізге оқ атпауы үшін қақпадан бірге шығамыз, – деп Қараман Алхановтың жағасынан алды да екі лейтенантқа бұрылды: – Егер сендер, қастандық ойлайтын болсаңдар, командирлеріңмен қош айтысасыңдар. Бірақ бір нәрсені біліңдер. Біз сарбаз болғымыз келіп, шын ниетпен келген едік. Жолымыз болмады. Ей, жүр алдымда! Ескі таныстарыңды шығарып сал.

Алхановты алдына салған Қараман, наганын оның бүйіріне тақап, сыртқа шықты. Со бойда қақпадан өтті. Горнизоннан әудем жер ұзағасын Алхановты жіберді:

– Саған ештеңе айтпаймын. Кері бұрыл да, жұмысыңа кет. Егер келесі жолы осылай істесең, маңдайыңа оқ қадаймын, қорқақ неме.

Алханов артына қарай-қарай, жүгіре басып, горнизонды бетке алды. Орта жолға жеткенде горнизон қақпасынан бір топ қарулы қызыл сарбаздар шыға келді. Алханов айқайға басты:

– Атыңдар! Тірі жібермендер жауыздарды!

Қараман мен Жолдыбай жандарындағы бір үйдің дуалынан асып түсті. Арғы жағындағы үй ауласы тар екен. Ауладан өтіп, пәс там үстінен ары секіріп кетпек болғандарында арттарынан тасырлатып мылтық атылды. Жата-жата кеткен екеуі жылжып, жаңағы дуал түбіне келді. Қараман басын көтеріп қараса, қызыл сарбаздар көшенің екі жақ бетін қоршап алуға ұмтылып, жүгіріп барады екен.

– Иттер, жан-жағымызды қоршап алды.

– Қап, мезгіл түн болғанда ғой, құтылып кетер едік. Кешке дейін атыса беруге оғымыз да жетпейді, – деп күрсінді Жолдыбай.
– Сен не ойлап отырсың?

– Атыса бергеннен пайда жоқ. Қызылдар көп. Оның үстіне өрімдей жас жігіттерді атуға аяп отырмын. Анау Алханов қорқақтың өзі бетпе-бет атысуға шықпайды. Сол үшін былай келісейік. Сен бірдеңе етіп құтылуға тырыс. Қолға мен-ақ түсейін. Әйтпесе, екеуміз бірдей ажал табамыз. Болмаса бірдей күйіп кетеміз.

– О, не дегенің, Қараман? Өлсем де, қолға түссем де, сенімен біргемін.

– Айтысып жататын уақыт жоқ. Мен сарбаздарды алаңдата тұрайын. Қалай да құтыл, Жолдыбай! Көзіңді шақшитпай, тыңда айтқанымды!

Екеуі дос болғалы бері Қараман оған бұлай ақырмаған еді. Жолдыбай амалы таусылғандай, жауап айтпай, басын төмен салды. Қараман оның иығынан бір ұрды да дуалдан шапшаң секіріп, көшедегі сарбаздарға қарата бір-екі рет оқ атып, арғы бір үйдің қақпасы түбіндегі арыққа жата кетті. Қызыл әскерлер оған оқ жаудырды. Жолдыбай тұра сап, дуал түбімен еңкейіп, көше басындағы топталған сарбаздарға жақындады. Сарбаздар Жолдыбай келген тұсқа назар аудармай, арықтағы Қараманды көздеп атып жатыр.

– Аtpандар, атпандар! – деген бұйрық естілді арғы бастан. – Екеуін де тірідей қолға түсіріңдер!

Бұйрық бергеннің Алханов екенін Жолдыбай бірден білді. Білді де, неге екені белгісіз, өз-өзін игеруден қалып, дуал түбінен атып тұрды.

– Кім, кім бізді тірідей қолға түсірмекші?! Біз опасыздарға, қорқақтарға ешқашан да тірідей қолға түспейміз, – деп сарбаздардың екі-үшеуін атып құлатты.

Бірақ өзі тура шекесінен тиген оқтан шалқасынан түсті. Арықтан басын көтеріп, Жолдыбайдың құлағанын көрген Қараман да жатқан жерінен атып шықты. Нағанын алға созған күйі тоқтамай атып, сарбаздарға жүгірді. Алайда төрт-бес оқ шығарғанда нағанның үні өшті. Оғы таусылған нағанды лақтырып тастап, айқайлап, жүгіруін тоқтатпады.

– Ұстандар енді! – деп бұйырды Алханов.

Қараманға бірден он шақты сарбаз жабылды. Бойын билеген ашудан оншақтысына біраз уақыт бой бермеген Қараманды көп адам қоя ма, ақыры жерге атып ұрды. Қол-аяқтарына лезде кісен салынды. Жақындап келген Алханов өктем сөйледі:

– Ақыры қолға түстің бе, қарақшы! Қызыл сарбаздар жауын ешқашан құтқармайды. Қане, апарыңдар абактыға! Мен тергеушіге рапорт жазамын. Жазғанда, бұл қарақшы сөзсіз атылуға кететіндей етіп жазамын.

Үш-төрт сарбаз Жолдыбайды сүйреп әкелді де, Алхановтың аяқ астына сылқ еткізіп, тастай салды. Жазғанның оқ тура қастарының арасына тиіпті. Жарақат орны қара ноқаттай ғана. Қан да аз ағыпты.

– Жолдас капитан! Мынаның өлігін не істейміз?

– Оштан молаға апарып, көме салыңдар!

Қараман оны көріп, естен танардай күй кешті. Ең жақын досынан айрылған ол, қатты тістеніп, «бақыл бол, бауырым, кешір мені» деді күбірлеп. Басқадай амалы жоқ-ты...

Қараман бір ай тергеуде жатты. Жолдыбай досының өлгенінен кейін оған өмір мәнсіз көрініп кеткендей еді. Осының әсерінен тергеушінің алдында еш болмаса, бір рет те өзін ақтайтын сөз айтпады. Оның қойған барлық айыптарын мақұлдай берді. Содан

кейін сот болды. Сот бірден мұны ату жазасына кесті. Үкімді оқыған көзілдірікті сот:

– Азамат Жолшиев, соңғы тілегіңізді айтыңыз, – деді.

– Соңғы тілек дейсіз бе? Айтайын. Атылатын күні мені көшемен алып жүрмей, ешкімге көрсетпей түнде атыңыздар.

– Кеңес өкіметі ататын адамды көшемен алып жүрмейді. Ол жағын уайымдамай-ақ қойыңыз.

Соттың соңғы сөзі осы болды. Сол күні мілісалар Қараманды жеке камераға әкеп қамады. Содан бері сәт сайын, сағат сайын жан алушы жендетті күтіп жатқанына екі күн болды. Темір есіктегі кішкене сырғымалы тесік шақылдап ашылған сайын, одан өзіне кезенген мылтық ұңғысын күтеді. Бірақ ұңғы орнына мілісалар тамақ әкеледі. Тамақ болғанда қандай. Өлетін адам аш кетпесін дей ме, әйтеуір үш мезгіл беретін тамақтары мол-ақ. Әрі әр келген сайын тамақ тасушы міліса: «Енді қандай ауқат әкелейік» – деп сұрайды. Өлімнен сескенбейтін Қараман ашқарақ емес. «Пәлен ауқат әкел» деп айтпайды.

Үшінші күні түнде екі сарбаз камерадан шығарды Абақты алдында мылтық асынған жеті-сегіз сарбаз тұр. Қатырма жағалы шенді сарбаз Қараманның қолындағы кісенді тексерді. Сосын арбаға отырғызды да байлап қойды. Бір сарбаз божыға отырып, қалғандары арба соңына ерді. Арба жарты сағаттай жүріп, шаһар шетіне ілікті. Елсіз даламен тағы біраз жүрген соң тоқтап, Қараманды арбадан түсірді. Арбадағы күректерді екі сарбаз алып, жер қазуға кірісті. «Менің көрімді қазып жатыр» деген ой келді Қараманға.

Екі сарбаз шұңқырды тізеге дейін қазды. Содан кейін бағанағы шенді сарбаз Қараманның қолындағы кісенді шешті. Бұл кезде бес сарбаз он шақты қадам жерде мылтықтарын алға созып, қатарласып тұрған-ды. Шенді сарбаз Қараманды шұңқыр жиегіне қойып, аналарға «Дайындалыңдар!» – деп бұйрық берді. Өзі шетке ысырылды.

Дәл осы мезетте әлдеқайдан мылтық дауысы гүрс етті. Артынша екіншісі атылды. Одан соң гүрсілдеген дауыс үдей түсті. Қараманды атуға дайындалған сарбаздар бірінен соң бірі сұлап жатыр. Шенді сарбаз жата қалды. Қараманның ойына қашу

керек деген ой келді де шұңқырдан секіріп өтіп, қараңғылыққа батып, жүгіре жөнелді. Ал мылтық дауысы тоқтайтын емес. Атып жатқандар кімдер екенін ойлауға да мұршасы жоқ ол, жүгіре берді, жүгіре берді. Әр мылтық дауысы шыққан сайын өзіне бір оқ тиетіндей сезінгенімен, дін аман күйінде жаңағы жерден ұзап кетті.

Ұзақ жүгіріп, бір кезде тоқтады. Жан-жағына көз тастады. Көкектің бұлтты түнінің қараңғылығы соншалық, ештеңе аңғара алмады. Өлден соң еңтігін басып, айналаға құлақ түрді. Атылған мылтық дауыстары да, айқайлаған сарбаздардың үндері де жым-жылас. Төңірек тып-тыныш. Белуардан келетін көк өскін шөп арасына отыра қалып, әлгіндегі оқиға жайында ойлады. «Ойпыр-ау, кім атты қызыл сарбаздарды? Маған болысқан біреулер ме, әлде қызылдарға қастасып жүрген бандылар ма? Үһ, әйтеуір кімдер болса да, осы жолы солардың арқасында кезекті өлімнен құтылдым-ау. Ой, құтылдым деймін-ау. Мынау қай жер, қай тұс? Қай жер болса да, шаһардан алыс емес маң. Ендеше, кез келген уақытта қызыл сарбаздар артымнан қуып келуі кәдік».

Осылай отырғанда жақын маңнан біреулердің сөйлескен дауыстары естілді. Дауыс иелері тура бұл отырған жерге беттеп келеді. Бірте-бірте үндері де анық естіле бастады. Алғашында оларды өзінің соңына түскен қызылдар деп ойлаған. Бірақ сөздеріне қарағанда, олар қызылдар емес сияқты.

— Осылай қарай қашқанын байқадым. Жаяу алысқа ұзай қойған жоқ шығар. Құдай біледі, ол осы маңдағы шөптің арасына тығылды, — деді біреуі.

Олардың өзі жайында сөйлескенін Қараман бірден ұқты. Әйтсе де, кімдер екеніне көзін жеткізбей тұрып, дыбыс шығармауды жөн көрді. Аналар әлі сөйлеп келеді.

— Мен оның орнында болсам «Ажалдан құтқарғандарыңызға мың да бір рахмет, көкетайлар!» деп атып шығар едім. Ал, ол иттің баласы, бізден тығылып жатыр.

— Оның тығылып жатқанын қайдан білесің? Мүмкін бұрылып, шаһарға кеткен болар. Жә, біз оны сабылып іздеп жүрміз... Екі туып, бір қалғанымыз ба еді, ол? Ең бастысы, өзіміз өлтіруді пайлап жүрген Әзизхан сұмды бар сарбазымен қоса

жер жастандырдық. Енді жөнімізге кете берейік те, – деді екінші біреуі.

– Маған әлгі қашып кеткен адамның не үшін атылуға кесілгенін білу қызық болып тұр. Бәлкім ол біз сияқты қарақшы шығар. Сондай болса, өзімізбен бірге ала кетпейміз бе...

Осы кісінің дауысы Қараманға таныс сияқты. Анау сөзін жалғастырып тағы сөйлеп жатты. Оған құлағын қанша тосса да, ол дауыстың кімдікі екенін анықтай алмады. Бірақ іздеп жүргендердің өзіне жау емес екенін сөздерінен ұққан бұл, шөп арасынан көтеріліп, дыбыс берді:

– Ей, бауырлар! Іздеп жүргендеріңіз мен емеспін бе?

– Уәй, қайдасың сен? Әне, анау тұр екен ғой, қарауытып. Әй, сен бе едің жаңа қызылдар ата жаздаған? Бері жақында! Айт, кім екеніңді!

– Өздеріңіз кімсіздер?

– Кім екенімізді не қыласың? Сені ажалдан аман алып қалдық қой. Осыдан-ақ білмейсің бе, саған жанашыр екенімізді. Жақында бері! Әйтпесе бұл көкеңнің ашуы жаман. Өзіңді қызылдардың оғынан құтқарғанымен, өзінің оғынан құтқармайды.

– Қаранғыда жүзіңізді байқамай тұрмын. Ал дауысыңыз маған өте таныс, – деп Қараман он шақты аттыларға жақындады.

– Мені бұл өңірде танымайтындар аз. Өзің кімсің? Қараман өз атын және не үшін ату жазасына кесілгенін айтты.

– Ғайыптан пайда болып, қызылдарды қырып салған сіздердің кімдер екендеріңізді білмей тұрғаным.

– Біз қызыл иттердің азу тістеріне іліккендерді құтқарып жүретін қаһармандармыз. Ал енді, айт! Бізге ілескің келе ме? – деді әлгі даусы таныс кісі. Артынша Қараманның ендігі тағдыры өзінің қолында тұрғандай тағы сөйлеп кетті:

– Е, ілеспегенде қайда барам дейсің? Қызылдар – жау саған. Бұл төңіректе еркін жүре алмайсың. Қарабай, міңгестір атыңа! Ей, бала, мінгес анау кісіге. Зар-мұның болса, кейін айтарсың. Бәрібір бізден артық дос таппайсың.

– Сіздің атыңыз кім?

– Оны не қылайын деп едің? Иә, бірақ оны білуің де керек екен ғой. Атым – Еламан. Состиып тұрмай, мінгес Қарабайға. Қорықпа, қызылдар сияқты атуға апармаймыз.

Шынында Еламан айтпақшы, мұның қазірше бұларға ілесуден басқа амалы жоқ-ты. Не болса да пешенемнен көремін деген оймен, ол көрсеткен кісінің атына зып етіп мінгесті. Еламан тобы аттарын қамшы басып, жорта жөнелді. «Аттылар кімдер? Мені қайда апарады?» деген сұрақ Қараманды мазаламады да. Көңілінде «Мені осымен бесінші рет шын өлімнің қаупінен құтқарған оққағар-періштем бар-ау, сірә» деген ой тұрды.

Бейтаныс аттылар ұзақ жүрді. Қай бағытқа жүргендерін Қараман болжай алмады. Жолай ләм десіп үн қатпаған олар, бір уақытта қалың қамыс ішіне кірді. Сәл жүргесін, бір алаңқайға келді. Алаңқайдың бір шеті биікжар тәрізді. Бірінші болып жерге тускен Еламан бір серігіне аттарды шідерлеуді тапсырды да, Қараманды ертіп, жар түбіне беттеді. Жар түбінде аузы киізбен жабылған үңгір бар екен. Үңгір іші даладан да қараңғы. Біреулердің қорылы естіледі. Еламан сіріңке тұтатып, дуалға ілінген шырақты тұтатты. Жерге төселген қалың қамыстың үстінде үш адам ұйықтап жатыр екен. Шырақ жанғанда біреуі басын көтерді:

– Еламан, Қойбағар, сендерсіндер ме?

– Иә, біз. Алаңдамай жата бер. Тағы біреуді алып келдік. Жақсы сарбаз шығатын жігіт сияқты. Жә, ертең күндіз айтармын қалғанын, – деп Еламан әлгінің жанына жата кетті. Басқалар да әр жерге қисайды. Еламан ортада тұрған Қараманға басын бұрды: – Қараман, шырақты үрлеп өшір де, сол жерге жата сал. Ертең әңгімелесеміз.

Қай жерге келгенін әлі бағамдамаған бұл шырақты өшірді де, қамыс үстіне құлады. Бір айдан аса уақыт абақтының топырақ табанында жатып, әбден зәрәзәп болған оған, қалың қамыс мамық көрпедей көрінді. Бар азап пен өлімнен шын азат екенін енді ұққан ол, кеудесін кере демалды.

Ертесіне сәске мезгілінде үңгірдегілердің бәрі оянып, есік алдындағы ашық алаңқайда шай ішуге отырды. Төрде жайғасқан қаба сақалдыны да, кеше түнде жүзін анық көре алмағанды да,

Қараман енді анық таныды. Мынау биік жарқабақты да, үңгірді де, айналадағы ну қамысты да таныды. Дәл осы жерде Есімбек екеуі осыдан тоғыз жылдай бұрын болған. Сол кезде Сапар қажының қойларын Қойлыққа апарып сатып, шаһарға қарай келе жатқандарында мынау отырған Кенепбай мен Еламанның қарақшылары нақ осы жерде өздерін қолға түсірген. Барлық пұлдарын тартып алып, Есімбек екеуін апанға, шибөрілердің талауына тастаған. Онда Құдай қолдап, адам етін жеп үйренген шибөрілердің талауынан, терең апаннан аман құтылып шыққан еді. Содан мыналардың бірін бокқа батырып, бірін жүре алмайтындай етіп сабап кеткен-ді. Енді, міне, солармен нақ сол жерде тағы кездесіп отыр. Ол уақытта Қараман он бес жасар бала еді. Сондықтан ба, Кенепбай да, Еламан да өзін танымады. Дегенмен бағана Кенепбай мұның атының Қараман екенін есіткенде, бұған жалт бұрылып, қабағын түксите ұзақ қараған. Қарағанымен ашып ештеңе сұрамады. Бәрібір өткір көздерінің тұңғиығында бір сыр тарқамай, тұрып алған. Тіпті Еламан сәмпылдап әңгіме айтып отырғанда да, көздерін әлсін-әлсін Қараманға қадап отырды. Еламан түндегі оқиғаны айтып болып, басқа әңгімелерге көшті.

Оның әңгімесінен Қараман мынаны ұқты. Бұлар да бұрын бірнеше рет қызыл өкіметтің абақтысына қамалыпты. Ілкіде патша өкіметіне мойынсұнбаған осы топ, қазіргі өкіметті де мойындамайды екен. Кезі келсе, кеңестің адамдарының көзін жойып кетуді қалайды екен. Әсіресе өздеріне тізе батырған шенді адамдарды андып жүріп өлтіруді әдетке айналдырып алыпты. Қызыл әскер мен мілісә құрамындағы өздерінің тыңшылары арқылы кімнің атылуға кесілгенін біліп алып, әлгі адамды түндегі Қараманға ұқсатып, ажалдан құтқарып, өз қатарларына қосады екен. Бұл тірліктері бір жағы – қызылдардың санын азайтып, өз адамдарының қатарын толықтыру болса, екінші жағы – өздерінің епшілдіктері мен кекшілдіктерін көрсету екен. Еламанның әңгімесінен Қараманның тағы бір білгені – бұлардың тобы он үш-он төрт кісілермен ғана шектелмейтін сияқты. Өздері отырған осы Шибөрісайдың ана жақ, мына жағындағы үңгір-қоныстарда Кенепбайға бағынышты бірнеше топтар барға ұқсайды.

Осыларды білгенде Қараман Еламанның өзге әңгімелеріне құлақ салмай, өзімен-өзі болып кетті. «Құдай-ау, осы маған неге ылғи кілең басбұзар, қанішер, қарақшы топтар кездесе береді? Алдымнан жібі түзу, ниеті оң адамдар неге шықпайды? Әлде ондай орта жаратылысыма жат па? Өз ниетім түзу-ақ сияқты. Ешкімге жаулық ойламай, ештеңеге өздігімнен ұрынбайын-ақ десем де, қарсымнан өңкей дұшпан шыға келетіні несі? Оң тілегіме кілең бұзық пиғылдылар кесе-көлденең тұра беретіні қалай? Мамыражай тірлік, қамсыз күндер басыма қашан орнайды? Әлде, баяғы жалшының қанын жүктегенім үшін Құдай осындай сергелдең өмірдің қамытын мойныма кигізіп қойды ма?»

– Ей, жігіт! – деген сөзден селк етті Қараман. Басқа уақыттарда мейлі дос, мейлі дұшпан арасында отырса да, жан-жағын аңдап, үнемі сақ отыратын Қараман, бұл жолы неліктен ештеңені елемей, қалың ойға батып кеткеніне өзі таң болды. Қараса, Кенепбай өзіне сұқ саусағын қадап отыр екен.

– Неге басың төмен салбырап кетті? Бәлкім бізден қорқып отырған шығарсың. Қорықпа, өзіңе бізді дос сана. Сені ажалдан құтқардық. Турасын айтсам, осы үшін бізге өмірлік қарыздарсың. Жоқ, өмірлік демей-ақ қояйын, біздің жақсылығымызға бір рет өтеу жасауға тиіссің. Ал қолыңнан келмесе, ажалды бізден табасың. Қорқақтарға, жасықтарға қатарымыздан орын жоқ. Істейсің ғой, айтқанымды?

– Алдымен не істейтінімді біліп алайын да.

– Сен оны біліп, ой қазылығына салуға тиісті емессің, – деп шап етті Еламан. – Кенекен айтты, бітті! Қандай іс болса да орындауға міндеттісің! Біз сені қызылдардан бекерге құтқардық па?!

– Жә, айқайламай-ақ қой оған. Қызылдар мұны бекерден-бекерге атайын деді дейсің бе? Батылдығы мол, қаһарман жігіт тәрізді өзі. Кешке ертіп барып, сал іске!

– Жақсы, Кенеке.

«Тек адам өлтіруге жұмсамаса болғаны, – деп ойлады Қараман. – Бай адамдардан ұрлық-барымта жасасақ ештеңе емес. Ойпырмай, Кенепбай мен Еламан баяғыдан бір өзгерсеші.

Түрлері де, сөздері де сол қалпы. Сонау Алай тауларының адам бармайтын қойнауларына жетіп жүрген қызыл сарбаздар шаһар іргесіндегі осы Шибөрісайға келмей жүргендері қалай? Жоқ әлде Кенепбайлар бұл жерге анда-санда ғана келе ме? Қалай болғанда да бұл бандылар қызылдардың тура иек астында жатқаны қызық жәйт екен. Содан соң Кенепбайдың менде бір күдігі бар ма, қалай... Иә, әккі сұмның ішінде сөз жоқ, бір сыр бар».

– Қараман, руың кім сенің? – деп сұрады Кенепбай мұның ойын растағандай.

– Қызылқиядағы қаңлымын.

– Қызылқияда Шанышқылылар мен Құрамалар тұрмай ма? Онда Қаңлылар да бар ма еді?

– Аракідік бар ғой.

– «Шанышқылыда ешкімге ұстатпайтын құйын секілді Қараман деген қарақшы бар» дейді жұрт. Кедейге болысқыш дейді. Ондайды естіген емессің бе?

– Жоқ.

– Әй, бұл жалаңаяқ сорлының ондаймен жұмысы бар дейсің бе? – деді Еламан. – Бірақ жұрт сол Қараманды жүдә мақтайды. Менің қолыма түссе ғой, көрсетер едім, нағыз қаһармандықтың қандай екенін.

– Сол Қараман алдыңда отыр.

Еламан аузы ашылып, Кенепбайға бір, Қараманға бір қарады. Қараман болса, Еламанның артында жатқан мылтыққа қолын соза берді.

– Қойыңыз, Кенеке. Жұрт аузындағы Қараман мұндай болмас. Дегенмен түсі суық, көздері зәрдей бұл найсаптың. Ей, сен шынымен қарақшы Қараманбысың?

– Ойнап айтамын, Еламан. Өмірде онымен аттас адам аз ба? Алайда сен бүгін түнде міліса Қорғанның үйіне кіріп, мұның кім екенін анықташы. Ол атылуға кеткендердің кім екендерінің бәрін біледі.

Кенепбай осы сөзімен сыр беріп қойды. Бірақ Қараман оны аңғармағансып, үндемей отыра берді. Есесіне, Еламан тағы лепірді:

– Е, бәсе. Сидиған бойы болмаса, басқа түгі жоқ бұл жазғаннан қарақшы қайдан шыға қойсын. Сонда да Кенеке, шарт етпе мінезім ұстап, бұған пышақ сұғып ала жаздадым ғой. Дегенмен бала ұзын болғанымен қарулы екені байқалып тұр. Қолдарын қараңдаршы, күректей.

Содан бандылар әрдеңені айтысып, кешке дейін даурығысып отырды. Кешке Еламан Қараманды және алты кісіні атқа қондырды. Басқалардың бәрі мылтықпен қаруланған. Қараманға Еламан екі жүзді қанжар берді. Жеке ат мінгізді. Ол мұның құралайды көзге атқан мерген екенін қайдан білсін.

– «Мылтық бермеді» деп өкпелеме. Бәрібір атуын білмейсің. Жалпы, ол саған керек те емес.

– Қайда баратынымызды айтпадыңыз....

– Шаһарға жетейік, айтамын. Қобалжыма, атқаратын ісін онша қиын да емес.

Жүргіншілер жай аяңмен асықпай жүріп, түннің жарымында шаһарға мандай тіреді. Ат тізгінін тартқан Еламан жанындағыларға қарады:

– Шаһар ішіне бөлек-бөлек кіреміз. Кейде түнде көшелерде қарулы сарбаздар жүреді. Бейсенбай, сен Бәйгелдіні, Мырзанды Қараманмен бірге ерт те, Анархандікіне бар. Жексұрынға көресіні көрсетіңдер. Қалғандарымыз Қорғандікіне барамыз. Екі-үш сағаттан кейін осында кездесейік.

Бейсенбай жолбойына Қараманмен үзеңгілес жүрген кісі. Жасы қырықтан асқан. Көп сөйлемейді, томаға-тұйық. Ал Бәйгелді мен Мырзанның ауыздары бір жабылмайтын көкезу екен. Үңгірден шығып, шаһарға жеткенше екеуі жарыса сөйлеумен болды. Осы қылықтарына тыйым салғысы келді ме, Бейсенбай өз тобынан бөлектеніп жүре бергенде Еламан тоқтатты.

– Бәйгелді, Мизам! Шаһар ішінде дымдарыңды өшіріп жүріңдер. Сөйлеп-сөйлеп, ендігі жақтарың талған шығар.

– Шаһар іші дауыстап сөйлейтін дала емес қой.

– Иә, шаһарда дауыстап сөйлеп, өзімізге жау шақырмайтын шығармыз, – десті олар.

– Е, сөйтіндер.

Бейсенбай алға түсіп, қисық-қисық көшелермен үшеуін бастады. Қараман жаңа Еламан айтқан Анарханның кім екенін және өздерінің оған не істемекші болып аттанғандарын білгісі келіп, Мизамға сыбырлай сөйледі. Мизам Анарханның қызылдардың тыңшысы екендігін, екі-үш күн бұрын Кенепбайдың төрт адамын оларға ұстап бергендігін, сол үшін оны бүгін бала-шағасымен қоса қырып тастамаққа бекінгендерін айтты.

– Бала-шағасының не кінәсі бар?

– Білмеймін. Кенепбайдың бұйрығы солай. Ол не айтса да орындауға тиіспіз. Өйткені осыдан тура екі ай бұрын мына Бәйгелді екеумізді қызылдар түнде атып тастауға шаһар шетіне шығарған кезде Кенепбайдың өзі бас болып, бізді құтқарып алған.

– Кенепбайларды бұрыннан білетін бе едіңдер?

– Жоқ. Саған ұқсатып, екеуімізді өлімнен құтқарған соң біз оған Құдайдай сиынамыз. Қазір жақсы. Еркінбіз. Кенепбай жұмсаған шаруаны тындырып келсек болды. Қарын тоқ, уайым жоқ. Осылай жүргеніміз Кенекеңнің арқасы. Ол бір ғана сені, мені, Бәйгелдіні емес, бірталай адамдарды кеңестің оғынан құтқарған.

– Менің бірдеңеге басым жетпейді. Кенепбай мен Еламан абақтыда кімнің ату жазасына кесілгенін һәм сарбаздар атылатындарды қай түні, қай уақытта шаһар шетіне шығаратынын қайдан біледі?

– Олардың қызылдар сапында қызмет істейтін тыңшылары бар. Тыңшылар болғанда – қандай! Әжептеуір шенді адамдар. Кеше сені атуға сарбаздарды бастап келген әпісер Әзизхан дегенге көптен бері тісін қайрап, көзін құртудың амалын таппай жүр еді, Кенекең кеше түнде оның ретін оңай келтірді.

– Ей, доғарындар сөзді! – деді Бейсенбай.

– Жәй сөйлестік қой.

– Тегі сөйлемендер!

Қараман қасындағылардың кісі өлтіруге бара жатқандарын, әрі оған өзі де қатысатындығын білгенде көңілін өкініш қарыды. Бірдеңе етіп, мыналардан қара үзіп, қалып кеткісі келді. Оның амалын таппайтынын сезді. Үшеуін үш ұрып сұлатып тастауды

да ойлады. Оны іске асыруға да шара жеткіліксіз. Беліндегі қанжардан басқа қаруы жоқ. Содан қылар басқа аяласы болмағандықтан, «не болса да бара көремін» деп жүре берді.

Аттылар бұрынғы Тоғазар медресесінің арғы жағындағы үйлердің біріне тоқтады. Бейсенбай арттағы үшеуге аттан түсуге белгі берді. Үшеуі оның жанына келді.

– Сатқын неме, қатынының жанында көсіліп ұйықтап жатқан болар. Баса-көктеп үйіне кіріп барындар да, үй ішіндегілердің бірін де тірі қалдырмай, бауыздап қайтындар. Ал Қараман, сен Анархан мен қатынының басын кесіп, маған әкеп көрсетесің. Ал, барындар! Мен аттарға қарап тұрамын.

Қараман «неге мен өзіме жаулық істемеген кісілерді союым керек?» – деп айтқысы келді. Айта алмады. Бәйгелді мен Мизам екі қолтығынан ұстап, жүр-жүрлеп үйге сүйреді.

Анархандікі кішкене ғана үй екен. Сыртқы есігі де оңып тұрған жоқ. Мизам бір тартып, ашып жіберді. Ауызғы тамда өлімсіреп шырақ жанып тұр. Үшеуі үйге кіргенде шырақ түбінде жатқан бір кемпір басын көтерді де, күрк-күрк жөтеліп, әрең сөйледі.

– Қай балдарсыңдар-ей? Қалай кірдіңдер үйге? Кемпірдің қасында екі кішкене бала ұйықтап жатыр. Мизам оларға үңіліп қарады:

– Кім екенімізді не қыласың, қақбас? Балаң қайда? Анау тамда қатынымен айқасып жатыр ма?

– Не қыласыңдар баламды? Қолдарыңдағы не, таяқ па?

– Таяқ! Таяқ! Атылатын таяқ, – деп Мизам шырақты бір қолына, мылтығын бір қолына алып, ішкі тамға кіріп кетті.

– Әй, кімсіңдер деймін? Түн жарымында не жұмыстарың бар еді бізде? – деп кемпір тағы сөйледі.

Сөйтті де орнынан көтерілді. Байғұста ет жоқ, денесінің бәрі қаудыраған сүйек екен.

– Жат, жат! – деді Бәйгелді мылтығын кезеніп.

– Не дейді?

Кейуана Қараманға қарады. Сірә, құлағы да жөнді естімейтін болса керек. Осы сәтте Мизам ішкі тамнан бірі – әйел, бірі – еркек екі адамды айдап шықты. Әйел көйлекшең. Еркектің үстінде жеңіл көйлек пен ақ дамбал. Мизам жазғандардың

киінуіне де мұрша бермепті. Еркекті Бәйгелді мылтығымен бір қойып, жалп еткізді. Әйелі бақыра беріп еді, Мизам желкесінен ұрып, етпетінен түсірді. Кемпір «Әй» деп бірдеңе айтпақ еді, Бәйгелді кеудесіне бір теуіп, үнін өшірді. Тасыр-тұсырға ояңған екі бала жылай бастады. Бәйгелді екеуінің іштерінен табанымен мыжғылап-мыжғылап, дауыстарын шығармай тастады. Мизам мылтығын дуалға сүйеді де, жердегі әйел мен еркектің иектерін жоғары көтерді.

– Қараман, бауызда екеуін бірдей! Бастарын кесіп ал да, анау балдардың жамылғысына орап, алып шық! Бәйгелді, сен кемпір мен балдарды о дүниеге аттандыра сал!

Барлық көрініске Қараман әзер шыдап тұрған. Мизамның жаңағы сөзінен кейін өзін-өзі ұстай алмай атылып барып, оны қақ шекеден бір перді. Мизам ашық тұрған есіктен ішкі тамға тоңқалаң асты. Қараман шапшаң қимылмен оның дуалға сүйеулі мылтығын алды да Бәйгелдіге кезенді:

- Жан керек болса, таста мылтығыңды!
- Ой, ой, Қараман! Бұның не, бұның не?
- Таста мылтығыңды тезірек! Сіз, ағасы, тұрыңыз да, алыңыз ананың мылтығын.

Жердегі кісі екі аттап барып, Бәйгелдінің көрпе үстіне қойған мылтығын ала сап, өзін бір ұрып жықты. Бәйгелді басымен жер сүзе гүрс еткенде ішкі тамнан кіжініп Мизам шыға берді. Қараман мылтықтың дүмімен аузына қойып жіберді. Анау ары қарай тағы жалп етті. Ал Бәйгелдіні ұрып құлатқан үй иесі мылтықты біресе терезе жаққа, біресе есік жаққа кезеп, не болғанын түсінбеген дал күйінде алақ-жұлақ етіп тұр.

– Тыңдаңыз, көке! – деп саңқ етті Қараман. – Көп сөйлеуге уақыт тығыз. Сіз мына екеуін байлаңыз да, сарбаз шақыртыңыз. Бұлар ешкімді аямайтын қарақшылар. Одан соң есіңізде болсын, сіздердің араларыңыздағы Қорған деген міліса – қарақшыларға жұмыс істейтін сатқын. Ал мен кеттім. Сыртта тағы бір қарақшы тұр. Соны бір жақты етемін де, шаһардан құримын. Сіз, жеңеше, күйеуіңізге көмектесіп, мыналарды байлаңыздар.

– Әй, інішек, тоқта! Атың кім өзіңнің?

– Атым – Қараман. Өкімет адамдары мен мілісалар мені «қарақшы» дейді. Мен қарақшылықты тек мынадай қанішерлерге ғана істеймін.

Қараман үйден атып шықты. Шыққан бойда мылтығын артына жасырып, Бейсенбайға таяды. Төрт атты қосақтап ұстаған ол:

– Не болды? Анау екеуі қайда? – деді.

– Олар қазір келеді.

– Ал Анарханның басы ше?..

Ар жағын айтуға Қараман шамасын келтірмеді. Қысқа орамал шарт байланған басына мылтықпен періп жіберді. Бейсенбай жалп етті. Жүре алмай қалсын деп, екі тізесін де аямай соққылады. Содан кейін «осы жүйрік-ау» деп шамалап, оның атына міне бергенде, көшенің арғы бетінен төрт-бес салт аттының сұлбасы қарауытты. Олар да мұны байқады.

– Тоқта, тоқта!

Өктем дауыстарынан салт аттылардың шаһарды түнде қорушы сарбаздар екенін сезді. Сезді де, атына қамшы басып, бағанағы келген көшені бойлап, шаба жөнелді. Аналар да аттарын қамшылап, қиқулап соңынан түсті. Әлден соң сарбаздар мылтық ата бастады.

Бірінен соң бірі атылған мылтық дауысы түнгі шаһарды жаңғыртып жіберді. Қараман атын қисық-қисық көшелерге салып, қуғыншыларды адастырмақ болды. Шаһарды жақсы білетін аналар да қалысар емес. Әлден соң шаһар шетіне шықты. Шыққанда, Еламан келіп тұрамын деген «Қостерек» маңынан бір-ақ шықты. Артына қараса, екі-үш қуғыншы әлі қалмай келеді екен. Қос теректің қасынан зу етіп өткен кезде ағашты паналап тұрған төрт аттыны байқады. Олар арттағыларға оқ жаудырды. Оқ атып тұрғандардың Еламандар екенін білген бұл, атын тежеп, соларға бұрды. Оларға жеткенде, Еламандар атуын тоқтатты.

– Иттер, бұрылып қашып кетті. Әй, Бейсенбай, не болды? Қалған жігіттер қайда? Уай, сен Бейсенбай емес, Қараманбысың? Неге оның атын мініп алғансың? Өздері қайда? – деді Еламан.

– Көріп тұрсыз ғой. Қуғыншылардан өзім-ақ құтылғанымды.

– Олар қолға түсті ме, өлді ме? Ай, қалай болды өзі? Қызыл сарбаздар қалай кездесті? Кенекеннің... менің пәрменім орындалды ма?

– Пәрмендеріңіз орындалуын орындалды ғой. Бірақ Анарханның үйінен шығып, атқа міне бергенімізде қызылдар сау ете қалды.

– Содан соң...

– Содан соң олар бірден ата бастады. Бейсекеңдердің қайсысы өліп, қайсысы жараланғанын білмеймін. Өзім әзер қашып құтылдым.

– Өлгендері болса, иманын берсін. Өлмегендері болса, кейін құтқарып аламыз. Қорған пәле де үйінде жоқ екен. Қойыңдар, кеттік! Қызылдар көп болып келіп қала ма, тағы.

Қайтарда Еламан тобы қаттырақ жүрді. Үңгірлеріне жеткесін, кешегідей әркім өз орындарына құлай кетісті. Қараман бағана Бәйгелдіні ұрып жатқанда қызыл сарбаздардың келіп қалғанына енді қуанып, «Құдай қолдаса, өздерін қарақшы санайтын жексұрындарды қиратып кеткенімді Кенепбайлар біле қоймас. Сарбаздар ендігі бәрін абақтыға қамап та қойған болар» деді іштей. Көңілін орнықтырған осы ой еркін ұйықтауына себеп болды.

Қатты ұйықтапты. Бір кезде өзін біреулер сабалап жатқанынан оянып кетті. Үстіне төнген үш-төрт кісі бас-көз демей тепкілеп, әп-сәтте қолдарын денесіне қосып, арқанмен матап тастады. Арғы жақта қатуланып Еламан тұр:

– Бәсе, бұл сатқынның неге жалғыз өзі ғана қызылдардан қашып келе қалды десем, олармен ауыз жаласып жүрген тыңшы екен ғой. Бізді алдаймын деген ғой. Алдап бопсың. Кенепбай мен Еламанды әлі ешкім ақымақ еткен емес. Қане, шығарыңдар сыртқа сүйреп!

Екі қарақшы Қараманның екі аяғынан дедектетіп сүйреп, үңгір алдында отырған бір топ адамның алдына әкелді. Топтың бас жағында Кенепбай отыр. Оң жағында үстіндегі міліса киімі жұлым-жұлым, басы таңулы, бір қолы мойнына асыла байланған кісі отыр. Аналар Қараманды алдарына әкелгенде, ол орнынан ыршып тұрып, мұның бетіне үңілді. Оның жүзі Қараманға

таныс көрінді. Жоқ, бірден таныды. Бұл кісі әскери мектепте дәріс беруші мүдәріс-тін. Мүдәріс өзіне тесіле қарап тұрғанда топ ортасынан тағы бір міліса киімді жастау жігіт тұрып, оның жанына келді. Қараман оны да бірден таныды. Баяғыда патша ұлықтарының, кейінгі басмашылардың тыңшысы – Абат еді ол. Абат та мұны бір көргеннен таныды:

– Қорған әкә. Бұл нақ сол қарақшы Қараман ғой.

– Нәлеті, сақалын өсіріп алғаннан кейін әп дегенде танымай қалдым. Бұрын өзгешелеу еді, – деп күмілжіді Қорған мүдәрріс.

– Ә, соның нағыз өзі болып шықты ма? – деп Кенепбай атып тұрды. Қамшысын қонышына сабалап екі аттап жетті де, Қараманды екі рет салып жіберді. – Алғаш көргенде-ақ сені сол қанішер екенінді пайымдап едім. Баяғыда апаннан қалай құтылып кеттің сен? Енді ажалдан құтылмайсың. Ит өліммен өлтірем осы жолы.

– Маған беріңіз, Кенеке, оны маған беріңіз. Тірідей терісін сыпырып, күнге қақтап қояйын. Жоқ, ондай өлім аз. Мұрнын, еріндерін, құлақтарын, саусақтарын бір-бірлеп кесіп, бақырса өңешін суырып алып, шибөрілерге тастайын. Болмаса тілін кесіп, көздерін ойып алайын.

– Қоя тұрыңдар даурықпай. Өлтіру қашпас. Алдымен Анарханның үйінде не болғанын сұрайық, – деді Қорған.

– Несін сұрайсың? Онда не болғанын бәріміз білдік қой. Қараман Анарханның Бәйгелді мен Мизамды, сондай-ақ Бейсенбайды абақтыға қамағанын білді. Ол міліса қызметінде жүріп, тыңшылық жасайтын Қорғанды да ұстамаққа әрекеттенген сыңайлы. Ал бұл қашып кеткен сияқты. Денесіндегі жарақаттары мен киімдерінің жұлма-жұлмасы шыққаны – оның мілісалармен алысып-жұлысып жүріп, құтылып кеткенін байқатып тұр. Сірә, Қорған Абатпен сыбайлас болса керек. Ұсталатын болған соң бірге қашқан ғой.

Қараманның осы пайымының дұрыс екені Қорғанның сөзінен байқалды.

– Сен нәлеті, Бәйгелді мен Мизамды ұрып құлатып, Анарханға болысқан кезінде оған «мілісада Қорған деген жансыз бар», – деп айтқаның рас па?

- Рас.
- Менің сырымды қайдан біліп жүрсің?
- Кенепбай мен Еламан айтты.

Осы сөзден кейін қарақшылардың ауыздарына сөз түспей, бір-бірлеріне қарасты. Ал Қараман мұны әдейі айтты. Ауыздарына ие бола алмаған қарақшылар өзара қырқыссын енді. Бірақ Еламан шап етіп айқайлап берді:

– Не былжырайды мынау?! Ей, біз саған қашан сыр айтып едік?!

– Айтқансың, айтқансыңдар! Әйтпесе мен Қорғанның сатқын, жансыз екенін қайдан білемін.

Қарақшылар айтуға сөз таппай, ауыздарына тағы құм құйылды. Бұл жолы тез ес жиған Кенепбай болды. Екі көзі шақшиып, тістерін шықырлатып, жетіп келді:

– Бұл жанкешпе, жаны жоқты несіне сайратып тұрмыз? Тозаққа қазір-ақ аттандыра салайық та.

Қараманның өкпе тұсынан бір тепті де белбауына қыстырылған наганын суырып алды.

– Тоқта, тоқтай тұр! – деді Қорған оның наганын қамшысының сабымен жоғары көтеріп. – Тоқтай тұр. Анық бұнікі – өтірік, сендердікі – рас болса, шынында, бұл менің сендердің адамдарың екенімді қайдан біледі? Әлбетте, өздерің ауыздарыңа ие болмай, оттап қойғансыңдар. Бәлкім қолынан аузы бұрын қимылдайтын мына ашықауыз Еламан шығар бәрін бүлдірген. Тфу, осы сендерден қашан сырға берік достық шығады?

– Қорған, осы пәлекорға сенген сен де ақымақ екенсің. Өзін ақтап алу үшін не айтпайды бұл?

– Аузыңа байқап сөйле, Кенепбай. Кімді ақымақ деп тұрсың? Менің арқамда шығар бүгінге дейін осылай еркінсіп жүргендерің. Енді ашықауыздықтарыңның кесірінен не күйге түстік? Мен болмасам баяғыда-ақ қызыл отрядтар аяқтарыңды аспаннан келтіретін еді. Осы, мына өмірде сенімді адам қалған ба, өзі? Ай, не болды енді, не болды? Сендерге сеніп... «Тәшкенді бір-ақ күнде келіп, басып аламыз» дегендеріңе сеніп... Қап... Қане, сендердің тау жақтан келетін әскерлерің? Үш жыл болды ғой, «қызылдардың көзін құртамыз» дегендеріңе. Мен жүрдім үш

жылдай, жанымды шүберекке түйіп. Бүгін қызылдар үйге барып, қатын, бала-шағамды қырмаса болғаны...

Ары-бері аласұра жүріп, саусақтарымен Кенепбай мен Еламанның кеуделеріне нұқып, бақыра сөйлеген Қорған осылай күйіп-пісті.

– Үш жыл қызылдардың арасында жүрсен, тегін жүрген жоқсың. Біз сенің арқаңда емес, сен біздің арқамызда жүрдің. Аузыңды майлап, қарныңды тойдырған кім? Ал, үш жыл жаныңды шүберекке түйіп жүрсен, сені тыңшылыққа ешкім итермелеген жоқ. Өзің белсенгенсің. «Қызыл әскер мен мілісалардың арасынан кеңеске жаны қас көп жақтас тауып қойдым» дегенің қайда? Тапсаң, бүгін неге қашып келдің? Біз болмасақ, сонау таудағы басмашыларға жете алмас та едің ғой бүгін. Қызылдар тауға жеткізбей, желкенді қияр еді.

– Көрдің бе, Кенепбай, екіжүзді, опасыз адам екенің осы сөздеріңнен-ақ көрініп тұр. Осындай екеніңді баяғыда білгенімде ғой...

– Не істер едің?

– Атып өлтірер едім.

– Ай, Қорған, мені күйіндірмеші.

– Ал мені ше? Мені сенемей, кім күйіндіріп тұр? Қызылдармен атысып-шабысып, зорға құтылып келгенімде аузына келгенді оттайсың кеп...

Кенепбай бұдан әрі шыдамады. Оң қолындағы нағанымен Қорғанның тұмсығынан періп қалды. Қорған әп-сәтте жер құшты. Алайда тез тұрып кетуге әрекеттеніп, сау қолымен жер тіреп тұра бергенде, Кенепбай кеудесін аяғымен басты.

– Жаңа айттым ғой, күйдірме деп. Бұдан былай сенің түкке қажетің жоқ, – деп басынан бір атты. Сосын Қараманның қасына жүгіріп келді. – Бәрін бастаған сен әккі, найсап... Қазір сені де... Жоқ, сені атпаймын. Атсам, тез өлесің. Маған әбден қиналып өлгенің керек. Еламан асау атты әкел! Ат құйрығына байлап өлтірейік мұны.

Еламан екі-үш қарақшымен қосылып, қамыс шетінде қосақталып байланған аттардың ішінен бір ерсіз дәу торыны жетектеп келді. Торы ат адам көрмегендей пыр-пыр етіп,

алдыңғы аяқтарымен жер тарпып, алға баспады. Еламандар оның шылбырынан үшеулеп тартқылап, эзер бері жақындатты. Бір қарақшы аттың мойнына арқанның бір ұшын ілді де, екінші ұшымен Қараманның қолдарын байлады. Осы кезде, басқа екі қарақшы аттарына мінді. Бірінің қолында ұзын қамшы бар. Екеуінің неліктен атқа мінгенін және неліктен ұзын қамшы ұстағанын Қараман түсінді.

– Оңғар, Томарбай, мына жүгәрмектің сүйегі шашылып қалғанша, торыны қамшылай беріңдер. Өлген соң сүйегін далаға тастандар да, атты жетектеп әкеліңдер!

– Білеміз ғой, Кенеке, не істейтімізді. Өткен жолы бір қызыл командирді де осылай өлтіріп едік қой, – деген олардың бірі осқырынып, жер тарпып тұрған асау торыны қамшымен тартып жіберді.

Торы да адам сүйреп үйренген бе, жоқ әлде денесіне қамшы қатты батты ма, бір секіріп, қамысқа қарай зулай жөнелді. Қараман алғашқыда арқан байланған қолдарын біреу суырып әкетіп бара жатқандай сезінді. Алайда көк майса денесіне жердің қаттылығын білдірмей, сыдырта сүйретіліп кете барды. Мойнындағы арқан артқы аяқтарына тиген торы тебіне шауып, қалың қамысқа сүңгіп кетті. Қараман көзін тарс жұмып алды. Құлағына шөп сусылынан басқа ештеңе естілмеді. Бір кезде ат кілт тоқтады. Басын көтеріп, алдыға қараса, қалың қамыстың ортасында жатыр. Ат көрінбейді. Арқан бос. Оны өзіне тартып еді, арқан бері жиырылды. Таң болып, сәл көтерілді де тізерлей отырды. Алдыңғы жақтан қамыстың шуы естілді. Сірә, торы ат әлі шауып бара жатса керек. Бөгде дауыс естілмейді. «Арқан үзілді, болмаса аттың мойнына ілінген күрмеуі шешіліп кетті» деп ойлады бұл. Қалай болғанда да өзінің азат екенін сезінген Қараман, білегіндегі арқан байлауынан құтылуға ниеттенді. Қыл арқан екі білегін қажап, терісін аршып жіберіпті. Қолдарын арқаннан босатпақ болып сілкілегенде терісінің аршылған тұстары аши жөнелді. Мана қарақшылар ат құйрығына байлағанда аяқтарындағы байлаулы жіптерді шешіп тастаған еді. Осыған шүкіршілік қылған ол, дереу тұрып, арқанды қолына жиып алды. Айнала ну қамыс болғандықтан, қай тұста тұрғанын

аңғара алмады. Осы сәт алдыңғы жақтан біреулердің дауыстары талып естілді. Оған құлағын қанша тосса да, дауыстардың не айтқанын ұға алмады.

Содан қайда жүрерін білмей, біраз тұрды. Артқа қарай жүрсе, Кенепбайлардың қонысына тап болатынын білді де, алға жылжыды. Тұрғанда білінген жоқ-ты. Алға қарай бір-екі адым басқанда иегі, кеудесі, іші мен екі тізесі солқылдап қоя берді. Иегін сипалап көрді. Бір иегі емес, еріндері мен мұрындары да қол тигізбейді. Ашып тұр. Жаңа ат сүйрелегенде әбден терісі сыпырылыпты. Сақал-мұрты қанданыпты. Екі шынтақ та сау емес. Бұтындағы шибарқыт дамбалының тізе тұстары жыртылған. Арғы жағынан терісі аршылған ет қызарады. Шөп қанша жұмсақ болса да, қатты шапқан аттың сүйреткісіне бешпеті де шыдамай, дал-дал болыпты.

Бұлай тұра берудің пайдасы болмайтынын білген ол, денесінің барлық жерлері ауырғанына қарамай, алға жүрді. Биік әрі қалың қамыс арасымен жаралы адам түгілі, саудың өзі жүру қиын болса да, тоқтамай жүре берді. Әлсін-әлсін тоқтап, тың тыңдады. Бағанағы естілген дауыстар сап тиылған. Айналада самалмен тербелген қамыс сыбдырынан бөгде дыбыс жоқ.

Ілбіп жүргеннен бе, жүрісі өнбеді. Шынында да жүрісі өнбеді ме, жоқ әлде, Кенепбай қосынына келіп, кетіп жүргенде байқамаған ба, әйтеуір қалың қамыс өте үлкен аумақты алып жатқан сияқты шеті көрінбеді. Сонда да алға ұмтыла беруден өзге ештеңе ойламады. Өңкей қатерлі сәттерден аман шығып кете беретіні өзіне қалыпты нәрседей болып кеткендіктен бе, бұл жолы да манағы қауіпті уақиғаны саралап, ой тезіне салмады. Ат мойнынан босаған ұзын қыл арқанды жинап, құшақтаған күйі алға ентелей берді.

Әлден уақытта қамысы селдір тұсқа жетті. Шетіне шықтым-ау деп ойлады. Бірақ селдір тұстың жан-жағы тағы ну қамыс екенін көргенде, бір күрсінді. Ашық аспаннан басқа төңіректі қамыстан асып көру мүмкін еместігін тағы ойға алды да, сәл демалып, сосын жүремін деген ниетпен тоқтаған жеріне құйрық баса бергенде, қарсы алдындағы ну ішінен мылтық кезенген екі кісі шыға келді. Оларды бағанағы атқа мінген бандылар деп

шамалады. Бірақ аналар тіпті бөтен адамдар. Үш-төрт қадам жақындап келген екеу, бұған шұқшия қарады да:

– Кімсің? – деді бірі. – Доссың ба, жаусың ба?

– Сендерге дос болатындай да, жау болатындай да таныс емеспін ғой. Өздерің кімсіңдер? Адамсыңдар ма, әлде қамыс жайлаған шайтансыңдар ма?

– Мынау қалай сөйлейді-ей, – деп екеу бір-біріне қарасты.

– Бір жерден қашып шыққаның – түріңнен көрініп тұр. Кімнен қаштың? Соны айтсаң, я дос, я қас екенінді бірден білеміз.

– Қызылдардан қашқан банды емеспін. Бандылардан қашқан қызыл емеспін. Бір қарақшының қорлығынан Құдай сақтаған азат жанмын.

– Ол қандай қарақшы?

– Мүмкін сен екеуің соның адамдары шығарсыңдар. Олай болса, ата салмай, неге тұрсыңдар?

– Біздің бір-бірімізден басқа қарақшы досымыз жоқ. Өз еркі өзіндегі адамдармыз. Жаулық ойламайтын адам – бізге дос. Пиғылы жамандар – дұшпан. Бізден қашпағаның рас. Кімнен қаштың?

– Қашқаным жоқ, Құдай құтқарды дедім ғой.

– Құдай мақұл, құтқарған шығар. Бірақ азапқа салғанның кім екенін айтсайшы.

– Кенепбай.

– Ондайды білмейміз. Ө, анау шеткі жарқабақтағы үңгірді бір жетіден бері біреулер мекен етіп жүр. Кенепбай дегенің солардың басшысы емес пе?

– Иә.

Үшеуі сөйлесіп, бірауық тұрды. Қараманның басынан өткен жәйтке қаныққан екеу мұның қолын шешті. Ну қамыстың ішіне құрып алған лашықтарына ертіп барды. Өздерінің кімдер екендіктерін айтты. Бесбай дегені бұрын Қолдас атты байдың жалшысы болған екен. Кеңес өкіметі орнағалы бері бірталай жыл өтсе де, Қолдас байлығынан, Бесбай жалшылықтан айырылмапты. Бірде кедейді жақтайтын кеңес өкіметіне арқа сүйеген Бесбай Қолдасқа қарсы шығыпты. Бұған назаланған Қолдас Бесбайға «малымды ұрлады» деп жала жауып, қаматып

қойыпты. Алты ай Тәшкенде абақтыда жатыпты да, шыққан күні түнде Қолдасқа барып, оны атып кетіпті. Содан бері мына Жүрсін екеуі осы қамыс арасында жасырынып жүр екен. Жүрсін де Қолдастың малайы болыпты.

– Сіздер мен менің тағдырым ұқсас екен. Мен де не қызылдармен, не басмашы-қарақшылармен еш ымыраға келе алмай, жол айрығында жүрмін. Кедей деп ұрандатқанда жанайқайы шығатын кеңес, мен түсінбеймін, неге әлі күнге дейін байлардың сазайын тартқызбай жүр? Мал-мүліктерінің қатары селдіремей, баз-баяғы қалыптарынша құл мен күң жұмсап, байлық-дәулеттері тасып тұр. Қызыл отрядтың көп командирлері мен міліса бастықтарының бірталайы басмашылардың тыңшылары. Сонда бұл өкімет – сатқыны мен жансызы, жалаң ұранымен көз бен көңілді алдайтын, жалған тірлігі мол дүбәра өкімет болғаны ма?

– Білмеймін ғой, Қараман. Қай заман болса да, біздей момынның, сендей батырдың жолын байлайтын қырсықтың қорғаны бұзылатын күн болмайды білем ғой.

– Енді не істемек ойларыңыз бар?

– Қолдастан кеткен өшіміз бен талай жылғы алашағымызды алсақ, Шымқала жаққа кетсек пе дейміз.

– Оны абақтыдан шыққанда атып өлтірген жоқ па едіңіздер?

– Атқанмен өлтіре алмай қалдық қой.

– Малдары көп пе өзінің?

– Жүдә көп. Төрт қатыны тағы бар.

– Онда Бесбай көке, былай келісейік. Алдымен анау үңгірдегі Кенепбайдың бандыларын тас-талқан етейік. Одан соңғы кезекте Қолдас болсын. Үш-төрт күн жатып қалсақ, Кенепбайлар кетіп қалуы мүмкін. Оларды бүгін түнде басайық.

Қараман кек алатын адамдарына ылғи түнде барады. Бұл оның соңғы жылдардағы дағдысы. Бұдан соң ол өзіне зиян тигізген адамды ешқашан жазасыз қалдырған емес. Біреуге кеткен кегі мен өшпенділігі «Құдайдан қайтсын» деп іштей аһ ұрып қоя салатын кейбір пенделердей емес, ол тағы. Бәлкім оның мұндай мінезі мен дағдысы адамишылық тұрғыда алғанда тым әбес, әрі жаман қасиет те болар. Алайда оған қонған бұндай ерекше қаһармандықпен біте қайнасқан қасиет ана

сүтімен дарызаны даусыз. Әлбетте, ол жұрт аузына іліккен батыр болам деп, ешкімге еліктемегені де ақиқат. Оны өзгеше рух қолдап, тағдыры сан сергелдеңге тап келсе де, сол рух жебеп жүрген. Сондықтан оған еліктеп ешкім батыр да, қаһарман да бола алмайды. Жоқ, батыр болуы мүмкін. Алайда, нақ Қараманның өзі бола алмайды ешкім...

Түннің жарымына дейін әбден сырласқан үшеуі лашықтан шығып, Шибөрісайдың қамысына кірді. Көп ұзамай, Кенепбайдың қосынына таяды. Биік жарқабақтың алдындағы кермеде аттар қазқатар байлаулы тұр. Аттардың анда-санда пысқырғаны болмаса, жарқабақ маңында бөгде дыбыс естілмейді. Тым-тырыс. Алайда есік алдындағы қарауыл ұйықтамауға тиіс. Оны Қараман жақсы біледі. Өйткені іште жатқан қарақшылар сырттан қауіп күтпесе де, қамыс арасындағы жолбарыстардан қауіптенеді, Жолбарыстар байлаулы аттарды жарып кетуі мүмкін. Сол себепті қарауыл қарақшы жігіт үңгір аузында аттардан көз алмай отырады. Осыны ойлаған Қараман алдымен аттарды босатып жіберіп, одан соң үңгірге шабуыл жасаймыз деген ниетінен қайтты:

— Бесеке, сіздер осында тұра беріңіздер. Мен үңгір алдындағы қарауылды жайғап келейін.

Аттар шығыс жақ бетте тұр. Қарауылдың көздері үнемі сол жаққа қадалып отыратынын білген Қараман, жарқабақтың өзі діттеген тұсына жеткен соң табанын бойлап, үңгірді бетке алды. Аз жүргенде-ақ, үңгір аузына жақындады. Көзі әбден қараңғылыққа үйренген бұл, үңгірдің шыға берісінде арқасын жарқабаққа сүйеп отырған қарауылды байқады. Қарауылдың көзі де жапалақ көзіндей түнде көргіш екені белгілі. Қараман етпеттей жата қалып, қарауылға қарай жылжыды. Өте баяу жылжып, оған төрт-бес қадам қалғанда тоқтады. Басын көтеріп, биік шөптің арасынан сығаласа, қарауылдың ұйқылы-ояу отырғанын сезді. Тізерлеген күйі екі-үш қадам жүрді де атып тұрып, мылтықпен бетіне бір-ақ ұрды. Қарауыл жарқабаққа жабысты да қалды. Ақырын иығынан тартып, бері біраз жер сүйреп, мылтық дүмімен екі тізеден әбден сабалады да, тағы сүйреді. Сүйреп-сүйреп, Бесбайлардың жанына жеткізді. Бесбай қарауылдың аузын жіңішке жіппен кере байлап қойды.

– Жүрсін, сен барып, үш атты ұстап қал да, басқаларын босатып жібер. Біз Бесекең екеуміз үңгірге шабуылдаймыз.

Жүрсін аттарға бет алды. Ал, Қараман мен Бесбай үңгірге беттеді. Үңгірге таяқ тастам жер қалғанда Қараман:

– Сіз осында тұрыңыз. Мен жалғыз өзім ішке кіремін, – деді.

– Бір өзің бәрін жайғамақпысың?

– Иә. Бірақ ол үшін мылтық атып қажеті жоқ. Не істейтінімді қазір көресіз. Дегенмен, сіз мылтығыңызды дайындап тұрыңыз. Қараман еппен басып, үңгір ішіне кірді. Бергі кең дәлізде бірнеше қарақшы ұйықтап жатыр. Арғы қуыста Кенепбай үш-төрт адаммен жатады. Үңгірдің екі бөлмесінің табанында қалың құрғақ қамыс төсеулі. Бөлмелер іші жылы болу үшін тіпті тас қабырғаларға да қамыс өрілген. Содан соң мұнда қанша оқ-дәрі бар. Осы қамысқа от қоюды ойлап келген Қараман көп тұрмады. Бесбайдан алған кеуіртпен табандағы қамысқа от қойды. Қамыс лезде лап етті де, шытырлап жана бастады. Қараман үңгірден шыққанша-ақ, жалын дәлізді шарпып үлгерді. Бұл жүгіріп Бесбайға жеткенде, үңгір ішінен гүрсілдеген дауыс шықты. Отқа қызған оқ-дәрілер ғой атылып жатқан. Артынша адамдардың жанұшырған дауыстары естілді. Қараман мен Бесбай аттар жаққа жүгірді. Жүрсін үш атты ұстап тұр екен. Үшеуі дереу-дереу атқа қонды да, үңгір аузына жақындады. Үсті-бастарын от шарпыған екі-үш адам үңгірден атып шығып, көк шөпке аунай кетті. Арттарынан отқа оранған бірнеше адамдар да атып шығып, жарқабақ алдына өкіріп, құлап жатты.

– Міне, Бесбай көке, Жүрсін, көрдіңіздер ме, қарақшыларға бір оқта шығындамай-ақ оңдырмай жазаладық. Өлгені-өлер, өлмегені - күйік шалып, әбден қиналар. Бұл жердегі ісіміз осымен бітті. Енді бастаңыздар, Қолдастың мекеніне!

Бесбай алға түсті. Артынан ерген екеу де, аттарына қамшы басты.

Үш шапқыншы таң қылаң бере Бозтал етегіндегі жайлауда отырған Қолдастың қонысына ат басын тіреді. Алдарынан үріп шыққан иттерді мылтық атып үркітіп, бездіріп жіберген бұлар жеті-сегіз қараша үйдің ортасында тұрған ақбоз үйдің үлкеніне келгенде тізгін тартты. Қараман аттан түспеді. Бесбай мен Қолдас үйге кіріп, бір семіз кісіні желкелеп шықты.

– Міне, Қараман, Қолдас деген сараң бай – осы.

– Бесеке, сіз мұны ұстап тұрыңыз. Ал сен, Жүрсін, қараша үйлердегі жалшы малшылардың бәрін бері шақыр. Солардың көзінше Қолдастың басын аламыз.

Жүрсін үйлерге кетті. Ал Қолдас осы жолы анық тірі қалмайтынына көзі жетті ме, Бесбайдың аяғына құлай кетті:

– Бесбайжан-ау, ағаттығым болса, кешір! Не тілейсің?! Жаным үшін малымның жартысын беремін. Рахым ете көр, маған. Өткен жолы да жүрегімді ұшырып, аяғымнан атып кетіп едің. Қия көр, шыбын жанымды!

Бұл кезде Жүрсін барлық жалшылардың әйел-еркектерінің бірін де қалдырмай, ақбоз үйдің алдына жиып келген еді.

Бесбайдың аяғын құшақтап, зарлап жатқан Қолдасты көргенде бәрі осы көрініске сенер, сенбестерін білмегендей, оған бір, Қараманға бір қарасты. Қараман тынып тұрған таңғы тыныштықты бұзып, саңқылдап сөйлеп берді:

– Уа, жарандар! Кедейді жарылқайтын кеңес өкіметінің орнағанына үш жылдан асты. Шаһарларды толық сол өкімет билеп тұр. Ал ауыл-ауылда мына Қолдас секілді пасық байлар әлі тұғырларынан таймай, сендерді қанап жүр. Бұл қалай? Жаңа өкімет сендердікі ғой. Неге өз азаттықтарың үшін күреспейсіңдер? Ол өкімет бәрібір байларды жоқ қылады. Бірақ қашан? Ал енді қызылдар келіп, сендерге теңдік әпергенше, осылай құл мен күнге айналып жүре бермексіңдер ме? Жоқ, бұлай болмайды. Көтеріңдер бастарыңды! Тастандар мойындарыңдағы құлдық қамытты. Бүгін – Қолдастың бақ-дәулеті тайған күн. Өмірінің ең соңғы көрген таңы да осы болуы мүмкін. Ал сендер, мұның артында қалатын малдарын адыра қалдырмай, тап қазір талап, бөлісіп алыңдар! Ешкім сендерге «қой» дей алмайды. Өйткені ол малдар өздеріңнің талай жылғы адал еңбектеріңнің өтемі. Барыңдар, енді! Иеленіңдер қолға түскен мүліктің бәрін! Олар бүгіннен бастап сендердікі!

Қараман сөзінің жалынды шыққаны сондай, ақбоз үй алдына жиналған жалшылар алдымен бай отауына лап қойды. Сосын кермедегі аттарға мініп, қорадағы қойларға қарай шапты. Біреулері анадай жерде байлаулы отыз шақты сауын сиырларды екі-үшеуден жетектеп, шетке жылыстай берді. Ал бес-алты салт

атты Бозтал қиясына шапты. Ол жақта Қолдастың жылқылары бар.

Салт аттылар жылқыларды бөліске салмақшы. Қолдас болса, әлі еңіреп жатыр. Өзіне келген зауалға мойынсұнған сияқты. Бесбай мен Жүрсін қимылдамай тұр.

– Бесбай көке-ау, сіз Жүрсін екеуіңіз Қолдастан алатын алашақтарыңызды неге алмай тұрсыздар?

– Уай, Қараман-ай! Менің «алашағым» дегенім мынау жалшылардың осы азаттығы емес пе? Бұдан артық алашақ бола ма? Енді айтшы, Қолдасты не істейін? Қақ маңдайынан атып салайын ба?

– Атпай-ақ қойыңыз. Бақ-дәулетінен бір күнде айрылған жан – онсыз да өлген жан. Қолыңызды қанға малмаңыз. Бұл өз күйігімен өзі-ақ өледі. Ал, мен кетейін. Сіз боп, біз боп, бүгін бір арман, бір дегенімізге жеттік. Қош болыңыздар!

– Уай, Қараман! Қайда барасың? Бүгін жыртығымыз жамалып, жоғымыз түгенделген күн емес пе?!

Қараман артына бұрылмады. Сол шапқанынан ұзақ шапты. Оның бұдан былайғы өмірінің дерлігі осылай шапқылаумен өтті. Әділдік үшін шапты, зорлықшының сазайын беру үшін шапты... .

..Бір жылдан кейін тырысқақ ауруынан қайтыс болған әкесінің үш жүздей жылқысы мен екі мыңға тарта қойын: «Көп мал жалғыздың игілігі үшін емес, көптің кәдесіне жаратылуы тиіс» деп кедей-кепшікке таратып жіберді...

...Қанішер мен қарақшыны ел сыйламас-ты. Ал Қараман – «қарақшы» деген атпен халық арасында зор абыроймен өмір сүрді. Неге? Демек, ол халықтың сүйіктісі болғаны да.

Бүгінгі хәм келер ұрпақ, осы сырдың астарына үңіліп, түсініп көрші...

Қалай десек те, бір сәт тыныштықты қаламайтын Қараманның жан дүниесін қандай құйынды сезімдер толқытты, нендей аласапыран күйлер мазалады, біз сірә, осы жағын ашып, саралауға әліміз де келмес. Дегенмен ол мынау, өзге үшін кең болса да, өзі үшін тар заман аясына сыймай жүрген қыран тектес баһадүр-ды...

Иә, Қараман! Сен жөн білмейтін залым қарақшы болған емессің... Сен өз заманында елдің қараушысы болғансың!

МАЗМҰНЫ

1. Он бесінде қарақшы атанды.....	3
2. Қаңғыбастар арасында.....	60
3. Әке тұтқынында	89
4. Жөйіттермен арпалыс	140
5. Ұлықтар мен жасауылдардан, байлар мен қарақшылардан қайтарылған өш	197
6. Кеңес өкіметі де жау болды	276
7. Кедейлер үшін күрес.....	350

МОМБЕК ӘБДӘКІМҰЛЫ

ҚАРАМАН ҚАРАҚШЫ

(Хикаят)

Корректор
Мақпал Қалдыбекқызы

Дизайнер
Бекболат Алтынбек